

UNIWERSYTET WARMIŃSKO-MAZURSKI W OLSZTYNIE
UNIVERSITY OF WARMIA AND MAZURY IN OLSZTYN

PRZEGLĄD

WSCHODNIOEUROPEJSKI

IX/1
2018



Wydawnictwo
Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego
w Olsztynie

Rada Programowa

Zbigniew Anculewicz (Olsztyn), Selim Chazbijewicz (Olsztyn), Milosav Čarkič (Belgrad/Serbia), Józef Dębowski (Olsztyn), Jim Dingley (London/Wielka Brytania), Victor Dönninghaus (Lüneberg/Niemcy), Włodzimierz Dubiczyński (Charków/Ukraina), Michael Fleischer (Wrocław), Helmut Jachnow (Bochum/Niemcy), Zoja Jaroszewicz-Pieresławcew (Olsztyn), Ēriks Jēkabsons (Ryga/Łotwa), Ałła Kamałowa (Olsztyn), Andrzej de Lazari (Łódź), Piotr Majer (Olsztyn), Adam Maldzis (Mińsk/Białoruś), Rimantas Miknys (Wilno/Litwa), Aleksander Nikulin (Moskwa/Rosja), Alvydas Nikžentajtis (Wilno/Litwa), Marek Melnyk (Olsztyn), Predrag Piper (Belgrad/Serbia), Zbigniew Puchajda (Olsztyn), Andrzej Sitarski (Poznań), Ales' Smaljančuk (Grodno/Białoruś), Ewa Starzyńska-Kościszko (Olsztyn), Klaus Steinke (Erlangen/Niemcy), Henryk Stroński (Olsztyn), Andrzej Szmyt (Olsztyn), Józef Śliwiński (Olsztyn), Daniel Weiss (Zürich/Szwajcaria), Alexander Zholkovsky (Los-Angeles/USA), Bogusław Żyłko (Gdańsk)



Adres redakcji

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
Centrum Badań Europy Wschodniej
ul. Kurta Obitzka 1, 10-725 Olsztyn
tel. ++48 602175802, fax ++48 89 5351486 (87)
e-mail: komunikacjam@uwm.edu.pl
<http://www.uwm.edu.pl/cbew/p.wschodnioeuropejski.html>

Tytuł angielski: EAST EUROPEAN REVIEW

Kolegium Redakcyjne

Aleksander Kiklewicz (redaktor naczelny), Roman Jurkowski (sekretarz naukowy),
Norbert Kasparek, Helena Pociechina, Dariusz Radziwiłłowicz, Marek Szczepaniak

Recenzenci

Prof. dr hab. Miomir Abović (Tivat)	Prof. dr hab. Natalia Korina (Nitra)
Prof. dr hab. Adam Bezwiński (Bydgoszcz)	Prof. dr hab. Mariusz Korzeniowski (Lublin)
Prof. dr hab. Károly Bibok (Szeged)	Prof. dr hab. Tomasz Kośmider (Warszawa)
Prof. dr hab. Rustem Ciunczuk (Kazań)	Prof. dr hab. Michaił Kotin (Zielona Góra)
Prof. dr hab. Michaił Dymarskij (Sankt Petersburg)	Prof. dr hab. Ałła Kożynowa (Mińsk)
Prof. dr hab. Piotr Fast (Katowice)	Prof. dr hab. Walentyna G. Kulpina (Moskwa)
Prof. dr hab. Sergiusz Grinev-Griniewicz (Białystok)	Prof. dr hab. Oleg Leszczak (Kielce)
Prof. dr hab. Henryk Jankowski (Poznań)	Prof. dr hab. Marta Pančiková (Ostrava)
Prof. dr hab. Wojciech Kajtoch (Kraków)	Prof. dr hab. Tacciana Ramza (Mińsk)
Prof. dr hab. Artur Kijas (Poznań)	Prof. dr hab. Ludmiła Safronowa (Ałmaty)
Prof. dr hab. Roman Kisiel (Olsztyn)	Prof. dr hab. Władimir Zaika (Wielikij Nowgorod)
Prof. dr hab. Zbigniew Klimiuk (Siedlce)	Prof. dr hab. Marzenna Zaorska (Olsztyn)
Prof. dr hab. Eugeniusz Koko (Gdańsk)	

Redaktorzy językowi

Język polski – Katarzyna Zawilska
Język angielski – Katarzyna Kokot-Góra
Język białoruski – Aleksander Kiklewicz
Język niemiecki – Alina Kuzborska
Język rosyjski – Helena Pociechina
Język ukraiński – Mirosława Czetyrba-Piszczako

Redakcja informuje, że wersją pierwotną czasopisma jest wydanie papierowe.

Czasopismo wdrożyło procedurę zabezpieczającą przed zjawiskiem ghostwriting:
<http://www.uwm.edu.pl/cbew/p.wschodnioeuropejski.html>

Strona internetowa czasopisma:

<http://www.uwm.edu.pl/cbew/p.wschodnioeuropejski.html>

Zasady recenzowania:

<http://www.uwm.edu.pl/cbew/p.wschodnioeuropejski.html>

Projekt okładki

Maria Fafińska

ISSN 2081-1128

Wydawnictwo UWM
ul. Jana Heweliusza 14, 10-718 Olsztyn
tel. ++48 89 523 36 61; fax ++48 89 523 34 38
www.uwm.edu.pl/wydawnictwo/
e-mail: wydawca@uwm.edu.pl

Nakład: 105 egz.; ark. wyd. 28,2; ark. druk. 24,0
Druk: Zakład Poligraficzny UWM w Olsztynie, zam. nr 247

SPIS TREŚCI

HISTORIA

СЕРГЕЙ ЛЮБИЧАНКОВСКИЙ (Оренбург) Оренбургская политическая ссылка как механизм аккультурации: казус Бронислава Залесского и Кандида Зеленко	11
РУСЛАН ЖИТИН, АЛЕКСЕЙ ТОПИЛЬСКИЙ (Тамбов) Социальные и экономические эффекты трудовых миграций поляков в Германскую империю в конце XIX – начале XX века	21

EKONOMIKA

ROMAN KISIEL, KAMIL GRASZKIEWICZ (Olsztyn) Atrakcyjność inwestycyjna a napływ bezpośrednich inwestycji zagranicznych (na przykładzie wybranych krajów Europy Środkowo-Wschodniej)	33
ZBIGNIEW KLIMIUK (Warszawa) Stosunki gospodarcze i handlowe ZSRR – Niemcy w latach 1918–1940 (część 1)	49
ADAM OLEKSIUK (Olsztyn) Wyzwania rozwojowe Polski w okresie programowania 2014–2020 w kontekście unijnej polityki spójności ze szczególnym uwzględnieniem infrastruktury transportowej i inteligentnego rozwoju	65

SPOŁECZEŃSTWO, STOSUNKI MIĘDZYNARODOWE

MIŁOSAV Ž. ČARKIĆ (Belgrad) O serbsko-polskich kontaktach (krótki chronologiczny przegląd do końca XIX wieku) ...	85
MAXIM POPOV (Stavropol) Conflict Resolution Strategy as Political Integration Resource: Theoretical Perspectives on Resolving Ethnic Conflicts in the North Caucasus	99
KATARZYNA CICHOS (Warszawa) „Wartości” czy bezpieczeństwo? Polityka sąsiedzka UE (na przykładzie relacji z Ukrainą)	119
AGNIESZKA MIARKA (Katowice) Stosunki mołdawsko-rosyjskie w drugiej dekadzie XXI wieku	129
НАТАЛЬЯ ЕМ (Алматы) Шаблоны выживания: брачная миграция женщин из стран СНГ в Южную Корею	143
PAWEŁ PIETNOCZKA (Olsztyn) Eurointegracyjna droga Ukrainy	153

JĘZYK

АНАСТАСІЯ АЛБУТ (Мінск) Жанравыя асаблівасці інскрыпту (дарчага надпісу)	169
JULIA MAZURKIEWICZ-SULKOWSKA, AGNIESZKA ZATORSKA (Łódź) Struktura predykatowo-argumentowa polskich i bułgarskich czasowników sfery emocjonalnej oraz ich analitycznych odpowiedników	177
Юлія Голоцукова (Мариуполь) Аспектуально-семантичні класи результативних конструкцій в українській мові ...	193
АННА БАЛАКАЙ (Новокузнецк) Прагматический компонент как идентификатор этикетности русских обращений ...	201
Аимгуль Казкенова (Алматы) Антропонимы за пределами монокультурной среды	209

ALEKSANDER KIKLEWICZ (Olsztyn)	
Struktury propozycjonalno-semantyczne w bułgarskich, polskich i rosyjskich zdaniach ufundowanych na predykatach w formie <i>verba cogitandi</i> i <i>verba sentiendi</i>	219
ИРИНА ПУШКАРЕВА (Новокузнецк)	
О лингвоаксиологическом исследовании регионального медиадискурса	239
ИРИНА ЕРОФЕЕВА (Казань)	
Место производных прилагательных с суффиксами <i>-ын-</i> и <i>-ыск-</i> в древнерусском языке (на материале летописей)	251
ИРИНА ГРИГОРЬЕВА (Алматы)	
Из опыта исследования национально-культурной специфики языкового сознания: ассоциативные нормы существительного <i>степь</i> в казахстанской языковой среде.....	263
АЙНАКУЛЬ ТУМАНОВА (Алматы)	
Вставные конструкции как средство выражения этнокультурной информации в художественном тексте писателя-билингва	273

KULTURA, LITERATURA

MICHEL CONSTANTINI (Paris)	
Sur la nature et l'artefact (neuf fragments tissés). Hommage a Francisco Infante	285
СВЕТЛАНА ШЕПТЬКО, МАРИЯ СМИРНОВА (Мариуполь)	
Слово як жанр проповіді: лінгвопрагматичний аспект (на матеріалі проповідей Арсенія (Яковенка), митрополита Святогорського)	299
ДАНИЯ ЗАГИДУЛЛИНА (Казань)	
Татарская литература рубежа XX–XXI веков: трансформация реализма	309
ГУЗЕЛЬ ГОЛИКОВА (Казань)	
Поэтика игры в романе М. А. Булгакова «Мастер и Маргарита»: образ кота Бегемота	321
ВЕНЕРА Р. АМИНЕВА (Казань)	
Диалог с другим как форма самоидентификации лирического субъекта Н. Гамбара	331
ЕВГЕНИЯ АРЗИЕВА (Алматы)	
Лингвофилософские основы времени в документально-художественной прозе Светланы Алексиевич	343

RECENZJE, OMÓWIENIA, PUBLIKACJE ŹRÓDŁOWE

TOMASZ GAJOWNIK (Olsztyn)	
Polityka państw bałtyckich wobec Rzeczypospolitej Polskiej i III Rzeszy na przełomie marca i kwietnia 1939 roku w ocenie wileńskiej ekspozytury oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego	359
РУСТЕМ ЦИУНЧУК (Казань)	
Татьяна Недзелюк, <i>На пути к гражданскому обществу: католики на востоке Российской империи (рубеж XIX–XX вв.)</i> . Новосибирск: СибАГС, 2011; 164 с.	369
ALEKSANDER KIKLEWICZ (Olsztyn)	
Jurij Lotman, <i>Kultura, historia, literatura. Wybór, przekład i wstęp Bogusława Żyłki</i> . Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2017; 322 ss.	377

TABLE OF CONTENTS

HISTORY

SERGEY LYUBICHANKOVSKIY (Orenburg) The Orenburg Political Link as the Mechanism of Accumulation: the Case of Bronislav Zalesky and Candid Zelenko.....	11
RUSLAN ZHITIN, ALEXEY TOPILISKIY (Tambov) Social and economic effects of labor migrations of the Poles in the German empire in the late XIX – early XX century	21

ECONOMICS

ROMAN KISIEL, KAMIL GRASZKIEWICZ (Olsztyn) Investment attractiveness and foreign direct investments inflow on the example of selected countries of Central and Eastern Europe	33
ZBIGNIEW KLIMIUK (Warszawa) Economic and trade relations between the USSR and Germany in the period of 1918–1940 (part 1)	49
ADAM OLEKSIUK (Olsztyn) Poland’s Development Challenges for the Programming Period 2014–2020 in the Context of the EU Cohesion Policy with a Particular Focus on Transport Infrastructure and Smart Development	65

SOCIETY, INTERNATIONAL RELATIONS

MIŁOSAV Ž. ČARKIĆ (Belgrad) On Serbian and Polish relations (a short chronological review until the end of the 19th century)	85
MAXIM POPOV (Stavropol) Conflict Resolution Strategy as Political Integration Resource: Theoretical Perspectives on Resolving Ethnic Conflicts in the North Caucasus	99
KATARZYNA CICHOS (Warszawa) “Values” or security – EU Neighborhood Policy in relation with Ukraine	119
AGNIESZKA MIARKA (Katowice) Moldovan-Russian Relations in the Second Decade of the 21st Century	129
NATALYA YEM (Almaty) Survival Patterns: Marriage Migration of Women from the CIS in South Korea	143
PAWEŁ PIETNOCZKA (Olsztyn) Ukraine’s path to European integration	153

LANGUAGE

ANASTASIYA ALBUT (Minsk) Genre Features of an Inscription (Dedication)	169
JULIA MAZURKIEWICZ-SULKOWSKA, AGNIESZKA ZATORSKA (Łódź) The predicate-argument structure of Polish and Bulgarian verbs of emotion and their analytical equivalents	177
YILYA GOLOTSUKOVA (Mariupol) Aspectual-semantic classes of resultative constructions in Ukrainian language	193
ANNA BALAKAY (Novokuznetsk) Pragmatic Component as the Identifier of Russian Vocative Etiquette	201

AIMGUL KAZKENOVA (Almaty)	
Personal Names outside the Monocultural Environment	209
ALEKSANDER KIKLEWICZ (Olsztyn)	
Propositional-semantic structures in Bulgarian, Polish and Russian sentences based on predicates in the form of <i>verba cogitandi</i> and <i>verba sentiendi</i>	219
IRINA PUSHKAREVA (NOVOKUZNETSK)	
On linguoaxiological research of regional media discourse	239
IRINA YEROFEEVA (Kazan)	
Place of derivative adjectives with suffixes <i>-bH-</i> and <i>-bCK-</i> in the Old Russian language (based on chronicles material)	251
IRINA GRIGORYEVA (Almaty)	
From the experience of research of the national-cultural specificity of language consciousness: associative norms of noun 'steppe' in the Kazakhstan language environment	263
AINAKUL TUMANOVA (Almaty)	
Plug-in constructions as means of expressing ethno-cultural information in artistic texts of a bilingual writer	273

CULTURE, LITERATURE

MICHEL CONSTANTINI (Paris)	
On the nature and artifact (nine woven fragments). Hommage to Francisco Infante	285
SVITLANA SHEPITKO, MARIYA SMIRNOVA (Mariupol)	
Panegyric as a genre of sermon: pragmatic aspect (based on the sermons by the metropolitan Arseniy (Yakovenko) of Svyatogorsk)	299
DANIYA ZAGIDULLINA (Kazan)	
Tatar literature at the turn of the XX–XXI centuries: transformation of realism	309
GUZEL GOLIKOVA (Kazan)	
Poetics of the game in the M. A. Bulgakov's novel "Master and Margarita": the image of cat Begemoth	321
VENERA AMINEVA (Kazan)	
Dialogue with Another as a Form of Self-Identification of the Lyrical Subject of N. Gambar	331
YEVGENIYA ARZIEVA (Almaty)	
Linguo-philosophical Bases of Times Intersection in Documentary Artistic Prose of Svetlana Aleksievich	343

REVIEWS, ELABORATIONS, SOURCE MATERIALS

TOMASZ GAJOWNIK (Olsztyn)	
The Policy of Baltic States towards the Republic of Poland and the Third Reich between March and April of 1939 in a analysis of Polish military intelligence	359
RUSTEM CIUNCHUK (Kazan)	
Tatiana Nedelyuk, <i>Na puti k grazhdanskomu obshchestvu: katoliki na vostoke Rossijskoj imperii (rubezh XIX–XX vv.)</i> . Novosibirsk: SibAGS, 2011; 164 ss.	369
ALEKSANDER KIKLEWICZ (Olsztyn)	
Jurij Lotman, <i>Kultura, historia, literatura. Wybór, przekład i wstęp Bogusława Żyłki</i> . Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2017; 322 ss.	377

HISTORIA

СЕРГЕЙ ЛЮБИЧАНКОВСКИЙ

Оренбургский государственный педагогический университет

**ОРЕНБУРГСКАЯ ПОЛИТИЧЕСКАЯ ССЫЛКА
КАК МЕХАНИЗМ АККУЛЬТУРАЦИИ:
КАЗУС БРОНИСЛАВА ЗАЛЕССКОГО
И КАНДИДА ЗЕЛЕНКО¹**

**The Orenburg Political Link as the Mechanism of Accumulation:
the Case of Bronislaw Zalesky and Candid Zelenko**

Ключевые слова: Российская империя, Оренбургский край, политическая ссылка, поляки, аккультурация, Залесский, Зеленко

KEYWORDS: Russian Empire, Orenburg region, political exile, Poles, acculturation, Zalesky, Zelenko

ABSTRACT: The article is devoted to the analysis of life and activities in the Orenburg region of Bronislaw Zalesky and Kandid Zelenko, who were exiled there for political reasons in the first half of the XIX century. The theoretical basis of the article is the concept of acculturation. The study is based primarily on unpublished sources from the State Archives of the Orenburg region, with respect to which the method of historical reconstruction has been used. It is concluded that people who were exiled to a remote province eventually became embedded in the structure of the local society in such a way that they became the vehicles of European culture and education in the Orenburg region. At the same time, they themselves in the course of living in exile fell in love with the place of their exile, became its patriots and popularizers outside the borders of the Russian Empire.

Историческая наука имеет давнюю традицию изучения феномена империи и имперской политики (см.: Szymt 2016; Dmitriev/Lyubichankovskiy 2017; Джунджузов/Любичанковский 2017). Пытаясь рассмотреть сложившиеся проблемы взаимодействия имперских властей и отдельных сообществ, научное сообщество обратилось к междисциплинарным подходам, используя понятие «аккультурация». Первыми в конце XIX века взяли на вооружение это понятие представители американской культурной антропологии (Redfield 1936). Сегодня аккультурацию понимают как процесс взаимодействия культур,

¹ Исследование проведено в Оренбургском государственном педагогическом университете при поддержке Российского научного фонда (проект № 17-18-01008).

в рамках которого шло усвоение ими новых элементов, образование в результате смешения разных культурных традиций, принципиально нового культурного синтеза (Bennett 1986). Ученые ушли от понимания аккультурации только как группового феномена (Lyubichankovskiy 2015; Dzhundzhuzov /Lyubichankovskiy 2017; Любичанковский 2017). В первую очередь исследователей заинтересовало то, как аккультурация проявляется на уровне отдельного индивида. Под аккультурацией понимается не столько состояние, сколько процесс, главным результатом и целью которого называлась устойчивая адаптация к жизни в чужой культуре.

Ссылка как механизм наказания, широко практикуемый в Российской империи дореформенного периода, одновременно со своим прямым назначением являлась и специфическим механизмом аккультурации. Вынужденное помещение отдельных поляков в совершенно незнакомые им условия, в явно инокультурное окружение, за тысячи километров от их Родины создало ситуацию колоссального исторического эксперимента в этой сфере. Об этом и пойдет речь в статье, на примере двух выдающихся сынов польского народа – Бронислава Залесского и Кандида Зеленко.

Оренбургский край, находящийся в тысяче километров от российской столицы, на стыке Европы и Азии, вплоть до 1860-х гг. был местом ссылки политических врагов самодержавия. В составе губернской канцелярии даже действовало секретное отделение, основными задачами которого являлись осуществление полицейского надзора за политическими ссыльными. Кроме того, секретное отделение занималось охраной общественного порядка, выявлением лиц, причастных к распространению запрещенной литературы, устанавливало надзор за воспитанниками учебных заведений.

Под гласным и негласным надзором властей находились люди различного социального происхождения: как простые, неграмотные крестьяне, казаки, солдаты, так и высокообразованные дворяне и разночинцы. Прибывшие в Оренбургский край не по своей воле, многие изгнанники, тем не менее, оставили заметный след в истории и культуре края. А созданные ссыльными художниками и поэтами произведения давали возможность русскому и европейскому читателю познакомиться с природой и жизнью незнакомого доселе края. Так, знакомство с народами многонационального Оренбургского края обусловило появление восточных мотивов в творчестве поэта пушкинской поры А. Мещевского; композитор А. Алябьев, живя в Оренбурге, написал вокальный цикл «Азиатские песни» на стихи, являющиеся вольными переводами башкирских народных песен; после возвращения из ссылки А. Плещеев выпустил сборник стихотворений, отразивших оренбургские впечатления, в том числе «Листок из дневника», а в одной из своих повестей, напечатанной в «Русском вестнике» за 1859, сатирически изобразил Оренбург, назвав его «Ухабинском»; в период невольничьего десятилетия Т. Г. Шевченко создал

около 130 стихотворений и поэм, 20 повестей и десятки живописных работ, в которых был отражен интересный местный исторический и этнографический материал.

Важно подчеркнуть, что в первой половине XIX в. Оренбургская политическая ссылка имела международный характер. Особенно многочисленную группу составляли ссыльные поляки. Первые из поляков оказались в Оренбургском крае в 1824 г.: по решению царского наместника в Варшаве за организацию гимназического общества «Чёрные братья» в Оренбургский край было сослано несколько поляков, в том числе пятнадцатилетний Ян (Иван) Виткевич. Впоследствии он стал известным российским дипломатом и исследователем стран Востока. Будучи адъютантом военного губернатора В. А. Перовского, поручик Виткевич в конце 1838 – начале 1839 гг. побывал с дипломатической миссией в Афганистане. В том же 1824 г. в Оренбург прибыли участники тайных обществ из Вильно – Ф. Зан, Я. Чечот, А. Сузин.

Под особым надзором находились участники польского восстания 1830–1831 гг. В Оренбург был сослан граф Ходкевич, префект гродненской доминиканской гимназии М. Ф. Зеленко и др. Вообще же ссыльных польских повстанцев в то время в крае насчитывалось 2800 человек (Статистическая ведомость ссыльных, л. 15). Кстати, известно, что польских ссыльных пытались обвинить в организации заговора уже в Оренбурге. Один из доносчиков сообщил, что мятежники, разделившись на пять партий, должны напасть на дома значительных особ и, овладев городом, продолжить мятеж. Другой информатор доносил, что Ян Виткевич якобы «собирается бежать в киргизскую степь» (Донесения нижних чинов военному губернатору Перовскому, л. 41). Однако следственная комиссия не проявила рвения в изучении и расследовании этого дела, так как оренбургский военный губернатор вовсе не был заинтересован в том, чтобы из доносов выросло громкое дело.

Один из политических ссыльных – Бронислав Залесский, прибывший в ссылку в сороковых годах, писал, что в крепостях Оренбургского края в то время находилось более двух тысяч репрессированных поляков. Он не преувеличивал. По официальным данным, содержащимся в бумагах оренбургского губернатора В. А. Обручева, в Оренбургском корпусе числилось 1667 «штрафованных нижних чинов, преимущественно из поляков» (Донесение о находящихся под полицейским надзором, л. 74).

Несколько из них можно увидеть на рисунке, сделанном в 1849–1850 гг. оренбургским художником А. Ф. Чернышевым, под названием «Т. Г. Шевченко среди ссыльных поляков». Он уже приобрел силу документа, изображенные на нем атрибутированы: Бронислав Залесский, Юлиан Ковальский, Александр Чернышев (двоюродный брат художника), Томаш Вернер, Евстафий Середницкий, Людвиг Турно, Александр Попель, Станислав Доморацкий, Людвиг Липский, Тарас Шевченко, Балтазар Колесинский.

Залесский был одним из негласных лидеров польского общества в Оренбургском крае. Он являлся сначала рядовым, а затем прапорщиком линейных батальонов Отдельного Оренбургского корпуса, где Залесский служил с 1848 по 1856 гг. Командированный в 1851 г. в состав Каратауской экспедиции А. И. Антипова, он по возвращении был «за отлично-усердную службу» произведен в унтер-офицеры. В 1853 г., за отличия под Ак-Мечетью, получил производство в офицеры.

В период ссылки, постоянно базируясь сначала в Орской крепости, а затем в одном из линейных батальонов, расположенных в Оренбурге, Залесский изъездил и исходил почти весь Оренбургский край – от Аральского моря и Мангышлака (теперь это территория Казахстана) до северных и восточных его границ, то есть территории нынешней Башкирии. В 1849 г. он как «умеющий рисовать» был прикомандирован в помощь еще одному известному ссыльному Шевченко «для отделки гидрографических видов берегов Аральского моря» (Распоряжение военного губернатора, л. 4–5).

В 1977 году в журнале «Урал» в переводе ленинградского историка В. П. Грицкевича опубликованы несколько писем Б.Залесского к живущей в Оренбурге землячке – Ружене Собаньской. В одном из них он описывает башкирскую гору Ямантау:

Казалось, что это одна огромная скала, по которой только скользили солнечные лучи и кое-где фиолетовые проблески. Позади был целый океан гор и зелени, как бы волны за волнами меняющихся красок: синие, более близкие, снова фиолетовые, далее сапфировые, наконец, голубые, тонущие в сини и, только кое-где показывался над ними то розовый, то черноватый хребет голой горы или остроконечная вершина (Письма Б. Залесского к Р. Собаньской 1977).

Читая это описание, понимаешь: во-первых, пишет художник; во-вторых, автор искренне восхищается природой мест, в которые забросила судьба.

В Оренбургском крае Залесский оставил о себе добрую память. Архивные дела служат документальным подтверждением того, что в 1853 г. польскому изгнаннику принадлежала весьма значительная роль в организации первой краевой библиотеки и наполнении ее фондов: он вел всю переписку по заказам (Переписка по покупке книг, л. 654–689), каждая книга проходила через него, он составил ее каталог, за что в 1855 г. получил денежную награду от генерал-губернатора края В. А. Перовского (Ведомость наград и поощрений главного начальника губернии, л. 44).

Возвратившись в 1856 г. из ссылки, Залесский написал воспоминания об этом времени: «Польские ссыльные в Оренбурге» (Wygnańcy 1867). И после отъезда из Оренбуржья бывший ссыльный не утратил интереса к этому краю. Он по-прежнему вдохновлял бывшего ссыльного на творчество. Можно

с полным правом утверждать, что изданный в 1865 г. в Париже альбом Залесского «Жизнь киргизских степей» (Zaleski 1865) является одной из первых попыток художественного осмысления жизни Оренбургского края. На офортах, составляющих альбом, изображены казахские степи, башкирские горы, представлены портреты коренных жителей края. Текстовая часть альбома носит вспомогательный характер, однако лаконизм текстового материала не только не ослабляет, а, наоборот, подчеркивает значение каждого рисунка. Известный востоковед В. В. Григорьев, являвшийся длительное время председателем Оренбургской пограничной комиссии, так отзывался о произведениях Залесского:

Тихой грустью веет от всех его описаний и рассказов: иначе и быть не может при той монотонности степной природы и том настроении духа, в каком находился писавший, – одна из самых чистых и поэтических душ в нашем грязном и прозаическом мире (Григорьев 1867, 189–190).

Автор рецензии подтвердил высокое познавательное значение офорт альбома, указав, что все показанное художник изобразил «с поразительной верностью и полным соответствием действительности». Некоторые из опубликованных здесь рисунков, сообщал Григорьев, «делались даже на наших глазах». Рецензент также отметил, что возможность хорошо изучить все особенности местной жизни Залесский получил благодаря своей исключительной любознательности и активности. За время пребывания в ссылке он «перебывал во всех степных укреплениях, участвовал в течение нескольких лет во всех степных экспедициях» (Григорьев 1867, 192).

В предисловии к альбому Залесский выражал надежду, что для читателя его альбом будет представлять особенный интерес, потому что до него никто из европейцев не зарисовывал видов природы степи и не отображал жизнь народа. Он подчеркивал, что все его рисунки сделаны с натуры, а потому вполне достоверны. И действительно, даже в русских изданиях практически не было художественных работ, созданных посещавшими степи путешественниками. А европейский читатель и вовсе не был знаком с этими местами. Таким образом, именно Залесский открыл Оренбургский край европейскому читателю.

Не менее интересной и значительной в истории Оренбургского края фигурой является Михаил Фаддеевич Зеленко (в монашестве Кандид; 1797–1860) – польский ссыльный, ставший ксендзом Оренбургской римско-католической церкви.

Немало может рассказать об оренбургском ксендзе архивное дело «О присылке на жительство в Оренбург префекта бывшей Гродненской гимназии ксендза Зеленки и об определении его католическим священником

в Оренбургский корпус» (О присылке на жительство в Оренбург...). На обложке дела две даты: 1833–1860. Ими и ограничены годы деятельности Зеленко в Оренбургском крае.

Родился Зеленко в 1797 году в Виленской губернии Трокского уезда, в 1815 г. принял монашество и был назван Кандидом. Получив первоначальное образование в уездном училище, он также прошел высший семинарский курс, одновременно получив звание доктора богословия и закончив университетский курс по филологическому факультету. Это было уже в годы его монастырской жизни. Однако монашеское облачение не отдалило Зеленко от народа, что особенно проявилось после назначения его преподавателем «польского красноречия и латинского языка», а особенно с переводом в Гродненскую доминиканскую гимназию. После разгрома польского восстания 1830–1831 гг. Гродненская гимназия стала «бывшей», а Зеленко повелели «удалить в одну из отдаленных губерний империи под строгий надзор». Выслали его за то, что, являясь священнослужителем, вступился за своих учеников, оказавшихся под следствием по политическим делам. Место ссылки – Оренбургский край – Зеленко выбрал сам, и при выборе будущего местожительства он руководствовался тем обстоятельством, что у оренбургских католиков не было своего католического священника (Модестов 1913, 101).

По ходатайству оренбургского военного губернатора, графа П. П. Сухтеленa, изначально исполнение духовных треб воинским чинам римско-католического исповедания, находившимся в Оренбургском отдельном корпусе, было возложено на католического священника – иеромонаха Омокнинского, который жил на оружейном заводе в г. Златоусте, и вследствие отдаленности г. Златоуста от Оренбурга мог приезжать сюда только раз в год, – «всегда во время летних инспекторских смотров», поэтому «живущие в Оренбурге католики по-прежнему оставались целый год без исполнения обрядов своей веры до приезда «златоустовского куратора» (О присылке на жительство в Оренбург..., л. 47).

Таким образом, приезд ксендза для оренбургских католиков оказался весьма кстати, они стали «обращаться к нему с просьбами то причастить больного, то совершить погребение над умершим». Ксендз Зеленко не заставлял просить себя долго и с дозволения оренбургского военного губернатора В. А. Перовского стал совершать богослужения и требы для своих единоверцев с первых же дней своего пребывания в Оренбурге. Тогда же у него возникла мысль о построении польского костела, но приступить к строительству стало возможным, когда Зеленко сделался корпусным священником и получил право принимать пожертвования.

Только в 1839 г. последовало решение о назначении его ксендзом Отдельного Оренбургского корпуса. К тому времени он давно уже стал для многих польских ссыльных признанным духовным отцом. Губернаторы

– сначала В. А. Перовский, затем В. А. Обручев, а со временем снова Перовский – официально свидетельствовали, что Зеленко «приобрел доверенность и расположение поляков, пользуется там общим хорошим мнением» и что он их «своими советами удерживает от предосудительных поступков» (О присылке на жительство в Оренбург..., л. 79–81). Кстати, прихожанкой костела была и жена губернатора Матильда Обручева (О присылке на жительство в Оренбург..., л. 84).

Архивные материалы повествуют о следующем любопытном эпизоде, свидетельствующем о внимании к Зеленко со стороны местных властей: когда оренбургскому военному губернатору Обручеву донесли, что в местном костеле по вечерам виден огонь и что там собираются на тайные сходки ссыльные поляки, Обручев в сопровождении плац-майора Халецкого и полицмейстера полковника Демостико нагрянул внезапно вечером к костелу и, заметив там свет, тотчас потребовал ксендза Зеленку и приказал ему отворить костел. Когда вошли внутрь, то в нем никого не оказалось, и Обручеву пришлось извиниться перед ксендзом Зеленкой за излишнюю поспешность: не трудно было убедиться в том, что свет в костеле происходил от лучей заходящего солнца, ударявших прямо в разноцветные стекла окон алтаря (О присылке на жительство в Оренбург..., л. 112–116). В этом эпизоде проявилось подлинное отношение властей к оренбургскому ксендзу. Об этом же свидетельствует тот факт, что в течение многих лет Зеленко оставался в списках лиц, состоящих под надзором полиции. От надзора его освободили только 15 марта 1857 г. (О прекращении надзора за Зеленкой, л. 17–19).

Процитируем строки из письма ксендза губернатору, в котором он отказывался покинуть место ссылки:

Объявленную мне высочайшую милость и соизволение Его Величества Государя Императора на возвращение меня из Оренбурга... я.. приемлю с глубочайшим благоговением, как знак неоцененного монаршьего благодеяния..., но цель всех моих желаний ныне есть та, чтобы позволено было мне оставаться здесь... (Письмо губернатору В. А. Обручеву, л. 2).

Свободолюбивый и талантливый Зеленко, как и тогда, когда выбирал местожительство в 1833-м, сделал это ради блага близких – тех, кто в нем нуждался, кому он был нужен.

Весьма интересное свидетельство об отце префекте находим в статье Григорьева, опубликованной в журнале «Северная пчела»:

Утром и вечером двери его скромного жилища открыты были для каждого, кто только хотел обратиться к его помощи или заступничеству, а с утра и до вечера сновал он по городу, и в 30-градусный мороз и 40-градусный жар, под дождем и в метель, хлопоча по чужим надобностям, являясь всюду, куда призывали его

долг и человеколюбие, всюду, где мог быть полезным ближнему. Старушка, мещанка А. и отставной офицер Б. заболели: об этом дали знать Зеленке, – и вот Зеленка отправляется навестить одиноких, едет от них к доктору с просьбой посетить их и к аптекарю с просьбой отпустить им лекарства даром. Умер чиновник В., оставив без куска хлеба жену и детей; вдове надо выхлопотать единовременное пособие, детей пристроить... Выдавались дни, я думаю и нередко, когда он делал до пятидесяти посещений и, несмотря на это, находил еще досуг вести самую обширную в Оренбурге частную переписку... В том-то именно и состояло одно из отличительных достоинств Зеленки, ...что он был чужд всякой религиозной исключительности, всякого фанатизма, всякого стремления к прозелетизму. Христианин какого бы ни было вероисповедания был для него такой же брат о Христе, как и римский католик... (Григорьев 1861, 155–156).

Зеленко сыграл важную роль в культурной жизни Оренбургского края. К примеру, деятельное участие принял в устройстве в Оренбурге зоологического музея. Обязанности Зеленки, прежде всего, заключались в сохранении коллекции музея в надлежащей целостности и сохранности, в наблюдении за правилами отопления музея, в распределении работ между чучельниками, в заботах об их содержании и отпусках. При Зеленке зоологический музей успел обогатиться не только новыми чучелами зверей и птиц, но и другими коллекциями, почему и стал с 1845 г. называться вместо зоологического музея «музеем естественных произведений Оренбургского края». Заведовал Зеленко зоологическим музеем до самой своей смерти (Зоологический музей города Оренбурга, л. 104–107). При его участии создавалось и Оренбургское училище лесоводства и земледелия (Об открытии училища лесоводства и земледелия, л. 2, 6–10), и некоторые благотворительные общества (Прошения частных лиц, л. 19, 42).

Зеленко скончался 31 октября 1860 года. Приведем текст прошения, с которым староста римско-католической церкви – коллежский секретарь Михаил Цейзик от лица всех прихожан обратился к оренбургскому генерал-губернатору А. П. Безаку:

Здесь оренбургского корпуса римско-католический священник и капеллан Михаил Зеленко вчерашнего числа, т.е. 31 октября в 8 часов утра скончался. 27-летние заслуги покойного, любовь и уважение, которое он приобрел служа всем без разбора вероисповедания, заставляют меня от лица всех прихожан римско-католического вероисповедания почтительнейше просить Ваше Высокопревосходительство разрешить по нашему обычаю, как основателя здешнего костела, тело похоронить в ограде позади церкви (Прошения частных лиц, л. 178–178 об.).

Генерал-губернатор не возражал. Зеленко был погребен «в ограде его же усердием сооруженного костела». На могильной плите значилось: «Мужу великих заслуг». Вскоре после его смерти и погребения на могиле был поставлен

памятник. Примечательно, что в сборе средств на него приняли участие: «священники православные и евангелического исповедания, купцы православные и старообрядцы, два муллы и восемь других магометан» (Прощения частных лиц, л. 180). В уже цитировавшейся статье Григорьева в «Северной пчеле» читаем:

Мы очень способны прожить в одном городе с замечательным человеком, быть постоянным свидетелем его деятельности, даже быть с ним на приятельской ноге, и – не заметить его особенности, его превосходства, как одно почтенное лицо в известной комедии Мольера не замечало, что оно целую жизнь говорило прозою... Случись человеку умственных размеров Лапласа или Гумбольдта, человеку нравственной высоты Говарда или Овена попасть по каким-нибудь обстоятельствам в глушь уездного или губернского города нашего, можно быть уверенным, что общество этого города поняло бы и оценило бы его достоинства настолько же, насколько петух в известной басне обратил внимание на алмаз (Григорьев 1861, 148).

Нетрудно понять, что автор имеет в виду явную недооценку роли и места Зеленко в жизни Оренбургского края.

Но сегодня Оренбургский край о Зеленко помнит, и лучшим памятником его деятельности является восстановленный и действующий костел, в строительство которого ксендз в свое время вложил так много сил.

Удивительным представляется тот факт, что сосланные в отдаленную оренбургскую провинцию люди в итоге оказались встроены в структуру местного общества таким образом, что стали проводниками европейской культуры и образования. Имперская политика аккультурации была такова, что даже неблагонадежные, с официальной точки зрения, люди, становились для отдаленной российской провинции настоящими «точками роста», способствовали развитию края как в научном, так и в культурном плане. И парадоксальным образом, многие из этих ссыльных в ходе проживания в изгнании искренне полюбили место своего изгнания, в каком-то смысле, стали патриотами этих мест и их популяризаторами за границами Российской империи.

Библиография

- Ведомость наград и поощрений главного начальника губернии. В: Государственный архив Оренбургской области, ф. 6 – канцелярия оренбургского генерал-губернатора, оп. 8, д. 13225.
- Григорьев, В. В. (1867), Альбом видов из киргизской степи. В: Известия Императорского Русского Географического Общества. 1, 188–209.
- Григорьев, В. В. (1861), Отец Зеленко. В: Северная Пчела. 74, 147–166.
- Джунджузов, С. В./Любичанковский, С. В. (2017), Миссионерская деятельность Никодима Ленкеевича в Калмыцком ханстве (1725–1734 годы). В: Новый исторический вестник. 3, 172–191.

- Донесение о находящихся под полицейским надзором. В: Государственный архив Оренбургской области, ф. 6 – канцелярия оренбургского генерал-губернатора, оп. 6, д. 12209.
- Донесения нижних чинов военному губернатору Перовскому. В: Государственный архив Оренбургской области, ф. 6 – канцелярия оренбургского генерал-губернатора, оп. 4, д. 9921.
- Зоологический музей города Оренбурга. В: Государственный архив Оренбургской области, ф. 6 – канцелярия оренбургского генерал-губернатора, оп. 18, д. 303.
- Любичанковский, С. В. (2017), Политика аккультурации в условиях разрушения империи: казус волостного земства. В: Вестник Томского государственного университета. История. 50, 31–37.
- Модестов, Н. М. (1913), Бывший префект Гродненской церкви в Оренбурге. В: Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. 28, 100–114.
- О прекращении надзора за Зеленкой. В: Государственный архив Оренбургской области, ф. 6 – канцелярия оренбургского генерал-губернатора, оп. 18, д. 215.
- О присылке на жительство в Оренбург префекта бывшей Гродненской гимназии ксендза Зеленки и об определении его католическим священником в Оренбургский корпус. В: Государственный архив Оренбургской области, ф. 6 – канцелярия оренбургского генерал-губернатора, оп. 5, д. 10732.
- Об открытии училища лесоводства и земледелия. В: Государственный архив Оренбургской области, ф. 6 – канцелярия оренбургского генерал-губернатора, оп. 18, д. 319.
- Переписка по покупке книг. В: Государственный архив Оренбургской области, ф. 6 – канцелярия оренбургского генерал-губернатора, оп. 6, д. 13321.
- Письма Б. Залесского к Р. Собаньской (1977). В: Урал. 3, 162–185.
- Письмо губернатору В. А. Обручеву. В: Государственный архив Оренбургской области, ф. 6 – канцелярия оренбургского генерал-губернатора, оп. 18, д. 375.
- Прошения частных лиц. В: Государственный архив Оренбургской области, ф. 6 – канцелярия оренбургского генерал-губернатора, оп. 15, д. 102.
- Распоряжение военного губернатора. В: Государственный архив Оренбургской области, ф. 6 – канцелярия оренбургского генерал-губернатора, оп. 5, д. 10529.
- Статистическая ведомость ссыльных. В: Государственный архив Оренбургской области, ф. 6 – канцелярия оренбургского генерал-губернатора, оп. 4, д. 9800.
- BENNETT, M. (1986), A developmental approach to training for intercultural sensitivity. В: *International Journal of Intercultural Relations*. 1, 179–196.
- DMITRIEV, V. V./LYUBICHANKOVSKIY, S. V. (2017), The Southern Periphery of the Russian Empire and a Problem of Colonialism (on materials of National Policy of Russia in Relation to the Crimean Tatars at the end of XVIII – the beginning of the 20th century). В: *Bylye Gody*. 45/3, 1010–1024.
- DZHUNDZHUZOV, S. V./LYUBICHANKOVSKIY, S. V. (2017), Kalmyks of Southern Ural in the XVIII – early XX century: Problems of Assimilation, Acculturation and Preservation of Ethnic Identity. В: *Bylye Gody*. 46/4, 1194–1206.
- LYUBICHANKOVSKIY, S. (2015), Europeans in Central Asia. Everyday encounters in search of identity preservation at the End of XIX – XX cent. (Mennonites' communities in the Kazakh Steppes). В: 14th Bi-Annual Conference of the European Society for Central Asian Studies (ESCAS). Central Asia in the XXI Century. Historical Trajectories, Contemporary Challenges and Everyday Encounters. October 8–11, 2015. Zürich, 34–35.
- REDFIELD, R., LINTON, R., HERSKOVITS, M. (1936), Memorandum for the study of acculturation. В: *American Anthropologist*. 38, 149–159.
- SZMYT, A. (2016), Russia's educational policy aimed at the Poles and the Polish territories annexed during the reign of tsar Alexander I. В: *Przegląd Wschodnieuropejski*. VII/1, 11–28.
- Wygnańcy (1867), Wygnańcy polscy w Orenburgu. В: *Rocznik Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu*. 1866, 41–87.
- ZALESKI, B. (1865), La vie des Steppes Kirghizes. Descriptions, recits & contes. Texte et illustrations a l'eau-forte par Bronislas Zaleski. Paris.

РУСЛАН ЖИТИН, АЛЕКСЕЙ ТОПИЛЬСКИЙ

Тамбовский государственный университет имени Г. Р. Державина

СОЦИАЛЬНЫЕ И ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ЭФФЕКТЫ ТРУДОВЫХ МИГРАЦИЙ ПОЛЯКОВ В ГЕРМАНСКУЮ ИМПЕРИЮ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Social and economic effects of labor migrations of the Poles in the German empire in the late XIX – early XX century

Ключевые слова: социальная история, сельское хозяйство, трудовые мигранты, польские крестьяне, Германская империя, Привислинский край

KEYWORDS: social history, agriculture, labor migrants, Polish peasants, German Empire, Vistula Land

АБСТРАКТ: The article focuses on the problem of labor migrations of the peasant population of Vistula Land of Russia to the German Empire at the turn of the XIX and XX century. The subject of the study are the causes of migration, the situation of Polish workers abroad, the specifics and main spheres of hiring workers, the social and economic effects of the movement. The urgency of the work is determined by inadequate historiographic attention to the factor of the annual retreat of tens of thousands of Poles abroad. The article uses the civilizational approach, the principle of historicism, the ideas of the French school “Annals”. The conclusions obtained by the authors of the article testify to the special significance of migrations not only for the inhabitants of the Polish province, but also for the entire German landlord economy. Migration compensated for the labor shortage in Germany’s agrarian sector, ensuring rapid growth in production in the states. The experience of migration stimulated the economic initiative of Poles, increased their standard of living, affected the size of peasant land ownership in the Vistula Land.

1

Одной из характерных особенностей экономической жизни польских губерний России на рубеже XIX–XX вв. являлись ежегодные трудовые миграции крестьян в земли Германской империи. Начавшись в 80-х гг. XIX в. как единичные миграции поляков в близлежащие экономии немецких помещиков (Островский 1912, 211–215), к началу XX в. данное явление стало определять жизнь для десятков тысяч жителей Привислинского края. В 1908 г. польские работники обеспечивали уже две трети занятых в сельском хозяйстве Германии (Выводцев 1913, 135–142), и продолжали вытеснять из отрасли местных крестьян.

Существенное значение фактора польских миграций в развитии германского сельского хозяйства в начале XX в. отмечалось как немецкими (Bodenstein 1909, 21), так и российскими современниками (Антипов 1913, 257). Однако специфика и стихийность этого движения сужали поле для комплексной характеристики процесса. Традиционным был взгляд на польского отходника, как жертву обстоятельств, обманом и ложными обещаниями заманенного в германские земли. Первые, по-настоящему серьезные опыты изучения проблемы стали появляться на рубеже XIX–XX вв. (Лейтес 1914, 17; Полферов 1913). Благодаря этим публикациям было впервые обращено внимание на специфику отходничества в германские земли, его социально-экономические значения. Неоднократно проблема прав польских работников поднималась консульскими службами МИД России (Бурнашев 1896; Бурнашев 1901). Ввиду массовости отхода российских подданных русским миссиям за рубежом предписывалась защита их интересов – как в отношении работодателей, так и прусских властей. Так, недостаточное внимание к нуждам россиян за границей стало одной из причин увольнения с консульского поста в Кёнигсберге Ф. Вышемерского (Посольство, 9). В советской историографии польских отход рассматривался в общем контексте трудовых миграций с территории России (Дубровский 1975; Тудоряну 1986). Причем работа поляков за границей (в том числе и на территории Германии) служила поводом для критики российского сельского хозяйства. В работах современных авторов рассматриваются аспекты как трудовой (Костяшов 2010, 149–155), так и вынужденной миграции (Shaidurov 2017, 11–21).

В целом, комплексное исследование польского влияния на немецкое сельское хозяйства, значение отхода для жителей края продолжает быть актуальной исследовательской задачей. В рамках данной статьи будут обобщены социально-экономические последствия миграций, разработан вопрос о динамике и основных причинах отхода за рубеж, основные формы и сферы найма работников. При написании работы авторы руководствовались основными теоретическими подходами к познанию истории (цивилизационный подход, принцип историзма), идеями французской школы «Анналов».

2

Первые массовые случаи сезонного использования труда поляков в Германии начали регистрироваться немецкими специалистами с начала 1880-х гг. Значительное влияние на усиление этого движения имело предоставление жителям пограничных губерний права перехода границы по краткосрочным бесплатным свидетельствам (Бурнашев 1896, 27).

В 1886 г. в виду быстрого увеличивающегося контингента польских работников в восточной Пруссии О. Бисмарк административно выслал из страны около 40 тысяч мигрантов (Переписка 1895–1901, 42). Основным результатом принятого решения стало подорожание стоимости найма работников в немецких хозяйствах. Под давлением заинтересованных в использовании польской рабочей силы помещиков были смягчены ограничения по численности трудовых мигрантов из России. В 1888 г. польским работникам вновь разрешают трудиться в немецких поместьях со специальными заграничными паспортами (Лейтес 1914, 22). Растущее сельское хозяйство страны требовало большего количества работников. Поэтому в 1894 г. под давлением помещиков прусское правительство разрешило допускать русских рабочих к труду без требования заграничных паспортов (Костяшов 2010, 150). Следствием этого стал стремительный, ничем не ограниченный выход работников на заработки в Германию.

3

По своему сословному статусу польские работники были крестьянами, что во многом определяло выбор ими сельскохозяйственных специальностей как основной отрасли для приложения сил. В аграрном секторе не требовалось серьезных знаний и умений, в отличие от быстро развивающейся немецкой фабрично-заводской индустрии (Grund 1913). Поэтому жители Привислинского края неохотно шли трудиться в германскую промышленность, численно уступая здесь выходцам из Австро-Венгрии и Италии. В 1907 г. на немецких фабриках трудилось 28 тыс. поляков, против 97 тыс. австро-венгерских и 91 тыс. итальянских трудовых мигрантов (Лейтес 1914, 13).

4

Способы найма рабочей силы формировались стихийно. Очевидно, что самой первой формой являлся самостоятельный поиск работы трудовыми мигрантами в имениях немецких помещиков. Работник осуществлял личный обход потенциальных работодателей, оставляя за ним выбор конкретных работ и размера заработной платы. Однако, вследствие незнания языка, отсутствия необходимых связей, этот способ был наименее популярен у поляков. Более распространенной формой являлось использование разного рода посредников для вербовки конкретных работников (Антипов 1913, 257). Часто для заключения контрактов помещики посылали своих управляющих в Российскую

империю, где они вербовали рабочих. В случае неудачи агента владелец мог остаться без необходимого числа работников, что приводило к срыву сельскохозяйственных работ. Избавление от подобных неприятностей гарантировало использование помещиками нанятых или специальных агентов, которые обязывались поставить необходимое количество работников. Посредник заключал с помещиком контракт, в котором указывалось число требуемых рабочих, их состав, размер вознаграждения за вербовку.

Работы посредников не подвергались контролю государственных органов, что приводило к злоупотреблениям со стороны нанятых агентов. Получая от работодателя до 10 марок за каждого поставляемого рабочего, посредники не останавливались ни перед преувеличенными обещаниями, ни перед преднамеренным обманом (Schmidt 1913, 342).

Традиционным местом найма рабочих были приграничные станции Розенберг и Острово. После 1894 г. там образовались крупные рынки рабочей силы (Schmidt 1913, 341), откуда, нанимая соответствующее число поляков, посредник отправлял их к месту работ.

В начале XX в., стремясь урегулировать неконтролируемую миграцию сезонных работников, германское правительство стало создавать специальные органы по надзору за использованием заграничной рабочей силы. В начале XX в. стали появляться германские сельскохозяйственных камеры – официальные учреждения по найму иностранных работников. Теперь работники могли самостоятельно обращаться в специальные бюро по найму, избегая полуполюгальной вербовки через надсмотрщиков.

5

Основной причиной, толкавшей польских крестьян к дальнему отходу за границу, являлась сравнительно высокая поденная плата за сельскохозяйственный труд. Немецкий владелец предлагал в два-три раза более высокую заработную плату своим работникам, чем мог предложить польский помещик в России. Дополнительный стимул для отхода придавала сдельная система оплаты труда, при которой работник заработную плату получал за каждый участок обработанной земли. В таких случаях больший объем выполненной работы обеспечивал и больший заработок.

Интересные сравнительные данные о размере заработной платы польского сезонного рабочего на родине и за рубежом приводит Г. Ф. Симоненко. Поденная плата польских рабочих за границей составляла 1 руб. 10 коп. в день, против 62 коп. на родине. При пересчете на месячный заработок отходник получал до 33 руб. за границей, и не более 18 руб. в России

(Симоненко 1903, 65). Даже с учетом издержек на дорогу, рост дохода имел для трудящегося существенное значение.

Более выгодные условия работы признавались и в официальной печати. «Работа в заграничных экономиах, хотя и тяжелая, но зато верная и определенная, а главное – хорошо оплачивается» (Полферов 1913, 23). «Тяжко рабочим в Пруссии, а выгодно...» – отмечали сотрудники Редакции периодических изданий Министерства Финансов (Лейтес 1914, 32).

Имелись и другие причины массового отхода поляков за рубеж. В частности, организация сельских работ в Германии отличалась гораздо большей интенсивностью, здесь наблюдался более технологический характер сельского хозяйства, а также более благоприятные климатические условия. Вследствие этого в немецких поместьях не наблюдалось сильных колебаний в размерах урожайности, и имелась возможность предварительной оценки необходимого количества работников на сезон.

Большим преимуществом сельскохозяйственного цикла в Германии было несравненно больший спрос на работников в осенне-зимний период. Интенсификация производств позволяла разводить основные культуры на протяжении гораздо большего времени, что, в свою очередь, определяло более равномерный график земледельческих работ в течение года.

Интенсивный отход поляков на заработки вносил важные изменения в структуру профессионального найма в помещичьих хозяйствах Германии, приводя к вытеснению местных отходников из сферы сельскохозяйственного производства. Сельские хозяева прибегали к помощи поляков даже тогда, когда имелось предложение со стороны окрестных крестьян. Германские землевладельцы оставались заинтересованными в найме поляков, прежде всего потому, что они были дешевле и послушнее (Knoke 1911). По свидетельству М. Вебера, обследовавшего положение сельских рабочих в северной Германии, «местные свободные рабочие уходят на заработки особенно из тех местностей, где наблюдается приток русских рабочих». Это обстоятельство прекрасно демонстрировал тот факт, что «импорт рабочих сил из России с его понижающим давлением на уровень заработной платы и культуры является не только результатом, но и причиной [...] вообще переселения на запад» (Weber 1899, 55).

Однако острых конфликтов между местными и пришлыми работниками удавалось избежать. Быстрый подъем промышленного производства на западе Германии вызывал естественный отток немецкого населения. К тому же местная фабрично-заводская индустрия отличалась более высокой заработной платой и привлекала социальными гарантиями.

Таким образом, польские работники катализировали переход местных крестьян в промышленные области западных регионов Германии, обеспечивая себе монопольное положение на востоке. Конкуренцию полякам

могли составить выходцы из Австро-Венгрии, однако достаточно быстро они переориентировались на промышленность, практически не пересекаясь с выходцами из российских губерний.

Современники утверждали, что если бы Россия закрыла свои границы для сезонной миграции, то это могло привести к полнейшему разорению немецких аграриев. По словам генерального консула в Данциге Д. Н. Островского, «немецкому сельскому хозяйству угрожал полнейший крах», если бы на место убывающего населения «с каждым годом все больше и больше» не начали приезжать российские подданные, что стало «истинным спасением» (Островский 1912, 213). Профессор Ф. Ватерстрадт, вслед за своими коллегами анализирующий проблему польских трудовых миграций, также считал, что «для большей части германских сельскохозяйственных предприятий получение необходимых рабочих сил из-за границы являлось правилом». Немецкие владельцы не могли представить себе, «чтобы нужда в сельскохозяйственных рабочих руках была покрыта без иностранных рабочих» (Лейтес 1914, 9).

Количество отходников в Германию в разных польских губерниях было неодинаково. В 1900–1904 гг. основное число мигрантов в Германию сосредоточивалось исключительно в пограничных губерниях: Калишской, Петроковской, Плоцкой, Ломжинской, Варшавской и Сувалкской. На остальной территории Привислинского края зарубежные сельскохозяйственные миграции отсутствовали (Лейтес 1914, 25). Однако, вряд ли территориальная близость губерний была определяющим фактором сезонных миграций. Особенностью польского приграничья являлась недостаточная обеспеченность местных крестьян землей (Лейтес 1914, 30). К примеру, в Калишской, Петроковской, Плоцкой губерниях наблюдался максимальный процент малоземельных крестьян в Польше. Для большинства пауперов отход за рубеж был главным источником средств существования.

6

Интересны данные по местам концентрации польских работников в Германии. Подсчеты немецких специалистов показывают, что наибольшее число сельскохозяйственных рабочих встречалось в Саксонии (17,5% всего числа сельских рабочих), в Брауншвейге и Ангальте (14,9%), Мекленбурге (16,5%), в Померании (11,2%) и Бранденбурге (11%) (Лейтес 1914, 19–20).

На концентрацию работников по территории Германии сильно влияла величина землевладения в отдельных немецких землях. Работники выбирали для миграции именно те места, в которых было распространено латифундиальное землевладение. Разработанные Ш. Шмидтом данные (Schmidt

1912, 15), показывают, что с величиной хозяйства росло применение труда иностранных рабочих и уменьшалось, соответственно, применение труда немецких рабочих. В 1910 г. в хозяйствах до 50 гектаров было занято 42,7% местных сезонных рабочих и 57,3% иностранных; в хозяйствах площадью от 50 до 100 гектаров – 33,6% и 66,4%; от 100 до 200 гектаров – 25,1 % и 74,9%; от 200 до 500 гектаров – 13,2% и 86,8%. В имениях с площадью запашки более 500 гектаров доля иностранцев составляла 89,3%.

7

Заработок в Германии, по исследованию варшавского статистического комитета, достигал 60 руб. (Schmidt 1913, 493). В некоторые годы эта сумма могла быть еще выше. В частности, Я. Я. Полферов указывал, что в Германии, при среднем заработке сезонного рабочего из России от 160 до 200 руб., и расходах на путевые издержки в 100 руб., каждый рабочий приносит в семью до 100 руб. (Полферов 1913).

Анализируя сложившуюся ситуацию, Симоненко писал, что,

благодаря открытию заграничных рынков труда для нашего многочисленного в крае безземельного и малоземельного крестьянского населения, явилась для него возможность путем трудолюбия и бережливости выходить из состояния пролетариата. Край пробудился к новой жизни, о которой нельзя было мечтать лет и 5 тому назад (Симоненко 1913, 45).

Большие суммы, приносимые сельскохозяйственными рабочими в Россию, действительно, не пропадали бесследно для народного хозяйства. В уездах с максимальным выходом рабочих за рубеж наблюдался сильный прирост крестьянского землевладения. Сравнивая обеспеченность поляков земель в 1900 и 1908 гг., Симоненко отмечал значительное расширение земельной площади. За восемь неполных лет оно увеличилось с 3 млн. десятин до 5,5 млн. десятин (5.508.092). При этом был зафиксирован значительный прирост именно купленных земель (Симоненко 1913, 56).

Важным результатом отхода в Германию является увеличение заработной платы тех рабочих, которые оставались в Империи. Не участвовавшие в отходе работники могли ожидать гораздо большее предложение от польских помещиков из-за дефицита рабочих рук. Обследования Варшавского статистического комитета показали, что благодаря ежегодному отходу польского населения в немецкие поместья, во всех губерниях во время летних полевых работ значительно повысилась (Лейтес 1914, 37).

Участвуя в заграничном производстве, польские рабочие возвращались домой обогатившись знаниями об усовершенствованных сельскохозяйственных орудиях труда, ознакомленные с лучшими способами обработки и удобрения почвы, с современными методиками откорма скота. Без сомнения, полученный опыт не проходил бесследно. Поляки получали прекрасную возможность апробации своих знаний в собственном сельском хозяйстве (Лейтес 1914, 38). Будучи более квалифицированными, такие работники занимали высокие должности в номенклатуре найма польских помещиков, получая от них большее вознаграждение за свой труд.

Выход рабочих из Польши в Германию имел социокультурные последствия. Пребывание в Германии и участие в правильно организованном труде отражалось на духовном развитии развития польских крестьян. На основании данных, взятых из ежегодно обнародуемой Министерством Юстиции уголовной статистики, Симоненко, отмечает постепенное повышение «уровня народной нравственности в губерниях Калишской и Плоцкой» (Симоненко 1913, 32). При максимальном проценте безземельного и малоземельного населения в этих губерниях, здесь, по сравнению с Варшавской, Петроковской и Радомской губерниями, относительно нечасто встречались осужденные за имущественные преступления.

Таким образом, среди жителей ряда земель Германской Империи поляки занимали достаточно заметное положение, но не представляли единого сообщества. К началу XX в. основная цель их визитов – поиск дополнительного заработка в сфере сельскохозяйственного производства. Тем не менее, работа в немецких поместьях имела существенный социальный и экономический эффект не только для жителей польской глубинки, но и для всего помещичьего хозяйства Германии. Миграции восполнили дефицит рабочей силы в немецком аграрном секторе, обеспечивая быстрый рост производства юнкерских имений. Опыт трудовых миграций стимулировал хозяйственную инициативу поляков, повышал их уровень жизни, сказывался на стоимости найма и размере крестьянского землевладения в Привисленских губерниях. Благодаря отходу в Германию, в польской деревне выкристаллизовывались отдельные группы экономически состоятельных крестьян, которые впоследствии стали основой для развития аграрного производства в межвоенной Польше.

Библиография

- Антипов, М. (1913), Отход русских сельскохозяйственных рабочих за границу. В: Земледельческая газета. 8, 257.
Архив внешней политики Российской империи. Ф. 167: Посольство в Берлине. Оп. 509/1. Д. 4044. Л. 9. об. 10.

- Бурнашев, А. Н. (ред.) (1896; 1901), Русские рабочие в Пруссии: извлечение из донесений императорских российских консулов. Вып. 1–2. Санкт-Петербург.
- Выводцев, А. (1913), Вопрос о русских сельскохозяйственных рабочих в Пруссии. В: Известия Министерства иностранных дел. 1, 135–142.
- Дубровский, С. М. (1975), Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма. Москва.
- Костяшов, Ю. В. (1910), Российские рабочие в Восточной Пруссии в конце XIX – начале XX века. В: Вестник Российского государственного университета им. И. Канта. 6, 149–155.
- Лейтес, К. С. (1914), Русские рабочие в германском сельском хозяйстве. Петроград.
- Островский, Д. Н. (1912), К вопросу о русских сельских рабочих в Германии. В: Известия Министерства иностранных дел. 6, 211–215.
- Переписка МИД с консульствами в Германии по поводу русских рабочих в Пруссии по найму (1895–1901), Государственный архив Российской Федерации. Ф. 568. Оп. 1. Д. 103. Л. 42.
- Полферов, Я. Я. (1913), Сельскохозяйственные рабочие руки. Санкт-Петербург.
- Симоненко, Г. Ф. (ред.) (1903), Статистика выхода рабочих за границу с 1900 по 1903 гг. Варшава.
- Тудоряну, Н. Л. (1986), Очерки российской трудовой эмиграции периода империализма в Германию, Скандинавские страны и США. Кишинев.
- BODENSTEIN, В. (1909), Der Arbeitsmarkt in Industrie und Landwirtschaft und seine Organisation: Vorträge, gehalten auf der Tagung der Mitteleuropäischen Wirtschaftsvereine in Berlin am 17. Mai 1909. Berlin.
- GRUND, P. (1913), Die ausländischen Wanderarbeiter in ihrer Bedeutung für Oberschlesien. Leipzig.
- KNOKE, A. (1911), Ausländische Wanderarbeiter in Deutschland. Leipzig.
- SCHMIDT, G. (1913), Lohnformen und Arbeiterverhältnisse in der Landwirtschaft. Berlin.
- SCHMIDT, St. (1912), Die Wanderarbeiter in der Landwirtschaft der Prov. Sachsen und ihre Beschäftigung im Jahre 1910. Berlin.
- SHAIUROV, V. (2017), The Siberian Polonia in the second half of the 19th – early 20th century in the Polish historiography. В: Przegląd Wschodnioeuropejski. VIII/1, 11–21.
- WEBER, M. (1899), Die Landarbeiter in den Evangelischen Gebieten Norddeutschlands. Tübingen.

EKONOMIKA

ROMAN KISIEL, KAMIL GRASZKIEWICZ
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

ATRAKCYJNOŚĆ INWESTYCYJNA A NAPŁYW BEZPOŚREDNICH INWESTYCJI ZAGRANICZNYCH (NA PRZYKŁADZIE WYBRANYCH KRAJÓW EUROPY ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ)

**Investment attractiveness and foreign direct investments inflow
on the example of selected countries of Central and Eastern Europe**

SŁOWA KLUCZOWE: atrakcyjność inwestycyjna, bezpośrednie inwestycje zagraniczne, Europa Środkowo-Wschodnia

KEYWORDS: investment attractiveness, foreign direct investments, Central and Eastern Europe

ABSTRACT: The aim of this study is to compare the investment attractiveness of six selected countries of Central and Eastern Europe, namely Poland, Lithuania, Latvia, Estonia, Belarus and Ukraine. The basic data used to examine the level of investment attractiveness in these countries were the basic macroeconomic indicators, i.e. the level of GDP in global and per capita terms, average salary, inflation and unemployment rate. In the next step, international economic rankings were used, as a result of which it was possible to classify the countries in perspective of their competitiveness, prevailing legal regulations for running a business and the scope of economic freedom.

1. Wstęp

Jednym z przejawów procesu globalizacji gospodarki są wzmożone przepływy kapitału w postaci bezpośrednich inwestycji zagranicznych (BIZ). W ostatnich dziesięcioleciach, w niespotykanej wcześniej skali, kapitał penetrował świat w poszukiwaniu najkorzystniejszych lokat. Jego napływem zainteresowane są zwłaszcza kraje odczuwające deficyt kapitału. Państwa Europy Środkowo-Wschodniej (EŚW), które do początku ostatniej dekady XX w. były republikami Związku Radzieckiego, bądź jak Polska znajdowały się pod polityczną kontrolą tego kraju, przez ponad 40 lat pozostawały praktycznie wyłączone z międzynarodowego obiegu kapitału. Dopiero w okresie uzyskiwania niezależności mogły bez ograniczeń otworzyć się na międzynarodową współpracę gospodarczą.

Pożądaną formą takiego zaangażowania są bezpośrednie inwestycje zagraniczne, których pojawienie się wpływa na gospodarkę wielotorowo. Przede wszystkim tworzone są nowe miejsca pracy, wzrastają wpływy podatkowe, bardziej dostępna staje się nowa technologia, wzrastają kompetencje i doświadczenie kapitału ludzkiego. Obecność zagranicznych podmiotów bezpośredniego inwestowania w znacznym stopniu dynamizuje rozwój krajów przyjmujących kapitał. Ma to szczególne znaczenie dla państw byłego bloku wschodniego, gdyż napływ zagranicznego kapitału w początkowej fazie ich transformacji niejako „łatał” lukę technologiczną i inwestycyjną. Obecnie w przypadku najlepiej rozwiniętych krajów regionu bezpośrednie inwestycje zagraniczne napływają nie ze względu na możliwość korzystania z tańszych czynników produkcji, ale ze względu na wypracowaną przez lata atrakcyjność inwestycyjną czy krajowe specjalizacje i efektywność w danych obszarach gospodarki.

Niniejszej pracy postawiono cel przedstawienia wybranych aspektów atrakcyjności inwestycyjnej sześciu państw EŚW: Polski, Litwy, Łotwy, Estonii, Białorusi i Ukrainy w kontekście poziomu napływu BIZ i powiązania tego zjawiska z poziomem rozwoju gospodarczego. Kraje wybrane zostały według klucza bezpośredniej bliskości geograficznej oraz zróżnicowania poziomu rozwoju gospodarczego i panujących w nich stosunków polityczno-ekonomicznych.

Pierwsza część niniejszego artykułu składa się z teoretycznego wstępu oraz analizy atrakcyjności inwestycyjnej badanych krajów opierającej się na interpretacji podstawowych wskaźników makroekonomicznych oraz międzynarodowych opracowań i rankingów interpretowanych pod kątem rzeczonyj analizy. W części pracy odnoszącej się do napływu BIZ na terytorium badanych krajów autorzy wykorzystali dane wtórne pochodzące ze światowych raportów inwestycyjnych ogłaszanych corocznie przez Konferencję Narodów Zjednoczonych do spraw Handlu i Rozwoju. W celu interpretacji i analizy danych posłużono się formami opisowymi, tabelarycznymi i graficznymi. Do zbadania współzależności skali importu oraz eksportu BIZ z poziomem rozwoju gospodarczego wykorzystano metodę zastosowaną przez Dunninga.

2. Wprowadzenie do zagadnienia bezpośrednich inwestycji zagranicznych i analiza atrakcyjności inwestycyjnej badanych krajów

Rozpoczynając rozważanie na temat napływu bezpośrednich inwestycji zagranicznych do wybranych krajów Europy Środkowo-Wschodniej, należy wyjaśnić znaczenie tego terminu. Duże zainteresowanie badawcze spowodowało, że w literaturze przedmiotu znajduje się wiele definicji BIZ, a występujące w nich różnice

wynikają zasadniczo ze spersonalizowanego stylu autorów, a nie z kwestii znaczeniowych. Wszystkie bowiem definicje wskazują na kluczowe dla BIZ posiadanie kontroli nad zainwestowanym kapitałem, czerpanie z niego korzyści dla inwestora czy długookresową trwałość samej inwestycji.

Jako bezpośrednie inwestycje zagraniczne rozumie się lokaty kapitału dokonywane poza granicami kraju osiedlenia inwestora dla osiągnięcia korzyści w efekcie prowadzonej tam działalności gospodarczej. Przyjmuje się, że bezpośrednie inwestycje zagraniczne to te przepływy kapitału za granicę, które umożliwiają inwestorowi bezpośredni i trwały udział w zarządzaniu podmiotem zasilanym jego kapitałem. Inwestycję uznaje się za bezpośrednią, a przedsiębiorstwo, w którym została dokonana – za przedsiębiorstwo bezpośredniego inwestowania, gdy inwestor uzyska bezpośrednio lub pośrednio co najmniej 10% głosów w organie stanowiącym przedsiębiorstwa bezpośredniego inwestowania (W. Karaszewski i in. 2016).

Istotne dla napływu bezpośrednich inwestycji zagranicznych jest zagadnienie atrakcyjności inwestycyjnej. Kraje importujące kapitał zagraniczny powinny spełniać dwa podstawowe warunki, aby mogły stać się pożądaną lokalizacją dla inwestorów. Te dwie formy atrakcyjności inwestycyjnej to klimat inwestycyjny i atrakcyjność lokalizacyjna.

Klimatem inwestycyjnym określony został zespół czynników kreujących warunki dla kapitału obcego w danym kraju. [...] Klimat inwestycyjny został przez Nertha podzielony na cztery grupy: klimat ekonomiczny, klimat polityczny, klimat administracyjno-prawny i klimat społeczny (Lizińska 2012).

Każdy z analizowanych krajów jest bez wątpienia postrzegany przez inwestorów zagranicznych w odmienny sposób, a więc cechuje je różna atrakcyjność inwestycyjna. Na taki stan rzeczy wpływ ma wiele czynników lokalizacji, których kształt i sposób oddziaływania był wypracowywany już od czasów transformacji post-socjalistycznej. Na podstawie wybranego przez autorów zestawu czynników dokonana zostanie ocena atrakcyjności inwestycyjnej badanych państw. W tabeli 1 przedstawiono podstawowe wskaźniki ekonomiczne decydujące o atrakcyjności inwestycyjnej krajów.

Produkt krajowy brutto dostarcza inwestorom informacji na temat stanu gospodarki danego kraju. W ciągu ostatnich 6 lat obserwuje się w Polsce stały, umiarkowany wzrost gospodarczy. Najwyższe wzrosty PKB odnotowano w 2006 i 2007 r., kiedy to wyniosły kolejno 6,2 oraz 7%. Obecnie skala tego zjawiska wyhamowuje, co niewątpliwie jest oznaką stabilizacji gospodarczej kraju i oddziałuje pozytywnie na decyzje inwestorów o lokowaniu inwestycji. Istotny jest także fakt, że w okresie zadłużeniowego kryzysu gospodarczego w Polsce nie odnotowano ujemnej dynamiki PKB w ujęciu rok do roku, jak to miało miejsce w pozostałych krajach

Tabela 1. Wybrane dane wykorzystane w ocenie atrakcyjności inwestycyjnej badanych krajów

Wyszczególnienie	Lata					
	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Polska						
Dynamika PKB %	5,02	1,61	1,39	3,28	3,84	2,68
PKB <i>per capita</i> (tys. USD)	10,51	10,68	10,82	11,18	11,62	11,93
Stopa inflacji (%)	4,26	3,56	1,03	0,11	-0,99	-0,61
Stopa bezrobocia (%)	9,63	10,09	10,33	8,99	7,50	6,18
Dynamika wynagrodzeń (r/r)	100,9	99,8	102,0	103,7	104,5	104,4
Przeciętne miesięczne wynagrodzenie (4 kw 2016 r.)				1066 EUR		
Litwa						
Dynamika PKB %	6,05	3,83	3,51	3,50	1,78	2,30
PKB <i>per capita</i> (tys. USD)	9,57	10,12	10,66	11,21	11,56	11,91
Stopa inflacji (%)	4,13	3,09	1,05	0,10	-0,88	0,91
Stopa bezrobocia (%)	15,39	13,6	11,77	10,70	9,12	9,19
Dynamika wynagrodzeń (r/r)	X	107,4	107,8	108,2	108,6	109,3
Przeciętne miesięczne wynagrodzenie (4 kw 2016 r.)				812,80 EUR		
Łotwa						
Dynamika PKB %	6,38	4,01	2,63	2,12	2,71	1,95
PKB <i>per capita</i> (tys. USD)	8,51	8,97	9,34	9,65	10,00	10,23
Stopa inflacji (%)	4,40	2,21	0,00	0,63	0,18	0,12
Stopa bezrobocia (%)	16,21	15,05	11,87	10,85	9,87	9,88
Dynamika wynagrodzeń (r/r)	104,4	103,7	104,6	106,8	106,8	105,0
Przeciętne miesięczne wynagrodzenie (2016 r.)				859 EUR		
Estonia						
Dynamika PKB %	7,60	4,31	1,42	2,82	1,44	1,57
PKB <i>per capita</i> (tys. USD)	11,11	11,65	11,85	12,12	12,44	12,66
Stopa inflacji (%)	4,98	3,93	2,79	-0,14	-0,46	0,15
Stopa bezrobocia (%)	12,33	10,02	8,63	7,35	6,19	6,91
Dynamika wynagrodzeń (r/r)	105,9	105,7	107,0	105,9	106,0	107,6
Przeciętne miesięczne wynagrodzenie (2016 r.)				1146,00 EUR		
Białoruś						
Dynamika PKB %	5,54	1,73	1,02	1,72	-3,38	-2,65
PKB <i>per capita</i> (tys. USD)	4,77	4,86	4,90	4,99	4,79	4,67
Stopa inflacji (%)	53,23	59,22	18,31	18,12	13,53	11,84
Stopa bezrobocia (%)	0,68	0,62	0,51	0,49	0,51	0,53
Dynamika wynagrodzeń (r/r)	101,9	121,5	116,4	101,3	97,7	96,2
Przeciętne miesięczne wynagrodzenie (2016 r.)				369,67 EUR		
Ukraina						
Dynamika PKB %	5,47	0,24	-0,03	-6,55	-9,77	2,31
PKB <i>per capita</i> (tys. USD)	2,18	2,19	2,19	2,06	1,86	1,89
Stopa inflacji (%)	7,96	0,56	-0,28	12,19	48,72	13,90
Stopa bezrobocia (%)	7,90	7,50	7,20	9,27	9,14	8,87
Dynamika wynagrodzeń (r/r)	108,7	114,4	108,2	93,5	79,8	109,00
Przeciętne miesięczne wynagrodzenie (2016 r.)				246,99 EUR		

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych: GUS, urzędy statystyczne Litwy, Łotwy, Estonii, Białorusi i Ukrainy, UNCTAD, World Bank

Unii Europejskiej. Gospodarki krajów nadbałtyckich również cechuje stały wzrost. Średni wzrost w ciągu badanych 6 lat był wyższy niż w Polsce (2,97%) i wynosił kolejno dla Litwy – 3,49, Łotwy – 3,30 i Estonii – 3,19%. Widać więc silne odbicie po spadkach PKB związanych z transmisją kryzysu finansowego w latach 2008–2010. W przypadku Białorusi i Ukrainy obserwowana jest dynamika dodatnia bliska zeru bądź dynamika ujemna PKB. Dlatego też pod względem stabilności gospodarczej kraje te są wyraźnie mniej atrakcyjne od Polski i krajów nadbałtyckich.

Poziom PKB *per capita* wykorzystywany jest w ocenie zamożności społeczeństwa oraz jego potencjalnej zdolności nabywczej. Podobnie interpretować można także zagadnienie wynagrodzeń. Na podstawie kształtowania się tych danych w Polsce i trzech krajach nadbałtyckich można stwierdzić, że brak jest wysokiego ryzyka nagłego, znacznego wzrostu wynagrodzeń, a wzrost PKB w ujęciu na mieszkańca informuje o stopniowym wzroście wydajności pracy. Wzrostowe tendencje związane z bogaceniem się społeczeństw przyciągają inwestycje zogniskowane na zdobycie nowych rynków zbytu, a przez to zwiększenie sprzedaży. W tym aspekcie bezkonkurencyjną lokalizacją jest Polska (ok. 38 mln mieszkańców), gdyż stanowi zdecydowanie największy rynek wśród analizowanych krajów. Litwę, Łotwę i Estonię można traktować jako jeden wspólny rynek składający się z około 6 mln osób. Region nadbałtycki zyskuje na atrakcyjności ze względu na bycie swoistym krańcem Unii Europejskiej. Takie położenie jest dogodne dla inwestorów, którym zależy np. na dogodnym powiązaniu z Rosją, Białorusią czy Ukrainą. Wzrost wynagrodzeń może być jednak czynnikiem oddziałującym negatywnie na decyzję o podjęciu inwestycji w danym miejscu, gdy o wyborze lokalizacji decydują ukierunkowania kosztowe. W takim przypadku atrakcyjne mogłyby być Białoruś i Ukraina, ale spadkowa tendencja kosztów pracy jest związana także z małą wydajnością i niską jakością kapitału ludzkiego.

Kolejnym czynnikiem wpływającym na atrakcyjność lokalizacji jest inflacja. Pożądane jej rozmiary to wartość dodatnia bliska zeru, gdyż taka jej wielkość mobilizująco wpływa na rozwój gospodarczy. Nieznaczny wzrost cen powinien iść w parze ze wzrostem wydajności pracy, a więc także i dochodów społeczeństwa. Natomiast wysoka inflacja może zniechęcać inwestorów ze względu na brak przewidywalności stanu gospodarki. Innym powodem może być obawa przed wzrostem cen kluczowych czynników wytwórczych, dla których dotychczas niskiej ceny inwestycja została zlokalizowana w danym miejscu. Zarówno w krajach nadbałtyckich, jak i w Polsce ceny są stosunkowo stabilne i nie ma ryzyka ich nagłego silnego wzrostu. Na Litwie sytuacja wydaje się najkorzystniejsza, gdyż w badanym czasie wskaźnik inflacji nie przyjmował wartości ujemnych. Cofając się jednak do lat oddziaływania ostatniego kryzysu finansowego, można sprawdzić umiejętność polityki monetarnej do utrzymania stabilności cen. We wszystkich krajach nadbałtyckich w 2007 lub 2008 r. odnotowano wzrost współczynnika inflacji do rozmiarów dwucyfrowych, natomiast w Polsce w 2008 r. inflacja wyniosła jedynie 4,35%. Zarówno

na Białorusi, jak i Ukrainie inflacja przyjmuje wysokie wartości. Taka sytuacja panuje tam od momentu rozpoczęcia transformacji gospodarczej. Przez ponad 20 lat nie udało się w tych krajach ustabilizować sytuacji monetarnej. Z punktu widzenia stabilności cen najatrakcyjniejsze lokalizacje BIZ to Polska i kraje nadbałtyckie z naciskiem na Łotwę.

Poziom stopy bezrobocia i jej struktura daje inwestorom informacje na temat możliwości pozyskania pracowników na rynku pracy. Paradoksalnie kraje z niższą wartością tego wskaźnika powinny być bardziej atrakcyjne dla inwestorów. W analizowanym przypadku łatwiej jest pozyskać pracowników na Litwie, Łotwie czy Ukrainie niż w Polsce i Estonii, gdzie bezrobocie jest niższe. Potencjalni inwestorzy stanowiący popyt na pracę w przypadku wyższego bezrobocia mogą oferować gorsze warunki stosunku pracy, jak np. niższe wynagrodzenie, co stanowi dla nich istotną oszczędność kosztów. W przypadku Białorusi niezależne ośrodki analityczne uważają, że występuje tam tzw. ukryte bezrobocie, a realna stopa bezrobocia kształtuje się w okolicach 5–6%. Dzieje się tak z tego względu, że większość osób pozostających bez pracy nie jest brana po uwagę w oficjalnych statystykach, ponieważ bardzo niski zasiłek dla bezrobotnych wynoszący około 13 USD nie motywuje do rejestrowania się w urzędach pracy.

Szczególnie istotny wpływ na atrakcyjność inwestycyjną państw mają czynniki lokalizacji odnoszące się do uwarunkowań administracyjno-prawnych oraz politycznych, związane z założeniem i prowadzeniem działalności gospodarczej. Autorzy proponują rozumieć przez to pozytywny lub negatywny wpływ wszelkich regulacji prawnych i administracyjnych oraz decyzji politycznych na efektywność i zyskowność działania jednostek gospodarczych (w tym różnych form bezpośrednich inwestycji zagranicznych) w danym kraju. W celu przedstawienia sytuacji krajów w opisanym aspekcie posłużono się trzema rankingami ekonomicznymi: *Global Competitiveness Index* (GCI), *Doing Business Rank* (DBR) oraz *Index of Economic Freedom* (IEF). Pozycje poszczególnych państw w tych rankingach w 2017 r. przedstawiono w tabeli 2. Zsumowane pozycje dla każdego z krajów tworzą ranking, w którym kraj o najniższej sumie (Estonia) jest uznawany za najbardziej konkurencyjny, gospodarczo wolny oraz taki, w którym przeszkody w prowadzeniu działalności gospodarczej są najniższe.

Pierwszym z wykorzystanych w analizie wskaźników jest *Global Competitiveness Index* przygotowywany przez *World Economic Forum* badający konkurencyjność krajów oraz ich zdolność do długotrwałego wzrostu gospodarczego. Kolejny wskaźnik to indeks *Doing Business*, w którym Bank Światowy charakteryzuje łatwość założenia oraz prowadzenia działalności gospodarczej. Ostatnim jest tworzony przez fundację *Heritage Index of Economic Freedom*, który ocenia poziom wolności gospodarczej panującej w krajach. Dla każdego z krajów przygotowana zostanie syntetyczna interpretacja wskaźników pod względem atrakcyjności dla napływu BIZ.

Tabela 2. Pozycje badanych krajów w rankingach
(*Global Competitiveness Index, Doing Business Rank, Index of Economic Freedom*) w 2017 r.*

Kraj	GCI	DBR	IEF	Suma
Polska	36	24	45	105
Litwa	35	21	16	72
Łotwa	49	14	20	83
Estonia	30	12	6	48
Białoruś	b.d.	37	104	–
Ukraina	85	80	166	331

* Strzałka w górę przy pozycji oznacza awans na wyższą pozycję, w dół – spadek na niższą, pozioma kreska – brak zmiany pozycji w stosunku do 2016 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *The Global Competitiveness Report 2016–2017, Doing Business 2017: Equal Opportunity for All, Index of Economic Freedom 2017*

Najlepiej w rankingu ogólnym wypada Estonia, dla której obszarami najsilniej wpływającymi na konkurencyjność (GCI ranking) są stabilne otoczenie makroekonomiczne, bardzo dobra opieka zdrowotna, wydajność i mobilność na rynku pracy. Stabilność makroekonomiczna oraz elastyczny i wydajny rynek pracy stwarzają bardzo dobre warunki do przyciągania zagranicznych inwestycji. Według ankietowanych największą przeszkodą w prowadzeniu działalności są wysokie stawki podatkowe. Stoi to jednak w sprzeczności z wynikami *International Tax Competitiveness Index*¹, w którym Estonia jest oceniana jako kraj o najlepszym systemie podatkowym wśród krajów OECD. Wysokość podatku dochodowego od osób prawnych wynosi tam 20%, a obowiązek płacenia tego podatku powstaje dopiero po wypłaceniu zysku w postaci dywidendy. Efektywna stopa opodatkowania wynosi więc 0% aż do czasu wypłaty dywidendy, więc jest to sytuacja bardzo opłacalna dla inwestorów. W Estonii według rankingu *Doing Business* zakładanie i prowadzenie działalności gospodarczej jest najbardziej przyjazne. W kontekście podejmowania zagranicznej inwestycji w tym kraju warto zwrócić uwagę na małą liczbę procedur, krótki czas (3,5 dnia) potrzebnych do założenia działalności oraz najłatwiejsze wśród badanych krajów otrzymywanie pozwoleń budowlanych. Jeszcze wyższe miejsce (6.) Estonia zajmuje w rankingu odnoszącym się do ekonomicznej wolności gospodarek. Zaznacza się w nim wysoką otwartość na napływ bezpośrednich inwestycji zagranicznych poprzez prosty system podatkowy, zliberalizowany handel oraz rozbudowany system finansowy regulowany przez państwo w niewielkim stopniu.

Następnym krajem jest Litwa, której konkurencyjność opiera się na wysokim wykorzystaniu technologii, przede wszystkim telekomunikacyjnych, w produkcji, które pozwalają na wzrost produktywności oraz innowacyjności. Za główne problemy

¹ <https://files.taxfoundation.org/20170630141955/TF-ITCI-2016.pdf> [dostęp 7.08.2017].

ograniczające konkurencyjność uważa się restrykcyjnie regulowany rynek pracy oraz nieefektywną administrację. Litwa, Łotwa i Polska według indeksu konkurencyjności znajdują się między drugim a trzecim etapem rozwoju. W rankingu *Doing Business* Litwa wyróżnia się bardzo szybkim i tanim procesem nabywania nieruchomości i tytułu do niej oraz sprawnym procesem rozstrzygania przez sądy sporów handlowych związanych z niedotrzymaniem postanowień kontraktowych. Indeks wolności gospodarczej swój wysoki poziom zawdzięcza głównie dobrej kondycji finansowej państwa (deficyt budżetowy na poziomie 1,3% PKB, a dług publiczny 42,5% PKB) i brakiem istotnych regulacji ograniczających wolność prowadzenia działalności gospodarczej.

W przypadku Łotwy pozytywnym zjawiskiem jest wysoka ocena stabilności makroekonomicznej determinowana niskim zadłużeniem państwa (35% PKB) oraz deficytem finansów publicznych (1,5% PKB) – dane za 2015 r. Ponadto rynek pracy jest bardzo elastyczny oraz brakuje uregulowań wysokości płacy. Według rankingu *Doing Business* całkowita stopa opodatkowania na Łotwie jest najniższa spośród badanych krajów i wynosi 35,9%. Jest to więc na pewno pozytywny czynnik lokalizacji zagranicznego przedsięwzięcia inwestycyjnego. Również wskaźnik wolności gospodarczej wskazuje na niskie obciążenie podatkowe w stosunku do pozostałych krajów oraz na dobrą, „zdrową” kondycję systemu podatkowego. Wysoko oceniana jest również wolność handlu (we wszystkich krajach nadbałtyckich ta sama ocena), jednak swoboda w zakresie inwestycji uzyskała niższą ocenę. Inwestycje zagraniczne w niektórych sektorach gospodarki są ograniczone, a istnienie spółek państwowych wypacza efektywność działania gospodarki.

Na pozycję Polski w Globalnym Rankingu Konkurencyjności w dużej mierze pozytywnie wpływa wielkość rynku (36. miejsce w skali świata), o której jako o czynniku lokalizacji BIZ autorzy wspominali wcześniej. Innymi obszarami „ciągnącymi” pozycję konkurencyjności kraju w górę są edukacja wyższa i szkolenia, a przede wszystkim udział osób uczących się na drugim i trzecim poziomie edukacji w odpowiednich przedziałach wiekowych populacji. Niestety, bardzo ważne dla BIZ efektywność rynku pracy oraz jakość infrastruktury transportowej zajmują w rankingu miejsca dopiero w ósmej dziesiątce. Za najbardziej problematyczne aspekty prowadzenia działalności gospodarczej uznano restrykcyjne regulacje rynku pracy oraz niestabilność polityczną. W rankingu *Ease of Doing Business* w kontekście napływu BIZ należy zwrócić szczególną uwagę na 1. miejsce Polski pod względem handlu zagranicznego. Jak w przypadku innych krajów UE eksport i import towarów przez granicę nie wiąże się z powstawaniem opłat bezpośrednio z tytułu przewozu czy przygotowania dokumentów, jednak w Polsce czas trwania poszczególnych procedur jest najkrótszy. Z kolei zjawiskiem niesprzyjającym napływowi BIZ jest długi oraz kosztowny proces zakładania działalności. W przypadku np. spółki z o.o. wspólnicy ponoszą wysokie koszty notarialne oraz do 30 dni oczekują na wpis do KRS. Poziom Wskaźnika Wolności Gospodarczej w Polsce jest

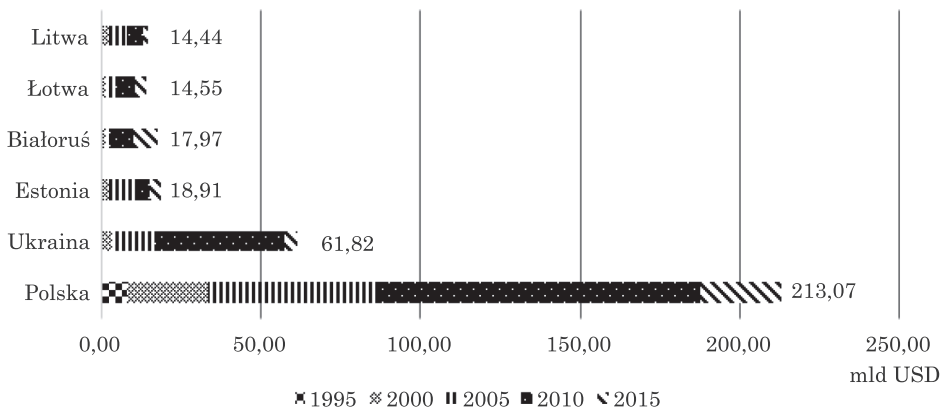
zauważalnie niższy niż w przypadku państw nadbałtyckich. Są one określane jako kraje w większości wolne, natomiast Polska zaliczana jest do krajów umiarkowanie wolnych. Ograniczeniem dla rozwoju BIZ w Polsce są wysokie koszty pozapłacowe zatrudnienia pracownika, a także silna rola związków zawodowych.

Białoruś i Ukrainę charakteryzuje mniejszy zakres gospodarczej liberalizacji. Białoruś nie jest w ogóle notowana w rankingu GCI, jednak Centrum Analiz Społeczno-Ekonomicznych Białorusi (CASE Belarus), posługując się metodologią Światowego Forum Ekonomicznego (WEF), oszacowało, że Białoruś mogłaby zająć w tym rankingu 61. miejsce w 2014 r. W rankingu DBR gospodarkę Białorusi charakteryzuje stosunkowo szybki i tani proces zakładania przedsiębiorstwa (5 procedur i 5 dni). Bardzo atrakcyjnie dla inwestorów kształtuje się proces nabywania nieruchomości i procedur z tym związanych. Proces ten opiera się na dwóch bezpłatnych procedurach, które przeprowadzić można w 3 dni. Niestety, negatywnym czynnikiem lokalizacji BIZ są wysokie podatki. Całkowita stopa opodatkowania wynosi aż 54,8%. Według IEF działalność inwestycyjna na Białorusi jest silnie regulowana przez władze, przepływ kapitału do konkretnych działów gospodarki nie jest niezależną decyzją inwestora. Wiele gałęzi przemysłu jest zdominowanych lub całkowicie zarezerwowanych dla jednostek z sektora publicznego. Według danych WEF państwo kontroluje 70% białoruskiej gospodarki.

Krajem sytuowanym najniżej z punktu widzenia konkurencyjności jest Ukraina. Trudno bowiem doszukiwać się silnych cech gospodarki tego kraju, zwłaszcza w podstawowych obszarach decydujących o konkurencyjności. Wydaje się, iż dla napływu BIZ konkurencyjna jest wielkość rynku – 45 mln mieszkańców. Czynnikiem ten jednak jest osłabiany przez niewielkie możliwości mieszkańców związane z ich siłą nabywczą. Większość aspektów ważnych dla przyciągania BIZ jest oceniana słabo lub bardzo słabo. Chodzi m.in. o: niską stabilność gospodarczą, skorumpowane instytucje, mało rozwinięty rynek finansowy czy problemy z utrzymaniem stabilności cen. W rankingu *Doing Business Rank* mocną stroną ukraińskiej gospodarki jest łatwość zakładania przedsiębiorstwa. Rejestracja działalności trwa krótko. Niestety, pozostałe istotne okoliczności życia gospodarczego, takie jak uzyskiwanie pozwoleń budowlanych, zapewnienie energii elektrycznej czy uregulowania handlu zagranicznego, są już bardziej skomplikowane. Całkowite opodatkowanie stanowi aż 51,9% przychodów, jest to więc niekorzystna sytuacja dla napływu BIZ. Twórcy wskaźnika wolności ekonomicznej zaliczyli Ukrainę do najmniej wolnej grupy krajów określanymi jako *Repressed*. Gospodarka potrzebuje gruntownych reform związanych z poprawą działania systemu sądowniczego, walką z korupcją oraz przepływem kapitału inwestycyjnego. Jedynie handel zagraniczny charakteryzuje wysoka liberalizacja z tego względu, że jest on bardzo ważny dla gospodarki i stanowi prawie 110% ukraińskiego PKB.

3. Napływ bezpośrednich inwestycji zagranicznych

Druga część artykułu zostanie poświęcona analizie napływu bezpośrednich inwestycji zagranicznych do sześciu krajów objętych niniejszym badaniem. Ich poziom i zróżnicowanie w skali krajów rozpatrywane będą w kategorii bezwzględnego napływu oraz napływu BIZ *per capita*. Na początku rozważania przedstawione zostaną podstawowe dane, czyli wielkość napływu bezpośrednich inwestycji zagranicznych do poszczególnych krajów od czasów transformacji systemowej do teraz (ostatnie dostępne dane pochodzą z 2015 r.). Na rysunku 1 przedstawiono skumulowany napływ BIZ w 5 wybranych latach.



Rysunek 1. Wartość zobowiązań badanych krajów wobec zagranicy z tytułu bezpośrednich inwestycji zagranicznych (stan na 31.12.2015 r.)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych UNCTADstat

Na początku ostatniej dekady XX w., czyli w okresie początku procesu transformacji ustrojowej prezentowanych krajów, skala napływu BIZ była niewielka. Najwięcej – 7,8 mld USD w ciągu 5 lat napłynęło do Polski, a najmniej do Białorusi – 49 mln USD. Na Ukrainie było to prawie 900, w Estonii – 670, na Łotwie – 615 i Litwie – 352 mln USD. W ciągu kolejnych 5 lat rynki zyskały na atrakcyjności i napływ kapitału w formie BIZ znacząco powiększył swoją skalę. Świadczą o tym rekordowe wartości dynamiki zjawiska dla wszystkich krajów. Najwyższy wzrost BIZ (aż o 2500%) odnotowano na Białorusi. Mimo tego stan BIZ był tam wciąż najmniejszy. Na Litwie poziom inwestycji wzrósł o ponad 500%, w Polsce, na Ukrainie i w Estonii o ok. 300%, a na Łotwie o 170%.

Okres między 2000 a 2005 r. nie przyniósł istotnych zmian w strukturze napływu BIZ. Dalej, mimo obniżenia dynamiki wzrostu, liderem była Polska (86 mld USD), a najniższy stan BIZ występował na Białorusi (2,4 mld USD). Następnym okresem między 2005 a 2010 r. przyniósł już pewne zmiany. Na skutek

szybszego procesu stabilizowania się gospodarek krajów nadbałtyckich i Polski napływ kapitału do nich zaczął wyhamowywać. W przypadku inwestycji nakierowanych na poszukiwanie niskich kosztów pracy lepsze pod tym względem były Białoruś i Ukraina. Wysoka dynamika napływu zagranicznego kapitału do Białorusi – 237% w porównaniu do Litwy, Estonii (poniżej 100%) oraz Łotwy (122%) spowodowała, że poziom BIZ na Białorusi zaczął zbliżać się do poziomu krajów nadbałtyckich. Taki trend był kontynuowany do 2015 r., w którym skumulowany stan BIZ na Białorusi był wyższy od analogicznych wartości dla Łotwy oraz Litwy.

Powyższe rozważanie na temat wielkości napływu BIZ jest obarczone pewnym błędem wynikającym z braku uwzględnienia różnic w liczbie ludności między państwami. Mając na celu oddanie faktycznej konkurencyjności krajów pod względem bezpośrednich inwestycji zagranicznych oraz czerpanych z nich korzyści dla gospodarki, należy posłużyć się miarą skumulowanej wartości PKB *per capita*. W tabeli 3 przedstawiono całkowite wartości BIZ oraz na mieszkańca, pozycję krajów pod względem tych miar oraz ich liczbę ludności.

Tabela 3. Wartość całkowita i *per capita* zobowiązań badanych krajów wobec zagranicy z tytułu bezpośrednich inwestycji zagranicznych (stan na 31.12.2015 r.)

Pozycja (BIZ <i>per capita</i>)	Kraj	Wartość BIZ <i>per capita</i> (tys. USD)	Całkowita wartość BIZ (mld USD)	Pozycja (całkowite BIZ)	Liczba mieszkańców (tys. osób)
1	Estonia	14,41	18,91	3	1 313
2	Łotwa	7,38	14,55	5	1 971
3	Polska	5,52	213,07	1	38 612
4	Litwa	5,02	14,44	6	2 878
5	Białoruś	1,89	17,97	4	9 496
6	Ukraina	1,38	61,82	2	44 824

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych UNCTADstat

Z zestawienia wartości BIZ *per capita* wynika, że badana zbiorowość jest silnie zróżnicowana pod względem wartości inwestycji na mieszkańca. Rozstęp pomiędzy dwoma skrajnymi wartościami wynosi aż 13 031 USD, a więc wartość BIZ *per capita* w Estonii stanowi 1045% tej wartości na Ukrainie. Sytuacja Estonii nawet w porównaniu do drugiej Łotwy również jest interesująca, gdyż różnica w wartości BIZ *per capita* jest prawie 2-krotna na korzyść Estonii. Z pewnością wpływ na to ma mała liczba mieszkańców, ale także bardzo wysoka konkurencyjność i atrakcyjność inwestycyjna gospodarki Estonii. Tak wysoki poziom inwestycji ma duży wpływ na kształtowanie się wyników makroekonomicznych, takich jak najwyższe PKB *per capita*, najwyższe wynagrodzenia i ich korzystna dynamika oraz niski poziom bezrobocia wśród analizowanych krajów. Wysokie nasycenie zagranicznym kapitałem w przypadku Estonii było możliwe dzięki dużej stabil-

ności gospodarki, otwartości na napływ BIZ czy bardzo dobrze zbudowanemu i przyjaznemu systemowi podatkowemu. Ponadto korzystny wpływ miał także elastyczny rynek pracy charakteryzujący się wysoką wydajnością oraz łatwość zakładania działalności gospodarczej i uzyskiwania pozwoleń budowlanych. Podobnie jak Estonia druga w rankingu Łotwa charakteryzuje się korzystnym systemem podatkowym (najniższa całkowita stopa opodatkowania wśród badanych krajów) oraz stabilnością gospodarki (niskie zadłużenie publiczne i deficyt). Ostatnie dwa miejsca zajmują Białoruś i Ukraina. Nie jest to zaskoczeniem ze względu na dotychczas niecałkowicie zreformowaną gospodarkę.

4. Wskaźnik *Net Outward Investment* (NOI)

Ostatnia część rozważania na temat skali napływu bezpośrednich inwestycji zagranicznych do wybranych krajów Europy Środkowo-Wschodniej będzie próbą pomiaru i wyjaśnienia powiązania zarówno importu, jak i eksportu BIZ w badanych krajach z poziomem rozwoju gospodarczego tych krajów mierzonych produktem krajowym brutto przypadającym na jednego mieszkańca. Takie powiązanie zostało zaprezentowane w teorii ścieżki rozwoju inwestycji (IDP – *Investment Development Path*) sformułowanej przez J. H. Dunninga w połowie lat 70. XX w.

Jako miara fazy rozwoju gospodarki, obok PKB, użyty został syntetyczny wskaźnik NOI (net outward investment) będący różnicą między skumulowaną wartością wypływających i napływających bezpośrednich inwestycji zagranicznych do danego kraju. Zdaniem Dunninga w kolejnych fazach rozwoju gospodarczego zmienia się pozycja inwestycyjna gospodarki, a co za tym idzie, wartości wskaźnika NOI (Kłysik-Uryszek 2012).

U podstaw tej koncepcji stoi podział rozwoju gospodarczego kraju na 5 faz, które zawierają w sobie różne kombinacje poziomów PKB oraz skali zjawiska napływu i odpływu BIZ danych krajów charakteryzowanych przez kształtowanie się wskaźnika syntetycznego NOI. Fazy te przedstawiają się następująco:

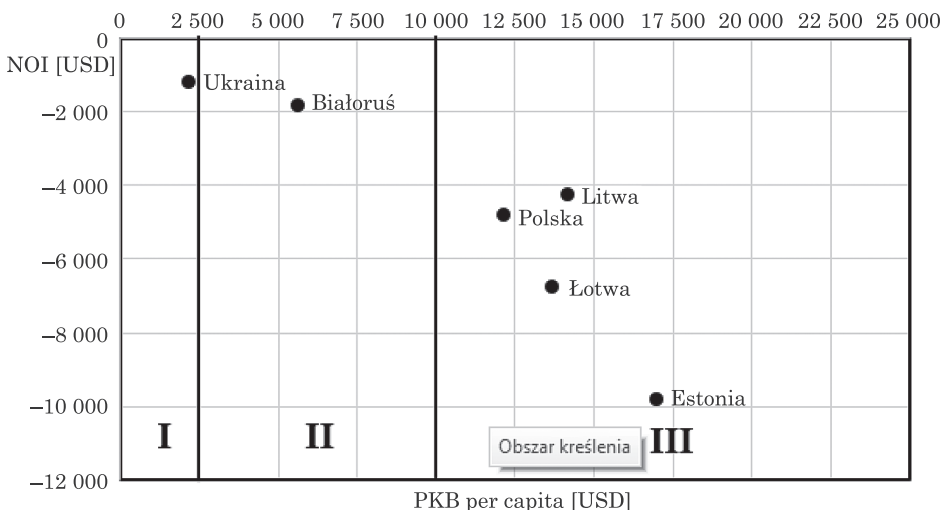
- faza I – niski przepływ importu oraz eksportu BIZ, z tym że wartość importu jest większa. W fazie tej wskaźnik NOI kształtuje się na ujemnym poziomie bliskim zeru i powoli spada;
- faza II – wzrasta skala napływu BIZ. Podczas trwania tej fazy wskaźnik NOI dynamicznie pogłębia swój ujemny poziom na skutek dużo wolniejszego wzrostu wartości BIZ podejmowanych przez rezydentów gospodarek za granicą;
- faza III – następuje istotny wzrost tempa odpływu BIZ, który przekracza wzrost napływu. Wartość wskaźnika NOI dalej jest ujemna, ale wzrasta ze względu na zmniejszanie się różnicy między poziomem napływu a odpływem BIZ;

- faza IV – skumulowana wartość bezpośrednich inwestycji zagranicznych odpływających z kraju rośnie szybciej niż wartość napływu BIZ. Ta faza charakteryzuje wysoko rozwinięte kraje opierające przewagi swojej gospodarki na wysokim zaawansowaniu technologicznym. Wartość wskaźnika NOI jest tutaj dodatnia;
- faza V – następuje wyrównanie poziomu konkurencyjności przedsiębiorstw rodzimych i zagranicznych. Duży wpływ na ten proces ma upowszechnianie się globalizacji. Syntetyczny wskaźnik NOI początkowo spada by później utrzymywać się w okolicach zera².

Poszczególne fazy rozwoju inwestycji powinny korespondować z zaproponowanymi przez UNCTAD przedziałami wartości PKB *per capita* klasyfikującymi poszczególne fazy rozwoju. Kształtują się one następująco:

- I faza rozwoju – PKB *per capita* poniżej 2500 USD;
- II faza rozwoju – PKB *per capita* między 2500 a 10 000 USD;
- III faza rozwoju – PKB *per capita* między 10 000 a 25 000 USD;
- IV faza rozwoju – PKB *per capita* między 25 000 a 36 000 USD;
- V faza rozwoju – PKB *per capita* powyżej 36 000 USD.

W celu zakwalifikowania krajów do poszczególnych faz rozwoju przygotowany został rysunek 2, na którym przedstawiono dany kraj jako punkt w przestrzeni, którego współrzędne opisują poziom wskaźnika NOI oraz PKB na mieszkańca.



Rysunek 2. Poziom wskaźnika NOI a wartość PKB *per capita* w 2015 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych UNCTADstat

² Opracowanie opisu faz na podstawie: Kłysik-Uryszek 2012; Mrzygłód 2012.

Położenie punktu w danym miejscu stanowi o przyporządkowaniu kraju do określonej fazy rozwoju. Z ww. rysunku wynika, że gospodarki 13 krajów EŚW w 2015 r. znajdowały się w 3 fazach rozwoju. W najgorszej sytuacji była Ukraina, której PKB *per capita* wynosiło poniżej 2500 USD, dlatego też znalazła się w I fazie rozwoju. To przyporządkowanie nie jest w pełni jednoznaczne, ponieważ jeszcze w 2014 r. wartość PKB na jednego mieszkańca Ukrainy w przeliczeniu na dolara wynosiła 2900 USD. Wynika to ze znacznego osłabienia się ukraińskiej hrywny w stosunku do dolara na przełomie 2014/2015 r.

Nie zmienia to jednak faktu, że mniej więcej od 2011 r. nie obserwuje się na Ukrainie istotnych zmian w przepływach BIZ. Skumulowany napływ *per capita* utrzymuje się na poziomie ok. 1400 USD, a odpływ 210 USD. Można więc stwierdzić, że kraj ten znajduje się na przełomie I i II fazy rozwoju gospodarczego. W podobnej sytuacji jest Białoruś, gdzie wartość odpływu na osobę jest jeszcze niższa i wynosi ok. 70 USD, natomiast napływ jest wyższy i kształtuje się w okolicach 1900 USD. Kraj ten jest więc atrakcyjniejszy dla inwestorów, ma wyższe PKB na mieszkańca, plasuje się więc w II etapie rozwoju.

Kolejnym krajem jest Polska, która jako największy rynek wśród badanych krajów (nie uwzględniając Ukrainy) przyciąga rokrocznie bezwzględnie najwięcej kapitału zagranicznego. Porównując ten napływ do mniejszych krajów, wartość zagranicznych inwestycji w Polsce na mieszkańca jest stosunkowo niska, dlatego też obserwowany jest ciągły wzrost napływu. Podobnie wygląda wartość odpływu inwestycji – łącznie polskie podmioty inwestują poza granicami najwięcej, natomiast w przeliczeniu na osobę jest to jedynie 720 USD. Od 2007 r. dynamika odpływu BIZ jest większa od dynamiki napływu. Dzięki takiemu punktowi odniesienia widać, że wzajemny układ napływ – odpływ BIZ podąża w dobrym kierunku i w kolejnych latach można spodziewać się wzrostu wartości wskaźnika NOI oraz rozwoju polskich bezpośrednich inwestycji za granicą, a stosunkowo niski poziom PKB *per capita* spowodowany jest dużą populacją i silnie zróżnicowanym poziomem rozwoju w skali województw.

Na Litwie i Łotwie, gdzie PKB *per capita* jest o ok. 2000 wyższe niż w Polsce, również występuje problem stosunkowo niskiej aktywności w zakresie czynnej internacjonalizacji krajowych przedsiębiorstw. W obu krajach, podobnie jak w Polsce, skumulowana wartość odpływu BIZ wynosiła na jednego mieszkańca ok. 700 USD. Nie obserwuje się tu jednak jednoznacznej tendencji wzrostowej. W ostatnich latach wartość odpływu BIZ utrzymywała się na podobnym poziomie, a w niektórych latach nawet malała. Konfrontując te dane z wartościami napływu BIZ, zauważalna jest wzrostowa dynamika napływu do Łotwy, na Litwie natomiast ani nie przybywa, ani nie ubywa przedsięwzięć finansowanych zagranicznym kapitałem. Na Łotwie następuje więc ciągły spadek poziomu wskaźnika NOI, na Litwie – ustabilizowanie tego poziomu.

Trzeci nadbałtycki kraj – Estonia charakteryzuje się najwyższą wartością PKB *per capita* w grupie oraz najniższym poziomem wskaźnika NOI. Paradoksalnie taki poziom jest wynikiem bycia przez Estonię najatrakcyjniejszym krajem z punktu widzenia zagranicznych inwestorów i jednocześnie najbardziej aktywnym inwestycyjnie. Odnotowuje się tutaj najwyższe wartości skumulowanego napływu (14 400 USD) oraz odpływu (4600 USD) BIZ *per capita* w 2015 r. Na wysoką atrakcyjność inwestycyjną tego kraju ma wpływ przede wszystkim stabilna, wysoce zliberalizowana gospodarka oparta na usługach i przemyśle, w których wysoko rozwinął się przemysł nowych technologii informacyjnych. Innym ważnym czynnikiem dla inwestorów jest niskie zadłużenie kraju (w 2015 r. dług publiczny w stosunku do PKB wynosił jedynie 10,1%, w Polsce było to 51,1%) czy bardzo niska stopa procentowa, oscylująca od 2010 r. w okolicach 0–1%. Atrakcyjny jest również dobrze rozwinięty transport morski. W ostatnich latach dynamika zmian napływu i odpływu przyjmuje podobne wartości, dlatego też poziom wskaźnika NOI powinien dalej nieznacznie spadać (te dynamiki nie są wysokie, oscylują w okolicach maksymalnie 20% w obu kierunkach).

5. Podsumowanie

Z przeprowadzonego rozważania wynika, że badane kraje istotnie różnią się od siebie pod względem atrakcyjności inwestycyjnej. Konsekwencją tego są wyraźne różnice w wartości kapitału, który napłynął do nich w postaci BIZ. Według analizowanych danych najwyższa atrakcyjność inwestycyjna cechuje Estonię – kraj najbardziej konkurencyjny, wolny gospodarczo i przyjazny dla przedsiębiorców. Napływa tam najwięcej zagranicznego kapitału w formie BIZ w przeliczeniu na mieszkańca. W 2015 r. skumulowana wartość BIZ *per capita* wyniosła tam ponad 14 tys. USD. Pozostałe kraje nadbałtyckie to również lokalizacje atrakcyjne dla inwestorów zagranicznych. Litwę szczególnie wyróżnia szybki i prosty proces nabywania nieruchomości, a Łotwę najniższa całkowita stopa opodatkowania wśród badanych krajów wynosząca 35,9%. Ocena atrakcyjności Polski wypadła nieco gorzej. Wpływ na to ma przede wszystkim niska elastyczność rynku pracy, zły stan infrastruktury transportowej i długi czas związany z zakładaniem przedsiębiorstwa. Dzięki znacznie większemu rynkowi w porównaniu z pozostałymi krajami Polska przyciąga najwięcej kapitału zagranicznego w ujęciu bezwzględnym – w 2015 r. skumulowana wartość BIZ wyniosła ponad 213 mld USD. Najmniej atrakcyjne są niewątpliwie Białoruś i Ukraina. Inwestorów powstrzymują wysokie podatki, kontrolowanie przez rządy określonych gałęzi gospodarki i działalności inwestycyjnej. We wszystkich badanych krajach wysoka atrakcyjność inwestycyjna koreluje z pozytywną wartością wskaźnika NOI i III fazą rozwoju gospodarczego. Mniej atrakcyjne Ukraina i Białoruś znajdują się w I lub II fazie rozwoju.

Bibliografia

- DUNNING, J. H. (1979), Explaining Changing patterns of International Production. W: Defense of the Eclectic Theory. Oxford Bulletin of Economic and Statistics. Oxford, 269–295
- DUNNING, J. H. (2000), The eclectic paradigm as an envelope for economic and business theories of MNE activity. W: International Business Review, 163–190.
- European Bank (2009), European Bank for Reconstruction and Development. Transition Report 2009.
- Freedom House (2003; 2007; 2011), Freedom House, Nations in Transit 2003, 2007, 2011.
- KARASZEWSKI, W. (2004), Bezpośrednie inwestycje zagraniczne: Polska na tle świata. Toruń.
- KARASZEWSKI, W. (red.) (2016), Bezpośrednie inwestycje zagraniczne w wybranych województwach Polski – analiza porównawcza. Toruń.
- KŁYSIK-URYSZEK, A. (2012), Bezpośrednie inwestycje zagraniczne przedsiębiorstw działających w Polsce – wstępne wyniki badań. W: Prace i Materiały Instytutu Handlu Zagranicznego Uniwersytetu Gdańskiego. 31, 631–643.
- LIZIŃSKA, W. (2012), Klimat inwestycyjny jako czynnik bezpośrednich inwestycji zagranicznych w Polsce (studium na poziomie układów terytorialnych). Olsztyn.
- The Heritage Foundation (2017), The Heritage Foundation, Index of Economic Freedom 2017.
- The World Bank (2016), The World Bank, Doing Business 2017.
- World Economic Forum (2016), World Economic Forum. The Global Competitiveness Report 2016–2017.

Strony internetowe

<http://case-belarus.eu>

<http://ekonom.ug.edu.pl/esw-online>

<http://heritage.org/index/>

<http://unctadstat.unctad.org>

<http://worldbank.org>

ZBIGNIEW KLIMIUK

Instytut Pracy i Spraw Socjalnych w Warszawie

STOSUNKI GOSPODARCZE I HANDLOWE ZSRR – NIEMCY W LATACH 1918–1940 (CZEŚĆ 1)

Economic and trade relations between the USSR and Germany in the period of 1918–1940 (part 1)

SŁOWA KLUCZOWE: Związek Radziecki, Niemcy, handel zagraniczny, stosunki handlowe, układ handlowy, obroty handlowe, eksport, import, przedstawicielstwo handlowe, cła i kontyngenty

KEYWORDS: Soviet Union, Germany, foreign trade, trade relations, trade agreement, trade turnover, export, import, trade representation, custom tariffs and quotas

ABSTRACT: The author analyzes in his paper the economic and trade relations between Germany and the Soviet Union in the period of 1918–1944. During this period trade relations with Germany constituted a continuation of relations between Tsarist Russia and Germany before World War I. The German-Soviet Economic Agreement of October 12, 1925, formed special conditions for the mutual trade relations between the two countries. In addition to the normal exchange of goods, German exports to the Soviet Union were based from the very beginning on a system negotiated by the Soviet Trade Mission to Berlin under which the Soviet Union was granted loans for financing additional orders from Germany. Trade with Soviet Union, promoted by the first credit-based operations, led to a dynamic exchange of goods, which reached its highest point in 1931. In the early 1930s, however, Soviet imports decreased as regime asserted power and its weakened adherence to the disarmament requirements of the Treaty of Versailles decreased Germany's reliance on Soviet imports. In addition, the Nazi Party's ascent to power increased tensions between Germany and the Soviet Union. In the mid-1930s, the Soviet Union made repeated efforts at reestablishing closer contacts with Germany. The Soviets chiefly sought to repay, with raw materials, the debts which arose from earlier trade exchange, while Germany sought to rearm, therefore both countries signed a credit agreement in 1935. The said agreement placed at the disposal of the Soviet Union until June 30, 1937, the loans amounting to 200 million Reichsmarks, to be repaid in the period 1940–1943. The Soviet Union used 183 million Reichsmarks from this credit. The preceding credit operations were, in principle, liquidated. Economic reconciliation was hampered by political tensions after the Anschluss in mid-1938 and Hitler's increasing hesitance to deal with the Soviet Union. However, a new period in the development of Soviet-German economic relations began after the Ribbentrop-Molotov Agreement, which was concluded in August of 1939.

1. Wstęp

Stosunki handlowe ZSRR z Niemcami w omawianym okresie były kontynuacją stosunków Rosji carskiej i Niemiec. W 1913 r. Niemcy należały do największych partnerów handlowych carskiej Rosji, a ich udział w ogólnym jej imporcie wynosił aż 47,5%, w eksporcie natomiast 27,6% (Kuczyński/Witkowski 1947, 36). Również w obrotach handlowych Niemiec dużą rolę odgrywała carska Rosja. Co prawda ani w eksporcie, ani w imporcie Niemiec Rosja nie zajmowała 1. miejsca, mimo to miała znaczącą rolę w handlu zagranicznym Niemiec. W 1913 r. dostarczała ona Niemcom 13,2% ich globalnego importu, co dawało jej 2. miejsce po USA, w eksporcie natomiast zajmowała 3. miejsce za Wielką Brytanią i Austro-Węgrami, a jej udział w ogólnym eksporcie Niemiec wynosił 8,7% (Statistisches Buch 1914). Stosunki handlowe między obydwoma krajami rozwijały się na podstawie umowy o handlu i żegludze z 1904 r., która była tak sformułowana, że stwarzała Niemcom sprzyjające warunki do handlu (Zołotarjew 1967). Szczególne znaczenie miał punkt dotyczący stosowania dumpingu, który dopuszczał jego stosowanie w obrotach z Rosją. Niemieckim przedsiębiorstwom przemysłowym, które od dawna wykorzystywały dumping, punkt ten umożliwił walkę o rosyjski rynek zbytu. Najważniejsze postanowienia umowy stanowiły fragmenty dotyczące wysokości stawek celnych we wzajemnych obrotach. W umowie zostały one ustalone w taki sposób, żeby z jednej strony zabezpieczać rozwój niemieckiej hodowli i uprawy zbóż przez podwyższenie stawek celnych, co godziło w interesy Rosji, która była dostawcą na rynek niemiecki. Straty Rosji powstałe z tego tytułu umowa starała się zmniejszyć poprzez obniżenie ceł na nieobrobione drewno, którego Rosja była dużym dostawcą. Z drugiej zaś strony chcąc zapewnić sprzyjające warunki rozwoju przemysłowi niemieckiemu, zachowała bezcłowy import surowców, co sprzyjało ich importowi z zagranicy (także z Rosji) (Pokrovskij 1947, 369). Na podstawie umowy obroty między Rosją a Niemcami zwiększały się i w 1913 r. wartość eksportu z Rosji do Niemiec osiągnęła 1581 mln rubli (kurs z 1950 r.), natomiast import z Niemiec ukształtował się w tym okresie na poziomie 2276,1 mln rubli (Wnieszniaja 1960, 14). Struktura towarowa obrotów była typowa dla obrotów kraju wysoko uprzemysłowionego, jakim były Niemcy, oraz kraju zacofanego pod względem rozwoju przemysłowego, jakim była Rosja (Statistisches Buch 1914). Słabo rozwinięte rolnictwo wytwarzało jednak dzięki olbrzymiemu obszarowi zasiewów i bardzo niskiej wewnętrznej konsumpcji znaczne nadwyżki produktów rolnych, które mogły być skierowane na eksport (zob. tabela 1).

Z tabeli 1 wynika, iż w rosyjskim eksporcie do Niemiec dominowały żywność oraz surowce i półfabrykaty. Ich udział w globalnym eksporcie do Niemiec wynosił w 1913 r. aż 98,1%. Wśród najważniejszych towarów rosyjskiego eksportu do Niemiec było w 1913 r. zboże, a szczególne miejsce zajmował jęczmień, którego udział

Tabela 1. Struktura obrotów handlowych Rosja – Niemcy w 1913 r. (w %)

Towary	Eksport	Import
Środki żywności	55,9	10,0
Surowce i półfabrykaty	42,2	48,2
Artykuły gotowe	1,9	41,8
Razem	100,0	100,0

Źródło: obliczenia własne na podstawie Wnieszniaja 1960, tab. VII i VIII

w globalnym eksporcie wynosił 23,2%. Poza tym ważnymi towarami rosyjskiego eksportu do Niemiec były artykuły spożywcze, takie jak masło (5,4%) i jaja (5,2%).

W imporcie z Niemiec natomiast dużą rolę odgrywały maszyny i urządzenia, które stanowiły 21% rosyjskiego importu z tego kraju oraz 65,1% ogólnego rosyjskiego importu tej grupy. Bardzo ważną rolę pełnił także import artykułów konsumpcyjnych pochodzenia przemysłowego, a udział importu z Niemiec tej grupy w ogólnym imporcie omawianej grupy wynosił aż 78,1%. Wśród surowców, które stanowiły 48,2% ogólnego przywozu z Niemiec, duży udział miały metale kolorowe (5,1%) i bawełna (4,3%) (Wnieszniaja 1960, 45).

2. Stosunki handlowe Rosja Radziecka – Niemcy w latach 1918–1921

Pierwsza wojna światowa przerwała stosunki handlowe między obydwooma krajami. Układ pokojowy z 3 marca 1918 r. zawarty w Brześciu Litewskim stworzył możliwości odnowienia tych stosunków. Traktat zawierał postanowienia dotycząc obrotu towarowego. Przewidziano w nim odnowienie zastosowania klauzuli największego uprzywilejowania we wzajemnych obrotach. Odnośnie do stawek celnych umowa przewidywała zachowanie w mocy stawek ustanowionych w traktacie handlowym z 1904 r. (Mainz 1930, 48). Po przewrocie w Niemczech w listopadzie 1918 r. rząd radziecki anulował układ brzeski, który w ten sposób obowiązywał tylko 8 miesięcy. Na przestrzeni l. 1919–1920 stosunki ekonomiczne między obydwooma krajami pozostawały nieregulowane (50 let 1967, 34).

Stanowisko rządu niemieckiego w stosunku do państwa radzieckiego, a w szczególności odnośnie do wznowienia powiązań handlowych, zależało w tym okresie od wielu czynników. Presję na ustanowienie stosunków ekonomicznych z Rosją Radziecką wywierały koła niemieckiego przemysłu, finansów i handlu, zainteresowane nawiązaniem tego typu relacji, obawiając się konkurencji innych państw, które już poczyniły pierwsze kroki na drodze likwidacji blokady gospodarczej i wznowienia stosunków z Rosją Radziecką. Poza tym w Niemczech panowało wielkie niezadowolenie z postanowień traktatu wersalskiego (Winogradow 1957). Niemcy nie zamierzały pozostać w izolacji politycznej i ekonomicznej – również i to skłaniało do nawiązania kontaktów handlowych z Rosją Radziecką. Politykę

wschodnią uniemożliwiała obawa ściągnięcia na siebie sankcji gospodarczych i politycznych ze strony ententy, a w szczególności tych dotyczących reparacji o odszkodowania wojenne. Jednocześnie rząd niemiecki i koła gospodarcze liczyły się z tym, iż rządy bolszewickie w Rosji są chwilowe i istnieje możliwość powrotu do sytuacji sprzed rewolucji (Szyszkין 1969, 39). Mimo tych trudności obroty handlowe w ograniczonym zakresie między obydwoma krajami już istniały. W 1920 r. udział Niemiec w globalnym imporcie Rosji Radzieckiej wynosił 22% (Winogradow 1957, 7). Trudności, jakie wystąpiły we wzajemnych obrotach w następnym roku, zostały przezwyciężone. Presja, aby nawiązać stosunki handlowe z Rosją, stała się w Niemczech silniejsza, gdy rządy władzy radzieckiej były stabilniejsze po pokonaniu sił interwencyjnych.

Traktatową podstawę stosunków ekonomicznych między Rosją Radziecką a Niemcami stworzyło tymczasowe porozumienie, zawarte 6 maja 1921 r., na mocy którego zostało ustanowione przedstawicielstwo Rosji Radzieckiej w Niemczech. Jego szef korzystał z praw przedstawiciela dyplomatycznego i podlegał prawu międzynarodowemu. Paragraf 16 tego porozumienia przewidywał zawarcie umowy handlowej (Uszakow 1958). Jak wynika z przytoczonych postanowień, porozumienie było ważnym krokiem w rozwoju stosunków handlowych między obydwoma krajami, gdyż oznaczało faktyczne uznanie Rosji Radzieckiej przez Niemcy (Mainz 1930, 49). W następstwie zawarcia omawianego porozumienia nastąpił wzrost obrotów handlowych, a szczególnie niemieckiego importu (zob. tabela 2).

Tabela 2. Wielkość obrotów handlowych między Rosją Radziecką a Niemcami w latach 1918–1922 (w mln rubli wg kursu z 1950 r.)

Lata	Obroty	Eksport	Import	Saldo
1918	23,21	21,91	1,3	+ 20,6
1919	0,899	-	0,899	- 0,899
1920	22,3	-	22,3	- 22,3
1921	195,3	5,8	189,5	- 183,7
1921/1922	320,9	28,77	292,1	- 263,3

Źródło: obliczenia własne na podstawie Wnieszniaja 1960, tab. VII i VIII

Z tabeli 2 wynika, że wielkość obrotów w l. 1918–1922 osiągnęła niewielkie rozmiary, szczególnie w okresie 1919–1920. Był to czas, w którym oba państwa przeżywały duże trudności. Z jednej strony Rosja Radziecka musiała walczyć z okupantami, trwała wojna domowa, mocarstwa kapitalistyczne zastosowały wobec niej blokadę, co spowodowało olbrzymie wyniszczenie gospodarki. Z drugiej strony Niemcy przeżywały podobne kłopoty, w 1919 r. kraj opanowała rewolucja, występowały trudności z przestawieniem produkcji wojennej na pokojową, co podobnie jak i w Rosji Radzieckiej wywołało duże straty (50 let 1967, 23). W 1921 r. – przede wszystkim w następstwie porozumienia z 6 maja – odnotowano znaczny wzrost obrotów, przede wszystkim importu z Niemiec, który odgrywał dużą rolę

w odbudowie zniszczonej gospodarki radzieckiej (Rosienko 1965). Natomiast Rosja Radziecka nie mogła w zasadzie niczego eksportować do Niemiec, gdyż rolnictwo, które dostarczało podstawowe towary na eksport, przeżywało wielkie trudności. Nie było w stanie zaspokoić nawet własnego popytu ludności w warunkach panującego w kraju głodu. W związku z tym w obrotach z Niemcami powstało duże ujemne saldo, które regulowano wywozem złota. Jak już podkreślano, import odgrywał dużą rolę w pokrywaniu potrzeb gospodarki radzieckiej. Stanowił on w 1920 r. już 22% całego importu, w 1921 r. – 25,8%, a w l. 1921/1922 aż 34,1%. W l. 1920 i 1921/1922 Niemcy były największym dostawcą towarów do Rosji Radzieckiej, w 1921 r. ustąpiły Wielkiej Brytanii, której udział w imporcie w tym roku wynosił 29,3%¹.

Rosja natomiast nie odgrywała prawie żadnej roli w obrotach handlu zagranicznego Niemiec. Import z Rosji Radzieckiej w l. 1918–1922 nie stanowił nawet 0,1% globalnego importu Niemiec, a w eksporcie Niemiec w porównaniu z okresem sprzed pierwszej wojny światowej udział Rosji był niewielki, rzędu 1% (Szyszkin 1969). Strukturę towarową obrotów Rosja Radziecka – Niemcy przedstawia tabela 3.

Tabela 3. Struktura towarowa importu Rosji Radzieckiej z Niemiec w latach 1918–1922 (w %)

Grupy towarów	1918	1919	1920	1921	1921/1922
Maszyny i urządzenia	9,2	8,7	–	30,7	47,8
Artykuły konsumpcyjne pochodzenia przemysłowego	11,0	40,7	–	14,2	13,1
Artykuły chemiczne	9,3	12,4	–	0,8	5,9
Surowce mineralne, paliwa, metale	6,5	4,5	–	46,5	17,3
Surowce pochodzenia roślinnego i zwierzęcego	7,2	3,0	–	0,3	0,2
Materiały budowlane	–	–	–	–	–
Artykuły spożywcze	56,8	31,0	–	7,5	14,2
Razem	100,0	100,0	–	100,0	100,0

Źródło: obliczenia własne na podstawie Wnieszniaja 1960, tab. VII

Najważniejsze miejsce w imporcie z Niemiec w l. 1918–1919 zajmowały artykuły spożywcze, zaś w 1921 oraz 1921/1922 maszyny i urządzenia. W l. 1918–1919 przywożono głównie wyroby cukiernicze, które w 1918 r. stanowiły aż 55% całego importu z Niemiec, natomiast w l. 1921 i 1921/22 maszyny rolnicze i środki transportu, a ich udział w imporcie Niemiec wynosił 35,4%. W rosyjskim eksporcie do Niemiec w dalszym ciągu dominowały surowce zarówno mineralne, jak i pochodzenia roślinnego oraz zwierzęcego. Nastąpił natomiast znaczny spadek w porównaniu z okresem poprzednim (przedwojenny eksport do Niemiec) żywności oraz całkowity brak eksportu maszyn i urządzeń oraz artykułów konsumpcyjnych pochodzenia przemysłowego (Soviet 1938). Strukturę eksportu Rosji Radzieckiej do Niemiec w l. 1918–1922 obrazuje tabela 4.

¹ Obliczenia własne na podstawie Zinzenko 1965.

Tabela 4. Struktura eksportu Rosji radzieckiej do Niemiec w latach 1918–1922 (w %)

Grupy towarów	1918	1919	1920	1921	1921/1922
Maszyny i urządzenia	–	–	–	–	–
Artykuły konsumpcyjne pochodzenia przemysłowego	–	–	–	–	–
Artykuły chemiczne	–	–	–	–	–
Surowce mineralne, paliwa, metale	56,0	–	–	2,5	11,7
Surowce pochodzenia roślinnego i zwierzęcego	43,0	–	–	53,7	7,0
Materiały budowlane	–	–	–	–	–
Artykuły spożywcze	1,0	–	–	–	–
Pozycje nieuwzględnione	–	–	–	43,8	81,3
Razem	100,0	100,0	–	100,0	100,0

Źródło: obliczenia własne na podstawie Wnieszniaja 1960, tab. VII

Najważniejszym artykułem wywozonym z Rosji Radzieckiej do Niemiec była w l. 1918, 1921 i 1921/22 ropa naftowa i jej pochodne, a jej udział w globalnym eksporcie do Niemiec w 1921/1922 r. osiągnął 11,2%. Drugim ważnym towarem był len, którego udział w ogólnym wywozie osiągnął maksimum w 1921 r., kiedy wynosił aż 39,8%.

3. Stosunki handlowe ZSRR – Niemcy w latach 1922–1925.

Układ w Rappalo

Nowy etap w rozwoju stosunków radziecko-niemieckich otworzył układ w Rappalo, który stanowił podstawę szybkiego wzrostu obrotów handlowych między obydwo-ma państwami. W związku z jego szczególnym miejscem w historii stosunków gospodarczych obu państw warto poznać bliżej okoliczności, w jakich doszło do jego podpisania, jego treść oraz znaczenie dla obu stron (Rubinsztejn 1953).

6 stycznia 1922 r. została zwołana w Genui konferencja z udziałem państw ententy i Rosji Radzieckiej, która po raz pierwszy brała udział w takiej konferencji. Jej przedmiotem były problemy związane z ówczesnymi międzynarodowymi stosunkami gospodarczymi. Jednym z tematów były kwestie dotyczące zwrotu długów carskiej Rosji i odszkodowania z tytułu nacjonalizacji przemysłu (50 let 1967, 26). Rosja Radziecka nie zamierzała przyjąć warunków proponowanych przez państwa ententy i nie mogąc dojść z nimi do porozumienia, jednocześnie zaczęła prowadzić rozmowy z Niemcami. Ich wynikiem było zawarcie układu handlowego w Rappalo 16 kwietnia 1922 r. Układ ten zmienił pozycje obu państw na arenie międzynarodowej, ustabilizował stosunki między nimi i stworzył możliwości szybkiego rozwoju stosunków ekonomicznych. Duże znaczenie miało anulowanie w umowie wzajemnych zobowiązań i należności (Mainz 1930, 50). Ponadto

w art. 4 i 5 znajdowały się ważne postanowienia dotyczące przyszłego rozwoju stosunków ekonomicznych obu krajów. Oto ich treść:

Artykuł 4: Oba rządy są zgodne, że dla wspólnego uregulowania wzajemnych stosunków handlowych i gospodarczych powinna działać zasada największego uprzywilejowania, która nie rozciąga się na ulgi, jakie RSFSR udzieli innej republice radzieckiej albo państwow, które wcześniej były częścią składową dawnego państwa rosyjskiego.

Artykuł 5: Oba rządy zobowiązały się, że będą w przychylniej atmosferze wychodziły naprzeciw potrzebom gospodarczym obu państw. Rząd niemiecki wyraża gotowość niesienia pomocy tym przedsiębiorstwom prywatnym, które poinformowały go o zawarciu transakcji z Rosją Radziecką, oraz zobowiązuje się ułatwić przeprowadzenie tych transakcji.

Artykuł o wzajemnej klauzuli największego uprzywilejowania był wyraźną demonstracją w warunkach, kiedy Niemcy musiały zgodnie z traktatem wersalskim udzielić klauzuli największego uprzywilejowania bez wzajemności (Wnieszniaja *Handel* 1938, 132). Układ ten pozwalał Rosji Radzieckiej definitywnie złamać blokadę gospodarczą stosowaną przez mocarstwa kapitalistyczne. Dla Niemiec, które po przegranej wojnie zostały zepchnięte na dalszy plan i stały się państwem podrzędnym, układ w Rappalo był szansą przełamania izolacji gospodarczej. Ponownie pojawiła się możliwość istnienia samodzielnego mocarstwa gospodarczego (Kuczyński/Witkowski 1947, 43). Ponadto układ ten był ważnym elementem przetargowym w ich stosunkach z ententą, pozwalał na uzyskanie licznych ustępstw, gdyż umożliwiał Niemcom wywieranie nacisku na państwa ententy z powodu ewentualnego zbliżenia z Rosją Radziecką (Ciepielewski/Kostrowicka/Landau/Tomaszewski 1970, 351).

Polityczne i ekonomiczne postanowienia traktatu w Rappalo stworzyły podstawy całego szeregu umów politycznych i ekonomicznych, które sprzyjały umocnieniu i rozszerzeniu związków ekonomicznych między obydwoma krajami (Uszakow 1958). Tę tendencję rozwojową przerwało dopiero dojście Hitlera do władzy.

5. Rozwój stosunków handlowych ZSRR – Niemcy od zawarcia układu w Rappalo do 1925 roku

Jak zaznaczono wcześniej, układ między republikami radzieckimi i Niemcami z 6 maja 1921 r., a przede wszystkim układ w Rappalo stworzyły warunki do szybkiego rozwoju stosunków ekonomicznych między obydwoma krajami. W początkowym okresie jednym z rodzajów więzi ekonomicznych było udzielenie przez ZSRR koncesji niemieckim przedsiębiorstwom. W latach inflacji w Niemczech potrzeba otrzymania takich koncesji było bardzo duża. Do 1 stycznia

1926 r. ZSRR zawarł z firmami niemieckimi 20 koncesyjnych umów, zostało też ustanowionych 9 mieszanych spółnot. Najbardziej znaną koncesją stało się Towarzystwo Akcyjne Mołga, zajmujące się eksploatacją terenów leśnych w rejonie linii kolejowej Mołga – Rybińsk. Do znanych spółnot mieszanych należały: Derluft – towarzystwo połączeń lotniczych między republikami radzieckimi i Niemcami, Derutra – radziecko-niemieckie towarzystwo transportowe, Derop – towarzystwo zbytu produktów ropy naftowej ZSRR w Niemczech (Gospodarka 1950, 54–78).

Główny Komitet Koncesyjny i istniejące komisje zawarły także szereg umów dotyczących pomocy technicznej między rządem radzieckim a firmami zagranicznymi. Umowy te pociągnęły za sobą dostawy wyposażenia fabryk, sprzętu i maszyn. Pierwszy układ o pomocy technicznej z Niemcami ZSRR podpisał w 1923 r., a do 1928 r. na 30 podpisanych przez ZSRR umów technicznych aż 22 przypadają na umowy podpisane z przedsiębiorstwami niemieckimi (Torgowye otnoszenija 1938, 133). Udzielenie koncesji niemieckim przedsiębiorstwom przez ZSRR oraz zawieranie umów technicznych pociągnęło za sobą znaczny wzrost obrotów z Niemcami, umacniając ich pozycję w obrotach handlu zagranicznego ZSRR. O znaczeniu Niemiec w handlu zagranicznym ZSRR świadczyła ich pozycja w globalnym imporcie i eksporcie w tym okresie. W imporcie ZSRR Niemcy w l. 1922–1925 stale zajmowały czołowe miejsca: w 1922/1923 r. – 1. miejsce (41,4% globalnego importu ZSRR), w 1923/1924 – 3. miejsce (19,4%) za Wielką Brytanią (20,9%) i USA (21,8%), a w 1924/1925 – 2. miejsce (14,2%) za Wielką Brytanią (15,3%).

W eksporcie ZSRR Niemcy rywalizowały w tym okresie z Wielką Brytanią, zajmując w 1922/1923 r. 1. miejsce (32,3% globalnego eksportu ZSRR), zaś w l. 1923/1924 i 1924/1925 – 2. miejsce za Wielką Brytanią. Ich udział w ogólnym eksporcie ZSRR wyniósł odpowiednio 17,7% i 15,1%, podczas gdy Wielkiej Brytanii odpowiednio 22,2% i 31,4%². Znaczenia handlu ZSRR z Niemcami nie można sprowadzać tylko do liczb. Trzeba podkreślić rolę niemieckiego importu w szybkiej odbudowie gospodarki radzieckiej. Niemcy dostarczając do ZSRR środki transportu, maszyny rolnicze, maszyny dla górnictwa, maszyny elektryczne oraz niezbędne surowce dla przemysłu, przyspieszyły proces odbudowy sowieckiej gospodarki (Fabierkiewicz 1926).

Jeśli chodzi o znaczenie ZSRR w obrotach handlu zagranicznego Niemiec, w tym okresie było ono o wiele mniejsze niż Niemiec w obrotach handlu zagranicznego ZSRR, o czym świadczą dane nt. udziału ZSRR w niemieckim eksporcie i imporcie. W imporcie Niemiec udział ZSRR w 1923 r. wynosił 1,5%, w 1924 – 1,4%, w 1925 – 1,6%, natomiast w eksporcie w 1923 r. – 1,2%, w 1924 – 1,4%, a w 1925 – 2,8% (Statistisches Buch 1927). Tak niski udział ZSRR w obrotach handlowych Niemiec wynikał z faktu, iż ZSRR nie był w stanie dostarczyć potrzebnych Niemcom towarów, które sprowadzano z krajów zachodnich. Poza tym Niemcy nie

² Obliczenia własne na podstawie Wnieszniaja 1960.

mogły jeszcze udzielić kredytów, a ich udzielenie w warunkach trudnej sytuacji gospodarczej ZSRR było niezbędnym warunkiem znacznego rozszerzenia eksportu do tego kraju (zob. tabela 5).

Tabela 5. Obroty handlu zagranicznego ZSRR – Niemcy w latach 1922–1925 (w mln rubli)

Lata	Obroty	Eksport	Import	Saldo
1922/1923	365,2	151,0	214,2	- 63,2
1923/1924	389,1	231,5	157,6	+ 73,9
1924/1925	662,3	304,5	357,8	- 53,3

Źródło: obliczenia własne na podstawie Wneszniaja 1960, tab. VII i VIII

W strukturze towarowej obrotów w ostatnich latach analizowanego okresu wystąpiły znaczne zmiany. Przekształcanie się ZSRR w państwo przemysłowe wpłynęło na strukturę jego obrotów. Zwiększał się import towarów przemysłowych z Niemiec, które były zainteresowane ich wywozem z powodu osiągnięcia dużych zysków (Skrzywan 1925). W znaczny sposób zwiększył się eksport maszyn i urządzeń z Niemiec do ZSRR, a przede wszystkim nastąpił wzrost eksportu urządzeń technicznych, wyrobów przemysłu elektrotechnicznego oraz obrabiarek. Dla gospodarki niemieckiej rynek sowiecki otwarty na maszyny i urządzenia stawał się coraz poważniejszym rynkiem zbytu wobec zaostrzającej się konkurencji na rynkach zachodnich (zob. tabela 6).

Tabela 6. Struktura towarowa importu ZSRR z Niemiec w latach 1922–1925 (w %)

Grupy towarów	1922/1923	1923/1924	1924/1925
Maszyny i urządzenia	29,7	29,0	35,3
Artykuły konsumpcyjne pochodzenia przemysłowego	10,2	5,7	3,1
Artykuły chemiczne	14,0	31,4	27,4
Surowce mineralne, paliwa, metale	12,6	16,5	9,4
Surowce pochodzenia roślin. i zwierzęcego	27,1	14,0	20,2
Materiały budowlane	–	–	0,2
Artykuły spożywcze	6,3	2,5	4,4
Razem	100,0	100,0	100,0

Źródło: obliczenia własne na podstawie Wneszniaja 1960, tab. VIII

Do najważniejszych towarów przywożonych z Niemiec należały w tym okresie maszyny i urządzenia, a ich udział w całym imporcie z Niemiec wynosił w 1923/1924 r. 29,0%, a w 1924/1925 – 35,3%. Najczęściej z Niemiec sprowadzano maszyny rolnicze (w 1924/1925 r. stanowiły one 1/4 całego importu maszyn z Niemiec) oraz urządzenia elektroenergetyczne. Ważne miejsce zajmowały również wyroby chemiczne, a szczególnie farby (8,5% całego importu z Niemiec w 1922/1923 r.). Jednocześnie widoczne były zmiany w sowieckim eksporcie do Niemiec, co przedstawia tabela 7.

Tabela 7. Struktura towarowa eksportu ZSRR do Niemiec w latach 1922–1925 (w %)

Grupy towarów	1922/1923	1923/1924	1924/1925
Maszyny i urządzenia	–	–	0,1
Artykuły konsumpcyjne pochodzenia przemysłowego	0,1	0,0	0,2
Artykuły chemiczne	0,5	–	0,0
Surowce mineralne, paliwa, metale	19,3	13,7	17,1
Surowce pochodzenia roślinnego i zwierzęcego	37,0	15,7	40,2
Materiały budowlane	–	–	–
Środki żywności	42,9	70,6	42,4
Razem	100,0	100,0	100,0

Źródło: obliczenia własne na podstawie Wnieszniaja 1960, tab. VII

W eksporcie ZSRR do Niemiec najważniejsze w l. 1922/1923 i 1923/1924 były zboża, a wśród nich żyto (26% całego eksportu radzieckiego do Niemiec w 1922/1923 r. i aż 44,2% w 1923/1924). W roku statystycznym 1924/1925 nastąpił wzrost eksportu surowców, zwłaszcza pochodzenia roślinnego i zwierzęcego, a wśród nich do najważniejszych towarów należały futra (9,8% całego eksportu do Niemiec), konopie (3,6%) oraz wyciąki (5,3%).

Scharakteryzowany powyżej rozwój stosunków handlowych między obydwojoma krajami został przerwany policyjnym napadem na radzieckie przedstawicielstwo handlowe w Berlinie 3 maja 1924 r. Znaczna część elity niemieckiej w związku z nabraniem mocy planu Dawesa chciała zmienić kurs polityki zagranicznej swego kraju, a zwłaszcza domagała się przerwania stosunków z ZSRR. Były to istotne przyczyny tego policyjnego napadu. Policja obszukała gmach „torgpredstwa” i w ten sposób naruszyła porozumienie z 1921 r. – prawo eksterytorialności (Torgowye otnoszenija 1938, 134). W odpowiedzi na to rząd radziecki przerwał obroty handlowe z Niemcami, a zamówienia przeznaczone dla firm niemieckich zostały przekazane przedsiębiorstwom innych państw (Koncesje 1924). Konflikt zażegnano protokołem rządu niemieckiego z 29 lipca 1924 r., w którym m.in. czytamy: „Niemiecki rząd przyznaje się do tego, że działalność jego władz policyjnych w Berlinie 3 maja 1924 r. była samowolnym wystąpieniem niemieckiej policji skierowanym przeciwko przedstawicielstwu handlowemu ZSRR. Jednocześnie rząd niemiecki wyraża ubolewanie i obiecuje ukarać sprawców napadu i wypłacić odszkodowanie za wyrządzone straty”.

5. Stosunki handlowe ZSRR – Niemcy w latach 1925–1928

5.1. Umowa handlowa z 1925 roku

Mimo szybkiego wzrostu obrotów handlowych między Niemcami i ZSRR nie istniała umowa handlowa. To niewątpliwie wpływało niekorzystnie na rozwój tych obrotów. Zawarcie umowy przewidywano już w porozumieniu z 1921 r. Przygotowanie takiego dokumentu wiązało się jednak z przewyciężeniem licznych trudności wynikających z różnych systemów ekonomicznych obu państw.

Po długich rozmowach przygotowawczych 21 października 1925 r. podpisano umowę między zainteresowanymi stronami, tj. ZSRR i Niemcami. Otwierała ona nowy etap w radzieckiej praktyce zawierania umów. Była to jedna z najbardziej obszernych umów, która powstała nie tylko w Rosji Radzieckiej czy carskiej, lecz także w międzynarodowej praktyce handlowej. Regulowała zarówno stosunki handlowe, jak i inne dziedziny powiązań gospodarczych między ZSRR i Niemcami (Korolenko 1954, 34). Umowa składała się z postanowień ogólnych, w których ponownie podkreślono zachowanie w mocy umowy z Rappalo i anulowanie postanowień układu tymczasowego z 6 maja 1921 r.

W postanowieniach ogólnych omówiono zasadę największego uprzywilejowania, która w dalszym ciągu miała obowiązywać w obrotach między zainteresowanymi stronami i od której umowa przewidywała następujące wyjątki: a) nie obejmowała ulg, jakie jedno z państw przyznawało jakiemukolwiek innemu państwu sąsiedzkemu dla ułatwienia obrotu towarowego w strefie przygranicznej (15 km); b) nie obejmowała ulg, otrzymanych i udzielonych, w ramach zawartej unii celnej; c) nie obejmowała ulg, jakich ZSRR udzielił Turcji i Chinom z tytułu obrotu przygranicznego. Wprowadzając te wyjątki od zasady największego uprzywilejowania, umowa wypełniła luki traktatu z Rappalo (Torgowye odnoszenija 1938, 366). Oprócz postanowień ogólnych umowa składała się z 7 następujących części: 1) porozumienia o ludności i ochronie prawnej; 2) porozumienia ekonomicznego; 3) porozumienia kolejowego; 4) porozumienia o podatkach; 5) porozumienia o żegludze; 6) porozumienia o arbitrażu handlowym; 7) porozumienia o ochronie własności przemysłowej.

Umowa określała charakter „torgopredstwa” ZSRR w Niemczech, a przede wszystkim prawa i ramy jego odpowiedzialności prawnej. Poza tym przewidywała zawarcie konwencji celnej, obie strony zobowiązały się w niej do sprzyjania rozwojowi wymiany handlowej z okresu przedwojennego (Kuczyński/Witkowski 1947, 49). W toku rozmów nt. zawarcia układu handlowego prowadzono dyskusje nt. porozumienia o kredytach. W ich następstwie w końcu 1925 r. banki niemieckie, z Niemieckim Bankiem Dyskontowym na czele, przekazały do dyspozycji ZSRR kredyty w wysokości 100 mln RM w celu finansowania zakupów radzieckiego przedstawicielstwa handlowego. Kredyt miał być wykorzystany na import artykułów

konsumpcyjnych z Niemiec do ZSSR, a termin jego spłaty wynosił 9 miesięcy. Jednak na skutek niekorzystnych warunków kredytu (krótki termin spłaty, wysokie oprocentowanie) radzieckie przedstawicielstwo handlowe wykorzystało tylko 60 mln RM (Torgowye odnoszenia 1938, 135).

5.2. Kredyt z 1926 roku

W 1926 r. sytuacja uległa zmianie. Ówczesny rząd niemiecki, którego orientacja polityczna silnie wahała się po tym, jak spełzły na niczym polityczne nadzieje związane z planem Dawesa, ponownie zaczął szukać zbliżenia z ZSRR. 24 kwietnia 1926 r. zawarto umowę berlińską między ZSRR i Niemcami o przyjaźni i neutralności. W tym samym roku ponownie osłabła w Niemczech koniunktura, w związku z czym wzrosły dążenia przemysłu niemieckiego do zwiększenia eksportu, a praktyczną drogę w tych dążeniach widziano we wzroście eksportu do ZSRR. W tych warunkach rząd niemiecki wiosną 1926 r. przekazał do dyspozycji przedsiębiorstwom przemysłowym 60-procentową gwarancję płatności dla dostaw do ZSRR na ogólną sumę 300 mln RM. Termin kredytu na podstawie tej gwarancji miał wynieść dla zamówień na sprzęt przeznaczony na niewielkie inwestycje – 2 lata, zaś na duże inwestycje – 4 lata (Kuczyński/Witkowski 1947, 55). Rząd niemiecki nie tylko dał gwarancję, lecz także sprzyjał organizacji finansowania eksportu w ramach kredytu. W tym celu zostało stworzone konsorcjum bankowe, w skład którego weszło 27 banków niemieckich oraz tzw. IFAGO, które wzięło na siebie dyskontowanie weksli wystawionych przez przedstawicielstwo radzieckie. Aby przeprowadzić realizację kredytu, została powołana komisja. W jej skład wchodził m.in. minister finansów i minister pracy Rzeszy (Anders 1928, 79). Oprocentowanie było wysokie, gdyż wynosiło 9,4% w skali rocznej. Część procentów od kredytu w związku z tym, że był on gwarantowany przez rząd niemiecki w wysokości tylko 60% jego sumy, wkalkulowano w cenę dostaw.

Przy praktycznej realizacji kredytu wystąpiły duże trudności natury technicznej. Konsorcjum bankowe pod kierownictwem Banku Niemieckiego dyskontowało weksle krótkoterminowe, tymczasem kredyty udzielone ZSRR opiewały na okres 2-letni bądź 4-letni i aby umożliwić realizację radzieckich akceptów udzielanych przez radzieckie przedstawicielstwa handlowe, należało powołać instytucję, która usuwałaby wyżej wymienione problemy. Do tego celu w sierpniu 1928 r. zostało utworzone IFAGO (Hichhorn 1930, 80). Udzielenie kredytu z gwarancją rządu niemieckiego oznaczało zerwanie z polityką sabotażu stosowaną przez państwa zachodnie w stosunku do ZSSR. Kredyty zostały wykorzystane na zakup następujących towarów: maszyny i części (352,6 mln rubli); maszyny elektryczne, materiały, sprzęt (151,5 mln rubli); kotły, wyroby żelazne (68,8 mln rubli), urządzenia transportowe (50,8 mln rubli); inne towary (95,3 mln rubli); łącznie wydano 643,0 mln rubli.

6. Obroty handlowe ZSRR – Niemcy w latach 1925–1928

Obroty handlowe między ZSRR i Niemcami w następstwie zawarcia umowy handlowej bardzo wzrosły. Tendencja ta jeszcze bardziej się wzmocniła dzięki udzielonemu przez Niemcy kredytowi w wysokości 300 mln RM w 1926 r. Wielkość obrotów handlowych w omawianym okresie przedstawia tabela 8.

Tabela 8. Obroty handlu zagranicznego ZSRR i Niemcy w latach 1925–1928 (w mln rubli)

Lata	Obroty	Eksport	Import	Saldo
1925/1926	1002,6	389,0	613,6	- 224,6
1926/1927	1174,9	611,7	563,2	+ 54,5
1927/1928	1540,7	674,6	866,1	- 191,5
1928	352,3	183,0	169,3	+ 13,7

Źródło: Wnieszniaja 1960, tab. VII i VIII oraz obliczenia własne

Wzrost obrotów handlowych w tym krótkim 3-letnim okresie był znaczący, bo aż 2,5-krotny. W tym czasie jeszcze bardziej wzrosła rola Niemiec w handlu zagranicznym ZSRR. W omawianym okresie Niemcy w radzieckim imporcie zajmowały 1. miejsce, a ich udział w globalnym imporcie ZSRR wynosił odpowiednio: 1925/1926 r. – 24,4%, 1926/1927 – 22,6%, 1927/1928 – 28,9% i w 1928 – 24,1%. W eksporcie radzieckim natomiast w l. 1925/1926 i 1926/1927 Niemcy z udziałem 15,8% i 21,9% znajdowały się na 2. miejscu za Wielką Brytanią, której udział w radzieckim eksporcie wynosił w tym okresie odpowiednio: 31,4% i 26,3%. W 1927/1928 r. Niemcy wysunęły się na 1. miejsce w radzieckim eksporcie z udziałem 24,9%, dystansując Wielką Brytanię, której udział spadł do 19,9%.

W tym czasie ZSRR z Niemiec importował więcej niż 50% wszystkich sprzedawanych maszyn i urządzeń. I tak np. w 1927/1928 r. aż 58,7% wszystkich przywiezionych z zagranicy maszyn i urządzeń pochodziło z Niemiec, w tym 64,7% obrabiarek do metali i 74,0% sprzętu elektrycznego i energetycznego. ZSRR podobnie jak w poprzednim okresie odgrywał niewielką rolę w obrotach handlowych Niemiec. Udział ZSRR w niemieckim przywozie w 1926 r. wynosił 3,0%, w 1927 – 3,1% oraz w 1928 – 2,7%. W niemieckim eksporcie udział ZSRR wynosił odpowiednio: w 1926 r. – 2,7%, w 1927 – 3,1% i w 1928 – 3,3%. Dawało to ZSRR w 1928 r. 10. miejsce w niemieckim imporcie i 12. miejsce w jego eksporcie (Statistisches Buch 1930). Tak niski udział ZSRR w obrotach handlowych Niemiec i z drugiej strony bardzo wysoki udział Niemiec w obrotach handlu zagranicznego ZSRR wynikał z zaangażowania obu państw w handlu światowym. Udział ZSRR w handlu światowym w 1928 r. wynosił 1%, Niemiec natomiast 9%, co dawało im 3. miejsce na świecie po Wielkiej Brytanii i USA. Chociaż udział ZSRR w obrotach Niemiec był niewielki, to w niektórych gałęziach przemysłu niemieckiego rynek radziecki odgrywał ważną rolę jako rynek zbytu. Dotyczyło to szczególnie maszyn. W 1926/1927 r. ZSRR był odbiorcą 12,5% niemieckich maszyn wyeksportowanych z kraju. Jeszcze bardziej

uwidacznia się znaczenie ZSRR jako odbiorcy niemieckich towarów, gdy przyjrzymy się bliżej strukturze niemieckiego eksportu maszyn. I tak w 1926/1927 r. ZSRR był odbiorcą 28% niemieckich obrabiarek, 18% maszyn rolniczych, 17,6% maszyn elektrycznych, które wyeksportowano z Niemiec (Ringman 1928). ZSRR był też dużym odbiorcą niemieckich filmów (12,1%) i wyrobów mechaniki precyzyjnej (6,5%). W strukturze towarowej obrotów dokonały się dalsze korzystne dla ZSRR zmiany – wzrósł w radzieckim imporcie udział maszyn i urządzeń przywożonych z Niemiec. Zmiany zachodzące w tym okresie w strukturze towarowej obrotów handlowych ZSRR – Niemcy obrazuje tabela 9.

Tabela 9. Struktura towarowa importu ZSRR z Niemiec w latach 1925–1928 (w %).

Grupy towarów	1925/1926	1926/1927	1927/1928	1928
Maszyny i urządzenia	39,3	52,3	55,3	54,4
Artykuły konsumpcyjne pochodzenia przemysłowego	4,9	0,9	1,0	1,0
Artykuły chemiczne	18,0	13,3	10,4	11,8
Surowce mineralne, paliwa, metale	15,7	20,7	20,6	23,5
Surowce pochodzenia roślinnego i zwierzęcego	20,8	10,7	10,5	6,3
Materiały budowlane	0,4	1,6	1,0	1,4
Środki żywności	0,2	0,1	0,1	0,0
Żywe zwierzęta	0,7	0,4	1,1	1,6
Razem	100,0	100,0	100,0	100,0

Źródło: obliczenia własne na podstawie Wnieszniaja 1960, tab. VIII

Najważniejszą pozycję w radzieckim imporcie z Niemiec stanowiły maszyny i urządzenia, a wśród nich szczególnie obrabiarki do metali (5,0% globalnego radzieckiego importu z Niemiec w 1927/28 r.), urządzenia elektryczne i elektroenergetyczne (12,8% całego importu z Niemiec w 1927/28 r.) oraz maszyny rolnicze, zwłaszcza w roku statystycznym 1925/1926, kiedy to udział tej grupy w ogólnym przywozie z Niemiec wynosił 8,7%. Oprócz maszyn i urządzeń w imporcie ZSRR z Niemiec dużą rolę odgrywały w tym czasie metale żelazne, a udział ich w całym przywozie z Niemiec osiągnął w 1927/1928 r. 15,6%.

Struktura eksportu ZSRR do Niemiec w l. 1925–1928 w porównaniu z końcowymi latami okresu poprzedniego 1922–1925 była podobna (zob. tabela 10).

Tabela 10. Struktura towarowa eksportu ZSRR do Niemiec w latach 1925–1928 (w %)

Grupy towarów	1925/1926	1926/1927	1927/1928	1928
Maszyny i urządzenia	0,01	0,2	0,03	0,01
Artykuły konsumpcyjne pochodzenia przemysłowego	0,1	0,1	1,5	1,6
Artykuły chemiczne	0,0	0,02	0,3	1,3
Surowce mineralne, paliwa, metale	14,8	15,6	15,4	13,5
Surowce pochodzenia roślinnego i zwierzęcego	33,6	41,5	51,7	43,4
Materiały budowlane	–	–	–	0,01
Środki żywności	51,5	42,0	31,1	41,2
Razem	100,0	100,0	100,0	100,0

Źródło: obliczenia własne na podstawie Wnieszniaja 1960, tab. VII

Do najważniejszych artykułów wywożonych w tym okresie z ZSRR do Niemiec należała ropa naftowa (w 1927/1928 r. stanowiła ona 7,8% globalnego eksportu do Niemiec), a wśród surowców pochodzenia roślinnego i zwierzęcego były futra (w 1927/1928 – 31,3% ogólnego eksportu do Niemiec). W grupie artykułów spożywczych w 1925/1926 r. ważne miejsce zajmował jęczmień (15% eksportu do Niemiec), w 1926/1927 pszenica (11,9%), a w okresie 1925–1928 były to masło i jaja. W 1927/1928 r. udział masła w całym eksporcie do Niemiec wynosił 6,3%, jaj natomiast 13,4% (Bobrowski 1928).

W lutym 1928 r. rozpoczęły się rokowania gospodarcze między Niemcami i ZSRR, które zostały zainicjowane przez stronę niemiecką i miały na celu dalszy wzrost niemieckiego eksportu do ZSRR (Studnicki 1928). Rokowania te trwały prawie rok. 28 listopada 1928 r. podjęto rozmowy w Moskwie, które doprowadziły do podpisania nowego układu. Jego zawarcie poprzedziło utworzenie radziecko-niemieckiej komisji ds. popierania wzajemnych stosunków handlowych (Barszczewski 1930). Dzięki utworzeniu komisji najważniejsze jednostki gospodarcze Rzeszy zdecydowały się na wspólne działania z podmiotami gospodarczymi ZSRR w celu zintensyfikowania handlu z tym krajem. 21 grudnia 1928 r. doszło do podpisania protokołu gospodarczego, którego postanowienia były uzupełnieniem poszczególnych punktów układu gospodarczego z 1925 r. Stanowił on bazę dalszego rozszerzania wzajemnych obrotów w pierwszych latach wielkiego kryzysu gospodarczego (Kuczyński/Witkowski 1947, 62).

Bibliografia

- ANDERS, R. (1928), *Der Handelsverkehr der UdSSR mit Deutschland*. Berlin.
- BARSZCZEWSKI, W. (1930), *Dumping sowiecki*. W: *Przegląd Gospodarczy*. 21, 890–894.
- BETTELHEIM, CH. (1950), *L'Economic sovietique*. Paris.
- BOBROWSKI, C. (1928), *Problem industrializacji w ZSRR*. W: *Przemysł i Handel*. 51, 2106–2110.
- CIEPIELEWSKI, J./KOSTROWICKA, I./LANDAU, Z./TOMASZEWSKI, J. (1970), *Historia gospodarcza świata XIX i XX wieku*. Warszawa.
- DOBB, M. (1948), *Soviet economic development*. London.
- FABIERKIEWICZ, W. (1926), *Rosja współczesna*. Warszawa.
- GINZBURG, A. (1937), *Wnieszniaja torgowla SSSR*. Moskwa.
- GLASS, S. (1928), *Kierunki handlu zagranicznego Niemiec (1925–1927)*. W: *Przegląd Gospodarczy*. 8, 373–377.
- GLASS, S. (1928a), *Dziesięciolecie sowieckiego monopolu handlu zagranicznego*. W: *Przegląd Gospodarczy*. 11, 539–542.
- GLASS, S. (1936), *Sprawa parytetu waluty sowieckiej*. W: *Przegląd Gospodarczy*. 2, 54–57.
- GLASS, S. (1937), *Nowa konstytucja i ustrój gospodarczy ZSRR*. W: *Przegląd Gospodarczy*. 2, 44–47.
- GLASS, S. (1938), *XX-lecie sowieckiego monopolu handlu zagranicznego*. W: *Przegląd Gospodarczy*. 14, 568–571.
- Gospodarka (1950), *Gospodarka narodowa ZSRR (cz. I)*. Warszawa.
- GRABSKA, W. (1964), *Ekspansja Niemiec na Wschód*. Wrocław.
- HICHHORN, L. (1930), *Die Handelsbeziehungen Deutschlands zur Sowjetrußland*. Rostock.
- J. S. (1930), *Rosja dzisiejsza jako importer*. W: *Polska Gospodarcza*. 10, 452–453.

- JURKIEWICZ, J. (1966), Niektóre problemy stosunków polsko-radzieckich w okresie międzywojennym 1918–1939. W: *Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały*. Warszawa, 18–38.
- KLEER, J. (1967), ZSRR – pół wieku przemian gospodarczych. Warszawa.
- Koncesje (1924), Koncesje w Rosji Radzieckiej. W: *Przegląd Gospodarczy*. 13, 593–594.
- KOROLENKO, A. S. (1954; 1959), Torgowye dogowory i sogłaszenija SSSR z inostrannymi gosudarstwami. Moskwa.
- KOWAN, I. (1967), Prawowoye soderżanije dekreta o nacjonalizacji wnieszniej torgowli. W: *Wnieszniaja Torgowla*. 4, 13–14.
- KUCZYŃSKI, J./WITKOWSKI, G. (1947), Die deutsch-russischen Handelsbeziehungen in den letzten 150 Jahren. Berlin.
- LINECKIJ, E. (1925), Ekonomika i planirowanije sowietskoj torgowli. Moskwa.
- MAINZ, K. (1930), Die Auswirkungen des Aussenhandelsmonopols auf die deutsch-sowjetrussischen Wirtschaftsbeziehungen. Berlin.
- MISZUSTIN, D. (1938), Wnieszniaja torgowla i industrializacja SSSR. Moskwa.
- OTMAR BERSON, J. (1933), Nowa Rosja. Na przełomie dwóch piatiletek. Warszawa.
- PATOLICZEW, N. (1968), Piatdziesiąt lat sowietskoj wnieszniej torgowli. W: *Wnieszniaja Torgowla*. 4, 4–14.
- 50 let (1967), 50 let sowietskoj torgowli. Moskwa.
- POKROVSKIJ, M. (1947), Wnieszniaja torgowla i wnieszniaja torgowaja politika Rossii. Moskwa.
- RINGMAN, A. (1928), Rozwój eksportu rosyjskiego. W: *Przemysł i Handel*. 5, 195–198.
- ROSIENKO, I. A. (1965), Sowietko-germanskije odnoszenija 1921–1922. Leningrad.
- RUBINSZTEJN, N. (1953), Wnieszniaja politika sowietskogo gosudarstwa 1921–1925. Moskwa.
- SCHWARZ, A. (1958), *Russia's Soviet Economy*. Englewood Cliffs.
- SHOTWELL, J. T. (1945), *Poland and Russia 1919–1945*. New York.
- SKRZYWAN, S. (1925), Bilans handlowy Rosji Sowieckiej. W: *Przegląd Gospodarczy*. 7, 371–374.
- SKRZYWAN, S. (1925a), Zagadnienia handlu zagranicznego w Rosji. W: *Przegląd Gospodarczy*. 24, 1451–1453.
- SMIRNOV, A. M. (1960), Mieżdunarodnyje waliutnyje i kreditnyje odnoszenija SSSR. Moskwa.
- Soviet (1953), *Soviet Economic Growth*. Evanston (Ill.).
- Stan (1928), Stan traktatów handlowych Niemiec. W: *Przegląd Gospodarczy*. 2, 49–50.
- Statistisches Buch (1914), *Statistisches Buch fuer das Deutsche Reich*. Berlin.
- Statistisches Buch (1927), *Statistisches Buch fuer das Deutsche Reich 1924–1926*. Berlin.
- Statistisches Buch (1935), *Statistisches Buch fuer das Deutsche Reich 1934–1935*. Berlin.
- STRUMILIN, S. (1962), Problemy socjalizmu i komunizmu w ZSRR. Warszawa.
- STRUMTAHL, A. (1937), *Die große Krise*. Zürich.
- STUDNICKI, W. (1928), Z powodu pertraktacji handlowych niemiecko-sowieckich. W: *Przegląd Gospodarczy*. 17, 654–659.
- SZELIGA, Z. (1967), *Gospodarka ZSRR na tle gospodarki świata*. Warszawa.
- SZYSZKIN, W. A. (1969), *Sowietkoje gosudarstwo i strany Zapada w 1917–1925 gg.* Leningrad.
- TIMOFIEJEW, W. (1967), Istoriceskoj opyt gosudarstwiennoj monopoli wnieszniej torgowli SSSR. W: *Wnieszniaja Torgowla*. 7, 24–30.
- Torgowye odnoszenija (1938), Torgowye odnoszenija SSSR s kapitalisticeskimi stranami. Moskwa.
- USZAKOW, W. B. (1958), Wnieszniaja politika Germanii w pieriod Weimarskiej Respubliki. Moskwa.
- WINOGRADOW, W. M. (1957), Wnieszniaja torgowla SSSR s kapitalisticeskimi stranami. Moskwa.
- Wnieszniaja (1960), Wnieszniaja torgowla SSSR za 1918–1940. Moskwa.
- Wywóz (1930), Wywóz zbożowy ZSRR. W: *Przegląd Gospodarczy*. 5, 224–225.
- Z. (1929), Sowiecka taryfa celna. W: *Przemysł i Handel*. 25, 1110–1114.
- ZINCZENKO, W. S. (red.) (1965), Wnieszniaja torgowla SSSR 1918–1963. Moskwa.
- ZOŁOTARJEW, W. I. (1967), Osnownyje etapy razwitija wnieszniej torgowli SSSR 1917–1967. W: *Woprosy Istorii*. 8, 30–48.

ADAM OLEKSIUK

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

**WYZWANIA ROZWOJOWE POLSKI
W OKRESIE PROGRAMOWANIA 2014–2020
W KONTEKŚCIE UNIJNEJ POLITYKI SPÓJNOŚCI
ZE SZCZEGÓLNYM UWZGLĘDNIENIEM
INFRASTRUKTURY TRANSPORTOWEJ
I INTELIGENTNEGO ROZWOJU**

**Poland's Development Challenges for the Programming Period
2014–2020 in the Context of the EU Cohesion Policy with a Particular
Focus on Transport Infrastructure and Smart Development**

SŁOWA KLUCZOWE: infrastruktura transportowa, polityka spójności, inteligentny rozwój, fundusze unijne, innowacje, inteligentne specjalizacje, Unia Europejska, Polska

KEYWORDS: transport infrastructure, Cohesion Policy, smart development, European Union Funds, innovations, smart specialization, European Union, Poland

ABSTRACT: The paper discusses the use of EU funds in the field of transport infrastructure and smart development. It was pointed out that the distance in the level of economic development dividing Polish regions from the EU average is gradually decreasing, and the use of EU funds helps all Polish regions to approach the average level of development of the EU. Although the convergence process is uneven, it has been pointed out that the funds available under cohesion policy, allow, to a certain extent, to stop the process of regional diversifying in the regions. An analysis of the benefits Poland gained from the cohesion policy in the field of transport infrastructure and intelligent development is presented. The possibilities of support from structural funds in the scope of investments aimed, among others, at strengthening research, technological development and innovation were studied in this paper. The EU strategic documents pertaining to the above-mentioned areas were also reviewed in this study.

1. Wstęp

Wpływ polityki spójności na rozwój społeczno-gospodarczy Polski, jak pokazują liczne badania zaprezentowane w opracowaniu, jest pozytywny. Można w związku z tym stwierdzić, że fundusze europejskie oddziaływały w znaczącym stopniu np. na wzrost gospodarczy czy też na wewnętrzną i zewnętrzną równowagę

gospodarki Polski. Dzięki funduszom unijnym następowało przyspieszenie wzrostu PKB, efektem którego Polska w dużo mniejszym stopniu odczuwała następstwa globalnego kryzysu finansowego. Należy podkreślić, że wykorzystanie środków UE przyspieszyło proces konwergencji realnej gospodarki do krajów UE. Tym samym realizacja polityki spójności przyczyniała się do zmniejszenia dystansu Polski względem średniego poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego krajów UE. Szczególne znaczenie z punktu widzenia rozwoju Polski ma efektywne wykorzystanie środków unijnych w obszarach infrastruktury transportowej i inteligentnego rozwoju.

2. Wpływ polityki spójności na wzrost gospodarczy i konwergencję między Polską a Unią Europejską w latach 2004–2013

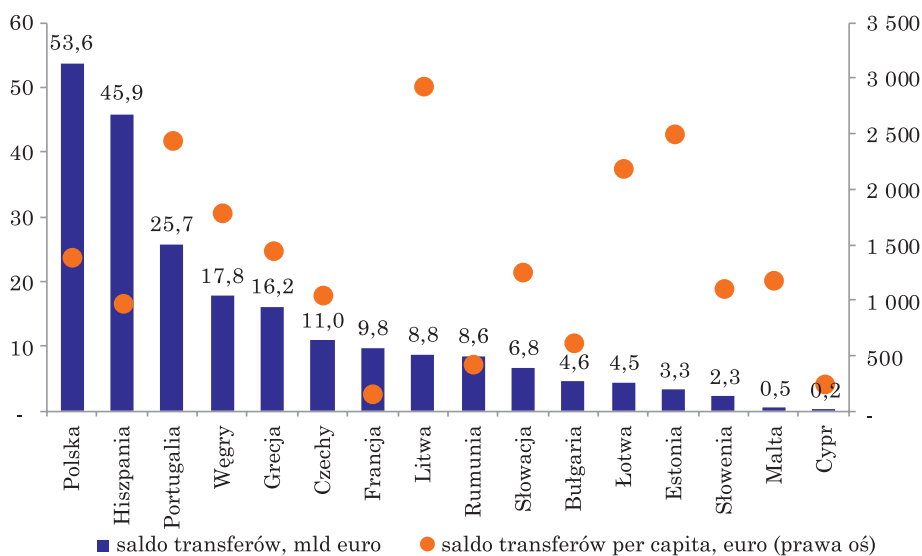
Warto zaznaczyć, że w l. 2004–2016 Polska osiągnęła największy skumulowany wzrost PKB (obok Słowacji) wśród państw członkowskich UE. Od momentu przystąpienia do UE, polska gospodarka rozwinęła się prawie o połowę (48,7%), podczas gdy w UE-27 (dane na koniec 2013 r.) średni skumulowany wzrost osiągnął 11% (Sprawozdanie 2014, 8). Na podkreślenie zasługuje fakt, że stosunkowo wysoki wzrost gospodarczy notowany w Polsce w okresie 2004–2013 (średniorocznie 4,0% wobec 1,0% w UE-27), a przede wszystkim uniknięcie recesji w kryzysowych l. 2009–2010 były w znacznej mierze efektem wykorzystania funduszy unijnych (Sprawozdanie 2014, 9). W całym okresie 2004–2013 wpływ polityki spójności na rozwój gospodarczy był pozytywny – szacuje się, że ok. 20% (Sprawozdanie 2014, 9) średniorocznego wzrostu stanowiło efekt realizacji przedsięwzięć współfinansowanych z funduszy unijnych. Polska od 2007 r. jest największym beneficjentem środków unijnych ze wszystkich krajów UE (Inwestowanie 2010), co obrazuje wykres 1.

Środki zasilające polską gospodarkę w ramach polityki spójności przyczyniają się również do natężenia procesów realnej konwergencji gospodarczej między Polską a UE.

W 2016 r. Polska była 8. co do wielkości gospodarką w UE, z udziałem na poziomie 2,9%), wobec 11. miejsca w 2003 r. – wyprzedzając w analizowanym okresie Austrię, Belgię i Danię (zob. wykres 2).

Uwzględniając poziom PKB *per capita* (wg PPS) w 2015 r. Polska zajmowała 22. miejsce w UE-28 (wobec 24. w 2003 r.). W l. 2004–2015 dystans do średniej w UE-28 zmniejszył się o 21 p.p. Jednak tempo konwergencji malało – w l. 2004–2010 było to 2 p.p. rocznie, w l. 2011–2016 już tylko 1 p.p., a w l. 2013–2015 zaledwie 0,67 p.p (Przegląd 2017) (zob. wykres 3).

Fundusze unijne pozwolą Polsce osiągnąć w 2020 r. poziom PKB *per capita* sięgający 75%–80% średniej unijnej. Wysokość transferów z budżetu UE i składki



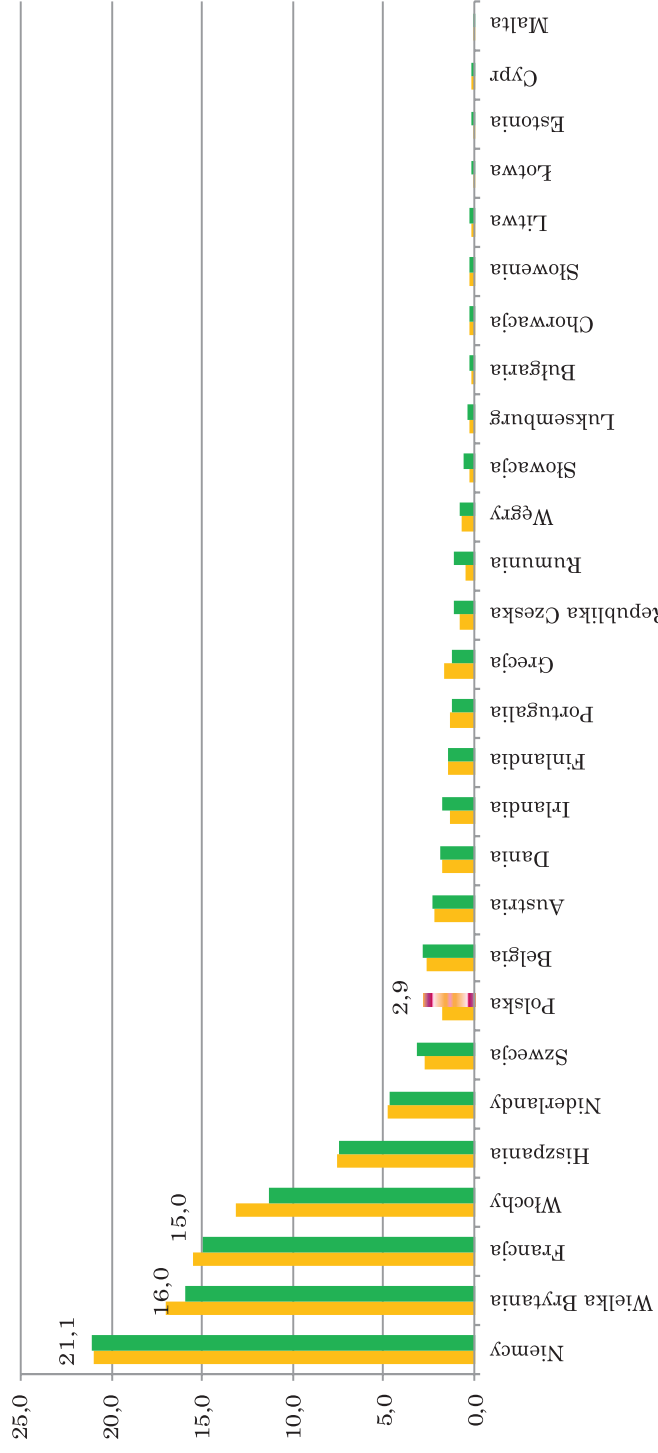
Wykres 1. Saldo transferów finansowych UE dla państw członkowskich mających status beneficjenta netto w ujęciu bezwzględnym i *per capita* w l. 2004–2013

Źródło: Ministerstwo Infrastruktury i Rozwoju

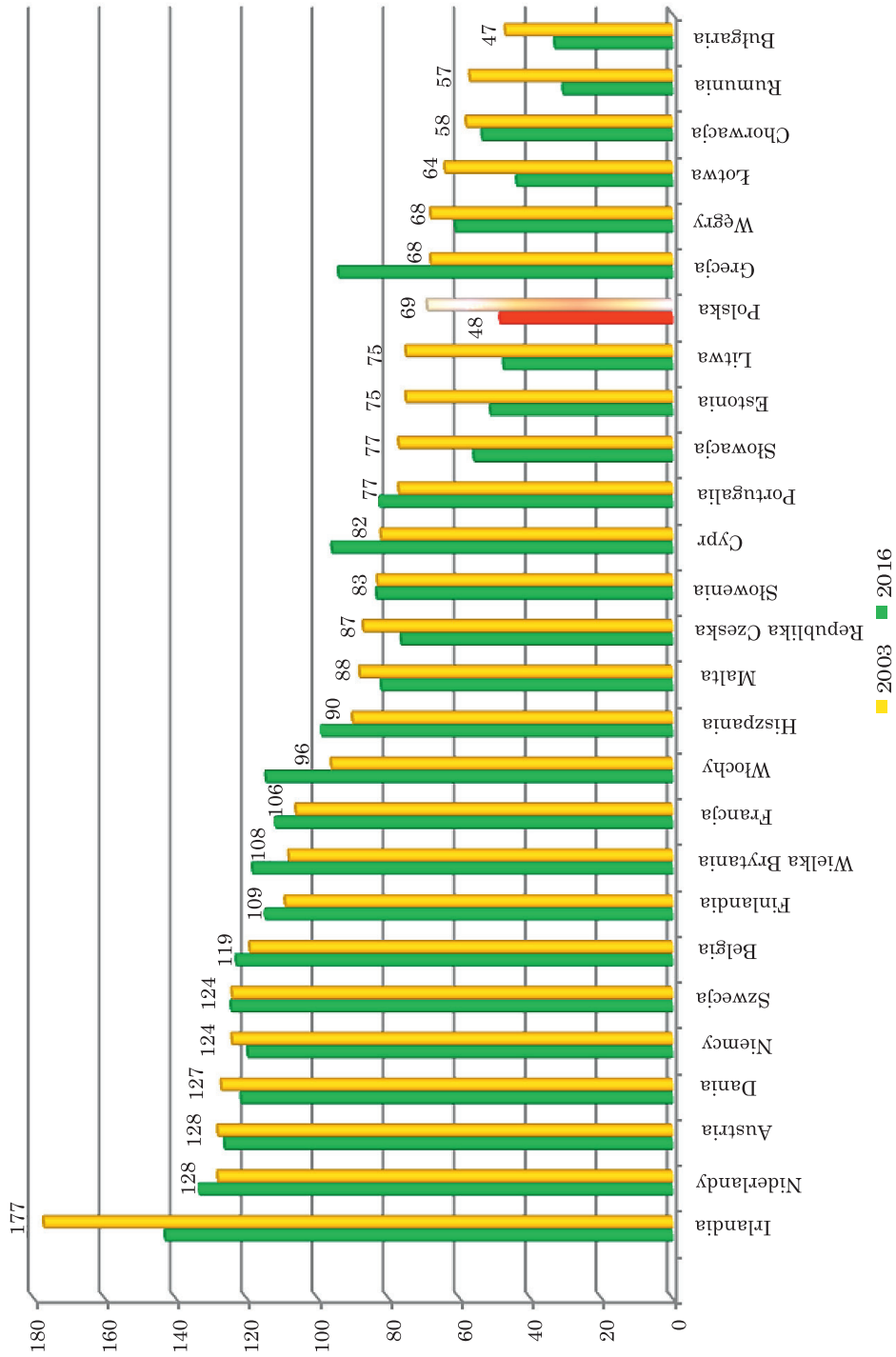
płacone przez Polskę w l. 2004–2013 prezentowane przez instytucje rządowe jednoznacznie przedstawiają, że saldo jest dodatnie (korzystne) dla Polski¹ (zob. wykres 4). W perspektywie 2014–2020, co należy wyraźnie zaznaczyć, Polska także zdecydowanie więcej otrzymuje z budżetu Unii Europejskiej niż do niego wpłaca.

Co równie ważne, „realizacja polityki spójności przyczynia się nie tylko do zmniejszenia dystansu Polski względem średniego poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego krajów Unii Europejskiej, ale również do ograniczenia procesów zróżnicowań wewnętrznych” (Wpływ 2017). „Dystans w poziomie rozwoju gospodarczego dzielącego polskie regiony od średniej UE stopniowo się zmniejsza, a wykorzystanie funduszy unijnych pomaga wszystkim polskim regionom zbliżyć się do przeciętnego poziomu rozwoju UE, chociaż proces konwergencji zachodzi nierównomiernie w wymiarze terytorialnym” (Wpływ 2017). Środki dostępne w ramach polityki spójności pozwalają częściowo powstrzymać proces różnicowania regionów. Wynika to głównie z faktu z reguły silniejszego ich oddziaływania w województwach uboższych niż w województwach lepiej rozwiniętych oraz z faktu kierowania do tych regionów największych alokacji *per capita* (zob. wykres 5).

¹ Na podstawie danych Ministerstwa Infrastruktury i Rozwoju.

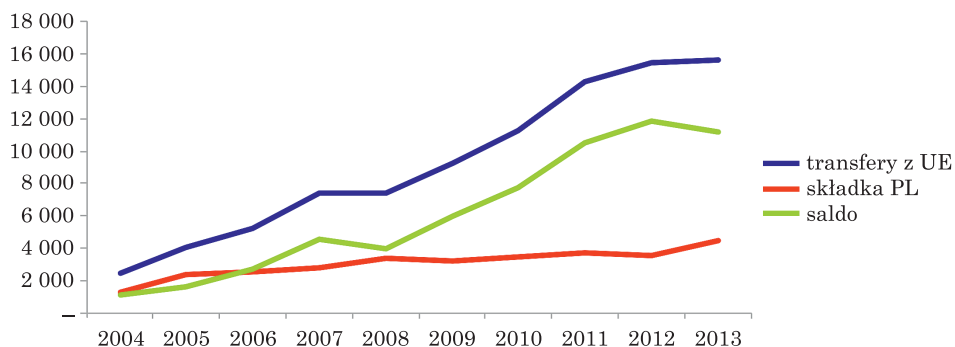


Wykres 2. Udział (%) w gospodarce UE (PKB w cenach rynkowych)
 Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Eurostat



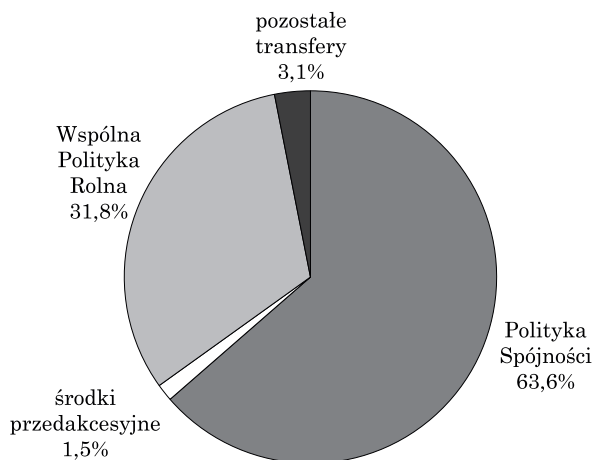
Wykres 3. PKB per capita (wg PPS), UE-28 = 100

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Eurostat



Wykres 4. Wysokość transferów z budżetu UE, składki i saldo w latach 2004–2013 (w mln euro)

Źródło: Ministerstwo Infrastruktury i Rozwoju



Wykres 5. Udział transferów na poszczególne obszary w transferach ogółem w latach 2004–2013

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Ministerstwa Finansów

Warto odnieść się do korzyści, jakie Polska uzyskała z polityki spójności w zakresie infrastruktury transportowej ze względu na fakt, iż to właśnie infrastruktura transportowa w Polsce była w złym stanie technicznym i była niedostosowana do potrzeb użytkowników. Transport drogowy charakteryzował się najniższym odsetkiem autostrad i dróg szybkiego ruchu w Europie, złym stanem technicznym dróg oraz niskim poziomem bezpieczeństwa ruchu drogowego, przy dużej licznie samochodów osobowych uczestniczących w ruchu drogowym. Zły stan techniczny infrastruktury kolejowej i niewielka liczba połączeń dostosowanych do prędkości 160 km/h, mimo znacznych zasobów sieci, doprowadziły do systematycznego spadku przepustowości sieci i przewozów towarowych (Program Budowy 2011). Obserwowano również malejący poziom wykorzystania w gospodarce żeglugi morskiej i śródlądowej, a przestrzały tabor i brak bezkolizyjnych rozwiązań komunikacyjnych w infrastrukturze

sieciowej wpływał na spadek liczby pasażerów komunikacji miejskiej. Dla poprawy sytuacji w tym zakresie szczególnie istotne było wsparcie unijne.

Polska zaangażowała już znaczne środki na realizację inwestycji prorozwojowych z Polityki Spójności. Łącznie z Polityki Spójności Polska otrzymała kwotę 82 mld euro, z czego w kolejnych okresach programowych po ok. 38% przeznaczono na inwestycje transportowe. W pierwszym okresie programowania 2004–2006 Polska uzyskała w ramach Polityki Spójności łącznie 14,2 mld euro, w tym w ramach funduszy strukturalnych 8,6 mld euro i 5,6 mld euro z Funduszu Spójności (w tym ok. 1,4 mld euro to środki przyznane na realizację projektów w ramach Przedakcesyjnego Instrumentu Polityki Strukturalnej ISPA). 37% łącznej alokacji przeznaczono na projekty transportowe (5,37 mld euro), z czego 22% przeznaczono na autostrady, 43% – na rozwój dróg krajowych, regionalnych i lokalnych, a 28% – na kolej. Na l. 2007–2013 Polska otrzymała do dyspozycji w ramach Polityki Spójności 67,5 mld euro, dzięki czemu możliwa stała się realizacja szeregu inicjatyw przyczyniających się do poprawy konkurencyjności polskiej gospodarki oraz wzrostu poziomu spójności społecznej, gospodarczej i przestrzennej. W ramach tej puli 38% środków zadedykowano na rozwój infrastruktury transportowej (25,5 mld euro), z czego 38% przeznaczono na autostrady, a 22% – na rozwój dróg krajowych, regionalnych i lokalnych, 21,8% – na kolej, 10% – na transport publiczny w miastach i po ok. 2% przeznaczono na lotniska i porty morskie².

Polska posiada wymierne efekty implementacji funduszy unijnych. Dzięki możliwości wykorzystania środków unijnych w dwóch okresach programowania l. 2004–2006 i 2007–2013 przyspieszenie w rozbudowie autostrad i dróg ekspresowych w Polsce jest szczególnie dynamiczne i wyraziste.

W perspektywie 2004–2006 zbudowano i zmodernizowano łącznie: 314 km autostrad; 4704 km dróg: krajowych, regionalnych, powiatowych i gminnych (w tym 465 km dróg ekspresowych); jak też modernizowano i przebudowano 635 km linii kolejowych. Równocześnie zakupiono 42 pojazdy kolejowe oraz zmodernizowano 169 pojazdów szynowych. Natomiast w perspektywie 2007–2013 (według stanu na koniec marca 2017 r. na podstawie zawartych umów) wybudowano łącznie 11 893 km dróg, w tym 1578 km autostrad i dróg ekspresowych, 1943 km linii kolejowych (zbudowanych lub zmodernizowanych), oraz zakupiono lub zmodernizowano 2652 jednostek taboru komunikacji miejskiej³.

Pozytywne oddziaływanie Polityki Spójności nie ogranicza się wyłącznie do jej bezpośrednich i zmiernalnych efektów, jak m.in. kilometry wybudowanych czy zmodernizowanych dróg czy linii kolejowych (Wpływ budowy 2013, 7, 21)⁴. „Zmiany społeczno-gospodarcze, jakie dokonują się w wyniku rozbudowy sieci transportowej,

² Na podstawie danych Ministerstwa Infrastruktury i Rozwoju i Ministerstwa Rozwoju.

³ Na podstawie danych Generalnej Dyrekcji Dróg Krajowych i Autostrad.

⁴ Por. Komornicki/Rosik/Stępniaik 2010; 2011.

można rozpatrywać w ujęciu popytowym (występującym w czasie trwania procesu inwestycyjnego) i podaźowym (długookresowym). Trudno określić jednoznacznie łączną skalę wpływu inwestycji infrastrukturalnych na rynek pracy, gdyż zmienność zatrudnienia np. na budowie autostrad i dróg ekspresowych jest bardzo duża. Niemniej jednak podejmowane są próby badania efektów podaźowych i popytowych inwestycji drogowych na rynku pracy”. Zgodnie z wynikami badań Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu na każdy kilometr autostrady przypada 88,5 miejsc pracy wygenerowanych w mniej lub bardziej pośrednio związanych z nią działalnościach, co daje w sumie na przykład ponad 13 tys. etatów wykreowanych w wyniku powstania ok. 150-kilometrowego odcinka autostrady A2 Konin – Nowy Tomyśl (Autostrada Eksploatacja 2011, 9). Ponadto budowa i eksploatacja autostrady kreuje bezpośrednio zatrudnienie w ujęciu regionalnym i miejscowym zarówno przy samej budowie, jak i przy eksploatacji. Dla 260-kilometrowego odcinka autostrady A2 wyznaczono wzrost stałego zatrudnienia na ok. 1000 osób (Wpływ budowy 2013). „Wyniki dotychczasowych badań efektów społeczno-gospodarczych rozwoju infrastruktury wskazują, że inwestycje współfinansowane ze środków UE pozwoliły częściowo na wyeliminowanie wielu wąskich gardeł w sieci transportowej, w tym m.in. na skrócenie czasu dojazdu do Warszawy (w l. 2004–2013 o ok. 20%, głównie w województwach: wielkopolskim, lubuskim i dolnośląskim) i do miast wojewódzkich (średnio o 3,9%), poszerzenie zasięgu rynków pracy ośrodków wojewódzkich, szczególnie w centralnej i południowej Polsce (zasięg izochrony 60 min.) oraz poprawę bezpieczeństwa ruchu drogowego, szczególnie wzdłuż korytarzy drogowych w wyniku budowy obwodnic” (Wpływ budowy 2013, 50–54).

Najistotniejsze dla zmian dostępności transportowej w perspektywie finansowej 2007–2013 były inwestycje drogowe, które pośrednio wpłynęły także na poprawę wskaźników dostępności lotniczej i wodnej śródlądowej, a lokalnie nawet kolejowej (dojazd do najbliższych stacji) (Sprawozdania 2016, 22). „W całym badanym okresie (2007–2013) obserwuje się niewielki wzrost stopnia polaryzacji dostępnościowej przestrzeni kraju w obu rodzajach transportu lądowego” (Oszacowanie wartości 2015, 63). Zróżnicowanie dostępności pozostaje jednak zauważalnie wyższe w transporcie kolejowym niż w drogowym. „W 2007 r. poziom drogowej dostępności potencjałowej (w ruchu osobowym) silnie różnicował polskie województwa. Zdecydowanie najwyższy był w regionie śląskim, a wysoki w małopolskim, mazowieckim, łódzkim oraz opolskim. Najgorsza sytuacja miała miejsce w województwach położonych peryferyjnie, zwłaszcza w podlaskim i zachodniopomorskim. Obszarami o najlepszej dostępności transportowej były dwa bieguny: warszawsko-łódzki oraz krakowsko-górnośląski, od których rozchodziły się pasy lepszej dostępności nawiązujące do powstającej lub modernizowanej infrastruktury transportu lądowego” (Oszacowanie

wartości 2015). „Poprawa związana z inwestycjami okresu 2007–2013 była jednak szybsza w biegunie warszawsko-łódzkim” (Oszacowanie wartości 2015)⁵.

Bilans perspektywy 2007–2013 wskazuje na całkowitą poprawę dostępności drogowej osobowej w efekcie inwestycji wspieranych przez Unię Europejską w programach operacyjnych o ok. 9,4%, w porównaniu do 15% wpływu wszystkich czynników (Sprawozdania 2016, 22). W ujęciu bezwzględny największe zmiany dostępności kolejowej są przede wszystkim widoczne w połączeniach między głównymi aglomeracjami kraju, przede wszystkim między Warszawą a Gdańskiem, Łodzią oraz Katowicami/Krakowem, a także między Wrocławiem a Katowicami. W transporcie pasażerskim beneficjentami inwestycji były również obszary położone wzdłuż linii kolejowej między Poznaniem a Górnym Śląskiem i między Gdańskiem a Bydgoszczą (Sprawozdania 2016, 22).

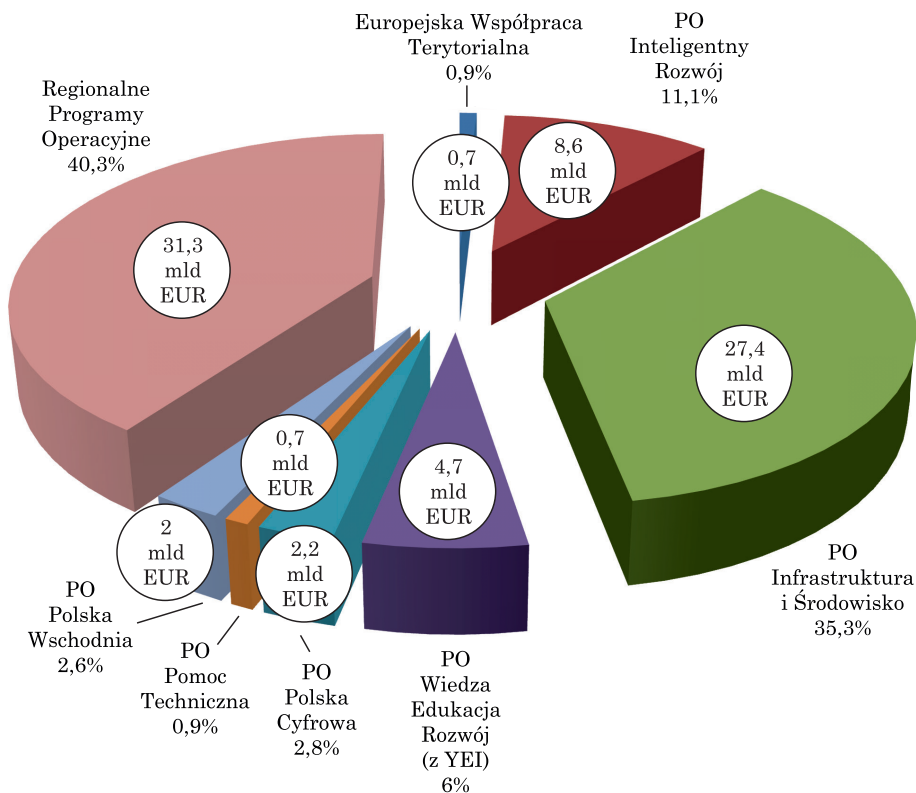
Badania i analizy pokazują, że „dla poprawy dostępności terytorialnej Polski i jej regionów niezbędna jest dalsza integracja głównych gałęzi transportu (kolejowego, drogowego, morskiego, lotniczego) w ramach zintegrowanego systemu transportowego” (Programowanie 2017, 64). „Należy dążyć do poprawy wskaźników gęstości sieci infrastruktury transportowej o wysokich standardach jakościowych w relacji do wzrostu PKB i intensywności przewozów. Poprawa sytuacji w tej sferze przyczyni się do stworzenia korzystniejszych warunków konkurencji polskich przedsiębiorców na rynkach międzynarodowych, a tym samym do podniesienia konkurencyjności polskiej gospodarki. Dalszy rozwój i modernizacja infrastruktury drogowej są niezbędne dla sprostania zarówno rosnącej wymianie towarowej jak i mobilności mieszkańców” (Programowanie 2017, 64).

3. Środki unijne motorem rozwoju przedsiębiorców

Perspektywa finansowa na l. 2014–2020 to 82,5 mld euro z unijnej polityki spójności, z czego prawie 77 mld euro w tym okresie programowania jest dostępne na inwestycje w ramach 6 krajowych programów (Program Operacyjny Infrastruktura i Środowisko, Inteligentny Rozwój, Wiedza Edukacja i Rozwój, Polska Cyfrowa, Polska Wschodnia oraz Pomoc Techniczna), a także 16 regionalnych programów operacyjnych (Programowanie 2012) (zob. wykres 6).

Celem Europejskiego Funduszu na rzecz Inwestycji Strategicznych (EFIS) na l. 2014–2020 jest wzrost poziomu życia dzięki wzrostowi gospodarczemu

⁵ Do pomiaru zmian dostępności transportowej kraju i regionów wykorzystano Wskaźnik Międzygałęziowej Dostępności Transportowej (WMDT) i wskaźniki gałęziowe w sektorach (drogowy, kolejowy, lotniczy i wodny-śródlądowy) WMDT stanowi sumę relacji transportowych między ośrodkami, regionami, przy czym każda relacja uwzględnia zarówno czas przejazdu między ośrodkami A i B, jak i znaczenie (atrakcyjność) tych ośrodków w systemie transportowym (potencjał demograficzny, ekonomiczny lub inny). Jednostki o wyższej wielkości wskaźnika charakteryzuje wyższa dostępność.



Wykres 6. Perspektywa finansowa przeznaczona dla Polski w latach 2014–2020 w podziale na programy operacyjne

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Komisji Europejskiej

i wzrostowi zatrudnienia. Największe kwoty Polska przeznaczy na infrastrukturę transportową (drogową i kolejową), ale największy wzrost wydatków nastąpi w sferze innowacyjności i wsparcia przedsiębiorców (Główne kierunki 2014). W l. 2014–2020 finansowane są inwestycje w ochronie środowiska i energetyce, a także projekty z dziedziny kultury, edukacji, zatrudnienia czy przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu. Dlatego w ramach polityki spójności na l. 2014–2020 nastąpiła koncentracja środków na następujących priorytetach rozwojowych – minimum 50% środków zostanie przeznaczonych na wsparcie realizacji celów tematycznych warunkujących inteligentny wzrost gospodarczy, tj. na działania dotyczące wzmocnienia badań naukowych, rozwoju technologicznego i innowacji, zwiększania dostępności, stopnia wykorzystania i jakości technologii informacyjno-komunikacyjnych, wzmocnienia konkurencyjności MŚP czy wspierania przejścia na gospodarkę niskoemisyjną, gdzie jednymi z głównych beneficjentów będą przedsiębiorcy. Zgodnie z Umową Partnerstwa przyjęto, że w Polsce na powyższe cele przeznaczone zostanie 60,3% (69,8% dla

Mazowska) alokacji EFRR (Główne kierunki 2014). Wsparcie przedsiębiorstw w l. 2014–2020 przewidziano przede wszystkim w ramach celów tematycznych nr 1 i 3, dotyczących wzmocnienia badań naukowych, rozwoju technologicznego i innowacji oraz konkurencyjności sektora MŚP (Główne kierunki 2014). Dodatkowo do przedsiębiorców kierowane są również działania w obszarze promowania efektywności energetycznej i korzystania z odnawialnych źródeł energii w przedsiębiorstwach czy ze środków Europejskiego Funduszu Społecznego w zakresie tworzenia przedsiębiorstw oraz przystosowania pracowników i przedsiębiorców do zmian (Główne kierunki 2014). Przedsiębiorcy, przede wszystkim z sektora MŚP, podobnie jak w perspektywie finansowej 2007–2013, są obok samorządów głównym beneficjentem funduszy unijnych. Na działania skierowane głównie do przedsiębiorców oraz na tworzenie firm przeznaczono łącznie ponad 14 mld euro z funduszy strukturalnych w ramach krajowych i regionalnych programów operacyjnych. Powyższe działania są realizowane głównie poprzez program operacyjny: Inteligentny Rozwój, Polska Wschodnia oraz 16 Regionalnych Programów Operacyjnych (Programowanie 2012). Przedsiębiorcy są beneficjentami również w innych działaniach, np. w zakresie infrastruktury transportowej, energetycznej, gospodarki odpadami czy sieci szerokopasmowych, dlatego kwota wsparcia może być wyższa.

Wsparcie w ramach polityki spójności w l. 2014–2020 jest skoncentrowane na sektorze MŚP. Duże przedsiębiorstwa otrzymują je z funduszy strukturalnych w zakresie inwestycji dotyczących: wzmocnienia badań naukowych, rozwoju technologicznego i innowacji, mogą także ubiegać się o wsparcie przede wszystkim w ramach programów operacyjnych: Inteligentny Rozwój, Infrastruktura i Środowisko oraz RPO. Należy zwrócić uwagę, że projekty badawczo-rozwojowe, realizowane przez duże firmy, muszą w większym stopniu uwzględniać współpracę dużego (wiodącego) przedsiębiorstwa z jego partnerami gospodarczymi, w szczególności przedsiębiorstwami z sektora MŚP. Maksymalny efekt podejmowanych działań jest możliwy tylko wtedy, gdy koncentracja działań następuje na tych dziedzinach, które stanowią istotny potencjał rozwojowy. I temu służy identyfikacja tzw. inteligentnych specjalizacji. Strategia inteligentnej specjalizacji oznacza, iż każde państwo członkowskie, czy też region, może określić pewne priorytety, biorąc pod uwagę swoje mocne strony/atuty, a także obszary, które mają szanse na uzyskanie przewag komparatywnych. W zakresie innowacji i prac B+R wsparcie dla przedsiębiorców powinno być możliwe jedynie w zakresie tych właśnie. Projekty inwestycyjne przedsiębiorstw z sektora MŚP, które mogą przyczynić się do poprawy ich konkurencyjności (obszary uznane za inteligentne specjalizacje), otrzymują preferencje na etapie składania wniosków. Na poziomie krajowym powstał dokument Krajowa Inteligentna Specjalizacja (KIS), będąca załącznikiem do Programu Rozwoju Przedsiębiorstw. KIS (Krajowa 2014) jest dokumentem otwartym, który podlega ciągłej weryfikacji i aktualizacji

na podstawie systemu monitorowania oraz zachodzących zmian społeczno-gospodarczych. Dokument określa priorytety gospodarcze w obszarze B+R+I, których rozwój zapewni tworzenie innowacyjnych rozwiązań społeczno-gospodarczych, zwiększenie wartości dodanej gospodarki i podniesienie jej konkurencyjności na rynkach zagranicznych⁶.

Efektom opracowania KIS jest wskazanie krajowych inteligentnych specjalizacji stanowiących priorytety w zakresie polityki naukowej i innowacyjnej do roku 2020. KIS może również stanowić użyteczny instrument do sprostania wyzwaniom globalnym, takim jak: zmiany demograficzne, ograniczony dostęp do surowców naturalnych, bezpieczeństwo energetyczne, zmiany klimatyczne. Dwadzieścia krajowych inteligentnych specjalizacji określono w ramach następujących działań: zdrowe społeczeństwo, biogospodarka rolno-spożywcza i środowiskowa, zrównoważona energetyka, surowce naturalne i gospodarka odpadami oraz innowacyjne technologie i procesy przemysłowe⁷:

Zdrowe społeczeństwo:

- 1) technologie inżynierii medycznej, w tym biotechnologie medyczne;
- 2) diagnostyka i terapia chorób cywilizacyjnych oraz w medycynie spersonalizowanej;
- 3) wytwarzanie produktów leczniczych;
- 4) biogospodarka rolno-spożywcza i środowiskowa;
- 5) innowacyjne technologie, procesy i produkty sektora rolno-spożywczego i leśno-drzewnego;
- 6) zdrowa żywność (o wysokiej jakości i ekologiczności produkcji);
- 7) biotechnologiczne procesy i produkty chemii specjalistycznej oraz inżynierii środowiska.

Zrównoważona energetyka:

- 1) wysokosprawne, niskoemisyjne i zintegrowane układy wytwarzania, magazynowania, przesyłu i dystrybucji energii;
- 2) inteligentne i energooszczędne budownictwo;
- 3) rozwiązania transportowe przyjazne środowisku.

Surowce naturalne i gospodarka odpadami:

- 1) nowoczesne technologie pozyskiwania, przetwórstwa i wykorzystania surowców naturalnych oraz wytwarzanie ich substytutów;
- 2) minimalizacja wytwarzania odpadów, w tym niezdatnych do przetworzenia, oraz wykorzystanie materiałowe i energetyczne odpadów (recykling i inne metody odzysku);
- 3) innowacyjne technologie przetwarzania i odzyskiwania wody oraz zmniejszające jej zużycie.

⁶ Zob. <http://krajoweinteligentnespecjalizacje.pl/> (dostęp 4.12.2017).

⁷ Ibidem

Innowacyjne technologie i procesy przemysłowe:

- 1) wielofunkcyjne materiały i kompozyty o zaawansowanych właściwościach, w tym nanoprocesy i nanoprodukty;
- 2) sensory (w tym biosensory) i inteligentne sieci sensorowe;
- 3) inteligentne sieci i technologie geoinformacyjne;
- 4) elektronika oparta na polimerach przewodzących;
- 5) automatyzacja i robotyka procesów technologicznych;
- 6) optoelektroniczne systemy i materiały;
- 7) inteligentne technologie kreatywne.

Inteligentne specjalizacje na poziomie regionalnym zostały głównie wskazane w dokumentach strategicznych, takich jak Regionalne Strategie Innowacji czy Strategie Rozwoju Województw. Spośród wybranych kluczowych obszarów wymienia się m.in. medycynę, branżę chemiczną i farmaceutyczną, środowisko, energetykę, biotechnologię, technologie komunikacyjne i informatyczne czy przemysł spożywczy.

Problemy związane z wdrażaniem inteligentnych specjalizacji w regionach gospodarczo mniej rozwiniętych wynikają według autora przede wszystkim z następujących czynników:

- 1) specjalizacja występuje w tradycyjnych sektorach gospodarki, gdzie dominują małe i średnie przedsiębiorstwa ze słabymi powiązaniem międzynarodowymi;
- 2) słabość instytucji transferu technologii i zrozumienia potencjału innowacji (również w usługach i ITK);
- 3) brak kultury współpracy i kooperacji między przedsiębiorstwami;
- 4) bardzo silne i dobrze umiejscowione lobby konsultantów, polityków, naukowców, znanych przedsiębiorców skutecznie opierające się nowym aktorom;
- 5) słabo rozwinięte systemy finansowe: tradycyjne praktyki bankowe vs. kapitał wysokiego ryzyka;
- 6) małe lokalne rynki charakteryzują się brakiem wyrafinowanych potrzeb;
- 7) trudności z przyciąganiem utalentowanych i dobrze wykształconych ludzi;
- 8) nieliczne (w większości międzynarodowe przedsiębiorstwa) podejmujące działania badawczo-rozwojowe w niewielkim powiązaniu z lokalną gospodarką.

4. Najważniejsze kierunki inwestycji w latach 2014–2020 w świetle dokumentów strategicznych

Warto nadmienić, że dotychczasowe osiągnięcia transformacji społeczno-gospodarczej, w tym członkostwo Polski w Unii Europejskiej (wdrażanie środków unijnych), pokazują, że Polska stworzyła efektywne mechanizmy ich wykorzystania. Można również stwierdzić, iż coraz więcej (choć być może nadal niewystarczająco) poświęca się uwagi zmieniającym się uwarunkowaniom rozwoju (wewnętrznym

i zewnętrznym), co skutkuje większą troską o przyszłość; rozwija się myślenie strategiczne. Jego efektem są przyjęte do realizacji dokumenty strategiczne w postaci m.in. Długookresowej Strategii Rozwoju Kraju 2030 (Długookresowa Strategia 2013) i Strategii Rozwoju Kraju 2020 (Strategia 2012), a także Strategia Odpowiedzialnego Rozwoju (Strategia 2017). Kierunki działania związane z wykorzystaniem funduszy unijnych znajdują się w dziewięciu strategiach zintegrowanych oraz programach rozwoju. Programowanie wykorzystania przez Polskę funduszy europejskich w l. 2014–2020 opiera się bowiem na włączeniu tych środków w pakiet działań rozwojowych, zaplanowanych do 2020 r., co znajduje swoje odbicie właśnie w głównych krajowych dokumentach strategicznych. Środki z Unii Europejskiej są dodatkowym motorem rozwoju polskiej gospodarki, w tym pobudzają przedsiębiorczość i innowacyjność.

Podsumowując dotychczasowe osiągnięcia transformacji oraz członkostwo w Unii Europejskiej, należy podkreślić, że dzięki konsekwentnie w tym zakresie przez wszystkie dotychczasowe opcje rządzące prowadzonej polityce udało się stworzyć stabilne ramy makroekonomiczne rozwoju. Zbudowano również sprawnie działające mechanizmy wolnego rynku; zintegrowano gospodarkę kraju i regionów z gospodarką światową.

Na podkreślenie zasługuje jednak fakt, że realizacja polityki spójności – w tym konieczność zapewnienia optymalnego ukierunkowania i efektywnego wykorzystania środków finansowych pochodzących z budżetu UE – przyczyniła się do usprawnienia mechanizmów zarządzania rozwojem na poziomie krajowym i regionalnym. Stymuluje to aktywność lokalnych społeczności, a także innych interesariuszy korzystających z możliwości realizacji projektów współfinansowanych ze środków unijnych. Dotychczasowe efekty zmian w systemie zarządzania rozwojem zainicjowane przy znaczącym wsparciu środków Polityki Spójności UE należy uznać za pozytywne i pożądane dla rozwoju gospodarczo-społecznego kraju.

Warte podkreślenia jest to, iż wymagania stawiane zadaniom inwestycyjnym istotne dla prawnego rygoru UE były kluczowym czynnikiem w osiągnięciu relatywnie wysokiego tempa wzrostu PKB, również – co trzeba zauważyć – w okresie kryzysu gospodarki światowej i europejskiej.

Wraz z podnoszeniem poziomu rozwoju kraju i regionów, a tym samym ich „bogactwa”, oraz zaspokajaniem określonych potrzeb rozwojowych (jak np. w zakresie infrastruktury transportowej) należy dostrzec, że po 2020 r. nastąpią zmiany w potrzebach związanych z korzystaniem ze środków UE.

Należy też zauważyć, że Polska konsekwentnie zwiększa zakres spójności społecznej i terytorialnej. Inwestycje w infrastrukturę transportową pozwalają m.in. na podniesienie jakości życia obywateli niezależnie od lokalizacji (Strategia 2017).

Kluczowym zadaniem jest też inteligentny rozwój. Ważnym publicznym zadaniem jest stworzenie warunków funkcjonowania stabilnej i dynamicznie rozwijającej się gospodarki, która tworzy i wykorzystuje innowacje. Kreujące ją podmioty

gospodarcze muszą być zdolne do prowadzenia wysokiej jakości prac badawczo-rozwojowych i zwiększania innowacyjności przez krajowe przedsiębiorstwa⁸. W kontekście inteligentnego rozwoju istotny jest także odpowiedni poziom przygotowania kadr do realizacji innowacyjnych przedsięwzięć oraz postawy proinnowacyjne kapitału ludzkiego. W świetle tego fundamentem jest poprawa jakości kształcenia, a zasadniczym elementem procesu modernizacji uczelni zwiększenie roli oraz poziomu prowadzonych w nich badań. Prace te w znacznej mierze powinny być interdyscyplinarne, a nawet – co podkreślają dokumenty rządowe – transdyscyplinarne; znaczna ich część realizowana powinna być we współpracy z podmiotami zagranicznymi. Istotnym wyzwaniem jest także zwiększenie powiązań pomiędzy sektorem nauki a przedsiębiorcami⁹. Powstająca w ośrodkach akademickich, naukowych i badawczych wiedza powinna zostać implementowana na rynku (zadanie to nie jest łatwe w warunkach krajowych, a nawet Unia Europejska ma z tym poważny problem).

Zarówno Umowa Partnerstwa, jak i projekty programów operacyjnych są powiązane z wymaganiami stawianymi przez Komisję Europejską (np. w wydanych przez nią rozporządzeniach), Strategię Europa 2020 (Europa 2010) oraz celami rozwojowymi Polski wynikającymi ze Strategii Rozwoju Kraju do 2020 (Strategia 2012) oraz Strategii Odpowiedzialnego Rozwoju (Strategia 2017).

„Komisja Europejska w rozporządzeniach wskazuje katalog 11 obszarów (celów tematycznych), spośród których państwo członkowskie wybiera te, na które planuje skierować wsparcie z funduszy europejskich. Polska realizuje wszystkie cele tematyczne. W niektórych obszarach wskazano minimalnie limity środków z funduszy europejskich. Dotyczy to np. badań i innowacyjności, technologii informacyjno-komunikacyjnych, gospodarki niskoemisyjnej czy włączenia społecznego” (Założenia 2013, 3). Jednakże Komisja Europejska wyraźnie prezentuje zagadnienia, których finansowanie ze środków UE nie będzie akceptowane lub będzie akceptowane pod pewnymi warunkami (np. inwestycje w drogi lokalne). W związku z tym, iż celem jest wzrost gospodarczy, Komisja Europejska premiuje te przedsięwzięcia, z których efektów będzie można korzystać jeszcze długo po ich zakończeniu. Stąd też kluczową rolę odgrywają środki zaangażowane w nawiązywanie i rozwój współpracy sektora biznesu z jednostkami naukowymi, w celu większej dynamiki innowacyjnych rozwiązań.

W związku z niskim poziomem nakładów badawczo-rozwojowych oraz niską aplikacyjność prowadzonych badań dla Polski według autora niezbędna jest zdecydowanie większa niż do tej pory koncentracja na wzmacnianiu badań naukowych, rozwoju technologicznym i innowacjach. Stawiając na inteligentny rozwój, Polska

⁸ Podstawową barierą uniemożliwiającą większe wykorzystanie innowacji przez przedsiębiorstwa są wysokie koszty ich opracowania i wdrożenia.

⁹ Niezbędne jest do tego odpowiednie otoczenie regulacyjne stymulującego nawiązywanie współpracy między uczelniami, przedsiębiorstwami i instytucjami finansowymi.

przybliżyć się do realizacji celu wynikającego ze Strategii Europa 2020, tj. zwiększenia wydatków na działalność badawczo-rozwojową do 1,7% PKB oraz zwiększenia udziału przedsiębiorstw w finansowaniu B+R. Według autora należy pamiętać o współpracy ze znanymi ośrodkami naukowymi w Europie, Stanach Zjednoczonych, a także z uniwersytetami azjatyckimi, wzroście liczby patentów, wynalazków oraz zwiększeniu udziału polskich instytucji w programach koordynowanych przez KE (np. Horyzont 2020).

5. Wnioski

W ciągu ostatnich lat Polska udowodniła (mimo określonych problemów, które pojawiały się w trakcie), że potrafi skutecznie wykorzystywać fundusze europejskie. Skutkowało to relatywnie wysokim wzrostem Produktu Krajowego Brutto. Fundusze unijne umożliwiły Polsce skok cywilizacyjny w zakresie infrastruktury transportowej. Polska szybko nadrabia dystans do najzamożniejszych krajów UE (choć potrzebna jest jeszcze większa dynamika), w następstwie czego dokonuje się inteligentny rozwój. Rozwój ten wymaga jednak odpowiednich zasobów ludzkich, właściwie zorganizowanych przedsiębiorców, dalszego usprawnienia polskiego systemu wydatkowania środków unijnych, zwiększenia zdolności polskich przedsiębiorstw do znajdowania przewagi konkurencyjnej w wyniku twórczej innowacyjności, wzrostu wydatków na badania i rozwój w podmiotach gospodarczych, a także odpowiedniego kapitału społecznego skłonnego do współpracy (wzajemnej kooperacji) i dzielenia się wiedzą.

Bibliografia

- Autostrada (2011), Autostrada Eksploatacja 2010. Podróżni – Pracownicy – Przyroda. Raport firmy Autostrada Eksploatacja S.A. Poznań.
- Długookresowa Strategia (2013), Długookresowa Strategia Rozwoju Kraju. Polska 2030. Trzecia Fala Nowoczesności. Warszawa [dokument przyjęty przez Radę Ministrów 5 lutego 2013 r.]
- DZIEMIANOWICZ, W./ŁUKOMSKA, J. (2012), Obszary tracące dotychczasowe funkcje społeczno-gospodarcze wskazane indykatywnie w Krajowej Strategii Rozwoju Regionalnego 2010–2020, badanie na zlecenie MRR. Warszawa.
- Europa (2010), Europa 2020. Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu, Komisja Europejska. Bruksela.
- FORESIGHT (2011), Foresight technologiczny przemysłu „InSight 2030”, Ministerstwo Gospodarki. Warszawa. W: <<http://iztech.pl/publikacje-raporty-wasne-i-obce/foresight-technologiczny-2030-opracowania-kocowe>> [dostęp 31.01.2016].
- Główne kierunki (2014), Główne kierunki interwencji w l. 2014–2020. Umowa Partnerstwa z Polską. Bruksela.
- Inwestowanie (2010), Inwestowanie w przyszłość Europy. Piąty raport na temat spójności gospodarczej, społecznej i terytorialnej. Luksemburg.

- KOMORNICKI, T./ROSIK, P./STĘPNIAK, M. (2010), Analiza dostępności transportowej w poszczególnych gałęziach transportu, ekspertyza dla Ministerstwa Infrastruktury. Warszawa.
- KOMORNICKI, T./ROSIK, P./STĘPNIAK, M. (2011), Dostępność transportowa Polski Wschodniej, ekspertyza wykonana na zlecenie Ministerstwa Rozwoju Regionalnego na potrzeby aktualizacji Strategii rozwoju społeczno-gospodarczego Polski Wschodniej do r. 2020. Warszawa.
- Krajowa (2010), Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2010–2020: Regiony – miasta – obszary wiejskie. Warszawa [dokument przyjęty przez Radę Ministrów 13 lipca 2010 r.].
- Krajowa (2014), Krajowa Inteligentna Specjalizacja (KIS). Program Rozwoju Przedsiębiorstw, dokument przyjęty przez Radę Ministrów 8 kwietnia 2014 r. Warszawa.
- Krajowy (2013), Krajowy Program Reform, aktualizacja na l. 2013–2014, dokument przyjęty przez Radę Ministrów 30 kwietnia 2013 r. Warszawa.
- Oszacowanie wartości (2015), Oszacowanie wartości WMDT i wskaźników gałęziowych na potrzeby procesu ewaluacji ex-post NSRO 2007–2013, badanie ewaluacyjne realizowane przez IGIPZ PAN na zlecenie MiiR.
- Polska Mapa (2014), Polska Mapa Drogowa Infrastruktury Badawczej. W: <https://www.nauka.gov.pl/g2/oryginal/2014_08/caf36c2da9fef183c32ce8772ec5b426.pdf> [dostęp 31.01.2016].
- Program Budowy (2011), Program Budowy Dróg Krajowych na l. 2011–2015, dokument przyjęty przez Radę Ministrów 25 stycznia 2011. Warszawa.
- Program Operacyjny (2014), Program Operacyjny Inteligentny Rozwój 2014–2020, dokument przyjęty przez Radę Ministrów 8 stycznia 2014 r. Warszawa.
- Program Operacyjny (2017), Program Operacyjny Wiedza Edukacja Rozwój 2014–2020 zatwierdzony przez KE 17 grudnia 2014 r. Warszawa.
- Programowanie (2012), Programowanie perspektywy finansowej 2014–2020 – uwarunkowania strategiczne, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Departament Koordynacji i Polityki Strukturalnej. Warszawa.
- Programowanie (2017), Programowanie perspektywy finansowej 2014–2020 – Umowa Partnerstwa, Ministerstwo Rozwoju. Warszawa.
- Przegląd (2017), Przegląd Regionalny Polski, Ministerstwo Rozwoju. Warszawa.
- Rozporządzenie (2011), Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady w sprawie unijnych wytycznych dotyczących rozwoju transeuropejskiej sieci transportowej. Bruksela.
- Sprawozdania (2016), Sprawozdania końcowe z realizacji Programu Operacyjnego Infrastruktura i Środowisko 2007–2013, Ministerstwo Infrastruktury i Rozwoju. Warszawa.
- Sprawozdanie (2014), Sprawozdanie z realizacji w 2013 r. Narodowych Strategicznych Ram Odniesienia na l. 2007–2013, Ministerstwo Infrastruktury i Rozwoju. Warszawa.
- Strategia (2012), Strategia Rozwoju Kraju 2020. Aktywne społeczeństwo, konkurencyjna gospodarka, sprawne państwo, dokument przyjęty przez Radę Ministrów 25 września 2012 r. Warszawa.
- Strategia (2013), Strategia innowacyjności i efektywności gospodarki „Dynamiczna Polska 2020”, dokument przyjęty przez Radę Ministrów 15 stycznia 2013 r., Ministerstwo Gospodarki. Warszawa.
- Strategia (2017), Strategia na Rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do 2020 r. (z perspektywą do 2030 r.), dokument przyjęty przez Radę Ministrów 14 lutego 2017 r. Warszawa.
- Strategia Rozwoju (2013), Strategia Rozwoju Transportu do 2020 r. (z perspektywą do 2030 r.), dokument przyjęty przez Radę Ministrów 22 stycznia 2013 r. Warszawa.
- Wpływ (2017), Wpływ polityki spójności w ramach NSRO 2007–2013 na rozwój społeczno-gospodarczy Polski i regionów, Ministerstwo Rozwoju, Departament Strategii Rozwoju. Warszawa.
- Wpływ budowy (2013), Wpływ budowy autostrad i dróg ekspresowych na rozwój społeczno-gospodarczy i terytorialny Polski, badanie ewaluacyjne realizowane przez IGIPZ PAN na zlecenie MRR. Warszawa.
- Założenia (2013), Założenia realizacji Programu Operacyjnego Inteligentny Rozwój, 2014–2020, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego. Warszawa.

**SPOŁECZEŃSTWO,
STOSUNKI MIĘDZYNARODOWE**

MILOSAV Ž. ČARKIĆ

Institut za srpski jezik SANU, Beograd

O SERBSKO-POLSKICH KONTAKTACH (KRÓTKI CHRONOLOGICZNY PRZEGLĄD DO KOŃCA XIX WIEKU)

**On Serbian and Polish relations
(a short chronological review until the end of the 19th century)**

WYRAZY KLUCZOWE: kontakty historyczne, język polski, język serbski, literatura polska, literatura serbska, nauczanie filozofii, nauczanie filologii

KEYWORDS: historical contacts, Polish language, Serbian language, Polish literature, Serbian literature, Faculty of Philology, Faculty of Philosophy

ABSTRACT: The plurality of Polish literature in different forms is culturally diversified, with political and historical contacts resulting in the appearance of modernism in both Serbia and Poland. The research performed by a Polish scholar from Serbia Miroslav Topić, has undoubtedly showed that essential changes in the poetry of Vojislav Ilić have coincided with him receiving a book of poetry (*Poezye II*) from the forerunner of Polish modernism Waclaw Rolicz-Lieder. It can, therefore, be assumed that this was the main reason in directing Ilić towards symbolism. The relationship between Rolicz-Lieder and Ilić also contributed to Polish language and literature becoming a subject in The Higher School of Belgrade just a few years later, in 1895. It should be noted that the Department of Polish language and literature still exists as a part of Slav studies in the Faculty of Philology at the University of Belgrade and the Faculty of Philosophy in Novi Sad. Similarly, Serbian language and literature are studied in many universities in Poland such as Warsaw, Cracow, Opole, Łódź, Gdansk and Torun among others.

W niniejszym krótkim zarysie drogowskazem było dla mnie studium pt. *Przeгляд polsko-serbskich związków literackich (do II wojny światowej)* autorstwa Petra Bunjaka, profesora literatury polskiej na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu w Belgradzie. Korzystałem również z innych źródeł zarówno serbskich, jak i polskich. Osnowa ukierunkowania tego przeglądu będzie się opierać na trzech podstawowych elementach, połączonych wzajemnie związkami przyczynowo-skutkowymi. Te elementy to *polityczna historia, kultura i literatura*. Niniejszy wywód ma na celu pokazanie stosunku Serbów do Polaków oraz Polaków wobec Serbów zarówno na obszarze ziem serbskich, jak i polskich.

Do pewnego stopnia napięte stosunki, charakteryzujące ostatnie dziesięciolecie zeszłego i pierwsze dziesięciolecie obecnego wieku, nieznacznie relatywizują

i kompromitują postawioną ideę, głównie w kwestii związków politycznych. Natomiast przenikania kulturowe i literackie dwóch narodów trwały bez przerwy. Te występujące w przeszłości wpływy powinny być wskazówką na przyszłość, jak budować wzajemne relacje i zbliżyć oba narody – serbski i polski, które są powiązane podobną sławną historią, płodnymi kulturalno-historycznymi osiągnięciami, które przekazały dziedzictwu europejskiemu i światowej kulturze. Jedynym powodem oddalania może być różnica wyznania, ale ponieważ Bóg jest jeden dla Serbów i Polaków, nie powinno to być powodem do podziałów pomiędzy przyjacielskimi narodami.

Spoglądając w głąb historii, nie znajdujemy tu świadectw o kontaktach politycznych, niewiele jest również dowodów na związki kultury między Serbami i Polakami. Można jednak przypuszczać, że kontakty istniały, gdyż liczne szlaki handlowe z ziem polskich ku Bizancjum wiodły przez ziemie serbskie. Nie było jednak warunków do bardziej istotnych zetknięć, ponieważ Serbowie rozwijali swoją kulturę na podstawie osiągnięć kultury bizantyjskiej, podczas gdy Polacy dążyli ku europejskiemu zachodowi. Ten ograniczający czynnik, wywodzący się z bardziej odległej przeszłości, występował zresztą aż do XVIII w., a w pewnej mierze istnieje również dziś. Kluczowa różnica typologiczna wyrażała się stosunkiem: *Slavia orthodoxa* – *Slavia romana*.

Dopiero pod koniec XIV w. pojawiły się w Serbii pierwsze dane o Polakach i Polsce. Wówczas większa część Serbów dostała się pod władzę turecką, natomiast Polacy zjednoczeni z Litwą (1386) stali się „wschodnim przedmurzem” Europy. Wspomnijmy, że w swojej powieści *Krzyżacy*, między 22 narodami, które uczestniczyły w grunwaldzkiej bitwie (1410), Henryk Sienkiewicz wspomina Serbów i Wołochów (Wołochami – *Vlasi* nazywano m.in. również Serbów). W tym czasie w części Serbii, której stolicą był Belgrad, panował despota Stefan Lazarević. Stare serbskie latopisy i inne pisane źródła wskazują, że wówczas, niemal do XVII w., Serbowie mówili na Polaków „Lesi”, a na Polskę „Leh”, „Lehija” lub „leška zemlja”. W swojej pracy *Lesi i Leška zemlja u staroj srpskoj književnosti* Djordje Trifunović wiąże te pojęcia ze wschodnią Polską – na północ od Galicji, z zachodnimi częściami Małej i Białej Rusi oraz Litwy. Serbowie bezspornie bardzo wcześnie mieli dokładne wyobrażenia o Polakach i państwie polskim, szczególnie od chwili, kiedy polskie działania zostały skierowane przeciwko Turkom. O tym świadczy pochód na Turków polskiego i węgierskiego króla Władysława III (Jagiellończyka), co obudziło wielkie nadzieje wśród Serbów, tym bardziej że sojusznikiem Władysława był serbski despota Djurdj Branković. Nieszławną przegrana w bitwie pod Warną w 1444 r. i śmierć Władysława pozostawiły ślad w serbskiej tradycji ustnej. W jednym z serbskich latopisów z tego okresu znajduje się zapis o królu Władysławie jako „Ledjaninu”, królu „Ledjan”. Z powodu tych i innych wypraw przeciwko Turkom do krain serbskich przybywali także m.in. polscy rycerze. Najznamienitszym wśród

nich był Zawisza Czarny, znany zwycięzca europejskich turniejów oraz bohater bitwy pod Grunwaldem, który poniósł śmierć z rąk Turków pod Golubacem w 1428 r.

W końcu XV w. Serb Konstantin Mihailović z Ostrowicy w swojej kronice *Pamiętniki Janczara* pisał o religijnej, wojskowej i administracyjnej organizacji Turków, jak również o męczeńskim życiu zniewolonych narodów, w tym także o historii Serbów i Polaków, oraz reszty ówczesnej chrześcijańskiej Europy. Kronika ta w całym XVI w. należała do najczęściej czytanych tekstów, a zachowała się dzięki polskim i czeskim manuskryptom. Również wieści o Królestwie Polskim i jego mieszkańcach dochodziły do Serbów od XV w., przez XVI i XVII stulecie, dzięki serbskim podróżnikom – zarówno świeckim, jak i duchownym – wędrownym gęślarzom i innym uchodźcom, których obecność notują różne źródła. Na przykład monaster Papraća od poł. XVI w. utrzymywał kontakty z Rosją, ale także ze wschodnimi krainami polsko-litewskimi. W XVI i XVII w. z terytorium państwa polskiego dochodziły do Serbii cyryliczne księgi rękopiśmienne i drukowane. Potwierdzają to tytuły znajdujące się w bibliotece serbskiego monasteru Hilandar na półwyspie Atos. Wiadomo, że w 1557 r. w monasterze prawosławnym (później unickim) w Supraślu znany serbski malarz Serb Nektary zajmował się dekorowaniem wnętrza freskami. Maciej Strykowski, historyk i poeta, który jako członek poselstwa polskiego w drodze do Stambułu jechał przez terytorium Serbii, swoje wrażenia etnologiczno-folklorystyczne opisał w wydany w 1582 r. dziele *Kronika polska, litewska, żmudzka i wszystkich ruskich ziem*. Przedstawił on m.in. „serbskie gęśle”. Inny aspekt serbsko-polskich kontaktów to pielgrzymki do Ziemi Świętej. Udanym literacko opisem takiego pielgrzymowania jest *Peregrynacja do Ziemi Świętej* Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła. O znajomości serbskich gęśli w Polsce w końcu XVI i w XVII w. świadczą także wzmianki w pieśniach poetów, takich jak Kasper Miaskowski, Hieronim Morsztyn, Józef Bartłomiej Zimorowicz i innych. W Polsce w tym czasie również przebywało więcej Serbów. W rozporządzeniu Sejmu Warszawskiego z 1624 r. oznajmiono, że w państwie Zygmunta III „dzieje się wiele szkód [...] z powodu obecności Wołochów i Serbów”.

Z niezbyt licznych dokumentów pisanych wynika, że w XVII w. wśród Serbów wzrosło zainteresowanie Polską i Polakami. Przyczyniło się do tego wielkie zwycięstwo Polski nad Osmanem II pod Chocimiem w 1621 r. Do tego trzeba dodać wspaniałe zwycięstwo Jana III Sobieskiego nad Turkami pod Wiedniem (1683), które wśród Serbów odbiło się szerokim echem. To doniosłe dla historii całej Europy wydarzenie dało nadzieję na wyzwolenie Bałkanów i weszło do serbskiej tradycji ludowej. O wielkim wodzu Janie Sobieskim śpiewano pieśni.

W dziedzinie serbsko-polskich kontaktów politycznych źródła podają tylko jeden przypadek poświadczony w ruskosłowiańskim dokumencie wydany w 1668 r. przez Jana Kazimierza. Poleca się w nim rosyjskiemu cesarzowi metropolitę siedmiogrodzkiego Sawę II Brankovicia jako pośrednika dyplomatycznego pomiędzy Polską i Rosją.

Od XVII w. Rosja i wschodniosłowiańskie tereny stają się pośrednikami w zapoznawaniu się środowisk serbskich z Polską. Drogi recepcji literatury polskiej do Serbii tego okresu wiodą właśnie przez słowiański wschód. Tak więc obszernie streszczenia z *Kroniki wszystkiego świata* (1554) historyka Marcina Bielskiego znajdują się w serbskich kronikach XVII w.

W XVIII stuleciu zainteresowanie Polską wśród Serbów maleje. Rzeczpospolita Polska jest u schyłku po trzech zaborach (1772, 1793 i 1795), pozostając bez suwerenności aż do 1918 r., podczas gdy poniżony i podzielony naród serbski stopniowo wchodzi w fazę swojej narodowej emancypacji. Jednak i w tym stuleciu wielu wybitnych Serbów, jak np. Dositej Obradović, Jovan Rajić, Gerasim Zeljić, podróżowało przez Polskę do Rosji i innych krajów europejskich. Natomiast trudno dotrzeć do danych o podróżach Polaków przez ziemie serbskie. Należy jednak zwrócić uwagę na to, że Gerasim Zeljić cytuje wypowiedź księcia Anatolego Radziwiłła „jak był w Zadarze [...] w 1771 roku, kiedy jechał do Bośni do wielkiego wezyra”. Przez Serbię przejeżdżał, jak sam twierdził, hrabia Jan Potocki, polski autor piszący po francusku, naukowiec, dyplomata i zapalony podróżnik. W swoim dziele *Historyczne i geograficzne fragmenty o Scytii, Sarmacji i Słowianach* Potocki notuje, że był w Serbii w 1783 r.

Ostatnie dziesięciolecie XVIII w. to rodzenie się w Wiedniu dziennikarstwa i czasopiśmiennictwa serbskiego. W 1791 r. wychodzi pierwsza serbska gazeta „Srbiskija novini” Markidesa Pulja oraz „Slaveno-serbskija vjedomosti” Stefana Novakovicia. W pierwszym tytule od początku otwarta była stała rubryka – „Poljska”. Są w nim publikowane debaty zarejestrowane w Sejmie Czteroletnim, burzliwe obchody ogłoszenia Konstytucji 3 maja 1791 r., stosunek ościennych dworów oraz wysiłki Sejmu i króla Stanisława Augusta o zachowanie niezawisłości Polski. W drugiej gazecie, w rubryce „Poljskaja”, śledzono zdarzenia w Polsce. Szczegółowo zostały tam opisane wydarzenia poprzedzające zarówno drugi rozbiór Polski (1793), jak i powstanie z 1794 roku – od jego wybuchu do krwawego stłumienia. Szczególną uwagę poświęcono postaci słynnego wodza Tadeusza Kościuszki. Od 1795 r. zaczyna się długotrwały okres wielkich wysiłków polskich patriotów w kraju i na emigracji, by przywrócić krajowi niepodległość. Wszystkie polskie nadzieje związane były z Francją i Napoleonem. Tak więc w 1797 r. w Lombardii uformowały się polskie legiony pod dowództwem generała Jana Henryka Dąbrowskiego. W związku z tym istniały plany przeniesienia, za zgodą Turcji, polskich legionów przez Bośnię, Serbię i Bułgarię, do Mołdawii. Jak powszechnie wiadomo, legionści zostali w Wiedniu, wykorzystani przez Napoleona w jego podbojach zarówno w Europie, jak i poza nią.

W XVIII w. ukazało się pierwsze tłumaczenie literatury polskiej. Jest to tekst *O istoriji Barona Cesara, gardiona rimskoga...*, który przetłumaczył Gavrilo Stefanović Venclović. Jednakże Venclović przełożył to dzieło z języka ruskosłowiańskiego, co z kolei wskazuje, że w XVIII w. polskie treści dochodziły do Serbów najczęściej

za pośrednictwem wschodniosłowiańskim. Przykładem najbardziej oczywistym jest istnienie polskiego trzynastozgłoskowca w serbskiej literaturze. Wprawdzie początki tego wiersza datuje się na XVII w (*Pentokostar* wydany w Trgovištu w 1649 r.). Ten rodzaj rymu rozpowszechnia się od trzeciego dziesięciolecia XVIII w. przede wszystkim dzięki rosyjskim nauczycielom, którzy pracowali u Serbów zamieszkałych w ówczesnych Węgrzech. Trzynastozgłoskowiec istniał również później, w XIX w. Wystarczy wspomnieć, że pisane są nim niektóre części *Hymnu do św. Sawy* (*Himna svetom Savi*).

Zarówno u Serbów, jak i Polaków od początku XIX w. następują ważne przemiany, a do ściślejszych kontaktów różnego rodzaju doszło już w pierwszym dziesięcioleciu. Istotny stał się moment historyczny – pierwsze powstanie serbskie (1804–1813), które przykuwa szczególną uwagę Europy. Także w polskiej opinii publicznej rośnie zainteresowanie narodem serbskim, jego walką, historią i kulturą. Mimo że w tym czasie państwo polskie nie istniało, działały polskie centra polityczne w innych metropoliach europejskich. Obok politycznego i wojskowego establishmentu przy Napoleonie oraz Legionów Polskich na zachodzie, umiarkowane skrzydło działało też na wschodzie, w Rosji. Jego uosobieniem był młody i oświecony car Aleksander I. W Rosji bowiem szukano sposobu wskrzeszenia Polski pod patronatem tego wielkiego słowiańskiego imperium. W najbliższym otoczeniu cara działał książę Adam Jerzy Czartoryski, jedna z istotnych postaci polskiej polityki w XIX w. Jako osobisty przyjaciel cara i przy tym jego minister spraw zagranicznych (1806) był on głównym eksponentem tego, warunkowo nazwanego, „słowianofilskiego” prądu. Czartoryski pierwszy raz zetknął się z Serbami w 1803 r., a później jako minister uważnie śledził wydarzenia w Serbii, o czym był bezpośrednio informowany dzięki memorandum metropolity Stratimirovicia do rosyjskiego cara. Jesienią 1804 r. przyjął on serbską deputację, o czym świadczy opis z pamiętników (*Memoari*) uczestnika Proty Matiji Nenadovicia. Istnieją również świadectwa o udziale grupy Polaków w pierwszym powstaniu serbskim, którymi byli członkowie Legionów generała Dąbrowskiego. W spuściźnie polityka i znanego jakobina, Andrzeja Horodyńskiego, istnieje zapis, że „w służbie u Karadjordja / wodza powstania / w Serbii” byli: Andrzej Szur, generał; Stanisław Dzieduszycy, pułkownik; Mikołaj Hajdel, pułkownik; Antoni Zawadzki, podpułkownik i wielu niższych oficerów. Ponadto w dokumencie tym można przeczytać, że „jest Polaków co najmniej 150 w wojsku” serbskiego „woźda”.

Założenie w powstańczej Serbii w 1808 r. Szkoły Wielkiej także przyczyniło się do rozpowszechnienia wiedzy o Polakach. Najlepiej świadczą o tym zachowane fragmenty wykładów Miljka Radonjicia z geografii ogólnej i historii. Wiedzę o polskim narodzie, jego historii i dziedzictwie kulturowym, której podwaliny zaczął budować M. Radonjić, w ciągu lat będą rozpowszechniać następcy tej powstańczej instytucji oświatowej – liceum, Szkoły Wielkiej i uniwersytetu.

W ustanowieniu serbsko-polskich kontaktów w pierwszych dziesięcioleciach XIX w., przede wszystkim w dziedzinie kultury i literatury, wiele zależało od wzajemnych osobistych znajomości. Pierwsze kontakty wiążą się z pracą leksykograficzną Samuela Bogumiła Lindego. Zbierając materiał do swojego epokowego *Słownika języka polskiego* (1807–1814), brakowało mu serbskiego materiału językowego. Jego opiekun hrabia Józef Maksymilian Ossoliński poprosił o pomoc Atanasjego Stojkovicia, profesora Uniwersytetu w Charkowie. Pavle Solaric podczas pisania swojej pracy *Jeroglifika* poznał w Wenecji naukowca, hrabiego Józefa Sierakowskiego. Był on członkiem rzeczywistym Warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, zajmującym się zbieraniem danych do historii Słowian. Wspólna dziedzina zainteresowań zbliżyła obu uczonych, między którymi rozwinęła się prawdziwa przyjaźń. Stąd Sierakowski poprosił Solaricia o posłanie mu do Rzymu dwóch egzemplarzy *Besjedovnika* Vincentijego Rakića. Z korespondencji Solaricia dowiadujemy się, że dał swój tekst *Jeroglifiki* do przeczytania przyjacielowi Sierakowskiemu, a ten bardzo wysoko go ocenił. Na polecenie Jozefa Dobrovskiego – czeskiego filologa, jednego z twórców sławistyki, do Solaricia zwrócił się polski sławista Michał Bobrowski. Bobrowski pod wpływem Solaricia zdecydował się na podróżę po ziemiach słowiańskich: po Chorwacji, ściślej Dalmacji, do Dubrownika. Poświadcza to korespondencja Bobrowskiego z księciem Czartoryskim.

Najbardziej wszechstronne kontakty z Polakami miał Vuk Stefanović Karadžić. W kręgu wiedeńskim wokół hrabiego Ossolińskiego, w którym się znalazł dzięki poparciu Jerneja Kopitara, Karadžić zaprzyjaźnił się z sekretarzem hrabiego Franciszkiem Mireckim. Mirecki zainteresował się folklorem serbskim, a Vuk otrzymał od niego cenne informacje o polskich zwyczajach ludowych. Rezultatem tej współpracy był dodatek z zapisem nutowym do drugiej książki pieśni ludowych zatytułowanej *Narodna srpska pjesnarica* (*Serbski ludowy śpiewnik*, 1815). Należy też wspomnieć o tym, że z Warszawy i Krakowa nadeszło kilka egzemplarzy książki Karadžicia. Trzeba przy tym zaznaczyć, że gdy pracował on nad słownikiem *Srpski rječnik*, chętnie korzystał ze wspomnianego wyżej leksykograficznego dzieła Lindego. Warte odnotowania jest również to, że sam Kopitar dostarczył Vukowi dwujęzyczny *Słownik dokładny języka polskiego i niemieckiego...* (1806) Samuela Bandtkiego. W końcu 1818 r., w drodze do Rosji, Vuk przez jakiś czas zatrzymał się w Krakowie, gdzie kilkakrotnie spotkał się z Bandtkiem, a w Warszawie doszło do spotkania z Lindem. Vuk bardzo energicznie rozprawiał z Lindem o wymawianiu polskich nosówek. Spośród warszawskich uczonych szczególną życzliwość wobec Vuka okazał Walenty Skorochód-Majewski, założyciel polskiej lingwistyki porównawczej. Ci dwaj uczeni wymieniali wzajemnie swoje prace i Majewski, dzięki przyjaźni z Vukiem, nauczył się czytać i pisać po serbsku i napisał bardzo znamienity artykuł: *Obavest o delima Vuka Stefanovića Srbljanina* (*Wiadomość o dziełach Wuka Stefanowicza Serblanina*, 1819). Pod koniec 1820 r. na wniosek Kopitara Krakowskie Towarzystwo Naukowe przy Uniwersytecie Jagiellońskim

wybrało Vuka za swojego członka korespondenta. Obok Karadžicia członkami korespondentami zostali wybrani jeszcze inni wybitni Serbowie: Dimitrije Davidović i Dimitrije Frušić (wydawcy „Novin serbskich”).

W środowisku polskim znany był również poeta Sima Milutinović Sarajlija. Przyjaźnił się on z polskim sławistą Andrzejem Kucharskim. Na książki Simy Milutinovicia Sarajliji nadeszło z Warszawy i Krakowa kilka zamówień na prenumeratę. Szczególnie istotnym faktem, o którym należy wspomnieć jest to, że największy poeta polskiego romantyzmu Adam Mickiewicz bardzo pochlebnie wyrażał się o dziele literackim Sarajliji. W wykładach o literaturze słowiańskiej w College de France jego *Tragedię Obilicia* zaliczył do grupy wybitnych dzieł literatur słowiańskich, stawiając go obok wielkiego Puszkina. Warto też wspomnieć podróż Kucharskiego po krajach serbskich, gdzie zbierał materiały o słowiańskich starożytnościach. Opisał to w *Najdawniejszych pomnikach prawodawstwa słowiańskiego*, w którym znalazł się m.in. *Dušanov zakonik* (średniowieczny kodeks serbskiego cara Duszana).

Ważnym źródłem danych o polskim życiu społecznym i kulturalnym dla serbskiej opinii publicznej była gazeta „Novine serbske”, wychodząca w Wiedniu w l. 1813–1822. Obok informacji o bieżących polskich sprawach politycznych, szczególnie w tzw. Królestwie Polskim (części pod rosyjskim zaborem) serbscy czytelnicy dowiadywali się m.in. o polskich gramatykach i słownikach i o pierwszych dwóch tomach wspianego dzieła Ossolińskiego: *Wiadomości historyczno-krytyczne do dziejów literatury polskiej...* Jednak recepcję literatury polskiej w dzisiejszym znaczeniu tego słowa umożliwiło ówczesnym serbskim czytelnikom pismo literackie „Serbskija letopis” Georgijego Magaraševicia. Tematy polskie znajdowały się tu między tymi z innych krajów słowiańskich. Taki stosunek do tematów polskich prezentowany był przez cały XIX w. Nie powinno to dziwić, gdyż jednym z głównych współpracowników „Letopisu” był Pavle Josif Šafarik, który publikował w tym czasopiśmie w odcinkach fragmenty dzieła, nad którym pracował, tj. *Istorija slovenskih jezika i knjževnosti* (*Geschichte der slavische Sprache und Literatur...*, 1826) (*Historia języków słowiańskich i literatur*). W trzecim zeszycie „Letopisu” w 1825 r., Szafarik zaprezentował czytelnikom całościowy przegląd literatury polskiej oraz najważniejsze informacje o pięćdziesięciu polskich naukowcach i literatach. Obok większych tekstów Szafarik publikował też krótsze, np. *Notatkę o „Sonetach” Mickiewicza* (1826), uważanego przez współrodowców za najlepszego poetę i innowatora. Magarašević czerpał wiadomości też z lwowskiego czasopisma „Mnemonsyne”, które – mimo że wychodziło po niemiecku – było tematycznie polskie. W ten sposób został w „Letopisie” wydrukowany w języku serbskim pierwszy tekst beletrystyczny – nowelka *Želislav i Ljudmila* (*Żelislav i Ludomira*). Dzięki prasie w ciągu pierwszych trzydziestu lat XIX w. czytelnik serbski otrzymał mnóstwo informacji o Polakach, ich kulturze, literaturze i życiu społecznym.

W następnym trzydziestoleciu XIX w. serbsko-polskie kontakty były uwarunkowane kilkoma ważnymi wydarzeniami. Po pierwsze, pod koniec 1830 r. wybuchło powstanie listopadowe, od którego zaczyna się nowy, inny jakościowo etap serbsko-polskich stosunków politycznych i kulturalnych. Po drugie, miejsce miały rewolucyjne wydarzenia lat 1848–1849, następnie wojna krymska i powstanie styczniowe (1863–1864) i jego oddźwięk w środowisku serbskim. Wieści o powstaniu listopadowym dotarły do serbskich intelektualistów i polityków. Vuk Karadžić przekazywał kniaziewi Miloszowi Obrenowiciowi wszystkie sprawdzone i niesprawdzone wieści. Informował też innych znaczących Serbów, jak np. Vasilije Popović, Metodije Lazarević, Jevrem Obrenović i wielu innych. Stłumienie powstania miało dalekosiężne następstwa dla historii Polaków oraz dla polskich stosunków kulturalnych i politycznych z innymi narodami. Wystarczy nadmienić, że co najmniej 10 tys. najbardziej oddanych polskich patriotów musiało szukać schronienia w całej Europie i Ameryce: prawie wszyscy powstańcy, intelektualiści, pisarze, artyści, niemal cała polska ówczesna elita. Za granicą Polacy organizowali się w kilku grupach, z których najbardziej znana była ta zgromadzona wokół księcia Adama Jerzego Czartoryskiego (Hotel Lambert). Podstawą siły politycznej tej grupy było poważanie samego księcia, którym szczylił się we Francji i w Anglii. Wielki wpływ Czartoryskiego we Francji, gdzie żył na wygnaniu, umożliwił mu stworzenie silnej polskiej organizacji typu państwowego. Rozbudowana przez niego sieć dyplomatyczno-informacyjna była zjawiskiem wyjątkowym w polityce europejskiej XIX w. Jeszcze od czasów pierwszego powstania serbskiego Serbowie odegrali ważną rolę w działalności księcia Czartoryskiego. Ta rola stała się kluczem do jego polityki bałkańskiej na początku lat czterdziestych. Dzięki działalności Czartoryskiego i jego agentury następne 20 lat – pomiędzy rokiem 1840 i 1860 – stały się okresem najbardziej intensywnych stosunków politycznych pomiędzy Serbami i Polakami w całej ich historii.

W obrębie działań, które Czartoryski przedsięwziął na Bałkanach, w Serbii, szczególnie odznaczał się Michał Czajkowski, przywódca agentury dyplomatycznej. To on wiosną 1843 r. przyłączył się do działającego w Belgradzie Ludwika Zwierkowskiego-Lenoir. W Belgradzie Czajkowski kierował organizowaniem i założeniem serbskiej grupy, która na dzień św. Vita (Vidovdan, 28 czerwca 1843 r.) wybrała po raz drugi Aleksandra Karadjordjevicia na kniazia serbskiego. W listopadzie 1843 r. przybył do Belgradu Aleksander Zach, który został tu do 1848 r. Zach zapoznał się z ministrem spraw wewnętrznych Iliją Garašaninem i w pierwszej połowie 1844 r. napisał dla niego znamienity akt polityczny, który wpłynął w sposób pośredni lub bezpośredni na politykę zewnętrzną Serbii. Jego następstwa sięgają daleko w przyszłość, aż do XX w. Ten akt, w nieco zmienionej formie, nazwano *Načertanije*. Podpisał go Garašanin. W późniejszych latach będzie on przedmiotem licznych interpretacji, mających na celu udowodnienie imperialnego i wielkoserbskiego charakteru serbskiej polityki, począwszy od połowy XIX w. W VII rozdziale dotyczącym polityki

wewnętrznej Serbii Zach pisze o konieczności założenia katedry lub „profesury Historii i Literatury Południowosłowiańskiej przy Liceum Księstwa Serbii”, ale także o potrzebie założenia katedry „ogólnosłowiańskiej historii i literatury”, gdyż poddani Serbii są „wszyscy Słowianami”. Wzorem była paryska katedra Mickiewicza. O tym, że ówczesne serbskie kręgi intelektualne brały pod uwagę argumenty Zacha, świadczy jeden akt prawny dotyczący oświaty, ogłoszony 23 września 1844 r.: *Ustrojenije javnog učilišnog nastavljenja*. W paragrafie 41 *Ustrojenija* w spisie przedmiotów do czwartej klasy gimnazjum jest zapisany „Zemljopisanije (o Rusiji, Poljskoj i Grčkoj)” oraz „Istorija naroda (Rusije, Poljske i Grčke)”.

Od przełomu lat trzydziestych i czterdziestych, szczególnie po 1849 r., w Serbii zamieszkała duża liczba emigrantów polskich, w większości wykształconych fachowców. Jako jeden z pierwszych przybył tu Aleksy Okólski (po matce Serb) – wykładowca języka francuskiego w liceum i autor pierwszych, po Joakimie Vujiciu, podręczników. Od 1842 r. serbskim urzędnikiem państwowym był dr Aćim Medović (jego prawdziwe nazwisko: Joachim Midowicz), wybitny cywilny i wojenny lekarz, założyciel Serbskiego Towarzystwa Lekarskiego i członek Serbskiego Towarzystwa Naukowego – Srpsko učeno društvo. W jednym z polskich dokumentów wymieniono jeszcze czterech Polaków: inż. Alfonsa Łuczyńskiego, Karola Englerta, Mikołaja Drohowskiego i Jana Piotrowskiego.

Bardziej systematyczne zainteresowania środowiska serbskiego polską literaturą, historią i kulturą zaczynają się na początku lat trzydziestych XIX w. Wpłynęły na to dwa podstawowe czynniki: rozpowszechnienie się świadomości o genetycznej i duchowej przynależności do Słowian oraz dojrzewanie serbskiego społeczeństwa i rozwój jego ważnych instytucji. Zainteresowania wynikły z tego, że liczna młodzież serbska studiowała w Gracu, Wiedniu, Poznaniu, Segedinie, poznała idee o słowiańskiej wspólnocie Jana Kolara, a później Ludewita Sztura. Jest to zrozumiałe ze względu na związki Kopitara z Polakami, a zwłaszcza z powodu zachwyty Sztura nad polską literaturą. Djura Daničić, wybitny serbski filolog, zaczął w 1859 r. wykładać język serbski i słowiańską filologię w belgradzkim liceum. Niektórzy jego uczniowie nauczyli się dobrze języka polskiego, a później okazali się doskonałymi tłumaczami polskiej literatury. Wśród nich najbardziej znani to: Stojan Novaković, Mita Rakić, Sima Popović, Vladimir Nikolić-Ilić. W latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych Towarzystwo Literatury Serbskiej (poprzednik Serbskiej Akademii Nauk) otrzymało wiele darów od Polaków lub związanych z Polską. Roman Zmorski, przebywając w Belgradzie w 1856 r., podarował Towarzystwu książki, a w 1860 r. posłał swoje przekłady serbskich pieśni ludowych. Takie stosunki z Polakami kontynuowało Serbskie Towarzystwo Naukowe, założone w 1864 r., a także od 1886 r. Serbska Akademia Królewska. O szczególnym zainteresowaniu polską literaturą w latach czterdziestych i później świadczy to, że wzorowali się na niej niektórzy serbscy poeci. Tak np. polski hymn – pieśń polskich Legionów we

Włoszech *Jeszcze Polska nie zginęła* Józefa Wybickiego – zostawił wyraźny ślad w poezji dwóch polonofilów Miloša Popovicia i Ljubomira Nenadovicia.

W okresie ostatnich czterdziestu lat XIX w. największy wpływ na polsko-serbskie kontakty miało powstanie styczniowe, szczególnie pod względem coraz liczniejszej obecności tematów polskich w kulturalnym i literackim życiu Serbii, głównie wśród ludzi młodych. Wraz z zaistnieniem realizmu w literaturze serbskiej w latach osiemdziesiątych doszło do intensywnej recepcji literatury polskiej, natomiast stosunki polityczne uległy stagnacji. Po śmierci księcia Czartoryskiego znaczenie ośrodka dyplomatycznego w Stambule słabnie, słabną więc i jego związki z Belgradem. Również serbska oficjalna polityka nie zajmowała oficjalnego stanowiska w sprawie polskiej, która zaostrzyła się coraz bardziej na początku lat sześćdziesiątych. Jednakże serbska opinia publiczna w Wojewodinie uważnie śledziła wydarzenia w Polsce, z wielką sympatią wobec Polaków. Trzeba przyznać, że powstanie polskie było najważniejszym tematem w ówczesnej prasie, która jednak różniła się poglądami: część stała po stronie polskich dążeń, np. „Srpski dnevnik”, „Komarac”, „Zmaj”, „Vidovdan”, podczas gdy inne gazety, np. „Napredak”, „Srbobran”, „Svetovid”, zachowały powściągliwość. Zachwyty serbskiej młodzieży polską walką wyzwolenczą potwierdza fakt, że pewna liczba Serbów wzięła udział w powstaniu styczniowym.

W 1863 r. przebywał w Nowym Sadzie tajemniczy Polak, niejaki J. Jabłonowski. Przyjmowały go u siebie z zachwytem znane osoby z tutejszego życia publicznego i kulturalnego: Djordje Miletić, Jovan Djordjević, Jaša Ignjatović, Djura Popović-Daničar, Jova Jovanović Zmaj, Laza Kostić i wielu innych. Jego wstrząsające opowieści o losach Polaków wywoływały u słuchaczy silne współczucie, a znany romantyczny poeta Jovan Jovanović-Zmaj napisał poemat *Let talira*, który poświęcony został polskiemu powstaniu. Można jedynie przypuszczać, że tą tajemniczą osobą był polski historyk i sławista Aleksander Jabłonowski, który swoje prace podpisywał kryptonimem „J”. Na miejscu wcześniejszych przedstawicieli agentury dyplomatycznej księcia Czartoryskiego zjawili się przedstawiciele lewego skrzydła polskiej emigracji – Towarzystwa Demokratycznego – którzy po wybuchu powstania styczniowego reprezentowali rząd powstańczy. W Belgradzie od 1864 do 1866 r. z nieudanym zadaniem organizowania stąd powstania przeciwko Austrii w Chorwacji przebywał pułkownik Zygmunt Miłkowski, właściwie pisarz Teodor Tomasz Jeż. Jego imieniem została nazwana jedna z ulic w centralnej dzielnicy Belgradu. W ciągu swego pobytu w Belgradzie Jeż rozwinął szerokie znajomości, poznając się osobiście ze Stojanem Novakoviciem, Jankiem Šafarikiem, Ljubom Nenadoviciem, Pantom Srećkovićem i wieloma innymi. W tym czasie pogłębił on swoją wiedzę o środowisku serbskim. Jego pobyt po stłumieniu powstania w stolicy Serbii przyciągnął wielu polskich uchodźców – powstańców i rewolucjonistów. Między innymi dzięki jego poparciu do Belgradu przybyła grupa lekarzy. Warto wymienić nazwiska tylko niektórych z nich: Wermiński, Łątkiewicz, Gašiorowski,

Kopernicki, Staniszewski, Jaśniewski. Tomasz Jeż w swoich *Pamiętnikach* zaświadcza, że zastał dużą polską kolonię nie tylko w Belgradzie, lecz także w całej Serbii.

W Stambule od 1867 do 1871 r. działało biuro informacyjne do spraw Bałkanów. Biuro to miało swoich korespondentów w wielu centrach bałkańskich, w tym i w Belgradzie. Wiadomo, że w tym charakterze w Belgradzie przebywały co najmniej trzy osoby: Karol Pieńkowski, Władysław Kozłowski oraz pewien W. Kołaczkowski. Kozłowski przebywał w Belgradzie przez dwa lata, zostawiając wyraźny ślad ówczesnego życia w Serbii w postaci licznej korespondencji z lwowskim czasopiśmie „Mrówka”. Jego teksty były urozmaicone. Jak powiada polonista Djordje Živanović – Kozłowski wykazał doskonałą znajomość aktualnych warunków życia w Serbii, jak również literatury serbskiej i folkloru. W latach sześćdziesiątych serbskie instytucje kulturalne rozpoczynają bardziej intensywną i systematyczną współpracę z Polakami. Na przykład Matica srpska (Macierz Serbska w Nowym Sadzie) zaopatruje się w dzieła najwybitniejszych polskich pisarzy w oryginale. Tu w pierwszym rzędzie znalazła się seria *Biblioteka Pisarzy Polskich* z dziełami Jana Kochanowskiego, Adama Mickiewicza, Juliusza Słowackiego, Zygmunta Krasińskiego i wielu innych. Serbskie Towarzystwo Naukowe (Srpsko učeno društvo) interesowało się polską nauką i kulturą. W 1867 r. Towarzystwo nawiązało kontakty z Towarzystwem Naukowym z Krakowa i Zakładem Ossolińskich ze Lwowa. W końcu lat sześćdziesiątych na członków Serbskiego Towarzystwa Naukowego zostali wybrani m.in. Polacy: filolog i historyk literatury Antoni Malecki, największy ówczesny malarz polski Jan Matejko, literat Zygmunt Miłkowski (Teodor Tomasz Jeż) oraz prawnik, publicysta i historyk literatury Włodzimierz Spasowicz.

W latach sześćdziesiątych rozwija się jeszcze jedna dziedzina kontaktów serbsko-polskich – przekłady. W tym czasie powstają się serbskie periodyki – ukazują się czasopisma o dużym znaczeniu: „Danica”, „Vila”, „Vidovdan”, „Ruža”, „Marica”, w których poświęcano znaczną uwagę literaturze polskiej. Pod tym względem szczególnie popularna była proza Michała Czajkowskiego. Stojan Novaković przetłumaczył jego powieść *Krdžalija* (*Kirdžali*) oraz nowelkę *Kozačka ženidba* (*Kozacki ożenek*). Mihail Čelešević przetłumaczył nowelkę *Pavle Vihorski* (*Paweł Wichorski*), Vladimir Nikolić-Ilić *Polazak na Carigrad* (*Wyjazd do Carigradu*), a Mita Rakić opowieści *Trmolama* i *Ataman Kunicki*. Obok Czajkowskiego zaprezentowani zostali też inni autorzy polskiej noweli, jak np. T. T. Jeż, K. W. Wójcicki, K. Cieszewski, K. Zachariasiewicz, P. Stachurski. Jeśli chodzi o przekłady poezji, na pierwszym miejscu znalazł się Adam Mickiewicz, a obok niego Teofil Lenartowicz. Dzięki powstaniu stałych zespołów teatralnych w Belgradzie i w Nowym Sadzie pojawiły się warunki do recepcji polskich dzieł scenicznych. Tak więc w tym czasie w repertuarze znalazła się komedia Aleksandra Fredry *Damy i huzary*.

W latach siedemdziesiątych ukazało się stosunkowo niewiele przekładów literatury polskiej, ale jeden z nich okazał się znamienity. Mowa o poemacie Mickiewicza *Konrad Wallenrod*. Poza tym warto również wspomnieć książeczkę Lucjana

Siemieńskiego *Staro vreme, stari običaji* (*Dawne czasy, dawne obyczaje*). Porównując serbsko-polskie kontakty w tych latach, trzeba wspomnieć o dwóch literackich wydarzeniach: tragedii Matiji Bana *Vanda, kraljica lješka* oraz powieści Milorada Popovicia-Šapčanina *Hasan aga*, który jest właściwie plagiatem *Bośni* Czajkowskiego z przekładu rosyjskiego.

Lata osiemdziesiąte XIX w. w Serbii charakteryzują się bardziej korzystnymi warunkami polityczno-społecznymi, co trwało również w następnym dziesięcioleciu. Miało to swój pozytywny wyraz także w życiu literackim i w powstaniu nowych czasopism, jak np. „Srpske ilustrovane novine”, „Stražilovo”, „Bosanska vila”, „Kolo” i innych, gromadzących większą liczbę współpracowników, którzy mogli śledzić nowości literackie innych narodów, w tym również Polaków. Tłumaczeniem z języka polskiego zajmował się intensywnie D. Popović-Daničar, ale i młodszy, jak Laza Nančić – pierwszy w Serbii tłumacz Sienkiewicza oraz najbardziej znany tłumacz z języka polskiego Nikola Manojlović-Rajko. Przełożył dla nowosadzkiej księgarni dziesięć reprezentatywnych tytułów współczesnej wtedy literatury polskiej. W latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIX w. serbska publiczność w większym stopniu niż kiedykolwiek miała okazję czytać w czasopismach artykuły poświęcone literaturze polskiej. Wymieńmy tylko niektóre z nich: *Poljska poezija* Vladislava Alina w czasopiśmie „Javor” 1884; streszczenie studium Ota Hausnera *Novija poljska književnost* – „Stražilovo” 1885; *Novije poljsko pesništvo* Nikoli Manojlovicia-Rajka – „Kolo” 1889; szczególnie reprezentatywny tekst Stevana Pavlovicia *Književnost u Poljaka* – „Letopis Matice srpske”, 1891 i 1892. Dzięki temu przeglądowi literatury polskiej serbski czytelnik zdobył całościowy wgląd w historię literatury polskiej, a obok tego miał informacje o samej historii, archeologii i naukach filozoficznych.

Wśród przekładów z języka polskiego nie można pominąć pierwszych tłumaczeń Sienkiewicza, w późniejszych latach pisarza najczęściej tłumaczonego w Serbii. Z całego zestawu dziesięciu tytułów w tłumaczeniu D. Popovicia-Daničara w ramach serii *Narodna biblioteka* najważniejsze są: tragedia *Mindove, kralj od Ledjan*, Juliusza Słowackiego oraz dwie powieści Józefa Ignacego Kraszewskiego *Uljana (Ulana)* i *Krvavo znamenje*. Prawdziwym wydarzeniem literackim było ukazanie się powieści Kraszewskiego *Pesnik i svet (Poeta i świat)* w tłumaczeniu N. Manojlovicia Rajka. Zachęcony powodzeniem Rajko przełożył w tym czasie szereg wartościowych polskich książek: dwie powieści Kraszewskiego *Jermola* i *Muškobanja*, następnie *Pripovetke* i *Hanja* Sienkiewicza, powieść Bolesława Prusa *Panama i čatrlja*, zbiór opowiadań Adolfa Dygasińskiego pod tytułem *Novele* i powieść *Prostak (Cham)* Emilii Orzeszkowej. Do tego trzeba dodać także przekład powieści *Devajtis* Marii Rodziewiczówny. Przekłady liryki w tym okresie nie są tak liczne, ale znamienne. Prawie w całości związane są z imieniem N. Manojlovicia Rajka. Znajdujemy więc poetyckie przekłady wierszy Juliusza Słowackiego, Kornela Ujejskiego, Mieczysława Romanowskiego, Narcyzy Żmichowskiej, pieśni Adama

Mickiewicza. Jednak na scenach teatralnych nie dzieje się nic nowego. Komедie z poprzedniego okresu *Gospodje i husari (Damy i huzary)* oraz *Devojački zavet (Śluby panieńskie)* Fredry grane są z większym lub mniejszym powodzeniem.

Na zakończenie należy zaznaczyć, że duża część literatury polskiej w różnych formach, a także urozmaicone kontakty kulturalne i polityczno-historyczne ujawniły swoje rezultaty wraz z powstaniem zjawiska modernizmu w obu środowiskach słowiańskich: serbskim i polskim.

Badania serbskiego polonisty Mirosława Topicia wykazały jasno, że istotne wewnętrzne przemiany w poezji Vojislava Ilića zaszyły, gdy prekursor polskiego modernizmu Waław Rolicz-Lieder osobiście posłał mu zbiórek *Poezye II* (1891). Można odnieść wrażenie, że ta lektura zasadniczo wpłynęła na ukierunkowanie Ilića ku doświadczeniom symbolicznym. Należy więc przypuszczać, że Rolicz-Lieder przynajmniej w sposób pośredni stał się inicjatorem serbskiej literatury modernistycznej. Intensywność kontaktów wpłynęła też na to, że w parę lat później, dokładnie w 1895 r., polski język i literatura stały się przedmiotem wykładanym w belgradzkiej Szkole Wielkiej. Wiedza środowiska serbskiego o Polsce i Polakach otrzymała więc nową jakość. Trzeba podkreślić, że założona wówczas Katedra Języka Polskiego i Literatury Polskiej istnieje do dziś w ramach slawistyki na Wydziale Filologicznym w Belgradzie. Również w Nowym Sadzie na Wydziale Filozoficznym wykładane są język polski i literatura polska. Warto zaznaczyć, że także w Polsce studia nad językiem serbskim i serbską literaturą obecne się na kilku uniwersytetach: w Warszawie, Krakowie, Opolu, Łodzi, Gdańsku czy Toruniu.

Bibliografia

- ILEŚIĆ, F. (1929), Motyw „Żeliszaw i Ludomira”. W: Pamiętnik Literacki. XXVI/2, 232–241.
- ЈАКОВИЋ, М. (1964), Początki sławy literackiej Vuka Karadžicia w Polsce. W: Анали Филолошког факултета. IV, 177–183.
- КОТ, W. (1962), Dramat polski na scenach chrowackich i serbskich do roku 1914. Kraków.
- PEGIERSKA-PIOTROWSKA, R. (1972), Aleksandra Sapielchy „Podróże po kraiach sławiańskich odbywane...”. W: Polsko-jugosłowiańskie stosunki literackie. Wrocław, 71–79.
- WROCLAWSKI, K. (1987), Macieja Strykowskiego zainteresowania epiką słowiańską. W: Barański, Z. (red.), Polska – Jugosławia. Związki i paralele literackie. Wrocław, 5–16.
- ŽIVANČEVIĆ, M. (1976), Osolineum i Matica srpska. Novi Sad.
- ŽIVANOVIĆ, Đ. (1936), Dositej Obradović a Polacy. W: Ruch Słowiański. I, 46–50.
- БОШКОВ, М. (1996), О српској рецепцији Хронике света Мартина Бельског. W: Сто година полонистике у Србији. Београд, 147–167.
- БУЊАК, П. (1995), Две српске књижаре у 20-веку и њихова улога у популарисању пољске књижевности. W: Славистика. I, 97–105.
- БУЊАК, П. (1997а), Преглед пољско-српских књижевних веза (до II светског рата). Београд.
- БУЊАК, П. (1997б), Рецепција пољске књижевности код Срба (од осме деценије XIX века до 1941). Београд.
- БУЊАК, П. (1997в), Никола Манојловић-Рајко као преводилац пољске књижевности (поводом стогодишњице смрти). W: Филолошки преглед. XXVI/1–2, 139–162.

- Буњак, П. (2001), Пољски романтичари у препевима Николе Манојловића-Рајка. W: *Polonica et polono-serbica*. Огледи и скице. Београд.
- ГЕОРГИЈЕВИЋ, К. (1936), Српскохрватска народна песма у пољској књижевности. W: *Студија из упоредне историје словенских књижевности*. CXV/30, 1–3.
- ДРАГОВИЋ, С. (1996), Пољаци лекари у Србији у XIX веку. W: *Сто година полонистике у Србији*. Београд.
- ДУРКОВИЋ-ЈАКШИЋ, ЈБ. (1971), Југословенско-пољска сарадња 1772–1840. Нови Сад.
- ЖИВАНОВИЋ, Ђ. (1941), Срби и пољска књижевност (1800–1871). Београд.
- ЗЕЛИЋ, Г. (1897), *Житије... I*. Београд.
- ЗЕЛИЋ, Г. (1898), *Житије... III*. Београд.
- НОВАКОВИЋ, С. (1877–1879), Леђан град и Пољаци у српској народној поезији. W: *Летопис Матице српске*. CXX, 159–174.
- ПАВИЋ, М. (1972), Гаврил Стефановић Венцловић. Београд.
- ПЕТРОВИЋ, С. (1976), Пољски тринаестерац и извори и традиције. W: *Прилози за КЈИФ*. XLII/1–4, 201–223.
- СКЕРЛИЋ, Ј. (1966), *Сабрана дела*. IX. Београд.
- СКЕРЛИЋ, Ј. (1966), *Сабрана дела*. X. Београд.
- СТРАЊАКОВИЋ, Д. (1939), Како је постало Гарашаниново „Начертаније”. W: *Споменик СКА*. XCI, 65–115.
- СУБОТИН, С. (1966), Романи Теодора Томаша Жежа (*Zigmunta Milkovskog*) о Југословенима. Београд.
- ТОПИЋ, М. (1968), Вацлав Ролић-Ледер – први гласник пољског модернизма и одјечи његове поезије код нас. W: *Анали филолошког факултета*. VIII, 417–443.
- ТРИФУНОВИЋ, Ђ. (1981) *Леси и Лешка земља у старој српској књижевности*. W: *Зборник за славистику Матице српске*. 21, 59–67.
- ШКОЛСТВО СРБИЈЕ (1980), *Школство Србије. Документи и казивања (1804–1918)*. Београд.

MAXIM POPOV

North Caucasus Federal University

CONFLICT RESOLUTION STRATEGY AS POLITICAL INTEGRATION RESOURCE: THEORETICAL PERSPECTIVES ON RESOLVING ETHNIC CONFLICTS IN THE NORTH CAUCASUS

KEYWORDS: Conflict Resolution; Political Integration; Identity-based Conflict; Ethnic Conflict; North Caucasus

ABSTRACT. This article explores the different approaches to study of conflict resolution strategy from a variety of interdisciplinary perspectives. It argues that conflict resolution strategy as political integration resource is a necessary tool for overcoming deep-rooted ethnic conflicts in the instable region of North Caucasus. The author considers structural factors of protracted conflicts and emphasizes a destabilizing role of the re-politicization of ethnicity of a region society in crisis. The concept of ethnic “identity-based” conflicts is the heuristic theoretical model of exploring causes for increased ethno-confessional tensions in the North Caucasus. The article focuses on the ability of conflict resolution theory to de-escalate growing ethno-confessional tensions and transform protracted ethnic conflicts. Interdisciplinary approach to analyzing conflict resolution strategy as political integration resource, while combining conflict theory and neo-functionalistic paradigm, is the methodological basis of this research. The need to stimulate political integration is caused by moral and structural causes: from the ethical point of view, the creation of an inclusive society is the fundamental societal goal; structural factors are related to the need to reduce inequalities and differences leading to social fragmentation and escalation of ethnic conflicts. Among the socio-political conditions of the North Caucasian conflicts, the author calls social inequalities, civil identity crisis, authoritarian and ethnopolitical “renaissance”, economic polarization, “ideological combat” between the secular modernization and fundamentalism. Discussing conflict resolution strategy as political integration resource, it is necessary to consider the following: 1) North Caucasian integration is a macro-political project, the content of which is determined by issues of social security of multiethnic Russia; 2) development of the North Caucasus after the end of armed ethnic conflicts shows the inadmissibility of structural demodernization, fundamentalism and cultural isolationism. Today, the North Caucasus remains a crucially geopolitical macro-region, as it forms the southern volatile frontier of Russia. In this case, conflict resolution strategy must serve as preventive tool on the conflict environment by way of providing structural solutions for deep-rooted socio-cultural problems, transforming and rationalizing regional ethnic contradictions.

1. Introduction

According to D. Sandole:

There are those in conflict analysis and resolution who deal with “startup conditions” and those who deal with process. Practitioners intervening into conflicts-as-process may deal not only initially but only with process. The problem is, once the fire has been put out, unless the underlying startup conditions – the incendiary materials – are dealt with, the fire may reoccur (Sandole 1998, 34).

Although the conflicts that have attracted most international attention in the post-cold war era have been those of the Transcaucasus, another area of both potential and actual turmoil is the North Caucasus. The first example of serious ethnic conflicts in the area, naturally, is the war in Chechnya. However, the existence of this war, and its astonishing cruelty and devastation, has been instrumental in obscuring the other grievances that exist in the North Caucasus region, and that have the potential to escalate into open ethnic conflict. Historically, ethnopolitical and ethno-territorial conflicts can be divided into two main categories, which however spill over into one another. The first type of destructive ethnic conflicts are those among the ethnopolitical groups of the region; the second type is conflicts between ethnic communities and Russia. Doubtlessly, the main example of the unrest in the North Caucasus has been the short but bloody war between the Ingush and the Ossetians. However, this war distinguishes itself only by being the only one of ethno-territorial conflicts in the region that has escalated into war. Among the other known problems, three issues call for special attention: first and perhaps most pressingly, the bid for unity of the Lezgian people in Dagestan and Azerbaijan; second, the latent problem between the Turkic Karachai and the Circassian peoples in the two neighbour republics of Karachaevo-Cherkessia and Kabardino-Balkaria; and thirdly the condition of the most complex of all the North Caucasian republics: Dagestan.

In 2014, the entire North Caucasus region was estimated to contain between close to one thousand and several thousand militants (Górecki 2014, 136–151). Estimates of the number of insurgents in Chechnya vary between as few as a dozen or so and just over one hundred. Some experts believe that they are mostly found in the border regions of Dagestan and Ingushetia, mostly operating in these neighbouring republics. The insurgents are mainly active in Dagestan, and in previous years they have also been active in Ingushetia (Danish Immigration Service 2015, 23–24). By the mid-2010s, the North Caucasus resistance movement has become religiously motivated and evolved from a local militant organization into a branch of the worldwide militant Islamist movement (Górecki 2014, 136–151). According to M. Falkowski, the insurgents identify with the global umma – the worldwide

community of Muslims – and the most essential element of their present ideology is “Islamicness” (Falkowski 2014, 17–32). According to O. Bobrova and Y. Latynina, the North Caucasus differs fundamentally from the resistance movement of the Dudayev era. Secular separatism has been replaced by religiousness, the founding of an Islamic state and so-called defensive jihad, which strives to expel infidels from Muslim land (Novaja Gazeta 2010).

The North Caucasus, seen from a regional perspective, remains disintegrational, unstable and conflict area both in global eyes and among most Russians as well. Today, the North Caucasus remains a crucially strategic and geopolitical region, as it forms the southern volatile frontier of Russia. In the wider perspective, the North Caucasus is a key factor for the social stability and political integration of the whole Russia. Russia’s communications with the Transcaucasus and by extension its ability to exert influence on the three independent republics of the region are dependent on stability in the North Caucasus. The war in Chechnya has shown the vulnerability of Russia to ethnic separatism and Islamic fundamentalism in the North Caucasus. Furthermore, it has highlighted the question of Russia’s survival in its present territorial structure. Latent and potential Chechen conflict is only the most prominent among the contemporary challenges to civil and ethnic peace in the region. There are several serious problems, which need to be addressed promptly to secure the fragile newly achieved semblance of stability in the North Caucasus. First is the promoting of multi-level and functional macro-political integration. As Russia has not yet matured to the point of being able to handle ethnic grievances in an effective way, the prospects for stable peace seem dim unless open democratic institutions and conflict resolution approaches are not used to further this purpose (Cornell 1998, 41).

2. Conflict Resolution as Methodological Paradigm: Conceptualizing the Ethnic “Identity-based” Conflict

Theoretical tradition of analyzing conflict resolution strategy as political integration resource is associated with a “conceptual antagonism” of conflict theories, multiculturalism and neo-functionalism, i.e. the contradiction is in interpreting the essence of integration as a way of de-escalating deep-rooted ethnic conflicts in pluralistic societies. Conflict theorists refer to analysis of conflict nature of the ethnicity, multiculturalists rely on normative essence of ascriptive ethnic identification, representatives of neo-functional paradigm interpret the status and rights of ethnic groups from the point of equal opportunities and political integration imperativeness. Comprehensive theory of ethnic conflict must explain why ethnic

relations that are based on peace and integration are more typical than widespread violence, despite serious tensions (Rothman 1997, 213). According to J. Burton,

conflict resolution has been a neglected subject. It is a challenge to all existing capitalist, communist, or other systems. It is a process that can deal with complex situations, both national and international. Its interactive analytical problem-solving processes have been tested and show enormous promise. But the resolution of particular conflicts is just a small beginning. While it helps to provide insights into the nature of conflict and conditions that stimulate conflict, by itself it does not deal with the problem of conflict. Conflict prevention is the goal. Both are part of a process of system change, and their theoretical framework points political systems in the directions required (Burton 1990, 46).

More recently, scholars have tried to better understand the negotiation and conflict resolution dynamics in civil, ethnic, religious and regional conflicts where parties have turned to negotiated approaches to resolve their differences even after prolonged fighting. Unlike those in the past, the majority of conflicts during the last decade of the 20th century ended in negotiated settlements, usually with the assistance of a third party (Babbitt 2009, 539–549). Various explanations have been offered to explain this recent trend. According to R. Licklider,

we have some evidence that long civil wars are disproportionately likely to be ended with negotiated settlements rather than military victory. This is plausible since a long civil war means that neither side has been able to achieve a military victory (Licklider 2005, 39).

Many of the civil and regional disputes that ended in the late 1980s and early 1990s were relatively prolonged affairs, having been aided and propelled by the two superpowers. The desire to end these so-called “proxy wars” as the Cold War wound down encouraged the superpowers to pursue negotiated solutions so that they could exit because continuation had become increasingly costly (Crocker 1992, 110; Weiss 1996, 47).

The model of the international system in the beginning of the 21st century is a subject of constant doctrinaire debates in the international relations, its nature and dynamic being regarded differently by the main actors, from the perspective of their specific goals of foreign policies. There is not a unanimity regarding the qualification of the contemporary international system. According to some authors, this is a post-unipolar period when some political conditions from the Cold War reappear, thus emerging the danger of tensions in the international political context among its key-actors (Boia 2015, 57).

An analysis of conflict resolution theory as political integration resource in acute conditions of Russian macro-structural crisis are one of those of highest theoretical

and practical relevance. This is due to a fundamental position of the integration issue in sociology and political sciences and search for new consolidated resources in the process of de-escalating terroristic threats and overcoming regional conflicts. The interdisciplinary approach to analyzing political integration, while combining conflict-resolving and neo-functionalistic paradigms, is a methodological basis of this research. The concept of ethnic “identity-based” conflicts is an important methodological and theoretical basis at the stage of exploring causes for an increased ethno-confessional tension in instable North Caucasus. This allows us to determine regional ethnic conflicts as identity-based conflicts that are socio-cultural in shape (between ethno-social parties of various levels) and value-oriented, myth-oriented, ideological in matter, with ethno-confessional differences and “historical memory wars” as their source. According to L. P. Repina,

the subject of myths in the history, the role of the dominating and competing versions of the past which developed spontaneously or skillfully introduced in mass consciousness draws the increasing attention of the world historiography. Historical and cultural memory of the collective past, which is the integral part of group, social and national identities, presents a special concern (Repina 2015, 201).

Conflict resolution theory focuses on a resource of inclusive macro-political integration in transforming destructive, deep-rooted identity-based conflicts into constructive ethnic interaction and inter-cultural dialog.

In conflict resolution theory, an important assumption is that although parties may identify specific issues as the causes of conflict, conflict also reflects subjective, phenomenological, and social fractures. Consequently, analyzing “interests” may be less useful than identifying the underlying needs that govern each identity group’s perception of the conflict (Burton 1987, 21; Lederach 1995, 137; Kelman 1996, 77-93; 2008, 143-165). The seminal research on intergroup relations is decades old, but its insights were “discovered” for the first time by political analysts grappling with internal ethnic wars. This included a new look at prejudice reduction and social categorization studies (Brewer/Gaertner 2004, 54; Pettigrew/Tropp 2006, 751-783) as well as research on identity formation – ethnic, religious, racial, tribal (Laitin 1998, 27; Appleby 2000, 114; Marshall/Gurr 2005, 92).

The concept of ethnic “identity-based” conflicts appeared for the first time in the 1990-s (Popov 2011, 14). In identity-based conflict approach the ethnic identity is considered as one of basic human need, while the group identity’s threat is represented as one of group safety risk (Burton 1990a, 29; Rothman/Alberstein 2013, 651). Moreover, two key needs are distinguished: need of identity and need of safety. According to J. Rothman, irrationality, deep subjectivity and uncontrollability of identity-based conflicts are crucial attributes of such conflicts (Rothman 1997, 73). Motives for ethno-confessional groups to be involved in deep-rooted,

identity-based conflicts will affect the solution perspectives of such conflicts; for the sake of satisfying their material interests, people would hardly risk their lives consciously. In ethno-secessionist conflicts, at least one side could be identified as belonging to a culturally distinct (ethnic / religious) group or at least mobilized on behalf of this group. The North Caucasian conflicts belong to this category. Cases of ethnic conflicts in their 'pure form' – with one group acting against another because of some 'natural' hostility – are rarely encountered, although as violence escalates, ethnic or religious affiliation can emerge as the sole elective principle in the choice of victims (Tishkov 2001, 58).

Participation of any parties in identity-based conflicts exhibits an obvious self-sacrifice, but not an inevitable risk, i.e. readiness to sacrifice for the sake of ethno-religious identification and value ideals is experienced emotionally, irrationally (L. Coser), acknowledged and verbalized by conflict participants. Ethno-confessional tension escalates in cases, when an ethnocultural group tends to consider itself a 'victim' of value-oriented pretensions of 'other' antagonistic groups. The problem of transnational terrorism has the same socio-psychological mechanisms, based on identity politicization and fundamentalism. Though its tenets are contested, some general characteristics of fundamentalism can be identified from within the religious discourse. These include the perception that it is a reaction to secularism, rationalism, and modernity. However, modernity is accepted where it does not contradict some basic religious principles. Fundamentalism creates boundaries. It has a tendency to form strong identities exclusive of others and thus divide people into them and us; it divides people into friends and enemies, good and evil. It erects boundaries between those who are members and those who are not. These boundaries can be physical, but often the barriers are social, psychological, and behavioral, which is why some have argued that fundamentalism produces a particular intensity of non-rational or irrational passion not subject to the firm control of reason. Fundamentalists are driven by fervor, rage, passion, fanaticism, and zeal - making religious fundamentalism absolutist, self-righteous, arrogant, dogmatic, and intolerant of compromise (Cavanaugh 2009, 18-26).

Groups that rely on the benefits of globalization and technological advances to conduct operations across international borders are threatening the maintenance of international order. Their tools of violence range from conventional weapons of war to more modern weapons of mass destruction and potentially asymmetric 'cyber attacks'. At the same time, the proliferation of internal armed conflicts points to similarly complex security challenges within nation-states. These conflicts have not always attracted the same amount of publicity as transnational terrorism, which does not, however, make their threat to international and human security any less real (Federici 2017, 230).

As J. Bercovitch, V. Kremenyuk, and I. Zartman explain, conflict resolution is a “vibrant, interdisciplinary field where theory and practice pace real-world events”. They note further:

Scholars working on CR study the phenomenon of conflict and analyze ways to bring it under control, bringing their insights and concepts to bear on actual conflicts, be they domestic or international, so as to foster better and more effective relations between states and people. Conflict Resolution is about ideas, theories, and methods that can improve our understanding of conflict and our collective practice of reduction in violence and enhancement of political processes for harmonizing interests (Bercovitch/Kremenyuk /Zartman 2009, 5).

Interdisciplinary methodology allows analyzing the conflict / integration dialectics as an integral phenomenon conditioned by a diversity of social, historical, ethnic, cultural and political factors. At the stage of studying the structural causes of ethnic tension escalation in the North Caucasus, an important methodological basis is the concept of “identity-based conflicts” by J. Burton and J. Rothman. It allows determining the identities conflicts as social ones by their form (occurring between social subjects of various levels) and as ideological conflicts by their content, relying on cultural distinctions (Rothman 1997, 19). The conflicts resolution theory focuses its attention on the capacity of political integration to transform the destructive “identity-based conflicts” into constructive conflicts of interests: the integration is interpreted as a method of resolving the group controversies on the basis of making the ethnic identity as non-political concept.

Resolving one conflict, however, does not prevent the next one. Conflict resolution, unlike dispute settlement, is not primarily or even mainly concerned with particular cases. Its processes are analytical and problem-solving, and its approach is within a theoretical framework or explanation of conflict. Its main thrust is, therefore, not merely in conflict prevention, in isolating and removing the sources of conflict, but also in conflict ‘prevention’: promoting the conditions that create cooperative relationships (Burton 1990a, b; Burton/Dukes 1990a, b, 83).

If we want to get successful in discovering causes of ethnic “identity-based” conflicts, we have to start with a definition that will lead to constructive methods of conflict resolution. We consider the ethnic identity to be a self-perception that is filled with a “cultural formulae”. The “cultural formulae” is based on basic needs and inner preferences, group characteristics and collective values (J. Rothman). Cultural “hyper-identity” may be group or inter-group in ethnic conflicts, however, it is always the source of negative cultural stereotypes and conflict catalyst. The parties may perceive themselves as personal ‘maximizers’, while protecting individual values, pursuing their own interests and expressing individualistic needs;

they may be ethnic groups and feel like they are a part of collective whole; they may feel like they are carriers of multiple identities and get involved in a conflict at the inter-group level. These perceptions are generated by the cultural formulae and ethnic hyper-identity, which becomes value-ideological basis of conflict parties and it is filled with personal, group and inter-group emotions and meanings (Rothman/Alberstein 2013, 631–659).

3. Conflict Resolution Strategy as Political Integration Resource: Rebuilding North Caucasus

According to J. Burton,

civilizations are at a critical stage, perhaps more critical than at any past stage. The past, from feudal times to modern industrial society, has been a consistent one of power politics. Indeed, even in the United States there has not been yet the movement required to abolish the essence of slavery. It has merely altered in form. There is no need any more for entrepreneurs to own and lock up slaves. They are there in their thousands in ghettos throughout the country, available at rates far below that which would be required to avoid malnutrition. They cannot run away, there is nowhere to go. Those who try to break out of the ghetto, by stealing or as entrepreneurs peddling drugs, are locked up in prison. It is important to place present conditions in a human perspective: serfdom in one of its many forms is still with us. Until we can get rid of it there will be violence and conflict (Burton 1990b, 35).

One of the first Russian concepts of conflict resolution in the North Caucasus was V. Tishkov ethnological analysis, dedicated to the Chechen conflict settlement. According to V. Tishkov,

the instability in Chechnya and the adjacent North Caucasian lands, as well as the crisis of Russia's statehood in the period of its deep transformation, generate large-scale violence on a routine everyday basis with poor prospects for stability and reconstruction. Before starting major reconstruction programs something should be done to bring into political and public discourse the attitudes which clean the road of the conflict and do not close the door for the Chechens to exercise these shared identities. There is no Russia-Chechnya' identity disposition. Otherwise, Chechens are excluded from the country's populace justifying not only atrocities on the part of the military but also a politics of caging representatives of the whole group into a category of 'no-citizens' or 'enemy citizens' without rights and privileges. This is an impossible start for post-conflict reconstruction (Tishkov 2001, 50).

M. Kramer described the most destructive North Caucasian conflict in Chechnya as a stalemate since rebels “continued to inflict enough damage on Russian soldiers to erode their morale and create the appearance of an endless, unwinnable war” (Kramer 2004, 12), but in 2006, the Russian government claimed that the war was won and the rebels routed (Baev 2006). However, as the war was winding down in Chechnya after 2004, the conflict intensified in the region as a whole (Markedonov 2010, 140). By 2009, significantly more violent events were occurring in Ingushetia and Dagestan, the republics adjoining Chechnya to the west and to the east (Mendelson/Malarkey/Moore 2010, 81; Howard 2011, 230; Kuchins/Malarkey/Markedonov 2011, 31–54). In a region where the biggest concern of ordinary people is economic insecurity and where corruption is rife and barely concealed, many young men have turned to radical Islam (Markedonov 2010, 143; Gerber/Mendelson 2009, 31–51). The attacks by the state forces on Islamists has furthered radicalized many and produced a tit-for-tat upsurge in violence by local military jama’ats (militant Islamic communities) who have increasingly attacked the organs of the Russian state and its local representatives (police, military, and political figures) (Kuchins/Malarkey/Markedonov 2011, 31–54). By 2008, the Chechen rebel leadership was integrating their separate military campaign with the wider opposition to Russian presence in the region under the aegis of the “Caucasian Front” This latest chapter of the North Caucasian conflicts has not yet reached its dénouement, though predictions of wider and deeper conflicts are common despite President’s declaration of the end of “counter-terrorism actions” in Chechnya in 2009 (Zhukov 2012, 144–156; O’Loughlin/Witmer 2012, 178–201).

The escalating of socio-political disintegration amplifies ethnic nationalism, xenophobia, intolerance, isolation tendencies and ethno-political regionalization of the North Caucasus, while causing anomy, apathy, inactivity, and egging followers of radical ideologies on ethnopolitical and religious extremism. Xenophobic and nationalist ideas are widely spread in the Russian society. Slogan “Russia for Russians!” is to some degree or another supported by the majority of interviewees since the beginning of 2000s; in 2011 it was supported by 58% of interviewees (Levada-Tsentr 2011). According to S. Janković and A. Kubiček,

Ethnic and national are substantially related, mutually dependent and reversibly associated categories of identification, reflected as a prism that compounds particular sorting and ordering the social world in accordance with the moral projection, and thus, interests of particular group. Thus a major form of their intertwining might be found not in mutually exclusive dualism between „ethnic” and „civic” nationalism, but more closely in conflation and embroidering of „ethnic” elements into etatistic conceptions, that – through particular (de)politicization, creates a diverging framework, i.e. internal and external ordering principles of a „national”, political community. For these reasons, the issue of trans-substantiation of ethno-national is especially important on the level

of production of group-self-identification and moral qualifications contained within it, as it reflects the valid composition of political communities (Janković/Kubiček 2016, 30).

Actualization of anti-conflict and civil mechanisms of political integration is associated with the necessity to develop a secular and supra-ethnic model of macrosocial consolidation that supports cross-ethnic cooperation and cross-cultural dialog. Political integration as a process of supporting and promoting civil institutions and enabling to ethno-confessional groups the possibilities to cooperate on a non-conflict basis and according to principles of safety and equality, becomes the primary method of resolving regional ethnic conflicts. According to J. O'Loughlin and F. Witmer,

the conflicts in the North Caucasus have evolved from a frontline in Grozny, the Chechen republic, in the early stages of the war in 1999–2000 to a scattered pattern of guerrilla warfare on Russian forces and local allies by a myriad of locally-based rebels as this pattern of fragmentation is evident in the local violence density scores and maps after 2006. What remains uncertain though is why this fragmented pattern has developed and is intensifying? What accounts for the fact that one community has produced a mobilized anti-Russian population while adjoining and similar communities remain quiescent? In these differences lie a real aim of disaggregated study of civil war, one that must take the local context of such activity much more seriously (O'Loughlin /Witmer 2012: 201).

The specifics of ethnic identity-based conflicts as threats and challenges of integration of the North Caucasus is that they go on against a collision of competing values and ethnic identities. The idea of value-oriented collision clarifies the concept of a regional conflict as religious-based conflict, emphasizing the systemic and genetic nature of this explanatory model. From the structural point of view, regional conflicts appear as an effect of escalation of ethno-confessional contradictions between Islam and Christianity, social inequalities and ethnic mobilization, threatening political integration in the polyethnic society. In contemporary Russia internal conflicts become obviously ethno-religious. Over half of civil conflicts after the World War II are classified as ethnic or religious. Identification of an ethnic conflict as an anti-governmental rebellion on behalf of an ethnic group is a ground for classifying the ethno-regional internal conflict (Fearon/Laitin 1996, 715–753). With the spike in “internal” wars after the collapse of the Soviet Union in 1989, the then-UN Secretary General, Boutros Boutros-Ghali, issued the UN Agenda for Peace in 1992. The report identified four overarching tasks for the UN and others to undertake preventive diplomacy, peacemaking, peacekeeping, and peacebuilding. These proposed goals introduced a broader conflict resolution research and policy agenda, beyond the emphasis on strategic bargaining and deal making. It effectively extended conflict resolution concerns to both latent and active conflicts and

to the increasingly difficult challenge of rebuilding so-called failed or failing states. In doing so, it called for understanding conflict dynamics within and between identity groups as well as governments and for exploring how relationships between such groups could be sustainably transformed – beyond negotiated settlements – such that violence would not recur (Babbitt 2011, 49).

Political integration is characterized by a tendency towards widening ethno-confessional contacts and dissolving religious boundaries in contemporary Russia. Systemic stability and safety of polyethnic regions depend on scopes and level of a macrosocial solidarity and civic integration. To this effect, a complex analysis of sociocultural integration as a process of value-oriented consolidation, making a high level of civic self-awareness and super-ethnic identification happen for ethno-confessional parties is top priority. The issues of identity construction and social group cohesion on the global level are associated with wide-scale transformations that are predetermined by the transnational capitalism, modernization and globalization. Research in theories of political integration and individualism marks out such key processes of social changes as the presence of a certain pressure, targeted identity and individualization policy and personal culture segregation (Brubaker 1996, 40).

The necessity of stimulating political integration in a multi-confessional society is determined by value-oriented and instrumental reasons, i.e. from the ethic point of view, creation of an integrated ‘society for all’ is a self-apparent societal goal; structural integration factors are associated with the necessity to narrow down cultural and social differences, leading to social de-fragmentation and affecting adversely modernization processes and ethnic conflict prevention, i.e. integration implies molding a super-ethnic and civil identity.

Political integration depends on three different, but interrelated factors, such as: 1) acknowledging pluralism of ethno-confessional identities within the unique normative and legal space; 2) representing ethnic and religious groups for providing a guarantee of their interests being considered in the process of governmental decision-making; 3) re-distributing economic resources between various ethno-confessional parties for preventing any social inequalities, polarizations, disproportions, or fragmentations based on an economic status, ethnic and religious identity.

Political integration aims at creating conditions for inclusive socio-cultural adaptation, based on tolerance and supra-ethnic-civil solidarity. Integration strategy has become a part of the migration policy in Russia, since 2012, when the “concept of governmental migration policy of Russia” was adopted. Important elements of integration policy include creating large conditions for adaptation and integration of migrants, while just a few years back the idea of “integration” was not in the “lexicon” of the Russian migration policy.

Now, all prerequisites for stating more ambitious task in the area of migration policy, while focusing not only on labor migration, on deportation of non-documented migrants and interception of illegal migration, matured in Russia as a country that is fit with resources. The time has come to mold migration flows and integrate migrant categories that the country needs (Riazantsev 2014, 32).

The theory of integration attempts to combine concepts of an individual freedom and group loyalty as contra-narratives of forced assimilation, which may be considered as a movement towards pluralism and respect of cultural differences at individual and collective levels. Political integration forms rational and communicative mechanisms of civil consolidation based on principles of social equality and justice. Social justice, the creation of the 'society for all' is an overreaching goal of integration. Justice is referred to societal principles and values, which make it possible for social parties to gain a fair share of benefit for a fair share of responsibility within their life together in the society. Concepts of social justice determine a civic society as the most desirable and achievable one, provided that rights and obligations are assigned in accordance with the agreed principles of fairness; it is an integrated society, where social parties may participate in the social, economic and political life on the basis of equality of rights and opportunities, fairness and dignity.

Political integration policy has social inclusion as its value-oriented and regulatory goal, while implying equal opportunities and rights for all social parties: the system becomes more integrated as a result of implementation of this task, which implies equality and improved life strategies. Integration critics focus on adverse effects of the integration, causing a repressive image of assimilation policy and 'forced' cultural sameness to appear in one's imagination.

Political integration issues may be summarized in the following way in the modern scientific discourse: 1) political integration has got a moral and value-oriented imperative and systemic task referring to social progress in the direction of a fairer and equal society; 2) conflict factors of social inequalities and economic polarization may be smoothed in the process of political integration by means of social inclusion of individuals and groups that were previously excluded from certain types of activity; 3) in its pursuance of social inclusion, universality and uniformity, the integration policy may level out any values of multiculturalism and principles of cultural diversity; 4) maximizing focus on the regulatory goal of the political integration may interfere with political transformations.

Political integration reduces ethnic tension, which is associated with a high level of solidarity and safety, attenuation of ethno-confessional mobilization and reduction of a negative stereotypization of 'others' as 'religious enemies.' While analyzing the status of religion and ethnicity in dynamics of regional conflicts, one should point out a relation between group identities and primordial values of closed traditional societies, where civic self-awareness and individualism do not play any

evident ideological role. Currently, such societies may function in the globalized world by means of preserving their own culture, based on collective values; group identification is correlated within such collectives with ethnic values and religious traditions. According to, an appeal to individual interests cannot patch a crack as a result of ethno-confessional contradictions, if we are dealing with an ethnic group-wide collision in the process of conflict mediation; attempts to manipulate groups may lead to identity-based conflict intensification.

According to E. Babbitt,

negotiation and conflict resolution concepts provide powerful lenses through which to assess conflict dynamics and design appropriate strategies for moving these dynamics in a constructive direction. The biggest challenge in building bridges to policy is in transferring not only the checklist of 'best practices' but also the essence of analyzing international relationships through the conflict resolution lens. We have made good progress in this direction to date, and the signs are promising for the collaboration between theory and practice to deepen in the next decade. The prerequisites of such collaboration include the ability of governments to admit that they do not have all the answers and can learn better ways of dealing with conflict and for scholars to fully appreciate the constraints under which policy makers are operating and gear their analysis to these realities (Babbitt 2011, 541).

Ethnic "identity-based" conflict has its own unique traits and some of these elements will be more evident than other, nevertheless they all are common denominators of the genesis of such conflict. The primordial approach helps us explain the conflictogenic nature of ethnicity and fundamentalism; the concept of ethno-confessional entrepreneurs explains, how institutional factors and ethnic stereotypes interact. Ethnicity and religion are the embodiment of a powerful emotional stress that may be re-activated, provided the groups are aware of a threat to the ethnicity, religious values and interests, which leads to ethnification, ethnic intolerance and, ultimately, a violent ethnic conflict (Blagojevic 2009, 7).

As violence increases, the security dilemma will become more acute and the desire for peaceful and cooperative strategies of conflict management will weaken (Lake/Rothchild 1996). This will tend to thwart the prospects for successful negotiations unless instruments of outright strategic leverage and coercive diplomacy can be found (Corbin 1994, 65; Hampson 1996, 117). Once violence has reached a threshold where no further escalation is possible without major costs, the disputants may be willing to consider other alternatives than the use of force. However, some conflicts get stuck in the middle range of the escalation curve, i.e., violence is ongoing and episodic but not sufficient to make the idea of a political solution an attractive alternative. Such conflicts are sometimes referred to as 'protracted' or 'intractable conflicts' because they are marked by self-sustaining patterns of hostility and violence; they have multiple sources or causes – including greed,

self-interest, security dilemmas, and bad neighbors or neighborhoods – and there is no apparent end in sight to violence. Lacking any apparent deadline, impending disaster, or sense of time shifting to the other side's advantage, these conflicts can be sustained for years unless others intervene and encourage the parties to change their strategic calculus and consider their negotiation options (Crocker/Hampson /Aall, 2004, 23; Babbitt 2011, 540).

The “antagonistic core” of mobilized ethnic identity is stipulated by a hyper-negative value-oriented stereotypization of the “others” in the process of constructing ethno-religious “borders” in the North Caucasus. Religious and ethnic differences do not lead to inevitable cultural conflicts, because molding prerequisites to sociocultural integration and interethnic dialog; however, when ethno-confessional differences are politicized and interpreted as threats to the group safety, identity-based conflicts arise. If Russian government does not take any effort aiming at ensuring integration and communication between ethnic groups and restraining their ethno-political pretensions, or if they are not capable and do not have any resources to that matter; if they are weak and lack intermediary institutes of the civil society, a risk of acute safety dilemma faced by the conflicting ethnic group rises. Each of ethnic group expect the other group to take advantage of government's weakness and push its ‘political agenda’. For the purpose of self-defense, the group will take “preventive measures”, which may be interpreted by the opposite party as open aggression (Achkasov 2013, 64).

4. Integration Policy and Conflict Resolution: Major Ethno-Regional Perspectives

As risk factors in the North Caucasus and Chechen republic V. Tishkov calls the absence of consistent and well-funded Russian state policy of post-conflict reconstruction; political disintegration, alienation and social disorientation of the civilian population; widespread human rights abuses; internationalization of ethnic conflicts and external support for separatists (Tishkov 2001, 52). Protracted conflicts are a consequence of re-actualization and radicalization of politicized ethnicities. Social inequalities, fragmentations and polarizations serve as systemic factors that determine the acuity of ethnic tension and escalation of identity-based conflicts in the North Caucasus. The analysis of social tension escalation and cultural identity mobilization suggests a destructive action of factors of ethno-religious intolerance and political disintegration in a region. Identity-based conflicts is not only an armed or political and legal standoff, but also the conflicts of different historiographies, historical and cultural values and symbols. This gives rise of a phenomenon of ‘competing cultural and historical traditions’, most often such antagonism

of religious or ethnic traditions within a multi-national society, fight for the 'historical heritage' (constructionists write, not without a reason, that there are not any objective historical facts, they are actually a product of interpretation of those with more or less rights to legitimate nomination of such facts) or conflicts between traditions of representatives of different social groups. A bitter rivalry of religious, as well as ethnic traditions is possible in a multi-confessional and multi-ethnic society; opposition of regional traditions, fight for determining the essence of the conflict and establishing causes of such conflict etc. Such 'war of interpretations', fight with the help of one selected subset of historical facts or another becomes a prologue of acute global conflicts.

Regional identity-based conflicts are dangerous in the way their genesis and dynamics present social dissatisfaction that is highly politicized; and the action of extremism and violence sets implies concentrating an aggressive potential in the point of ethnic intolerance and confessional irreconcilability. The degree of violence in identity-based conflicts is determined by the intensity of inter-ethnic tension and social dissatisfaction, and scope of institutional support and political mobilization being the conditions of an armed confrontation. According to V. Dudouet,

although non-state armed groups represent primary stake-holders in contemporary political conflicts, there is still little understanding among policy-makers or scholars of the internal drivers and dynamics which shape their radicalization and de-radicalization processes. For instance, one often hears the assertion that bringing rebel leaders and so-called "spoilers" to the negotiation table or converting them into peaceful politicians requires weakening, splintering, or completely dismantling their militant structures (Dudouet 2012, 47).

The fundamental obstacles to resolve ethno-regional conflicts – and major contributing factors to insurgency – remain political disintegration, social inequalities and corruption at all levels of state administration. This increases citizens' alienation from the state and promotes the search for radical alternatives, including an Islamic state (ISIS) and jihad. In recent years, deep social frustration is a major conflict driver. The authorities are perceived as unable to solve either structural concerns or daily problems. Many feel local elites have privatized the state. Those who want better services try to leave, increasing pressure on neighbouring regions and Russia's big cities. The situation is further complicated by alternative concepts of ethnopolitics and statehood. Islamists instrumentalise social problems and offer the non-democratic state based on Sharia (Islamic law) that they say will be better equipped to deliver social justice. Growing political disintegration, unresolved social problems and ineffective institutions contribute significantly to the appeal of radical ethno-nationalism and Islamist ideology, erode trust in the state and are a major reason why the North Caucasian conflicts are so difficult to solve.

Realistic and achievable goals of conflict resolution as political integration resource in the North Caucasus are: 1) strengthening the rule of law and the protection of human rights; 2) democratization and meeting the basic needs of the populations; 3) ensuring personal security for the North Caucasus people; 4) civil society building and socio-economic development; 5) improving relations between North Caucasus ethnicities and the larger Russian society.

Policy makers and conflict resolution practitioners still have a tendency to overlook or dismiss research findings. In part, this is because of the inevitable differences in professional cultures between academia and the “real world” (e.g., different professional languages, incentive structures, time horizons for results). In order for good research to inform effective practice, more links must be forged between the two. There are three ways such linkages can be strengthened: 1) cross-cultural emissaries – individual diplomats who read and follow conflict resolution research ideas and scholarship and who can translate such ideas to their counterparts; 2) bridging institutions – think tanks at which conflict resolution research can be digested and translated into policy language; 3) professional schools of international affairs – the next generation of policy makers exposed to conflict resolution research ideas in their graduate education and then taking these ideas into practice with them (Babbitt 2011, 543).

The problem-solving workshop is one type of third-party assisted dialogue, undertaken by both official and non-governmental actors. This activity is directed at ethnic, racial, or religious groups who are in a hostile relationship. Like “circum-negotiation”, this dialogue occurs at a quasi-official level around or prior to the formal peace process (Saunders 1996). Dialogue is directed at both officials and civic leaders, including heads of local non-governmental organizations, community developers, health officials, refugee camp leaders, ethnic / religious leaders, intellectuals, and academics. This dialogue process can be assisted by specialized training programs that are directed at exploring ways of establishing and building relationships, furthering proficiency in facilitation, mediation, and brokering, data collection, fact-finding, and other kinds of cooperative decision-making (Babbitt 2011, 539). As L. Kriesberg notes, much of this activity is directed at developing “constituency support for peace efforts” (Kriesberg 1996, 58).

5. Conclusion

Regional contradictions between the systemic modernization and social disintegration are the primary source of identity-based conflicts. Structurally, escalation of violence in regional conflicts is determined by the intensity and scope of ethnic mobilization and social dissatisfaction. Political integration in the North Caucasus

has fundamental goals of ensuring social safety and overcoming ethnic contradictions in their most destructive form of identity-based conflicts. Ethnopolitical mobilization, fundamentalism, social inequalities, economic polarization and civil identity crisis are structural factors that determine the acuity of socio-cultural tensions and re-escalation of deep-rooted conflicts in the North Caucasus.

The “ideological combat” between the secular modernization project and fundamentalism with growing social disintegration is the primary source of ethnic conflicts in a region. Structurally, escalation of violence in regional conflicts is determined by the intensity and scope of ethnic mobilization and social frustration as necessary conditions of a collision. Regional ethnic conflicts affect existentially meaningful collective values and group identities, that is why the participants are involved emotionally into identity-based conflicts. Such irrational conflicts are a destructive goal in itself, i.e. ethnic politicization and negative stereotypes in perceiving “the others” play a key role in conflict initiating.

Russian multi-confessional regions may overcome social disintegration and prolonged regional conflicts by a targeted design of integrative civil identity, democratization, pluralism and tolerance strategies. The integration strategy in the North Caucasus must be built up not on assimilation policy and difference suppression, but on civic solidarity and inter-ethnic cooperation principles. Confessional and ethno-national exclusivity turn into specific features that strengthen religious and ethnic identity. Establishment of tolerant relations in a polyethnic and multi-confessional North Caucasian region is of special importance.

North Caucasus region may overcome social disintegration and prolonged regional conflicts by a targeted design of integrative civil identity, democratization, ethnic pluralism and tolerance strategies. Discussing conflict resolution as a resource of political integration in the North Caucasus, it is necessary to consider the following: 1) regional integration is a macro-political project, the content of which is largely determined by issues of social security of multiethnic Russia; 2) the development of the North Caucasus after the end of armed ethnic conflicts shows the inadmissibility of structural demodernization, religious fundamentalism and isolationism. Conflict resolution strategy as political integration resource must serve as preventive tool on the conflict environment by way of providing structural solutions for regional problems, transforming and rationalizing deep ethno-confessional contradictions.

All of these issues would merit further analysis though complementary methodologies offering a more independent perspective on ethno-regional conflict dynamics. In particular, the findings gathered here call for more in-depth research on the boundaries between political integration / conflict resolution strategies and different forms of ethnic conflicts in the North Caucasus; on the internal dynamics and decision-making involved in shifting goals and strategies; and on their various implications for the processes of ethno-religious radicalization and political

integration. There also needs to be more interdisciplinary investigation on the linkages between conflict resolution strategy, social cohesion, political integration, negotiations, democratic transitions, and post-conflict institutionalization. Finally, such analysis might offer useful lessons for constructive international engagement to support the conversion of state challengers into active peace-builders, as long as these actors are politically-motivated movements, which enjoy strong social legitimacy and aspire to take part in democratic politics. Indeed, our findings call for a rethinking of conventional intervention in ethno-political conflicts, promoting the social cohesion and political integration during negotiations; offering assistance to support democratic transitions in the North Caucasus that possess a future role within a peaceful environment, in contrast to criminalization strategies (e.g. through anti-terrorist measures such as proscription and counter-insurgency) which prevent ethnic groups from expanding their civil capacities.

References

- ACHKASOV, V. (2013), Ethno-political Conflict as an Effect of Ethnization of Social Problems. In: *Politeks*. 9, 61–77.
- APPLEBY, R. S. (2000), *The Ambivalence of the Sacred: Religion, Violence, and Reconciliation*. Lanham.
- BABBITT, E. (2009), The Evolution of International Conflict Resolution: From Cold War to Peace-building. In: *Negotiation Journal*. 25, 539–549.
- BABBITT, E./HAMPSON, F. O. (2011), Conflict Resolution as a Field of Inquiry: Practice Informing Theory. In: *International Studies Review*. 13, 46–57.
- BAEV, P. K. (2006), Has Russia achieved a victory in its war against terror? In: PONARS Memo 415 Center for Strategic and International Studies (CSIS). Washington, 12–47.
- BERCOVITCH, J./KREMENYUK, V./ZARTMAN, I. W. (2009), Introduction: The Nature of Conflict and Conflict Resolution. In: Bercovitch, J./Kremenyuk, V./Zartman, I. W. (eds.). In: *The Sage Handbook of Conflict Resolution*. Thousand Oaks, CA, 4–27.
- BLAGOJEVIC, B. (2009), Causes of Ethnic Conflict: a conceptual framework. In: *Journal of Global Change and Governance*. 3, 3–18.
- BOIA, S. I. (2015), China and the New World Order in the Era of Globalization. In: *Society and Politics*. 9, 56–69.
- BREWER, M. B./GAERTNER, S. L. (2004), Toward reduction of Prejudice: Intergroup Contact and Social Categorization. In: Brewer, M. B./Hewstone, M. (eds.), *Self and Social Identity*. Oxford.
- BRUBAKER, R. (1996), *Nationalism reframed: nationhood and the national question in the new Europe*. Cambridge.
- BURTON, J. W. (1987), *Resolving Deep-Rooted Conflict. A Handbook*. Lanham.
- BURTON, J. W. (ed.) (1990a), *Conflict: Human Needs Theory*. New York.
- BURTON, J. W. (1990b), *Conflict: Resolution and Provention*. New York.
- BURTON, J. W./DUKES, F. (1990a), *Conflict: Readings in Management and Resolution*. New York.
- BURTON, J. W./DUKES, F. (1990b), *Conflict: Practices in Management, Settlement and Resolution*. New York.
- CAVANAUGH, W. (2009), *The myth of religious violence*. Oxford.
- CORBIN, J. (1994), *The Norway Channel: The Secret Talks That Led to the Middle East Peace Accord*. New York.
- CORNELL, S. E. (1998), Conflicts in the North Caucasus. In: *Central Asian Survey*. 17, 409–441.

- CROCKER, C. A. (1992), *High Noon in Southern Africa: Making Peace in a Rough Neighborhood*. New York.
- CROCKER, C. A./HAMPSON, F. O./AALL, P. (2004), *Taming Intractable Conflicts: Mediation in the Hardest Cases*. Washington.
- Danish Immigration Service (2015), *Security and human rights in Chechnya and the situation of Chechens in the Russian Federation – residence registration, racism and false accusations*. In: Report from the Danish Immigration Service's fact-finding mission to Moscow, Grozny and Volgograd, the Russian Federation. 1, 20–34.
- DUDOUET, V. (2012), *Intra-Party Dynamics and Political Transformation*. In: *International Journal of Conflict and Violence*. 6, 41–69.
- GERBER, T. P./MENDELSON, S. E. (2009), *Security through sociology: the North Caucasus and the global counterinsurgency paradigm*. In: *Studies in Conflict and Terrorism*. 32, 31–51.
- GÓRZEKI, W. (2014), *No change in the Russian Caucasus: The Winter Olympics Amid a Local War*. In: OSW – Center for Eastern Studies. *Point of View*. 47, 136–151.
- FALKOWSKI, M. (2014), *On the periphery of global jihad. The North Caucasus: The illusion of stabilization*. In: OSW – Center for Eastern Studies. *Point of View*. 45, 17–32.
- FEARON, J./LAITIN, D. (1996), *Explaining interethnic cooperation*. In: *The American Political Science Review*. 90, 715–753.
- FEDERICI, R. (2017), *Human Security and Cooperative Security*. In: *Italian Sociological Review*. 7, 221–237.
- JANKOVIĆ, S./KUBIČEK, A. (2016), *Between latency and political mobilization: configurations of the ethno-national identification among the bureaucratic-political elite of Serbia*. In: *Sociologija*. 58, 17–38.
- HAMPSON, F. O. (1996), *Nurturing Peace: Why Peace Settlements Succeed or Fail*. Washington.
- HOWARD, G. E. (2011), *Volatile Borderland: Russia and the North Caucasus*. Washington.
- KELMAN, H. C. (1996), *The Interactive Problem-Solving Approach*. In: *Managing Global Chaos: Sources of and Responses to International Conflict*. Washington, 77–93.
- KELMAN, H. C. (2008), *Reconciliation from a Social-Psychological Perspective*. In: *Social Psychology of Intergroup Reconciliation*. Oxford and New York, 143–165.
- KRIESBERG, L. (1996), *Varieties of Mediating Activities and Mediators in International Relations*. In: *Resolving International Conflicts: The Theory and Practice of Mediation*. Boulder, 57–89.
- KRAMER, M. (2004), *The perils of counterinsurgency: Russia's war in Chechnya*. In: *International Security*. 29, 5–63.
- KUCHINS, A. C./MALARKEY, M./MARKEDONOV, S. (2011), *The North Caucasus: Russia's Volatile Frontier*. In: PONARS Memo 415 Center for Strategic and International Studies (CSIS). Washington, 31–54.
- LAITIN, D. (1998), *Identity in Formation: The Russian-speaking Populations in the Near Abroad*. Ithaca.
- LAKE, D. A./ROTHCHILD, D. (1996), *Containing Fear: The Origins and Management of Ethnic Conflict*. In: *International Security*. 21, 41–75.
- LEDERACH, J. P. (1995), *Building Peace: Sustainable Reconciliation in Divided Societies*. Washington.
- Levada-Tsentr (2011), *Nationalism in Contemporary Russia*, Press release, February 4.
- LICKLIDER, R. (2005), *Comparative Studies of Long Wars*. In: *Grasping the Nettle: Analyzing Cases of Intractability*. Washington, 124–167.
- MARKEDONOV, S. (2010), *The Caucasian cauldron*. In: *Journal of International Security Affairs*. 19, 123–148.
- MARSHALL, M. G./GURR, T. R. (2005), *Peace and Conflict*. College Park, MD.
- MENDELSON, S. E./MALARKEY, M./MOORE, L. (2010), *Violence in the North Caucasus: A Bloody Year*. In: PONARS Memo 415 Center for Strategic and International Studies (CSIS). Washington, 73–87.
- Novaja Gazeta (2010), *Novaja Gazeta*, March 20.
- O'LOUGHLIN, J./WITMER, F. (2012), *The Diffusion of Violence in the North Caucasus of Russia, 1999–2010*. In: *Environment and Planning A*, 44. 10, 178–201.

- PETTIGREW, T.F./TROP, L.R. (2006), A Meta-Analytic Test of Intergroup Contact Theory. In: *Journal of Personality and Social Psychology*. 90, 751–783.
- POPOV, M. (2011), Identity-based conflicts in post-traditional Russia: national and regional aspects, Stavropol.
- REPINA, L. (2005), Science and Society: Public History in the Context of Historical Culture of the Globalization Era. In: *Codrul Cosminului*. 2, 189–203.
- ROTHMAN, J./ALBERSTEIN, M. (2013), Individuals, groups and intergroups: understanding the role of identity in conflict and its creative engagement. In: *Ohio State Journal on Dispute Resolution*. 28, 631–659.
- ROTHMAN, J. (1997), Resolving identity-based conflict: In *Nations, Organizations, and Communities*. San Francisco.
- RIAZANTSEV, S. (2014), On the linguistic integration of migrants as a new landmark of Russian migration policy. In: *Sociologicheskiye issledovaniya (Socis)*. 9, 25–37.
- SANDOLE, D. J. (1998), A Comprehensive Mapping of Conflict and Conflict Resolution: A Three Pillar Approach. In: *Peace and Conflict Research*. 5, 34–65.
- SAUNDERS, H. (1996), Prenegotiation and Circumnegotiation: Arenas of Peace Processes. In: *Managing Global Chaos: Sources of and Responses to International Conflict*. Washington, 12–43.
- TISHKOV, V. (2001), Understanding Violence for Post-Conflict Reconstruction in Chechnya. In: *Geneva: Centre for Applied Studies in International Negotiation*. 7, 42–61
- WEISS, T. G. (1996), *The United Nations and Civil Wars*. Boulder.
- ZHUKOV, Y. (2012), Roads and the diffusion of insurgent violence: The logistics of conflict in Russia's North Caucasus. In: *Political Geography*. 31, 144–156.

KATARZYNA CICHOS

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

„WARTOŚCI” CZY BEZPIECZEŃSTWO? POLITYKA SĄSIEDZKA UE (NA PRZYKŁADZIE RELACJI Z UKRAINĄ)

„Values” or security – EU Neighborhood Policy in relation with Ukraine

SŁOWA KLUCZOWE: polityka sąsiedzka UE, konflikt na Ukrainie, bezpieczeństwo

KEYWORDS: EU Neighborhood Policy, Ukrainian conflict, security

ABSTRACT: At the historical foundation of today's EU, economic growth had subordinate role to the primary goal which was the desire for peace in Europe. Since the 90's, the original goal of peace-keeping has been replaced by other objectives, such as promotion of democracy and other values of the EU. This policy has been implanted into EU's relations with Ukraine. The article examines the relation between the EU and Ukraine and raises a question if the Neighborhood Policy of the EU can be called successful and tries to find a way out of the crisis within the EU – Ukraine – Russia relations.

1. Wprowadzenie

Rola utrzymania pokoju w Europie w zasadzie została wpisana w DNA Wspólnot Europejskich (Opinia Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego 2012). R. Schuman w swej deklaracji zauważył, że „solidarność produkcji, ukaże, że wszelka wojna między Francją a Niemcami jest nie tylko nie do pomyślenia, ale i fizycznie niemożliwa” (Schuman 1963, art. 3). Tym samym analizując ideę powstania dzisiejszej Unii Europejskiej (UE), wydają się, że mimo wszystko rozwój gospodarczy odegrał podrzędną rolę w drodze do celu, jakim było pragnienie pokoju w Europie (Schuman 1963). Nie da się jednak nie zauważyć, że o ile rozwój gospodarczy nadal stanowi domenę UE, o tyle, począwszy od lat 90., cel pierwotny (utrzymanie pokoju) został zastąpiony celami, takimi jak np. promowanie demokracji czy wartości UE.

Ewidentnym zagrożeniem dla bezpieczeństwa w Europie jest obecna sytuacja na Ukrainie i ciągłe przypadki naruszenia zawieszenia broni w konflikcie z Rosją na wschodzie Ukrainy. Wydaje się jednak, że nie można dzisiejszej sytuacji na Ukrainie, jak również sposobów rozwiązania konfliktu, oceniać jedynie z perspektywy ostatnich kilku lat.

Do 1991 r. Ukraina, obok Rosji i Białorusi, była jedną z trzech republik związkowych ZSRR, posiadającą prawo głosu w ONZ. 8 grudnia 1991 r. zawarto układ białowieski, który stwierdzał, iż ZSRR, jako podmiot prawa międzynarodowego, przestał istnieć. Tym samym Ukraina, odzyskując niepodległość, uzyskała szansę na uniezależnienie się od Rosji i kształtowanie własnej polityki, w tym polityki zagranicznej i bezpieczeństwa. Już w latach 90. profesor Zbigniew Brzeziński mówił o strategicznej pozycji i roli Ukrainy, która może odegrać bardziej znaczącą rolę w regionie niż Polska (Milczarek 2006, 18). Biorąc pod uwagę cel, jakim jest zapewnienie bezpieczeństwa w Europie, stabilizacja relacji z Ukrainą po rozpadzie ZSRR, powinna stać się celem strategicznym UE. Na przestrzeni 25 lat Unia zaoferowała Ukrainie współpracę w ramach umowy o partnerstwie, polityki sąsiedzkiej, a od 2016 r. na podstawie podpisanej w 2014 r. umowy stowarzyszeniowej z Ukrainą. Obecna sytuacja na Ukrainie wymaga postawienia pytania, czy założenia przyjętych strategii i porozumień były słuszne i właściwe zarówno dla interesów UE, jak i Ukrainy oraz czy w dobie kryzysu, jaki powstał w relacjach UE – Ukraina – Rosja, istnieje rozwiązanie obecnej sytuacji.

2. Porozumienie o Partnerstwie i Współpracy

Relacja UE – Ukraina została nawiązana poprzez podpisanie 14 czerwca 1994 r. Porozumienia o Partnerstwie i Współpracy, które weszło w życie 1 marca 1998 r. Umowa ta nie tworzyła szczególnych ram współpracy pomiędzy stronami ani też nie stwarzała żadnych specjalnych warunków traktowania Ukrainy, a tym bardziej nie zawierała jakiegokolwiek klauzuli dotyczącej członkostwa Ukrainy w strukturach europejskich. Dopiero w grudniu 1999 r. Rada Europejska (RE) przyjęła strategię w sprawie Ukrainy, w której wymieniono priorytety współpracy w tym np. przyczynianie się do powstania stabilnej, otwartej i pluralistycznej demokracji na Ukrainie, współpracę w dziedzinie utrzymania stabilności i bezpieczeństwa w Europie i na świecie oraz zwiększenie ekonomicznej, politycznej i kulturalnej współpracy z Ukrainą (Wspólna strategia RE 1999).

W całym dokumencie w lakoniczny sposób odniesiono się do bardziej pogłębionej współpracy mającej zmierzać do ewentualnego członkostwa, stwierdzając jedynie, iż

UE uznaje europejskie aspiracje Ukrainy i proeuropejski wybór Ukrainy. UE pozostaje mocno zaangażowana we współdziałanie z Ukrainą na poziomie państwowym, regionalnym i lokalnym, mającym na celu wspieranie pomyślnych przemian politycznych oraz ekonomicznych na Ukrainie, które ułatwią Ukrainie dalsze zbliżenie do UE (Wspólna strategia RE 1999, pkt 6).

Co prawda już wówczas pojawiały się głosy o potrzebie współpracy z Ukrainą. Polska w 2003 r., jeszcze przed przystąpieniem do UE, sugerowała ukierunkowanie polityki UE na wschód w celu zbliżenia Ukrainy do UE. Wraz z przystąpieniem nowych państw członkowskich, w tym Polski, znaczenie relacji z Ukrainą i Białorusią zostały wzmocnione, jednakże nadal pozostały one zachowawcze (Adamczyk 2010, 196).

3. Polityka sąsiedzka i akcesyjna

W 2004 r. została ustanowiona Europejska Polityka Sąsiedztwa (EPS). EPS jest polityką Unii Europejskiej skierowaną do państw sąsiadujących, nieobjętych perspektywą członkostwa. Podstawą prawną funkcjonowania EPS jest art. 8 Traktatu o Unii Europejskiej (TUE), Tytuł V TUE, artykuły 206–207 i 216–219 Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej (TFUE) oraz umowy zawarte między UE a jej partnerami – umowy o partnerstwie i współpracy¹ oraz układ o stowarzyszeniu. W ramach EPS UE oferuje swoim sąsiadom uprzywilejowane relacje i wsparcie finansowe. Intensywność stosunków, jak również wartość pomocy, jest uzależniona od stopnia, w jakim poszczególne państwa respektują wartości UE oraz w jaki sposób przebiega u nich proces transformacji, co jest zgodne z tzw. polityką „więcej za więcej”, wprowadzoną w 2011 r. (Wspólny Komunikat KE i WPdsZiPB 2011). Obecnie EPS obejmuje relacje Unii Europejskiej z piętnastoma państwami sąsiadującymi (w tym Ukrainą) oraz z Autonomią Palestyńską.

Polityka sąsiedzka jest finansowana w głównej mierze z Europejskiego Instrumentu Sąsiedztwa (Rozporządzenie PE i Rady 2014), a wcześniej Europejskiego Instrumentu Sąsiedztwa i Partnerstwa (Rozporządzenie PE i Rady 2006). Duża ogólnikowość EPS, brak jednolitej wizji po stronie państw członkowskich (Niedźwiedzki 2015, 125) oraz niedostateczne poświęcenie uwagi państwom wschodnim przyczyniły się do propozycji Polski i Szwecji i powołania w 2009 r. Partnerstwa Wschodniego, w tym wyodrębnienia dwóch programów dla wschodnich i południowych sąsiadów: 1) Program na rzecz integracji i współpracy w ramach Partnerstwa Wschodniego (EAPIC – 130 mln EUR) oraz 2) Wspieranie partnerstwa, reform i wzrostu gospodarczego sprzyjającego włączeniu społecznemu (SPRING – 540 mln EUR)². Współpraca z Ukrainą odbywa się w ramach Partnerstwa Wschodniego. Szczyty Partnerstwa Wschodniego są organizowane co dwa lata z udziałem szefów państw i rządów UE i krajów partnerskich oraz przedstawicieli PE, KE i Europejskiej

¹ Począwszy od końca lat 90. Unia Europejska zawarła dziesięć umów o partnerstwie i współpracy, zob. Decyzje Komisji i Rady 99/602/WE, 99/614/WE, 99/515/WE, 99/490/WE, 99/491/WE, 98/401/WE, 97/800/WE, 98/149/WE, 99/593/WE, 2009/989/WE

² W ramach Wieloletnich Ram Finansowych UE na lata 2014–2020, na Europejską Politykę Sąsiedztwa, która będzie przekazywana za pomocą nowego Europejskiego Instrumentu Sąsiedztwa (ENI), UE przeznaczy 15 432 634 000 euro.

Służby Działań Zewnętrznych. Ponadto w ramach Partnerstwa Wschodniego działa Zgromadzenie Parlamentarne – Euronest, które ma charakter konsultacyjny oraz nadzorczy, a w jego skład wchodzi 60 posłów do Parlamentu Europejskiego (PE) i 10 posłów do parlamentu z każdego kraju partnerskiego.

Trudno ocenić skuteczność realizacji zamierzonych celów EPS. Nie da się nie zauważyć, że na przestrzeni ostatnich 10 lat jej obowiązywania sytuacja na granicach UE uległa pogorszeniu i znacznej destabilizacji. W dokumencie konsultacyjnym z 2015 r. „W stronę nowej europejskiej polityki sąsiedztwa” zauważono:

EPS nie zawsze była w stanie odpowiednio reagować ani na te ostatnie wydarzenia, ani na zmieniające się aspiracje naszych partnerów. W związku z tym interesy UE nie zostały w pełni zaspokojone (Wspólny Dokument Konsultacyjny KE i WPdsZiPB 2015).

Można dodać, iż patrząc na sytuację na granicach UE, interesy państw sąsiednich również nie zostały zaspokojone. EPS przez swoją ogólnikowość i brak jasnych przesłanek, dotyczących np. oczekiwań względem państw partnerskich w celu możliwości głębszej współpracy, nie wzbudza zaufania partnerów. Polityka „więcej za więcej” wydaje się całkowicie retoryczna (Kuruzowska/Pawlak 2011, 121–122). Z jednej strony już jej założenia sugerują, że UE chce ingerować w wewnętrzną politykę swoich sąsiadów (w celu „promocji demokracji”), co może być trudne do zaakceptowania dla poszczególnych partnerów. Z drugiej strony EPS miała poprzez promocję demokracji zapewnić stabilizację regionu. Dziś możemy stwierdzić, że nie osiągnięto żadnego z przewidzianych założeń. Instrumenty powołane w celu uskutecznienia współpracy wydają się nie mieć żadnego realnego znaczenia dla sytuacji geopolitycznej. Przykładem są działania Euronestu, który już na pierwszym posiedzeniu nie był w stanie wydać rezolucji w sprawie Białorusi (Szczepanik, 2011), a na oświadczenie dotyczące sytuacji na Ukrainie czekano dwa lata. Co prawda w trakcie posiedzenia Euronestu w maju 2015 r. przyjęto rezolucję poświęconą rosyjskiej agresji na Ukrainę (Euronest Resolution 2015). Rezolucja ta jednak nie wniosła niczego nowego i ograniczała się do potępienia agresji oraz apelu o zakończenie konfliktu, wskazując na porozumienie podpisane przez przywódców Rosji, Niemiec, Francji i Ukrainy w Mińsku z lutego 2015 r. oraz wzywając UE do dalszych działań wspierających Ukrainę. Działania Euronestu mają charakter doradczy, niemniej jednak przyjęcie rezolucji po podpisanym w zupełnie innym gronie porozumieniu z Mińska pokazuje niską skuteczność tego zgromadzenia, jak i całej EPS.

4. Umowa stowarzyszeniowa

Ukraina nie jest i nigdy nie była objęta programami przedakcesyjnymi³, w ramach których uwzględniono jako potencjalnych kandydatów państwa, takie jak Albania, Bośnia i Hercegowina czy Serbia. Wyjątkiem były programy TAIEX i TWINNING, które uruchamiano w ramach wyżej opisanej współpracy ENPI. W ramach polityki sąsiedzkiej, ani też w żadnym innym dokumencie, nie dano Ukrainie nadziei na nawet odległe w czasie członkostwo w UE. Jedynym sukcesem dyplomacji ukraińskiej było otrzymanie deklaracji, iż umowa zastępująca porozumienie z 1994 r. będzie umową stowarzyszeniową, co zostało potwierdzone na szczycie UE–Ukraina w Paryżu w 2008 r. w przyjętej wówczas deklaracji.

Warto zauważyć, że umowa stowarzyszeniowa to forma porozumień UE z państwami trzecimi istniejąca od samego początku funkcjonowania Wspólnot. Termin ten został zastosowany już w traktacie ustanawiającym Europejską Wspólnotę Węgla i Stali i dotyczył stowarzyszenia ze Wspólnotą niektórych krajów Afryki, Karaibów i Pacyfiku. Porozumienia te cechują się przede wszystkim szerokim zakresem przedmiotowym i obejmują dziedziny, takie jak współpraca gospodarcza, handlowa, społeczna, polityczna itp. (Sozański 2007, 484 i 489). Uprawnienie do zawierania umów międzynarodowych znajduje się w art. 217 TFUE. Jednocześnie w latach 90. pojawiły się umowy zaliczane do kategorii umów o stowarzyszeniu rozwojowym (Rusztowski/Górnica 1998, 223–224). Zatem z perspektywy relacji UE z Ukrainą nie było potrzeby od razu podpisywania umowy ukierunkowanej na członkostwo w UE czy pogłębioną współpracę gospodarczą. Można było zastosować umowę ukierunkowaną np. na współpracę na rzecz rozwoju, powszechnie stosowaną w relacjach z państwami trzecimi (Cichos 2016).

Od początku negocjacje nowej umowy z Ukrainą były trudne. Umowa stowarzyszeniowa z Ukrainą miała zostać podpisana do końca 2010 r. Zmiany polityczne, w tym przejście władzy przez Partię Regionów Wiktora Janukowycza, obalenie rządu Julii Tymoszenko, oskarżenie i skazanie jej za defraudacje spowodowały, a wręcz zablokowały prace nad końcową wersją dokumentu. Podpisanie umowy było przekładane do 21 listopada 2013 r., kiedy rząd Ukrainy ogłosił zawieszenie procesu przygotowań do podpisania umowy o stowarzyszeniu i kompleksowej strefie wolnego handlu z Unią Europejską. Wywołało to prounijne manifestacje zwane Majdanem, które przyczyniły się do przewrotu i obalenia prezydentury Wiktora Janukowycza. Pomimo konfliktu wewnętrznego oraz agresji Rosyjskiej na Krym nowe władze z premierem Arsenijem Jaceniukiem i wybranym w maju 2014 r. prezydentem Petrem Poroszenką 21 marca 2014 r. podpisały polityczną część umowy. Podczas szczytu

³ Przykłady powołanych funduszy to: Europejski Fundusz Społeczny, Europejski Fundusz Orientacji i Gwarancji Rolnej czy Finansowy Instrument Orientacji Rybołówstwa.

Rady Europejskiej w Brukseli – 27 czerwca 2014 r. została podpisana druga, gospodarcza część umowy stowarzyszeniowej pomiędzy UE a Ukrainą.

Umowa stowarzyszeniowa UE z Ukrainą liczy łącznie ponad 1200 stron i składa się z: preambuły, 7 tytułów, 43 załączników i 3 protokołów. Umowa opiera się na wspólnych wartościach, w tym poszanowaniu zasad demokratycznych, praworządności itp. W preambule podkreślono, że Ukraina jest uznana za kraj europejski, który dzieli wspólną historię i wspólne wartości z państwami członkowskimi UE i zobowiązuje się propagować te wartości. Zwrócono uwagę na przywiązanie Ukrainy do tożsamości europejskiej. Z punktu widzenia współpracy UE z Ukrainą istotny jest Tytuł IV poświęcony DCFTA, która znacznie wykracza poza klasyczne ujęcie strefy wolnego handlu. Przewiduje się nie tylko wzajemne otwarcie rynków dla większości towarów i usług oraz zniesienie większości cel i innych barier w zakresie handlu, lecz także zbliżanie obowiązujących przepisów do norm i standardów UE w dziedzinach związanych z handlem, zamówieniami publicznymi, własnością intelektualną itp. Oficjalne spotkania UE – Ukraina powinny odbywać się na corocznych szczytach, zaś współpraca na szczeblu ministerialnym – w ramach powołanej w art. 461 Rady Stowarzyszenia. Celem Rady jest nadzorowanie i monitorowanie stosowania i wykonania Umowy oraz dokonywanie okresowego przeglądu funkcjonowania Umowy w świetle jej celów. Powołano również Parlament Stowarzyszenia, w którym zasiadać mają członkowie PE i Rady Najwyższej Ukrainy (art. 467). 24 listopada 2016 r. odbył się szczyt UE – Ukraina. Podczas szczytu koncentrowano się na kwestiach praworządności. Zdecydowano o przekazaniu 104 mln euro na reformę administracji publicznej. Strony podpisały też umowę o finansowaniu „antykorupcyjnej inicjatywy UE na Ukrainie” (15 mln euro). Odnosząc się do konfliktu na Ukrainie, Przewodniczący Rady Europejskiej zadeklarował, że Europa musi zrobić wszystko, co w jej mocy, by Ukraina zachowała niepodległość, suwerenność i stabilność. Bez większym sukcesów czy deklaracji odbył się ostatni szczyt UE–Ukraina (12–13.07.2017 r.), na którym w zasadzie przywódcy UE zaapelowali o dalszą realizację reform na Ukrainie i ponownie poparli jej niezależność, suwerenność i integralność terytorialną.

Zwraca się uwagę, że umowa z Ukrainą nie jest typową umową stowarzyszeniową, ale nazywana jest nawet pierwszą umową nowej generacji umów stowarzyszeniowych (Van der Loo 2013, 226). Wynika to z faktu, że pomimo iż nie jest umową ukierunkowaną na członkostwo w UE, tworzy wyjątkową możliwość politycznej i ekonomicznej integracji. Wielość szczegółowych regulacji, mających na celu zbliżenie systemów prawnych, to z jednej strony duża szansa dla Ukrainy, z drugiej zaś duże wyzwanie dla przyszłej współpracy. Już dziś bowiem, zwracając uwagę na unikatowość tej umowy, podkreśla się, jak wiele trudności przyniesie jej realizacja (Petrov 2013, 219–221). Oznacza to, iż dopiero w momencie faktycznego wykonania tej umowy będzie można ją ocenić. W chwili obecnej trudno jednak stwierdzić, by w relacjach UE – Ukraina pojawił się znaczący przełom.

5. Podsumowanie

Podsumowując, należy stwierdzić, że w ciągu ostatnich lat sytuacja polityczna w rejonach zarówno południowych, jak i wschodnich UE uległa destabilizacji. Nie da się zatem nie zauważyć, że polityka sąsiedzka poniosła klęskę (Fischer 2012, Whitman 2012). Patrząc na zastosowaną politykę „więcej za więcej”, ma się wrażenie, że UE zapomniała, że ma interes w utrzymaniu stabilizacji w Europie czy Afryce Północnej. Stabilizacji nie da się jednak osiągnąć zwlekając przez lata z nawiązaniem aktywnych stosunków ułatwiających rozwój gospodarczy oraz ciągle nie doceniając znaczenia Ukrainy i traktując te relacje przez pryzmat państwa niestabilnego i niedemokratycznego (Adamczyk 2010, 198–203) o ciągle nieprzeprowadzonej w pełni transformacji ustrojowej (Czachor 2015). Problem procesu demokratyzacji Ukrainy wydaje się dominować w jej wszelkich relacjach z UE. Przykładem są działania PE, który Ukrainą zajmował się w bardzo ograniczonym zakresie, zwracając np. szczególną uwagę na problem „selektywnej sprawiedliwości” na Ukrainie i problem traktowania przywódców opozycji, w tym byłej premier Julii Tymoszenko (Rezolucja PE 2011a), co powodowało, że kwestie wewnętrznej polityki Ukrainy miały zasadnicze znaczenie dla relacji UE z Ukrainą (Staszczuk 2013, 112–114). Parlament przyjął szereg rezolucji w sprawie sytuacji politycznej na Ukrainie (Rezolucja PE 2010), dotyczących przyszłości partnerstwa wschodniego (Rezolucja 2013), czy wyrażając poparcie dla układu o stowarzyszeniu UE i Ukrainy (Rezolucja PE 2011b). Niemniej jednak rozmowy o przyszłości współpracy w dużej mierze ograniczyły się do oceny funkcjonowania sądownictwa i krytyki procesów opozycji. Jednocześnie niewiele w tym czasie zrobiono dla wzmocnienia gospodarki i próby uniezależnienia Ukrainy od Rosji, a propozycje wsparcia finansowego były całkowicie niewspółmierne do potrzeb Ukrainy⁴.

Wskazuje się jednak, że można było przewidzieć, iż chęć przejścia wpływów na Ukrainie przez UE spowoduje ingerencję Rosji, obawiającej się utraty kolejnej strefy wpływów oraz naruszy istniejący *status quo* w Europie. J. J. Mearsheimer (2014) mówi wprost, że to UE i USA ponoszą odpowiedzialność za sytuację na Ukrainie poprzez swoje działania na rzecz włączenia Ukrainy do UE i NATO. Stwierdzenie takie wydaje się bardzo mocne. Jednak w ocenie całości polityki sąsiedzkiej UE warto postawić pytanie, czy słuszne było i jest stawianie „wartości” jako priorytetu w zakresie nie tylko polityki członkowskiej, co jest zrozumiałe, lecz także w zakresie

⁴ Dla przykładu na politykę spójności w ramach UE w ciągu najbliższych 7 lat przewiduje się 325 mld euro, na konkurencyjną gospodarkę 126 mld, a na rolnictwo 373 mld. W sumie daje to kwotę 825 mld euro do podziału pomiędzy państwa UE. Polska z tej kwoty uzyska 106 mld euro, co daje rocznie ponad 400 euro na mieszkańca. W ramach pomocy z Partnerstwa Wschodniego dla Ukrainy w latach 2011–2013 przewidziano rocznie 130 mln euro, co daje na jednego Ukraińca około 2,80 euro. Dostosowanie swojego prawodawstwa do potrzeb UE będzie Ukrainę kosztować nawet do ok. 150 mld euro (Potocki 2013; Kubik 2013).

współpracy z państwami, które nie mają statusu kandydujących do UE. Nie da się bowiem nie zauważyć, że działania UE na rzecz promocji demokracji wiążą się z popieraniem liderów należących do ruchów antyrosyjskich, a tym samym ingerują w sprawy wewnętrzne np. Ukrainy, jak również wykorzystują pozycję Ukrainy do działań przeciwko Rosji. Trudno jednak nazwać tę politykę skuteczną. Obserwując obecną sytuację w Europie, wydaje się, że koncepcja ta nie przynosi korzyści ani Ukrainie czy innym państwom objętych EPS, ani samej UE. Działania na rzecz „demokratyzacji sąsiadów” przyczyniły się bowiem do destabilizacji regionu, niekontrolowanej fali migracji, a tym samym osłabienia bezpieczeństwa Europy.

Pozostaje zatem pytanie, jaka jest alternatywa dla obecnej polityki UE? J. J. Mearsheimer (2014, 10) wskazuje, że możliwym rozwiązaniem kryzysu na Ukrainie byłoby utworzenie strefy „neutralnej”. Ukraina byłaby państwem niezależnym, które w przyszłości nie miałyby należeć do żadnej ze stref wpływu. Aby osiągnąć ten cel, Stany Zjednoczone i ich sojusznicy powinni publicznie wykluczyć ekspansję NATO na Ukrainie. Jednocześnie, w związku z trudną sytuacją gospodarczą Ukrainy zarówno Rosja, jak i UE powinny pomóc Ukrainie wyjść z kryzysu i ustabilizować sytuację gospodarczą. Należałoby opracować programy gospodarcze umożliwiające przy pomocy UE, Rosji, USA, Międzynarodowego Funduszu Walutowego itp. wyprowadzić Ukrainę z zapaści finansowej. Zachód powinien zaprzestać wspierania „wartości” w znaczeniu liderów antyrosyjskich ugrupowań, a jednocześnie społeczność międzynarodowa powinna sprawować nadzór nad przestrzeganiem praw człowieka na Ukrainie (Mearsheimer 2014, 11).

Być może powyższe rozwiązanie jest kontrowersyjne, zwłaszcza w kontekście prawa narodów do samostanowienia. Jest to jednak alternatywa, która może spowodować wyjście z impasu w relacjach Ukraina – Rosja i zaprzestanie działań wojennych na Ukrainie. Ponadto wydaje się, że w tym momencie ani Ukraina nie jest gotowa na członkostwo w UE, ani UE nie jest gotowa na bardziej pogłębioną współpracę z Ukrainą. Iluzja, którą próbują utrzymać liderzy polityczni po jednej i drugiej stronie, ma tragiczne konsekwencje przede wszystkim dla samych Ukraińców. Sytuację pogłębia też kryzys w całej Europie. Dlatego może warto odejść od mimo wszystko teoretycznej polityki na rzecz promocji demokracji i powrócić do pierwotnych celów UE z uwzględnieniem tego, że priorytetem powinno stać się zapewnienie pokoju i rozwoju gospodarczego Ukrainie oraz bezpieczeństwa w Europie. Za podjęciem kompromisowych rozmów z Rosją przemawia również sytuacja geopolityczna. W dobie kryzysów na południowych granicach UE, niekontrolowanych migracjach oraz wewnętrznych problemów UE stabilizacja relacji z Rosją na terenie Ukrainy wydaje się rozwiązaniem rozsądnym, umożliwiającym nie tylko powrót do normalnego życia milionom Ukraińców, lecz także skoncentrowanie się na rozwiązywaniu problemów, z którymi obecnie boryka się UE.

Bibliografia

- ADAMCZYK, A. (2010), The Role of Poland in the Creation Process of the Eastern Partnership. W: Yearbook of Polish European Studies. 13, 195–204.
- CICHOS, K. (2016), Unijna polityka współpracy na rzecz rozwoju. Zagadnienia prawne. Katowice.
- CZACHOR, R. (2015), Główne tendencje w procesach kształtowanie się procesów politycznych państw postradzieckich. W: Przegląd Wschodnioeuropejski. VI/2, 85–98.
- Euronest Resolution (2015), Euronest Resolution on the Russian military aggression against Ukraine and the urgent need for a peaceful resolution to the conflict, NEST/RF/1055166/EN, AP 101.834v01-04, 17.03.2015.
- FISZER, J.M. (2012), Europejska polityka sąsiedzka. Geneza, doświadczenia, perspektywy. Warszawa.
- KUBLIK, A. (2013), Szczyt niespełnionych nadziei. Czemu Ukraina woli Rosję od UE? W: Gazeta Wyborcza z 25.11.
- KURUZOWSKA, X./PAWLAK, P. (2011), The UE's Partnership – More for More, or More of the Same? W: Yearbook of Polish European Studies. 14.
- MEARSHEIMER, J. J. (2014), Why the Ukraine Crisis Is the West's Fault, The Liberal Delusions That Provoked Putin. W: Foreign Affairs. 9–10.
- MILCZAREK, D. (2006), Eastern Dimension of European Union's Foreign Policy. W: Yearbook of Polish European Studies. 10, 9–26.
- NIEDŹWIEDZKI, S. (2015), Zagrożenia procesu integracji europejskiej w ujęciu politycznym, społecznym i tożsamościowym. W: Przegląd Wschodnioeuropejski. VI/2, 113–128.
- Opinia Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego (2012), Opinia Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego: Rola Unii Europejskiej w budowaniu pokoju w stosunkach zewnętrznych: sprawdzone rozwiązania i perspektywy, 2012/C 68/04, 19.01.2012.
- PETROV, R. (2013), Conditionality and Approximation of Law provisions in the EU–Ukraine Association Agreement. Law of Ukraine. 2, 216–222.
- POTOCKI, M. (2013), Podpisanie umowy stowarzyszeniowej z UE kosztowałoby Ukrainę 156,3 mld euro. W: Forsal.pl z 28.11.
- Rezolucja PE (2010), Rezolucja PE w sprawie Ukrainy, P7 TA(2010)0444, 25.11.2010.
- Rezolucja PE (2011a), Rezolucja PE w sprawie Ukrainy: sprawy Julii Tymoszenko i innych członków poprzedniego rządu, P7 TA(2011)0272, 9.06.2011.
- Rezolucja PE (2011b), Rezolucja PE zawierające zalecenia PE dla Rady, Komisji oraz Europejskiej Służby Działań Zewnętrznych w w sprawie negocjacji dotyczących układu o stowarzyszeniu między UE a Ukrainą, 2011/2132(INI), 1.12.2011.
- Rezolucja PE (2013), Rezolucja PE w sprawie wyniku szczytu w Wilnie i przyszłości Partnerstwa Wschodniego, zwłaszcza w odniesieniu do Ukrainy, P7 TA(2013)0595, 12.12.2013.
- Rozporządzenie PE i Rady (2006), Rozporządzenie PE i Rady nr 1638/2006 określające przepisy ogólne w sprawie ustanowienia Europejskiego Instrumentu Sąsiedztwa i Partnerstwa, 24.10.2006.
- Rozporządzenie PE i Rady (2014), Rozporządzenie PE i Rady nr 232/2014 ustanawiające Europejski Instrument Sąsiedztwa, 11.03.2014
- RUSZTOWSKI, J./GÓRNICZ, E. (1998), Leksykon integracji europejskiej. Warszawa.
- SCHUMAN, R. (1950), Deklaracja z 9 maja 1950 r. W: <http://europa.eu/about-eu/basic-information/symbols/europe-day/index_pl.htm>; art. 3, Traktat o Unii Europejskiej. Wersja skonsolidowana, Dz.Urz. 30.03.2010 C83.
- SCHUMAN, R. (1963), Pur l'Europe. Paris.
- SOZAŃSKI, J. (2007), Porozumienia Międzynarodowe Wspólnot i Unii Europejskiej; w świetle norm *maquis communautaire* oraz Konstytucji dla Europy z uwzględnieniem orzecznictwa Trybunału Sprawiedliwości – studium prawno-traktatowe. Toruń.
- STASZCZYK, S. (2013), Stanowisko parlamentu europejskiego wobec procesu stowarzyszeniowego Ukrainy z Unią Europejską. W: Polityka i Społeczeństwo. 3, 100–119.

- SZCZEPANIK, M. (2011), Partnerstwo Wschodnie: porażka Euronestu. W: Gazeta Wyborcza z 17.09.
- VAN DER LOO, G. (2013), The EU–Ukraine Free Trade Agreement: Deep and Comprehensive? Law of Ukraine. 3.
- WHITMAN, R. G./WOLFF, S. (2012), The European Neighborhood Policy in Perspective: Context, Implementation and Impact. Hampshire.
- Wspólna strategia RE (1999), Wspólna strategia RE w sprawie Ukrainy, 1999/877/WPZiB, 24.10.2006.
- Wspólny Dokument Konsultacyjny KE i WPdsZiPB (2015), Wspólny Dokument Konsultacyjny KE i WPdsZiPB: W stronę nowej europejskiej polityki sąsiedztwa, JOIN/2015/0006, 4.03.2015
- Wspólny Komunikat KE i WPdsZiPB (2011), Wspólny Komunikat KE i WPdsZiPB: Nowa koncepcja działań w obliczu zmian zachodzących w sąsiedztwie, COM(2011) 303, 25.05.2011.

AGNIESZKA MIARKA
Uniwersytet Śląski w Katowicach

STOSUNKI MOŁDAWSKO-ROSYJSKIE W DRUGIEJ DEKADZIE XXI WIEKU

Moldovan-Russian Relations in the Second Decade of the 21st Century

SŁOWA KLUCZOWE: Rosja, Mołdawia, strategiczne partnerstwo, Naddniestrze, Igor Dodon

KEYWORDS: Russia, Moldova, strategic partnership, Transnistria, Igor Dodon

ABSTRACT: The purpose of this article is to characterize the relations between Moldova and Russia in the second decade of the 21st century. The author describes influence of presidential elections in Moldova (2016) on Moldovan – Russian relations. The new president, Igor Dodon, wants to return to a strategic partnership with Russia. Presidential activity has improved the relations of Chisinau–Moscow in many areas. The paper also presents problematic issues: Transnistrian case and Moldovan-Ukrainian border. The current diplomatic crisis and the position of the Moldovan government towards Russia are also very important. The author analyzed and interpreted: documents of the Republic of Moldova, official statements by the authorities of Moldova and Russia, interviews.

1. Wpływ wyborów prezydenckich w Mołdawii z 2016 roku na relacje z Rosją

Warto nadmienić, że relacje na linii Kiszyniów–Moskwa były bardzo napięte przed wyborami prezydenckimi w 2016 r. Czynnikiem, który zdecydowanie wpłynął na zaostrzenie stosunków między tymi państwami, było podpisanie przez stronę mołdawską umowy stowarzyszeniowej z Unią Europejską w czerwcu 2014 r. Wydarzenie to stanowiło implikację prozachodniej linii politycznej koalicji partii Sojusz na rzecz Integracji Europejskiej, który zdynamizował proces przybliżania Kiszyniowa do struktur europejskich. Umowa została parafowana w listopadzie 2013 r. podczas szczytu Partnerstwa Wschodniego w Wilnie, a rok później podpisana przez będącego wówczas premierem Iuriego Leance, wskazującego, iż jest to historyczne wydarzenie dla Mołdawii (Gruziya i Moldaviya 2014). W odpowiedzi na włączenie Kiszyniowa w orbitę oddziaływań podmiotów zachodnich Moskwa wprowadziła zakaz importu mołdawskich produktów: wina, konserw, owoców i mięsa. Ponadto decydenci rosyjscy zaczęli wywierać presję na kapitał ludzki tego

państwa poprzez nieprzedłużanie umów o pracę mołdawskim robotnikom mającym zatrudnienie w Federacji Rosyjskiej. Była to dotkliwa decyzja dla Mołdawii, gdyż ok. 500–700 tys. jej obywateli pracowało w Rosji (Miarka 2016, 235).

Fundamentalne znaczenie dla powolnego ocieplania stosunków bilateralnych między państwami, miało objęcie urzędu prezydenta Republiki Mołdawii przez Igora Dodona, który wygrał wybory prezydenckie w 2016 r. (warto zaznaczyć, że były to pierwsze bezpośrednie wybory prezydenckie w Mołdawii od 1996 r.). Polityk ten wywodzi się z Partii Socjalistów Republiki Mołdawii, odznaczającej się prorosyjskim nastawieniem. Administracja Rosji przyjęła z zadowoleniem wyniki mołdawskich wyborów prezydenckich, co wybrzmiewało w oficjalnych komentarzach dotyczących tego wydarzenia. Akcentowano, iż przeprowadzone wybory spełniały wszelkie standardy demokratyczne, a Dodon będzie prezydentem wszystkich Mołdawian, starającym się wsłuchiwać w głosy nie tylko zwolenników, lecz także przeciwników. Zaznaczano również otwarcie zainteresowanie strony rosyjskiej prowadzeniem konstruktywnego dialogu w celu zrealizowania deklaracji nowego prezydenta dotyczącej rozwijania współpracy między Moskwą a Kiszyniowem w różnych dziedzinach (Kommentarij Departamenta informatsii 2016). Strategiczny zwrot ku Rosji w polityce zagranicznej Mołdawii, jaki chciał zapoczątkować Dodon, potwierdzał kierunek jego pierwszej oficjalnej wizyty w charakterze głowy państwa. Prezydent udał się w styczniu 2017 r. z wizytą właśnie do Rosji. Jest to przełomowe wydarzenie w relacjach Kiszyniów–Moskwa, bowiem była to pierwsza oficjalna wizyta prezydenta Republiki Mołdawii w Federacji Rosyjskiej od 2008 r. Mała intensywność kontaktów między decydentami mołdawskimi i rosyjskimi przed 2017 r. spowodowana była wcześniej zaznaczanym prozachodnim kursem Kiszyniowa i niechęcią do budowania ściślejszych powiązań z Moskwą. 17 stycznia 2017 r. Dodon spotkał się z Władimirem Putinem. Podczas rozmowy prezydenci dyskutowali o perspektywach rozwoju dwustronnej współpracy handlowo-gospodarczej i kulturalno-humanitarnej, jak i wciąż aktualnych problemach związanych przede wszystkim z kwestią Naddniestrza. W trakcie wspólnej konferencji prasowej, która odbyła się w tym samym dniu, Putin wskazywał, że Mołdawia jest ważnym partnerem Rosji w regionie i – mimo wcześniejszych nie najlepszych relacji – wizyta prezydenta Mołdawii stanie się pierwszym impulsem ku intensyfikacji współpracy. Należy zwrócić uwagę na słowa Dodona, będące świadectwem jego zdeterminowania w odbudowie przyjaznych relacji z Moskwą. Według prezydenta jego wybór potwierdził, że większość obywateli Mołdawii podziela jego wizję powrotu do strategicznego partnerstwa z Rosją oraz rozwiązania konfliktu naddniestrzańskiego (Peregowory s Prezidentom 2017). Co więcej, już podczas tej wizyty prezydent Mołdawii wyraźnie ujawnił swój eurosceptycyzm, który zapowiadał chęć zdecydowanej reorientacji linii politycznej Kiszyniowa. W toku spotkania z przewodniczącą Rady Federacji Walentiną Matwijenko prezydent stwierdził, iż zbyt pośpiesznie podjęto decyzję

o podpisaniu umowy stowarzyszeniowej z UE i podjęcie starania w kierunku jej anulowania (Spiker SF provela 2017).

Wizja polityki zagranicznej prezydenta Dodona odpowiada oczekiwaniom rosyjskiego sojusznika, który dąży do zatrzymania Mołdawii w swojej strefie wpływów. Dowodem na podzielenie strategii geopolitycznej Moskwy jest inicjowanie przez prezydenta kroków mających zahamować relacje ze strukturami unijnymi. Prezydent zaapelował do urzędników europejskich o zamrożenie pomocy finansowej dla Mołdawii w wysokości 100 mln euro. Jak argumentował Dodon, choć Kiszyniów otrzymał wydatną pomoc ze strony zachodnich sojuszników, to była ona motywowana względami geopolitycznymi w celu utrzymania przy władzy oligarchicznego rządu, a nie aby poprawić jakość życia obywateli (Dodon otkazalsya ot 2017). Te słowa odnoszą się do decyzji Parlamentu Europejskiego, który ostatecznie wstrzymał dotacje dla Mołdawii do czasu zakończenia prac Komisji Weneckiej w sprawie projektu zmian w systemie wyborczym, budzących wiele wątpliwości. Podnoszone są głosy, że mają jedynie zapewnić mandaty Partii Demokratycznej w wyborach parlamentarnych, które zostaną przeprowadzone w 2018 r. Można też nadmienić, że jeszcze w 2016 r. prezydent nakazał usunięcie flagi UE ze swojej rezydencji. Należy to traktować jako symbol nieprzychylności nowej głowy państwa względem dotychczasowego kursu Mołdawii. Kolejną, po integracji z UE, kwestią problematyczną na linii Moskwa–Kiszyniów była potencjalna partycypacja Mołdawii w NATO. Szef MSZ Rosji Siergiej Ławrow wskazywał w 2014 r., że jeżeli Mołdawia będzie chciała odstąpić od swojej polityki pozostawania poza blokami polityczno-wojskowymi, to mieszkańcy Naddniestrza będą mieli prawo zdecydować o swojej przyszłości (Ławrow: jeśli Mołdawia 2014). Chociaż status neutralności jest oficjalnie zapisany w art. 11 mołdawskiej konstytucji, to intensywna kooperacja państwa z zachodnimi partnerami niepokoiła rosyjskich decydentów. Tendencje separatystyczne regionu naddniestrzańskiego były wykorzystywane jako instrumentarium pozwalające wywierać presję na Kiszyniów oraz uniemożliwiające pełne włączenie tego państwa w aktywny dialog z Zachodem. Zainicjowana prorosyjska linia polityczna Dodona zminimalizowała obawy Moskwy o włączenie Mołdawii w strefę oddziaływania NATO. Prezydent niejednokrotnie podkreślał swój zdecydowany sprzeciw wobec uczestnictwa Kiszyniowa w strukturach NATO. W trakcie spotkania z przewodniczącym Dumy Państwowej Władimirem Wołodinem (maj 2017) Dodon wymienił wśród kwestii niepodlegających żadnym negocjacom i ustępstwom ze strony mołdawskiej status neutralności Mołdawii, akcentując, że członkostwo w NATO jest kategorycznie niedopuszczalne (Prezident Dodon: Moldaviya 2017). Co więcej, prezydent podejmuje działania w celu zabezpieczenia przestrzegania tej zasady. Według głowy państwa zapisy konstytucyjne są niewystarczające, dlatego promuje konieczność uchwalenia odrębnej ustawy o międzynarodowej neutralności Mołdawii. Miałoby to wzmocnić respektowanie wyboru Kiszyniowa przez społeczność międzynarodową. Już w lutym 2017 r. została wystosowana propozycja,

aby przedstawiciele NATO podpisali dokument, w którym potwierdzą poszanowanie neutralności Mołdawii. Ze względu na dynamicznie zmieniającą się sytuację w regionie same deklaracje państw członkowskich NATO są, w optyce mołdawskiej, niewystarczające. Oficjalny dokument, na łamach którego członkowie społeczności międzynarodowej uznałyby neutralność Mołdawii, zakończyłyby dywagacje na temat możliwości włączenia tego państwa do jakiegoś zorganizowanego sojuszu wojskowego. Dodon zwrócił też uwagę na fakt, iż taki krok pomógłby w zdynamizowaniu negocjacji dotyczących Naddniestrza (Grishin 2017).

Eurosceptycyzm i antyzachodniość z jednej strony oraz otwarcie i deklarowana chęć odbudowy strategicznego sojuszu z Federacją Rosyjską z drugiej wpłynęły na zintensyfikowanie relacji na najwyższych szczeblach władzy między Kiszyniowem a Moskwą. Prezydent Dodon spotkał się z rosyjskimi decydentami również w marcu i maju 2017 r. Wizyty nie stanowiły jedynie wyrazu dążenia do budowy wizerunku przyjaznych relacji łączących państwa, ale przyczyniły się do uzyskania realnych korzyści przez Kiszyniów. Jak już wspomniano, w odwecie za podpisanie umowy stowarzyszeniowej z UE Rosja utrudniała aktywność Mołdawian na rosyjskim rynku pracy. Szacuje się, że 250 tys. migrantów zarobkowych miało problemy ze służbami migracyjnymi. Jedną z najważniejszych implikacji marcowych rozmów Putin–Dodon było przedłużenie okresu amnestii migracyjnej dla obywateli Mołdawii do 12 maja 2017 r. Wcześniejsze ustalenia zakładały, że migranci zarobkowi będą mieli 3 tygodnie od 1 marca na uregulowanie kwestii formalnych swojego pobytu, dzięki czemu udało się załatwić tę sprawę ok. 10 tys. osób (Period legalizatsii dlya 2017). Z kolei trzecia wizyta Dodona związana była z obchodami Dnia Zwycięstwa. Prezydent przybył do Moskwy na zaproszenie swojego odpowiednika w Rosji i wziął udział w uroczystościach na Placu Czerwonym. Warto zwrócić uwagę, iż dzień po obchodach Izba Kontroli Konsumenckiej zezwoliła na eksport 20 gatunków wina z Mołdawii do Rosji. Obserwowane łagodzenie rosyjskich sankcji potwierdzają dane statystyczne dotyczące wymiany handlowej między państwami w I kwartale 2017 r. Eksport mołdawskich produktów do Federacji Rosyjskiej wzrósł o 42%, a w ciągu pierwszych dwóch miesięcy odnotowano 5-krotny wzrost eksportu wina. Według prezydenta Mołdawii jest to efekt odradzania się strategicznego partnerstwa z Rosją (Eto tretiy vizit 2017). Intencją mołdawskiej administracji jest postęp w znoszeniu rosyjskich sankcji. W tym zakresie osiąga ona efekty. Warto wspomnieć o sukcesie przedstawicieli prezydenta ds. ekonomii (Elena Gorelova) i rolnictwa (Ion Perju) podczas wizyty w Moskwie (czerwiec 2017). Dzięki ich staraniom udało się wypracować porozumienie w sprawie wizytacji w Mołdawii urzędników z Federalnej Służby Nadzoru Weterynaryjnego i Fitosanitarnego, którzy zdecydują o kolejnym rozszerzeniu listy mołdawskich producentów mogących dostarczać swoje produkty na rosyjski rynek (Rabochaya poyezdka 2017).

Chociaż zmiana personalna na najwyższym szczeblu władzy w Mołdawii wpłynęła na intensyfikację przyjaznych stosunków z Federacją Rosyjską, warto jednak

przeanalizować, czy ocieplenie relacji przyczyniło się do postępów w rozwiązaniu dwóch ważnych problemów: kwestii naddniestrzańskiej oraz problemu granicy mołdawsko-ukraińskiej.

2. Intensyfikacja relacji mołdawsko-rosyjskich a problem Naddniestrza

Naddniestrze jest regionem Mołdawii położonym na lewym brzegu Dniestru oraz obejmuje prawobrzeżne miasto Bendery i tereny sąsiednie. Obszar ten zdecydowanie różni się od pozostałych części państwa: dominuje ludność słowiańska¹, centralną pozycję zajmuje język rosyjski (który jest jednym z języków urzędowych Naddniestrza), mieszkańcy wykazują tożsamość rosyjską, region ten nie posiada więzów z historyczną Besarabią, w przeciwieństwie do prawobrzeżnej Mołdawii – jest bardzo uprzemysłowiony. Naddniestrze przejawiało silne tendencje separatystyczne, których kulminację stanowiła pięciomiesięczna wojna w 1992 r. (marzec–lipiec). Ze względu na słabe przygotowanie Kiszyniowa oraz włączenie się do wojny po stronie Tyraspolu 14. rosyjskiej armii stacjonującej w Benderach zwycięstwo odniosła strona naddniestrzańska. Zgodnie z porozumieniem zawartym między belligerentami (21.07.1992) powołano rosyjskie siły pokojowe, mające zagwarantować przestrzeganie uzgodnionych warunków pokoju. Na obszarze zbuntowanego regionu pozostała też 14. armia w okolicach Benderów tzw. Grupa Operacyjna Wojsk Rosyjskich (Miarka, 2016, 232). Nieuznawana przez społeczność międzynarodową Naddniestrzańska Republika Mołdawaska (NRM) funkcjonuje od lat 90. XX w. jako suwerenny podmiot względem Kiszyniowa, posiadający wszelkie atrybuty państwowości.

NRM nie mogłaby funkcjonować bez wydatnej pomocy Rosji. Moskwa postuluje traktowanie Kiszyniowa i Tyraspolu jako równoprawnych podmiotów w negocjacjach mających ostatecznie rozstrzygnąć problem naddniestrzański. Rozmowy prowadzone w formacie 5+2², mają pozwolić na wspólne wypracowanie przez strony rozwiązań umożliwiających ponowną reintegrację tego obszaru w sposób pokojowy. Jednak promowanie identycznego statusu Mołdawii i Naddniestrza podczas rokowań, daje *quasi*-państwu prawo weta w procesie negocjacyjnym, dzięki czemu nadal może istnieć jako odrębna jednostka (Kosienkowski 2008, 10). Ponadto cała sfera społeczna parapaństwa jest na stosunkowo wysokim poziomie dzięki wsparciu Federacji Rosyjskiej. Dzięki dotacjom celowym m.in. finansuje sektor edukacyjny, umożliwia

¹ Zgodnie z ostatnim spisem ludności, przeprowadzonym przez władze tego parapaństwa, liczba mieszkańców wynosi 476 tys., a struktura etniczna wygląda następująco: Rosjanie (29,1%), Mołdawianie (28,6%), Ukraińcy (22,9%), Bułgarzy (2,4%), Gagauzi (1,1%), Białorusini (0,5%), inne (1,4%). Należy zaznaczyć, że 14% społeczeństwa nie zaznaczyło żadnej narodowości. Co interesujące, pierwszy raz część osób wskazała swoją identyfikację narodową jako „Naddniestrzanie” (0,2%). Zob. Perepis' naseleniia (2017).

² Mołdawia, Naddniestrze, Rosja, Ukraina, OBWE i w roli obserwatorów – UE i USA.

rozbudowę infrastruktury, modernizację aparatury medycznej i unowocześnianie oddziałów w szpitalach czy budowę naddniestrzańskich przedszkoli. Szczególnie ważne dla ludności są rosyjskie dopłaty do emerytur, które mimo dotkliwych sankcji nałożonych na Moskwę w związku z trwającym konfliktem na Ukrainie, nadal są wypłacane. Obecnie, rosyjski dodatek do naddniestrzańskich emerytur wynosi 150 RUB miesięcznie (zob. Prodolzhayetsya vyplata rossiyskikh 2017). Oprócz tego NRM charakteryzuje mały rynek wewnętrzny, dlatego priorytetowe znaczenie dla gospodarki parapaństwa ma eksport. Najważniejszym partnerem handlowym separatystycznego regionu jest Rosja, z którą na relacje przypada 35–40% całego obrotu handlowego regionu (Całus, Kosienkowski i in. 2014, 41). Moskwa wspiera Naddniestrze z kilku powodów. Po pierwsze, w optyce rosyjskiej jest to obszar graniczny oddziaływania *Russkiego mira*, do którego przynależność jest akceptowana i wielokrotnie podnoszona przez administrację w Tyraspolu. Poza tym brak pełnej kontroli Kiszyniowa nad całością terytorium państwa stanowi skuteczną barierę przed integracją ze strukturami zachodnimi. Budowanie niezależności Naddniestrza jest narzędziem Moskwy pozwalającym utrzymać Mołdawię w swojej strefie wpływów. Rozwiązaniem kwestii naddniestrzańskiej, które satysfakcjonowałyby Rosję, byłaby federalizacja Mołdawii, lecz taką ewentualność odrzuciły prozachodnie władze państwa w toku rokowań.

Gesty Igora Dodona mogły rozbudzić oczekiwania rosyjskiego sojusznika względem podjęcia zdecydowanych działań przez Mołdawię w celu ostatecznego rozwiązania problemu Naddniestrza pomyślnie dla interesów Rosji. Dodon spotkał się z prezydentem parapaństwa Wadimem Krasnosielskim w Benderach (styczeń 2017). Było to pierwsze spotkanie na tak wysokim szczeblu od 8 lat, podczas którego prezydent Mołdawii zapowiedział przygotowanie planu uregulowania statusu Naddniestrza, możliwego do zaakceptowania przez obie strony. Bezspornie Dodon wykazuje zupełnie inne podejście do sprawy Naddniestrza niż jego poprzednik. Podczas obszernego wywiadu udzielonego rosyjskiej gazecie „Komsomolskaja Prawda” prezydent zapytany o stanowisko wobec kwestii naddniestrzańskiej akcentował, że jest gotowy na kompromisy i – aby zjednoczyć państwo – popiera zachowanie autonomii Tyraspolu w ramach państwa mołdawskiego (w tym posiadania organów państwowych, flagi i hymnu) oprócz pewnych obszarów, które powinny być wspólne, np. siły zbrojne, system budżetowy czy granica. Co więcej, zaznaczył, że jest zwolennikiem federacyjnego ustroju państwowości i pozostania na lewym brzegu Dniestru sił pokojowych, do czasu uspokojenia sytuacji i zakończenia procesu zjednoczenia państwa (Grishin, 2017). Tak wyraźna deklaracja poparcia federalizacji jako modelu funkcjonowania państwowości nie powinna dziwić, gdyż partia socjalistyczna wysuwała pomysł federalizacji Mołdawii jako najlepszej możliwości rozwiązania problemu naddniestrzańskiego już w przeszłości, jednak została ona odrzucona przez prozachodnie siły polityczne. Prezydent postuluje przynajmniej specjalny status Naddniestrza w ramach Republiki Mołdawskiej, który umożliwi

poprawne funkcjonowanie państwa z poszanowaniem odrębności regionu, za wzór stawiając Gagauzję.

Choć wydaje się, że stanowiska Mołdawii i Rosji wobec problemu statusu Naddniestrza uległy przybliżeniu, to należy pamiętać, iż tę linię polityczną reprezentuje tylko prezydent oraz wspierająca go opcja polityczna i różni się ona od stanowiska mołdawskiego parlamentu, zdominowanego przez stronnictwa prozachodnie. Najlepszym przykładem rozdzwieńki między organami państwowymi jest przegłosowanie decyzji o przyjęciu deklaracji parlamentu Republiki Mołdawskiej w sprawie wycofania sił rosyjskich z terytorium państwa. Deklaracja została uchwalona w rocznicę zakończenia pięciomiesięcznej wojny i ustanowienia porozumienia pokojowego (21.07.2017). W treści dokumentu wskazano, że nieustanna obecność rosyjskich sił zbrojnych we wschodniej części Mołdawii narusza zapisy konstytucji Republiki, szczególnie dotyczące integralności, suwerenności oraz statusu neutralności państwa, jak i jest wyrazem naruszenia norm prawa międzynarodowego. Wobec tego mołdawski parlament wezwał Rosję do wznowienia i zakończenia procedury wycofywania wojsk z terytorium Naddniestrza oraz usunięcia wszelkiej broni i amunicji. Oprócz tego wyrażono prośbę, aby rząd i prezydent wsparli wszystkimi możliwymi środkami przyjęcie przez RB ONZ rezolucji w sprawie wycofania rosyjskich wojsk, przebywających nielegalnie na obszarze państwa. Dostrzeżono też potrzebę reorganizacji dotychczasowego mechanizmu pokojowego w misję cywilną, posiadającą mandat międzynarodowy (Deklaratsiya Parlamenta Respubliki 2017). Dodon zdecydowanie potępił deklarację parlamentu, podobnie jak przedstawiciele separatystycznych władz. Warto zwrócić uwagę, że MSZ nieuznawanej Naddniestrzańskiej Republiki Mołdawskiej, w odpowiedzi na zarzuty mołdawskiego parlamentu, opublikowało wyniki badań opinii publicznej, przeprowadzonych od 16 czerwca do 5 lipca 2017 r. Według 92% respondentów obecna operacja pokojowa jest efektywna. Poza tym obecność sił pokojowych zdecydowanie wzbudza poczucie bezpieczeństwa u 78% badanych (odpowiedzi „raczej tak” udzieliło 14% ankietowanych), z kolei 73% osób stwierdziło, że wycofanie rosyjskich wojsk nie przyczyni się do rozwiązania mołdawsko-naddniestrzańskiego konfliktu (Aktual'naya sotsiologiya 2017). Przyniesione wielkości pokazują, że potencjalna realizacja postulatów parlamentu Republiki Mołdawii mogłaby implikować wzrost niepokoju w naddniestrzańskim społeczeństwie i przyczynić do destabilizacji regionu. Wydaje się, że władze w Kiszyniowie stoją przed ważnym wyzwaniem wypracowania jednolitego stanowiska wobec kwestii naddniestrzańskiej, gdyż zauważalne antagonizmy uniemożliwiają dalsze postępy w procesie negocjacyjnym. Strona mołdawska powinna skoncentrować wysiłki na stworzeniu wizji uregulowania statusu Naddniestrza, będącej ponad politycznymi podziałami na linii prezydent–parlament i rząd. To zadanie jest utrudnione ze względu na konieczność uwzględnienia znaczenia czynnika rosyjskiego, który jest kluczowy dla mieszkańców Naddniestrza.

3. Intensyfikacja relacji mołdawsko-rosyjskich a kwestia granicy mołdawsko-ukraińskiej

Nieuregulowany status Naddniestrza stwarza doskonale warunki do rozwoju działalności przemytniczej, z której profity stanowią ważną część dochodu dla parapaństwa, ale też sąsiadującego z nim obwodu odeskiego, pełniącego rolę pośrednika tego procederu. Przez granicę mołdawsko(naddniestrzańsko)-ukraińską przemycane są różne produkty m.in. medykamenty, alkohol, papierosy, jednak szczególnie ważny jest handel bronią. Na terytorium Naddniestrza znajduje się magazyn radzieckiej broni (miasto Kołbasna), którego zapasy to zaopatrzenie m.in. dla ukraińskich separatystów z Doniecka i Ługańska. Tyraspol stanowi ważny komponent trwającej wojny na wschodzie Ukrainy. Według Kijowa Moskwa może wykorzystać położenie geograficzne parapaństwa, aby zdestabilizować okręg odeski, który jest jednym z niestabilnych obszarów Ukrainy, mogących przejawiać podobne tendencje co Donbas. Warto też podkreślić, że Naddniestrzanie również zasilają szeregi oddziałów separatystów (Miarka 2016, 233–234). Administracja ukraińska podjęła działania w celu zminimalizowania ryzyka kooperacji sił rosyjsko-naddniestrzańskich w Odessie, m.in. ograniczenie przekraczania granicy mężczyzn w wieku 16–65 lat, posiadających rosyjski paszport (maj 2014), wypowiedzenie umów wojskowych z Rosją, w tym zezwalających na tranzyt rosyjskich sił z Rosji do Mołdawii, w celu odciążenia drogi do Naddniestrza (maj 2015), jak i rozmieszczenie sił ukraińskich wzdłuż granicy. Z kolei Kiszyniów zmniejszył możliwość przemieszania się osób mieszkających w Naddniestrzu, posiadających rosyjski paszport do Rosji. Zainicjowana blokada mocno uderzyła w gospodarkę *quasi*-państwa (Miarka 2016, 235).

Strona mołdawska zdynamizowała współpracę z Ukrainą w celu uszczelnienia granicy mołdawsko-ukraińskiej. W listopadzie 2015 r. państwa podpisały protokół o wspólnej kontroli przejścia granicznego Pierwomajsk–Kuczurgan na granicy naddniestrzańsko-ukraińskiej, a temat punktu kontrolnego był głównym tematem spotkania premiera Republiki Mołdawii Pavla Filipa z prezydentem Ukrainy Petrem Poroszenko podczas jego wizyty w Kijowie (luty 2017). Gotowość Kiszyniowa do podjęcia działań w kierunku przejścia kontroli nad granicą przy pomocy ukraińskiego partnera potwierdził wicepremier Mołdawii Gieorgij Belan podczas wizyty na przejściu, jednocześnie zapowiadając jego uruchomienie w IV kwartale 2017 r. (Novyy konflikt: Ukraina 2017). Decyzja o budowaniu wspólnych punktów kontroli granicznej wpłynęła na wzmocnienie napięcia w relacjach Kiszyniów–Moskwa oraz Kiszyniów–Tyraspol. Duma Państwowa FR zaapelowała 7 lipca 2017 r. do władz w Kijowie i rządu w Kiszyniowie o niewywieranie presji na Naddniestrze i powstrzymanie się od organizacji jego blokady. Jak akcentowano, działania mołdawsko-ukraińskie stanowią realne zagrożenie dla stabilności, dobrobytu i bezpieczeństwa mieszkańców Naddniestrza, w tym mieszkających na jego obszarze obywateli

rosyjskich (Gosduma prizwała Kishinev 2017). Pomimo wyraźnego zaniepokojenia Moskwy na pierwszym z planowanych 13 wspólnych punktów granicznych na naddniestrzańskim odcinku granicy na przejściu Pierwomajsk–Kuczurgan została oficjalnie uruchomiona odprawa graniczna 17 lipca 2017 r. Według Tyraspolu punkt powstał z naruszeniem uzgodnień zawartych w toku negocjacyjnym i ma za zadanie pogłębić izolację Naddniestrza. Administracja parapaństwa obawia się, że kontrola będzie negatywnie oddziaływała na swobodny przepływ osób towarów i dotknie priorytetowego sektora eksportu. Jeszcze przed uruchomieniem punktu minister rozwoju gospodarczego NRM Siergiej Obołonik wskazywał, że straty dla gospodarki z tytułu kontroli wyniosą 38 mln dol. Oprócz tego Tyraspol akcentuje obecność mołdawskich sił, które pojawiają się na obszarze Naddniestrza i mogą podejmować działania prowokacyjne, godząc w bezpieczeństwo regionu. Wobec tego decydenci nie wykluczają zwrócenia się do Moskwy o zwiększenie obecności jej sił na obszarze parapaństwa (W razie konfliktu Naddniestrze 2017). Dodon stara się załagodzić narastający konflikt między Mołdawią a Rosją i Naddniestrzem w kwestii monitorowania granicy, przedstawiając umiarkowane stanowisko wobec tego przedsięwzięcia. Prezydent nie odrzuca możliwości zamknięcia wspólnego punktu kontroli, jeżeli ta działalność spowoduje straty ekonomiczne regionu, jednocześnie podkreślając sprzeciw wobec wykorzystywania środków, które pogorszą sytuację finansową Naddniestrza (Dodon poobeshchal zakryt' 2017). Mimo pojednawczej retoryki Dodona należy stwierdzić, że bez wsparcia parlamentu i rządu nie jest możliwe, aby doprowadził on do reorganizacji polityki Kiszyniowa względem granicy mołdawsko-ukraińskiej. Współpraca graniczna, która ma wzmocnić bezpieczeństwo Ukrainy i umożliwić sprawowanie pełnej kontroli nad granicą przez Kiszyniów, paradoksalnie może stanowić czynnik obniżający bezpieczeństwo Mołdawii. Taka obecność służb mundurowych państwa niesie ryzyko wzmocnienia napięć w społeczeństwie naddniestrzańskim, dodatkowo motywowanych pogarszającą się sytuacją gospodarczą, co może doprowadzić do wystąpień społecznych wobec Kiszyniowa i głośniejszego podnoszenia haseł separatystycznych. Z pewnością w obronę przetrwania i dobrobytu Tyraspolu zaangażowana byłaby Moskwa, co oznaczałoby ponowne zahamowanie relacji rosyjsko-mołdawskich.

4. Koniec polityki odnawiania strategicznego partnerstwa?

Wzrost napięcia w relacjach mołdawsko-rosyjskich

Pomimo pewnych oznak odbudowy stosunków mołdawsko-rosyjskim dzięki staraniom prezydenta Dodona należy wskazać, iż dostrzegalny jest ponowny wzrost napięcia między państwami. W maju 2017 r. władze Mołdawii wydały z państwa pięciu dyplomatów rosyjskich, uznając ich za osoby niepożądane. Decyzja

ta objęła osoby, które były już wcześniej podejrzewane o działalność na szkodę państwa mołdawskiego, m.in. szpiegostwo. W odwecie, strona rosyjska wydalila pięciu pracowników mołdawskiej ambasady w Moskwie. Dalsze działania poczynione przez decydentów mołdawskich w lipcu 2017 r. tylko zaostrzyły konflikt dyplomatyczny z Rosją i ukazują usztywnienie stanowiska rządu wobec polityki odnowienia relacji, promowanej przez prezydenta. Służby graniczne zatrzymały na lotnisku w Kiszyniowie grupę rosyjskich artystów, mających wystąpić podczas obchodów 25-lecia operacji pokojowej w Naddniestrzu. Funkcjonariusze tłumaczyli, że rosyjscy obywatele nie podali celu wizyty, dlatego odmówiono im możliwości wjazdu na obszar Mołdawii. Wydarzenie to spowodowało poruszenie w Moskwie. Wicepremier Dmitrij Rogozin poprosił pracowników ambasady Rosji w Mołdawii o wyjaśnienie szczegółów tego incydentu. Prezydent Dodon wskazywał, że te działania są celowymi prowokacjami mającymi zniwelować jego wysiłki na rzecz odnowienia relacji Kiszyniów–Moskwa (Prezident Moldavii nazwał 2017).

Kontrowersje również wywołały kroki Rumunii związane z wizytą premiera Rogozina w Kiszyniowie, zaplanowanej na 29 lipca. Rogozin miał spotkać się z Dodonem oraz wziąć udział w uroczystościach związanych z rocznicą zainicjowania operacji pokojowej w Naddniestrzu. Do wizyty jednak nie doszło, gdyż Bukareszt odmówił zgodny na przelot przez rumuńską strefę powietrzną samolotu z rosyjską delegacją na pokładzie. Decyzja argumentowana była tym, iż w składzie delegacji znajduje się osoba objęta sankcjami UE w związku z konfliktem ukraińskim, chodziło o Rogozina będącego przedstawicielem prezydenta Putina ds. Naddniestrza. W związku z tym incydem wicepremier wskazywał, że Rosja przygotowuje sankcje wobec osób odpowiedzialnych za zawrót samolotu, jak wyraził się: „Sztuczka rumuńskiego i mołdawskiego rządu wymaga dokładnej analizy” (Rossiya gotovit sanktsii 2017). Apogeum tej sytuacji stanowiło uznanie przez mołdawski rząd rosyjskiego wicepremiera za *persona non grata* i zakazanie wjazdu na terytorium Mołdawii. Posunięcie to było argumentowane m.in. negatywnymi wypowiedziami polityka pod adresem mołdawskich władz. Warto zwrócić uwagę, iż wcześniej Rogozin w wywiadzie dla mołdawskiej telewizji NTV oskarżał lidera prozachodniej Partii Demokratycznej Vlada Plahotniuka o zaaranżowanie tego wydarzenia. Co więcej, wicepremier twierdził, że przez tę prowokację Mołdawia straciła miliony dolarów, bowiem wizyta w Kiszyniowie miała być okazją do spotkania z przedstawicielami mołdawskiego rządu i sformułowania propozycji współpracy gospodarczej (Moldaviya ob”yavila Rogozina 2017). Uniemożliwienie wizyty zniwelowało szanse na zawarcie kolejnych korzystnych dla Mołdawii umów w tym sektorze i niewykorzystanie chęci otwarcia rosyjskiego rynku na mołdawskie towary, które zostało wypracowane dzięki staraniom prezydenta i jego administracji.

Napięcia dyplomatyczne, które opanowały relacje mołdawsko-rosyjskie zaskoczyły opinię międzynarodową i bezsprzecznie powinny być odbierane jako wyraz wzrostu asertywności rządu mołdawskiego, zdominowanego przez opcje

prozachodnie wobec koncepcji budowania strategicznych relacji z Federacją Rosyjską. Mimo deklarowania przez rząd chęci normalizacji stosunków z Moskwą dominująca Partia Demokratyczna stara się pokazać przez takie zachowanie lojalność wobec Zachodu i tym samym uzyskać poparcie dla swojej działalności. W przypadku gdy Mołdawia jest obszarem niezwykle istotnym zarówno w geopolityce Rosji, jak i państw zachodnich, nie jest możliwe pogodzenie obu kierunków polityki zagranicznej Kiszyniowa, gdyż obie opcje oczekują od mołdawskich decydentów opowiedzenia się po jednej ze stron. Sukces Dodona w wyborach prezydenckich był m.in. efektem zmęczenia społeczeństwa aferami korupcyjnymi, w które uwikłani byli czołowi politycy prozachodnich partii politycznych³ oraz brakiem radykalnych zmian w sytuacji gospodarczej państwa, mimo otrzymywanej pomocy od europejskich sojuszników. Wobec rozczarowania proeuropejskimi siłami politycznymi Igor Dodon wzmacnia swoją popularność, zbliżając Mołdawię do Federacji Rosyjskiej, co przynosi łatwo zauważane przez wyborców korzyści. Dlatego celem proeuropejskich sił rządowych jest zahamowanie wzmacniania dialogu z Moskwą, co zachwieje pozycją Dodona, a tym samym obniży zainteresowanie elektoratu programem socjalistów przed zbliżającymi się wyborami parlamentarnymi w 2018 r.

5. Podsumowanie

Wybór na prezydenta Mołdawii Igora Dodona, wywodzącego się z partii socjalistycznej, spowodował polepszenie relacji z Federacją Rosyjską, czego dowodzi m.in. intensyfikacja spotkań na najwyższych szczeblach władzy, łagodzenie sankcji gospodarczych i ożywienie wymiany handlowej. Jednym z priorytetowych celów polityki prezydenta jest powrót Kiszyniowa do strategicznego partnerstwa z Moskwą, co zostało zaaprobowane przez rosyjskich decydentów ze względu na antyzachodniość wykazywaną przez Dodona oraz podzielenie stanowiska Rosji w wielu fundamentalnych kwestiach, np. rozwiązanie problemu naddniestrzańskiego. Działania podjęte przez prezydenta wpływają na wzrost jego popularności wśród mołdawskiego społeczeństwa, zmęczonego nieefektywną działalnością sił prozachodnich, uwikłanych w liczne afery korupcyjne. Bezspornie mołdawska polityka zagraniczna charakteryzuje się rozwarstwieniem i brakiem spójnej strategii, wyznaczającej kompleksową wizję racji stanu, która jednoczyłaby elity polityczne, bez względu na przynależność partyjną. Ta nieprawidłowość ujawnia się zdecydowanie w podejściu do Rosji. Z jednej strony rozwijana jest prorosyjska linia polityczna

³ Wystarczy wspomnieć o kradzieży w 2014 r. 1 mld dol. z trzech mołdawskich banków (co stanowi 1/8 PKB państwa), w którą zaangażowany był m.in. były premier Mołdawii Vlad Filat. W czerwcu 2016 r. został skazany na 9 lat pozbawienia wolności w związku z zarzutami korupcji. Zob. Eks-premier Moldavii (2016).

przez prezydenta i jego zaplecze polityczne, mająca na celu zacieśnienie sojuszu z Moskwą we wszystkich sferach współpracy, z drugiej – koalicja rządząca nie ustaje w dążeniu do włączenia Mołdawii w orbitę oddziaływania struktur unijnych, chcąc pozyskać wsparcie podmiotów zachodnich w tej kwestii. Potwierdza to chęć zminimalizowania wpływu Rosji na sytuację wewnętrzną Mołdawii (deklaracja w sprawie wycofania sił rosyjskich z Naddniestrza, kooperacja graniczna z Ukrainą) oraz wzrost napięcia dyplomatycznego (np. wydalenie rosyjskich dyplomatów czy uznanie wicepremiera Rogozina za *persona non grata*). Warto też pamiętać o polityce wewnętrznej Mołdawii. Siły prozachodnie starają się uniemożliwić prezydentowi dalszy rozwój przyjaznych stosunków z decydentami w Moskwie, aby osłabić pozycję Partii Socjalistów przed wyborami parlamentarnymi, które mają odbyć się jesienią 2018 r. W przypadku sukcesu socjalistów prezydent Dodon zyska realne wsparcie dla swoich inicjatyw politycznych. Zdominowanie parlamentu przez opcję prorosyjską wpłynie na stworzenie bardziej harmonijnej linii politycznej względem Moskwy, co z pewnością na nowo ożywi koncepcję ustanowienia strategicznego partnerstwa. Dla Europy Zachodniej oznacza to zmniejszenie oddziaływania na Kiszyniów i ochłodzenie relacji. Przyszłe wybory parlamentarne mogą okazać się momentem kluczowym w polityce Mołdawii, wyznaczającym kierunek, w którym będzie podążać to państwo, obecnie rozdarte między Zachodem a Rosją. W interesie UE jest umacnianie opcji prozachodnich, jednak wiąże się to z dylematem, bowiem oznacza w niektórych przypadkach kooperację z politykami o nietransparentnej reputacji, jak np. lider Partii Demokratycznej Vlad Plahotniuk, co może kłócić się z wartościami stanowiącymi fundament funkcjonowania europejskiej wspólnoty narodów.

Bibliografia

- Aktualnaya sotsiologiya (2017), Актуальная социология. Мнение населения Приднестровья о действующей миротворческой операции на Днестре. W: <<http://mfa-pmr.org/ru/Cxm>> [dostęp 7.09.2017].
- САЛУС, К./KOSIENKOWSKI, M. i in. (2014), Naddniestrze. Historia – polityka – gospodarka. Poznań. Gosduma prizvala Kishinev (2017), Госдума призвала Кишинев и Киев отказаться от давления на Приднестровье. W: <<https://ria.ru/world/20170707/1498013347.html>> [dostęp 9.09.2017].
- GRISHIN, A. (2017), Президент Молдовы Игорь Додон: „Я опираюсь не на продажные элиты, а на народ”. W: <<https://www.kp.ru/daily/26686/3709860>> [dostęp 5.09.2017].
- Gruziya i Moldaviya (2014), Грузия и Молдавия подписали соглашение об ассоциации с ЕС. W: <<https://ria.ru/world/20140627/1013800599.html>> [dostęp 3.09.2017].
- Deklaratsiya Parlamenta Respubliki (2017), Декларация Парламента Республики Молдова о выводе российских вооруженных сил с территории страны. W: <<http://parlament.md/LinkClick.aspx?fileticket=P9ThFgFpkpk%3D&tabid=90&language=ro-RO>> [dostęp 7.09.2017].
- Dodon otkazalsya ot (2017), Додон отказался от денег Евросоюза. W: <<https://lenta.ru/news/2017/05/19/dodon>> [dostęp 4.09.2017].

- Dodon poobeshchal zakryt' (2017), Додон пообещал закрыть украинско-молдавский КПП на границе Приднестровья. W: <<https://eadaaily.com/ru/news/2017/07/24/dodon-poobeshchal-zakryt-ukrainsko-moldavskiy-kpp-na-granice-pridnestrovyu>> [dostęp 4.09.2017].
- Eks-prem'yer Moldavii (2016), Экс-премьер Молдавии Влад Филат приговорен к 9 годам тюрьмы. W: BBC <http://www.bbc.com/russian/news/2016/06/160627_filat_sentence> [dostęp 10.09.2017].
- Eto tretiy vizit (2017), „Это третий визит в этом году”. Игорь Додон снова отправился в Москву. W: <<http://newsmaker.md/rus/novosti/eto-tretiy-vizit-v-etom-godu-igor-dodon-snova-otpravilsya-v-moskvu-31248>> [dostęp 5.09.2017].
- Kommentariy Departamenta informatsii (2016), Комментарий Департамента информации и печати МИД России в связи с итогами президентских выборов в Молдавии. W: <http://www.mid.ru/web/guest/kommentarii_predstavatelya/-/asset_publisher/MCZ7HQmDqBY/content/id/2522685> [dostęp 3.09.2017].
- KOSIENKOWSKI, M. (2008), Federacja Rosyjska wobec Naddniestrza. W: *Analizy IEŚW*. 21.
- Ławrow: jeśli Mołdawia (2014), Ławrow: jeśli Mołdawia nie będzie neutralna, Naddniestrze ma prawo wyboru. W: <<http://www.tvn24.pl/wiadomosci-ze-swiatea,2/lawrow-jesli-moldawia-nie-będzie-neutralna-naddniestrze-ma-prawo-wyboru,479756.html>> [dostęp 7.09.2017].
- MIARKA, A. (2016), Stanowisko Polski wobec oddziaływania Federacji Rosyjskiej na bezpieczeństwo Mołdawii. W: Czornik, K./Łakomy, M./Stolarczyk M. (red.), *Stosunki Polski z mocarstwami w drugiej dekadzie XXI wieku*. Katowice, 229–246.
- Moldawiya ob."yavila Rogozina (2017), Молдавия объявила Rogozina персоной нон грата в ответ на обвинения в адрес Плахотнюка. W: <<http://tass.ru/politika/4457598>> [dostęp 10.09.2017].
- Novyy konflikt: Ukraina (2017), Новый конфликт: Украина размещает силовиков Молдавии на границе с ПМР. W: <<https://regnum.ru/news/2243201.html>> [dostęp 9.09.2017].
- Peregovory s Prezidentom (2017), Переговоры с Президентом Молдовы Игорем Додоном. W: <<http://www.kremlin.ru/events/president/news/53742>> [dostęp 3.09.2017].
- Perepis' naseleniya (2017) Перепись населения ПМР. W: *Новости Приднестровья* <<http://newspmr.com/novosti-pmr/obshhestvo/15927>> [dostęp 4.09.2017].
- Period legalizatsii dlya (2017), Период легализации для молдаван в РФ продлен до 12 мая. W: <<http://www.presedinte.md/rus/comunicate-de-presa/perioda-de-legalizare-pentru-cetatenii-moldoveni-aflati-ilegal-pe-teritoriul-rusiei-a-fost-prelungita-pina-la-12-mai>> [dostęp 4.09.2017].
- Prezident Dodon: Moldaviya (2017), Президент Додон: Молдавия без НАТО, диалог с Приднестровьем. W: <<http://ukraina.ru/news/20170510/1018636357.html>> [dostęp 7.09.2017].
- Prezident Moldavii nazval (2017), Президент Молдавии назвал провокацией задержание российских артистов. W: <<https://www.kommersant.ru/doc/3368453>> [dostęp 9.09.2017].
- Prodolzhaetsya vyplata rossiyskikh (2017), Продолжается выплата российских надбавок к пенсиям. W: <http://ef-pmr.org/news/prodolzaetsya_vyiplata_rossiyskikh_nadbavok_k_pensiyam.html> [dostęp 5.09.2017].
- Rabochaya poyezdka (2017), Рабочая поездка и переговоры президентских советников в Москве приносят новые результаты. W: <<http://www.presedinte.md/rus/comunicate-de-presa/vizita-de-lucru-si-negocierile-de-la-moscova-ale-consilierilor-prezidentiali-aduc-noi-rezultate>> [dostęp 6.09.2017].
- Rossiya gotovit sanktsii (2017), Россия готовит санкции в отношении сорвавших визит Rogozina в Молдавию лиц. W: <<https://www.kommersant.ru/doc/3371690>> [dostęp 5.09.2017].
- Spiker SF provela (2017), Спикер СФ провела переговоры с новым президентом Молдавии. W: <<http://vmeste-rf.tv/news/194755/?setMobile=true>> [dostęp 5.09.2017].
- W razie konfliktu (2017), W razie konfliktu Naddniestrze zwróci się do Rosji o pomoc. W: <<https://pl.sputniknews.com/swiat/201705185486056-Naddniestrze-zwroci-sie-o-pomoc-do-Rosji>> [dostęp 8.09.2017].

НАТАЛЬЯ ЕМ

Казахский Национальный университет имени аль-Фараби

ШАБЛОНЫ ВЫЖИВАНИЯ: БРАЧНАЯ МИГРАЦИЯ ЖЕНЩИН ИЗ СТРАН СНГ В ЮЖНУЮ КОРЕЮ

Survival Patterns: Marriage Migration of Women from the CIS in South Korea

Ключевые слова: брак, миграция, межкультурный, русскоязычный, контент, форум, выживание

KEYWORDS: marriage, migration, intercultural, Russian-speaking, content, Forum, survival

АБСТРАКТ: The paper is based on the theoretical assumption that the use of the word 'survival' in the context of international migration can characterize the main problems associated with settling and adapting to life in Korea. The author pursues the goal to reveal social representations, processes of psychological nature, the changed states of consciousness of women who are marriage migrants from the countries of the post-Soviet space to South Korea. To realize this goal, the author conducted an analysis of the content of the Internet forum of Russian-speaking women. The information blocks which predetermine the perception of the surrounding reality and cultivated stereotypes were identified. The research was carried out within the framework of interdisciplinary analysis using historical-cultural and comparative-typological methods, as well as methods of cognitive linguistics, semiotics and statistical analysis.

1. Межэтнические браки в Корее: общая характеристика

С начала XXI века необратимый процесс увеличения трудовых и брачных мигрантов в Южной Корее развеял миф о ее моноэтничности («Южная Корея только для корейцев»). В 2012 году число иностранцев в возрасте 15 лет и более, которые проживали в Корее, было уже 1 114 тысяч человек (Foreigner 2013). С середины 2000-х годов исследователи изучают изменения, которые привели к росту межэтнических браков, факторы миграции иностранных супругов. Изучение вопросов социальных позиций иностранных женщин в браке в зависимости от этнической и национальной принадлежности показывает, что «спрос на иностранных супругов больше среди сельских холостяков и разведенных городских корейских мужчин». Уровень адаптации мигрантов в принимающем обществе существенно зависит от национальности (Lee 2006, 165–182).

В 2006 году правительством Республики Корея был принят «Великий план» как всеобщая политика социальной интеграции иностранных жен и членов их семей. Результаты национальных исследований свидетельствовали, что план приводил к «ассимиляции иностранцев, а не к интеграции в общество при сохранении культурной самобытности» (Lee 2008, 107–123).

Вопросы преодоления трудностей в построении «мультикультурного общества» были в центре внимания «межазиатской миграции» (Kim 2009, 70–92). Трудности адаптации заключались в «патриархальной системе общества и националистическом отношении к мигрантам» (Belanger 2010, 1108–1130). В женщинах мигрантах общество видело матерей будущих поколений корейских граждан (Ahn 2012, 21–24) и субъектов общественного воспроизводства населения (Lee 2012, 177–200).

В 2000 году доля международных браков составляла 3,5%, а уже через 5 лет она увеличилась почти в 4 раза и составила 13,5%. В последующие годы доля таких браков стабильно удерживается в пределах 10% (Statistics 2013).

Структура браков в современной Южной Корее значительно отличается от предыдущего периода. Как правило, в браках с мигрантами основную часть составляют браки корейских мужчин и иностранных женщин (включая этнических корейских женщин). Начиная с 2002 года, долевой состав женщин в браке с корейскими мужчинами составил более 70%. При этом женщины были представлены из «менее развитых, чем Корея, стран», таких как Китай, Филиппины, Вьетнам, Таиланд. А с начала 2000-х годов здесь стали появляться браки с женщинами из стран постсоветского пространства, включая этнических корейских женщин (Россия, Узбекистан, Казахстан, Кыргызстан). В итоге закрепилась определенная схема мультикультурной семьи, в соответствии с якобы работающей и в Корее теорией миграции «гипергамии», когда мигрирующие женщины как невесты из развивающихся стран выходят замуж за мужчин более низкого статуса из богатых стран (Япония, Тайвань, Южная Корея).

В 2010 году Национальное собрание Кореи приняло законопроект, позволяющий двойное гражданство. Однако вопросы правового статуса иностранных женщин все еще остаются нерешенными. Статус потенциального гражданина в такой ситуации «зависит от способностей женщин-мигрантов исполнять роль жены, матери, снохи, укрепляя связь между семьей и государством» (Chung 2012, 195–219).

Такие женщины все еще лишены возможности получения пособий по социальному обеспечению. Их слабые коммуникативные способности и ограниченный доступ к информации порождают трудности адаптации. Недоверие со стороны мужа и его семьи еще более осложняет их жизнь. Кроме того, женщины-мигранты могут подвергаться расовым предрассудкам потому, что они являются женщинами из «развивающихся стран». Наиболее

распространенными стереотипами являются высказывания: «замуж только за деньги, так как ее страна является бедной», «она заинтересована только в передаче денег домой», «она может отказаться от семьи и в любое время бежать». Одновременно средства массовой информации культивируют образ женихов иммигранток как представителей низкого социального статуса, которые «не смогли жениться в своей стране» и «обращаются к сомнительным организациям в поисках жены третьего мира» (Belanger 2010, 1108–1130).

В результате стереотип формирует «фундаментальные категории схем поведения» в аспекте взаимодействия участников межкультурной коммуникации (Kiklewicz 2011). Стереотип, таким образом, способен формировать поведение субъекта, как это случилось в примере со стереотипом «брачных мигрантов» в Корее.

Неравные отношения, экономическое неравноправие, трудности коммуникации и трудоустройства, социальная изоляция, стереотипное отношение со стороны корейского общества, дискриминация в качестве «женщины из бедной страны» в совокупности создают «невидимые» для корейского общества трудности адаптации иностранных женщин в браке с мужчиной из Южной Кореи.

2. Русскоязычные брачные женщины-мигранты: проблемы и специфика адаптации по материалам форума

Южная Корея стала привлекательным рынком для международных браков русскоязычных граждан постсоветского пространства. Несмотря на то, что наиболее востребованными на брачном рынке остаются этнические корейцы Китая, китайцы хань, вьетнамцы, филиппинцы, японцы, камбоджийцы (таблица 1), в последнее время стали заметными и представители стран бывшего Советского Союза. По данным статистических материалов Южной Кореи в 2011 году в межэтнических браках участвовали граждане Узбекистана (1 840), Кыргызстана (452), России (1 174), этнические корейцы России (145), Казахстана (213), Украины (55), Беларуси (18), Таджикистана (7), Молдовы (7), Армении (6), Туркменистана (3), Латвии (2), Грузии (2), Азербайджана (1).

Актуальным вопросом в аспекте проблем интеграции мигрантов являются настроения самих брачных мигрантов, их способность и желание к адаптации в браке в Корее. В этих условиях основным объектом исследования становится изучение эмоционально-оценочного фона восприятия окружающей действительности брачных мигрантов.

Продуктивным источником анализа в этом фокусе исследования могут стать данные русскоязычного форума южнокорейских жен. Форум русскоязычных жен в Корее является своеобразной площадкой для обсуждения

Таблица 1. Этническое предпочтение корейских мужчин в браке с мигрантами
в 2009–2011 гг. (Statistics 2013)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	%
Женщины	6 945	9 684	10 698	18 751	25 105	30 719	29 665	28 580	28 163	25 142	26 274	22 265	100
Китай	3 566	6 977	7 023	13 347	18 489	20 582	14 566	14 484	13 203	11 364	9 623	7 549	33,9
Вьетнам	77	134	474	1 402	2 461	5 822	10 128	6 610	8 282	7 249	9 623	7 636	34,3
Филиппины	1 174	502	838	928	947	980	1 117	1 497	1 857	1 643	1 906	2 072	9,3
Япония	819	701	690	844	809	883	1 045	1 206	1 162	1 140	1 193	1 124	5,0
Камбоджи	1	2	2	19	72	157	394	1 804	659	851	1 205	961	4,3
Таиланд	240	182	327	345	324	266	271	524	633	496	438	354	1,6
Америка	231	262	267	322	341	285	331	376	344	416	428	507	2,3
Монголия	64	118	194	320	504	561	594	745	521	386	326	266	1,2
Узбекистан	43	66	183	328	247	332	314	351	492	365	317	324	1,5
Непал	2	2	21	22	32	16	33	82	159	316	202	211	0,9
Россия	70	155	236	297	315	234	203	152	110	139	119	125	0,6
Другие	658	583	443	577	564	601	669	749	741	777	894	1,136	5,1

проблем брачной жизни, где отражаются реальные проблемы и настроения в эмигрантской среде. Форум является как бы инструментом по сбору советов и рекомендаций в ответе на вопрос: как выжить в Корее.

Данное исследование проведено на материале русскоязычного некоммерческого вебсайта xamkke.com, который был запущен в 2005 году. Этот сайт был создан для русскоязычного сообщества, проживающего в Южной Корее. Он был указан первым в google при вводе «форум в Корее для русскоязычных женщин в браке» и занимал 21 место в рейтинге форумов в обзоре на период мая 2013 года. Вся информация собрана на ресурсе www.xamkke.com. Текст доступен по лицензии Creative Commons Attribution-ShareAlike.

В данной работе исследование было ограничено сообщениями по теме «Семейные дела». Данные были зафиксированы на 08 мая 2013 года. В выборку попали сообщения, размещенные за период с июля 2012 года по май 2013 года. Форум, ориентированный на всех русскоговорящих в Корее, имеет свою аудиторию из числа длительно проживающих в Корее, в том числе в браке с гражданами Южной Кореи.

В период на 11 мая 2013 года на форуме было размещено 60 850 сообщений в 7 410 темах от 5 787 пользователей. В обсуждении темы «Семейные дела» принимали участие в основном женщины, составив 91,3%. Все сообщения в исследовании были разделены на: «позитивные» и «негативные». Из 771 сообщения 123 сообщения не отражали явных эмоций. Из 648 сообщений негативные составили 113 (17,4%).

Важной для получения статистически объективных результатов исследования стала компьютерная обработка данных, анализ текстов по методу Дж. Зипфа. В результате было установлено, сколько раз слово встретилось в данном тексте. Из рассмотрения исключались малозначащие «стоп-слова», такие как: *на, в, и, не* и т. д. (предлоги, союзы, частицы). К тексту также применялись правила морфологии – словоформы превращаются в одно словарное слово.

Таким образом, был проделан статистический и семантический анализ текста, выявивший 276 045 символов и их значений. Всего слов: 44 437, без словоформ: 8 605, уникальных слов: 4 944. Каждому слову присваивалась весовая категория. Наиболее высокий вес имело слово *быть*: количество – 315, вес – 1,25. Наименьший вес имело слово *массаж*: количество – 2, вес – 0,01.

После статистического и семантического анализа текста был проведен концептуальный анализ, который исходит от «знаний о мире», основан на понимании языкового мышления. В выборку попали 1993 лексических слова. Они были поделены на группы «этнические слова», «официальные термины», «семья и семейные отношения», «социум», «состояние».

В лексическую группу «этнические слова» были отнесены: *Корея, Россия, ханкук* (южный кореец), *ханбок* (корейский национальный костюм), *соджик* (корейский алкогольный напиток), *вегугин* (иностранец) и другие. Всего таких слов было определено 66, и они составили 3,3%. Эти слова не определяли эмоционально-оценочного характера тематики форума.

Далее были обнаружены слова официального характера, непосредственно связанные с миграционными процедурами, оформлением и получением гражданства: *виза, гражданство, документ, развод, паспорт* и другие. Таких слов было обнаружено 170, что составило 8,5%. Эти категории свидетельствуют о необходимости решать проблемы с официальными органами, с которыми столкнулись брачные мигранты.

Также в отдельную группу «семья и семейные отношения» были выделены слова: *брак, свекровь, мама, семья, жена, отец, мужчина, дочь; жениться, разводиться, бросить*. Каждому слову присваивался позитивный (например, «любить», «понимать») или негативный характер (например, «поругаться», «обременять»). Всего было обнаружено 91 слово (76 существительных, 8 глаголов и 7 прилагательных) в группе «Семья», что составило 4,6% общей выборки. Из них 80 слов носили позитивный оттенок, что составляет 87,9%. В свою очередь, 11 слов (12,1%) носили негативный характер. Толкование слова «семья» в словаре С. И. Ожегова и Н. Ю. Шведовой обозначается как «группа живущих вместе близких родственников». Группа «Семья» была определена из слов, связанных с ассоциациями «уют» и «неуют», достигнутого в семье. «Уютные ассоциации» возникали при словах – ребенок, любимый, счастливый, родной и другие. «Неуютные ассоциации» появлялись при

словах – *бабка, свекруха, маман, аборт, мужик*. Эти ассоциации в используемой лексике позволили определять настроения брачных мигрантов и их уровень удовлетворенности.

Следующая группа слов представляла собой наиболее многочисленную и значимую по лексической нагрузке. Понятие «социум» в словаре Ожегова и Шведовой определяется как «то же, что и общество». Группа «Социум» включала в себя слова, связанные с обществом. К позитивным мы относим слова, имеющие смысл «достигнутого» понятия «счастья», «удовлетворения». При этом формирование позитивного или негативного отношения складывалось на основе как существительных, так и глаголов, прилагательных и наречий. Всего в группе «Социум» было обнаружено 1 207 слов (существительные – 556, глаголы – 487, прилагательные и наречия – 164). «Позитивных» слов, имеющих смысл «достигнутого» понятия «счастья», «удовлетворения», было определено 951 (78,8%). Соответственно – «негативных» – 246 (20,4%). Преимущество «позитивных» слов характеризует намерения достижения уровня удовлетворенности, желания обретения счастливых взаимоотношений в социуме.

Следующая группа представлялась наиболее информативной по смыслу лексических слов. Именно здесь определялся уровень «удовлетворенности», «достигнутости», «комфорта» участниками обсуждений форума. Группа слов «Настроение, состояние» была определена по принципу душевного состояния «комфорта» и «дискомфорта». В словаре Ожегова и Шведовой «настроение» трактуется, как «внутреннее, душевное состояние»; направление чьих-нибудь мыслей, чувств; склонность делать что-либо. Слово «комфорт» означает «условия жизни, пребывания; обстановка, обеспечивающие удобство; спокойствие и уют». В свою очередь, «дискомфорт» означает «условия жизни, пребывания, не обеспечивающие удобства и спокойствия, а также ощущение неудобства, тревоги, беспокойства». Исходя из этих положений были структурированы данные выборки.

Всего в группе «настроение, состояние» было обнаружено 459 слов (существительные – 100, глаголы – 193, прилагательные и наречия – 166). Всего «позитивных» слов, имеющих смысл «достигнутого» понятия было определено 149 (32,5%). Соответственно – «негативных» – 309 (67,3%). Уровень негативных ассоциаций в данной группе превышает уровень позитивной более чем в два раза. Лексические значения этой группы отражают реальные настроения и намерения брачных мигрантов.

3. Обсуждение

Каждая языковая структура рассмотренных групп была соотнесена с одним фреймом. Три выделенных фрейма: «семья», «социум» и «настроение» являются составляющими концепта «Выживание». Использование концепта «выживание» в контексте международной миграции может характеризовать основные проблемы, связанные с обустройством и адаптацией к жизни в Корее. Определение этого концепта, как и его смысл, неоднозначны. Данный концепт каждый человек в зависимости от его опыта, социальной среды, в которой он вырос и находится, воспринимает по-разному. Таким образом, в концепте «выживание» присутствуют субъективно-личностные аспекты.

Словарь Ожегова и Шведовой трактует слово «выжить», как «остаться в живых после болезни, несчастья»; «заставить покинуть свой дом, вынудить удалиться откуда-нибудь». Авторы же данной работы применили в своей работе интерпретацию этого концепта, более близкую определению Большого толкового словаря современного русского языка Д. Н. Ушакова: «остаться в живых, уцелеть, оправившись после болезни, потрясения, несчастной и тяжелой жизни»; «пробыть, прожить где-нибудь некоторое время».

Концепт «выживание» имеет эмоциональный, оценочный, экспрессивный фон. Он связан с трудностью, стремлением выйти из тяжелой ситуации, зачастую смертельно или психологически опасной. Факт международного замужества для русскоязычных женщин является важным событием, которое сопровождается сложным адаптационным периодом. В процессе адаптации к новым условиям возникают оценочные ситуации для понимания жизненных ценностей, женского счастья, любви и семейной жизни. Таким образом, концепт «выживание» может быть тесно связан с фреймами: «жизнь», «счастье», «любовь», «семья».

Понятие «жизнь» относится к лингвокультурным концептам и означает также «время такого существования от его возникновения до конца, а также в какой-нибудь его период», «деятельность общества и человека в тех или иных ее проявлениях»; «реальная действительность»; «оживление, проявление деятельности, энергии». В картине мира объектов исследования – брачных мигрантов существует культурная специфика отношений «человек – жизнь». Жизнь активна, деятельна, независима. В данных случаях лексемы «существование», «выживание», «доживание» маркируются отрицательно, в отличие от слова «жизнь», которое маркируется положительно. По данным исследования в контексте концепта «жизнь» наиболее часто употребляемыми словами являлись слова: «жить», «быть», «говорить», «сделать», «получить», «знать». Среди слов выборки глаголы существования, действия включали в себя в группе «Социум» – 487, из них позитивный оттенок несли 75,9%,

негативный – 24,1%. Глаголы в группе «Настроение, состояние» выявили позитивные слова 16,6%, негативные – 83,4% из общего количества глаголов данной группы (193).

С понятием «счастье» и «любовь» сочетаются слова, наиболее употребляемые в тексте комментариев, такие как «лучше», «понимать», «семья», «друг», «спасибо», «семейный», «спокойно», «пара», «любимый», «улыбаться», «здоровствоваться», «добрый».

Доминантными на форуме русскоязычных жен в Корее являются фреймы: «семья», «социум», «настроение, состояние». В группе «Семья» было обнаружено 91 слово, из них 87,9% носили позитивный оттенок. В группе «Социум» было обнаружено всего 1 207 слов. Из них «позитивных» слов, имеющих смысл «достигнутого» понятия, было определено 78,8%. В группе «Настроение, состояние» было обнаружено всего 459 слов, из них «позитивных» – 32,5%. Если в группе «позитивные и негативные» лексические слова не всегда отражали состояние счастья и любви, то данные выборки по контенту «счастье и любовь» демонстрируют невысокий процент частотности «счастливых слов» по отношению к «несчастливым».

4. Выводы

Факт международного замужества является для русскоязычных женщин важным событием, который сопровождается сложным адаптационным периодом. В процессе адаптации к новым условиям возникают оценочные ситуации для понимания жизненных ценностей, женского счастья, любви и семейной жизни. Использование концепта «выживание» и его составляющих в контексте международной миграции может характеризовать основные проблемы, связанные с обустройством и адаптацией к жизни в Корее. Например, такие лексемы, как *быть, сказать, делать, знать, мочь, виза, другой, жить* оказываются более частотными, чем, например, *ребенок*. Слова *гражданство, документ, развод* опережают по частотности (значимости) такие лексемы, как *брак, любовь, работа, мама, семья, друг, муж, бабушка, родитель* и др.

Русскоязычные брачные женщины-мигранты испытывают значительные трудности в силу своих психологических особенностей, разности менталитета, приверженности к системе советского и постсоветского воспитания и среды происхождения. Имея позитивное отношение к семейным и социальным ценностям в Корее, русскоязычные женщины не чувствуют себя эмоционально комфортно в этой среде. Их представления о браке не совпадают с реальностью. При этом, дело не столько в проблемах корейского социума

и корейской семьи (маркированных в целом положительно), сколько в них самих – в их настроениях и состояниях (маркированных отрицательно).

Брачная миграция выступает для них в качестве возможности повысить свой уровень жизни. Данные обсуждений на форуме выявляют трудности адаптации мигрантов, а самое главное – намерение использовать брачную миграцию в качестве инструмента смены гражданства. Такой вид натурализации является присущим только для женской миграции, в отличие от трудовой миграции, свойственной мужчинам. Более того, русскоязычные жены даже в случае неудачного брака готовы остаться в Корее, сохранив при этом корейское гражданство.

Вопросы по правилам поведения в официальных органах, по инструкции прохождения экзамена на получение гражданства, по трудоустройству на работу и поведению с мужем в стрессовых ситуациях рассматриваются на форуме с четкими указаниями и одновременно теплыми (а иногда и жесткими) советами. Наблюдается тенденция, что «никто не хочет уезжать, хочет выжить, получить гражданство и жить счастливо».

Форум выполняет функцию поддержки таких же «выживающих брачных мигрантов», и он является одним из свидетельств, что сообщества русскоязычных брачных мигрантов могут кооперироваться и решать многие насущные проблемы на более высоком уровне. Зачастую, фактор экономических трудностей, социальных катаклизмов в странах постсоветского пространства заставляет мигрантов более снисходительно оценивать новый социальный статус в Южной Корее, так как уровень жизни в Корее в целом компенсировал уровень жизни конкретной семьи, куда попадала среднестатистическая невеста из стран постсоветского пространства. С учетом все растущей трудовой и брачной миграции из стран постсоветского пространства данный вопрос видится особенно актуальным и требующим дальнейшего изучения.

Библиография

- AHN, Y. H. (2012), Immigrated, Interculturally-Married Women in South Korea: Mental Health Status, Health Care Utilization, and Suggested Policy Directions. B: World Cultural Psychiatry Research Review. 7/1, 21–24.
- BELANGER, D./LEE, H. K./WANG, H. Z. (2010), Ethnic Diversity and Statistics in East Asia: 'Foreign Brides' Surveys in Taiwan and South Korea. B: Ethnic and Racial Studies. 33/6, 1108–1130.
- CHUNG, E. A./KIM, D. (2012), Citizenship and Marriage in a Globalizing World: Multicultural Families and Monocultural Nationality Laws in Korea and Japan. B: Indiana Journal of Global Legal Studies. 19/1, 195–219.
- Foreigner Labour Force Survey 2012. B: <<http://kostat.go.kr/portal/english/news>> [доступ 23.03.2013].
- KIKLEWICZ, A. (2011), Роль стереотипов в межкультурной коммуникации. B: Przegląd Wschodnioeuropejski. II, 259–284.
- KIM, A. E. (2009), Global Migration and South Korea: Foreign Workers, Foreign Brides and the Making of a Multicultural Society. B: Ethnic and Racial Studies. 32/1, 70–92.

- LEE, H. (2012), Political Economy of Cross-Border Marriage: Economic Development and Social Reproduction in Korea. B: *Feminist Economics*. 1/2, 177–200.
- LEE, H. K. (2008), International Marriage and the State in South Korea: Focusing on Governmental Policy. B: *Citizenship Studies*. 12/1, 107–123.
- LEE, Y./SEOL, D./CHO, S. (2006), International Marriages in South Korea: The Significance of Nationality and Ethnicity. B: *Journal of Population Research*. 23/2, 165–182.
- Statistics to Marriage Immigrants. B: <<http://www.index.go.kr/egams>> [доступ 23.03.2013].

PAWEŁ PIETNOCZKA

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

EUROINTEGRACYJNA DROGA UKRAINY

Ukraine's path to European integration

SŁOWA KLUCZOWE: integracja europejska, Ukraina, Unia Europejska, relacje ukraińsko-unijne

KEYWORDS: European integration, Ukraine, European Union, Ukrainian-EU relations

ABSTRACT: The aim of the article is to present Ukraine's path to European integration, which was taken during the independence period. Its choice of European direction in foreign policy was defined, among others, in the resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine "On main directions of foreign policy of Ukraine" of 1993, "Strategy for Ukraine's integration into the European Union" approved by the decree of the President of Ukraine in 1998, as well as the act "On internal and external policies" adopted by the Verkhovna Rada of Ukraine in 2010. The groundbreaking events on Ukraine's path to European integration were: the signing of the Partnership and Cooperation Agreement in 1994 and the signing of the Association Agreement in 2014.

Ukraina w 2014 r. podpisała długo oczekiwaną przez znaczną część społeczeństwa oraz elit politycznych umowę stowarzyszeniową z Unią Europejską. Osiągnięcie tego celu zostało jednak okupione bardzo wysoką ceną. Należy w tym miejscu wymienić ofiary wśród uczestników Euromajdanu, utratę przez Kijów kontroli nad aneksowanym przez Rosję Krymem oraz częścią terytorium obwodu donieckiego i ługańskiego, jak również tysiące ofiar wojny w Donbasie zarówno wśród cywilów, jak i żołnierzy broniących integralności terytorialnej państwa ukraińskiego. W kontekście tych wydarzeń bardzo ważne jest ukazanie eurointegracyjnej drogi Ukrainy, którą przeszła ona w okresie niepodległości. Na jej europejski wybór w polityce zagranicznej wskazuje m.in. uchwała Rady Najwyższej (RN) Ukrainy „O podstawowych kierunkach polityki zagranicznej Ukrainy” z 2 lipca 1993 r., „Strategia integracji Ukrainy z Unią Europejską” zatwierdzona dekretem Prezydenta Ukrainy z 11 czerwca 1998 r. czy ustawa „O zasadach wewnętrznej i zewnętrznej polityki” uchwalona przez RN Ukrainy 1 lipca 2010 r. Unia Europejska ze swojej strony deklarowała uznanie dla europejskich dążeń Kijowa, czemu dała wyraz m.in. we „Wspólnej strategii” wobec Ukrainy przyjętej 11 grudnia 1999 r. przez Radę Europejską. Spośród inicjatyw UE należy zwrócić uwagę na Europejską Politykę Sąsiedztwa realizowaną w przypadku Ukrainy za pomocą „Planu działań” z 2005 r.

oraz Partnerstwo Wschodnie uruchomione w 2009 r. jako wschodni wymiar EPS. Za szczególnie istotne wydarzenia na drodze integracji Ukrainy z Unią Europejską należy uznać zawarcie „Układu o partnerstwie i współpracy” w 1994 r. oraz podpisanie „Układu o stowarzyszeniu” w 2014 r.

Już w „Deklaracji o państwowej suwerenności Ukrainy” uchwalonej jeszcze przed ogłoszeniem niepodległości 16 lipca 1990 r. przez RN Ukrainińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej stwierdzono:

Ukraińska RSR jest równoprawnym uczestnikiem relacji międzynarodowych, aktywnie sprzyja wzmocnieniu ogólnego pokoju i bezpieczeństwa międzynarodowego, bezpośrednio bierze udział w ogólnoeuropejskim procesie i europejskich strukturach (Декларация 1990).

Następnie RN w uchwale „O realizacji «Deklaracji o państwowej suwerenności Ukrainy» w sferze stosunków zewnętrznych”, przyjętej 25 grudnia 1990 r., postanowiła „ukierunkować starania na zapewnienie bezpośredniego udziału Ukrainińskiej RSR w ogólnoeuropejskim procesie i europejskich strukturach” (Постанова 1990). Zapowiedziano także zapewnienie w budżecie środków niezbędnych do prowadzenia powyższych działań z zakresu polityki zagranicznej. 24 sierpnia 1991 r. parlament ogłosił niepodległość Ukrainy, zaś 1 grudnia tego roku ponad 90% mieszkańców Ukrainy potwierdziło w referendum słuszność decyzji dotyczącej ogłoszenia niepodległości. Już nazajutrz, a więc 2 grudnia 1991 r. niepodległość Ukrainy uznaje Polska i Kanada, 4 grudnia – Litwa i Łotwa, zaś w kolejnych dniach Rosja, Bułgaria, Estonia, Czechosłowacja i Gruzja. W ciągu miesiąca niepodległość Ukrainy uznało 68 państw, w tym USA, Niemcy, Francja, Wielka Brytania, Włochy, Japonia i Izrael. Pod koniec 1992 r. niepodległość państwa ukraińskiego uznawały już 132 kraje (Кучик 2014, 26–27).

W pierwszych latach niepodległości Ukraina przystąpiła do wielu struktur międzynarodowych, spośród których należy wymienić Konferencję Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie (30 stycznia 1992 r.)¹, Północnoatlantycką Radę Współpracy (10 marca 1992 r.)² czy Radę Europy (9 listopada 1995) (Кучик 2014, 27). Wśród celów polityki zagranicznej Ukrainy było również nawiązanie współpracy ze Wspólnotami Europejskimi. Początki oficjalnych stosunków sięgają 2 grudnia 1991 r. Wówczas to, a więc dzień po referendum niepodległościowym, minister spraw zagranicznych Holandii, przewodniczącej wówczas Wspólnocie, w jej imieniu uznał niepodległość państwa ukraińskiego³ (Dumała 2007, 323). 11 lutego 1992 r. został

¹ Od 1 stycznia 1995 r. Organizacja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie (Florczak 2009, 133–134).

² Północnoatlantycką Radę Współpracy powołano w grudniu 1991 r. Skupiała początkowo państwa Paktu Północnoatlantyckiego oraz dziewięć państw Europy Środkowo-Wschodniej. Następnie przystąpiły do niej kolejne kraje, w tym państwa należące do WNP (Dybczyński 2009, 282; Kupiecki 2016, 117).

³ W październiku 1993 r. Komisja Europejska otworzyła swoje przedstawicielstwo na Ukrainie, zaś w lipcu 1995 r. Ukraina ustanowiła swoją misję przy Wspólnotach Europejskich (Dumała 2007, 323).

podpisany protokół do umowy między UE a Wspólnotą Niepodległych Państw dotyczący realizacji programu pomocy technicznej dla WNP na Ukrainie. Natomiast w kwietniu Komisja Europejska podjęła decyzję o potrzebie rozpoczęcia negocjacji z Ukrainą, a także z Rosją, Białorusią i Kazachstanem na temat zawarcia układu o współpracy. Negocjacje z Ukrainą rozpoczęły się na początku 1993 r., zaś zostały uwieńczono podpisaniem 14 czerwca 1994 r. w Luksemburgu „Układu o partnerstwie i współpracy między Ukrainą i Wspólnotami Europejskimi i ich państwami członkowskimi” (Копійка 2008, 249–250; Угода про партнерство 1994). Należy odnotować, że istotnym krokiem na drodze do podpisania układu o partnerstwie ze Wspólnotami było rozwiązanie kwestii poradzieckiej broni jądrowej znajdującej się na Ukrainie, a mianowicie decyzja władz ukraińskich o jej przekazaniu Rosji oraz przystąpieniu Ukrainy do „Układu o nierozprzestrzenianiu broni jądrowej” (Михайлова/Волченко/Зінчук et al. 2013, 103; Staszczuk 2011, 270–272).

Za podstawę partnerstwa uznano potrzebę wzmocnienia wolności politycznych i ekonomicznych. Strony podkreśliły także, że „wsparcie niepodległości, suwerenności i integralności terytorialnej Ukrainy będzie sprzyjało wzmocnieniu pokoju i stabilności w regionie Europy Środkowo-Wschodniej i na całym kontynencie europejskim” (Угода про партнерство 1994). Do celów partnerstwa zaliczono: zapewnienie dialogu politycznego między stronami umowy, który z kolei pozwoli na rozwój bliskich relacji politycznych; sprzyjanie rozwojowi handlu, inwestycji oraz zrównoważonych stosunków gospodarczych, które przyspieszą rozwój stron umowy; stworzenie podstaw dla współpracy gospodarczej, społecznej, finansowej, naukowo-technicznej i kulturalnej; wsparcie Ukrainy w zakresie wzmocnienia demokracji, rozwoju gospodarki oraz przejścia do gospodarki rynkowej (art. 1). Podobne układy Wspólnoty zawarły z innymi państwami postradzieckimi, a do ich najważniejszych cech wspólnych należy zaliczyć brak zapisu mówiącego o ewentualnym członkostwie w przyszłości tych państw w strukturach europejskich (Staszczuk 2011, 272). „Układ o partnerstwie i współpracy” wszedł w życie 1 marca 1998 r. po jego ratyfikacji przez wszystkich członków UE.

W kontekście prac nad układem o partnerstwie ukraińsko-unijnym należy zaznaczyć, iż 2 lipca 1993 r. RN przyjęła uchwałę „O podstawowych kierunkach zagranicznej polityki Ukrainy”, w której stwierdzono:

Perspektywicznym celem ukraińskiej polityki zagranicznej jest członkostwo Ukrainy we Wspólnotach Europejskich, a także innych zachodnioeuropejskich i ogólnoeuropejskich strukturach pod warunkiem, że nie będzie ono szkodzić jej interesom narodowym. W celu utrzymania stabilnych stosunków ze Wspólnotami Europejskimi Ukraina zawrze z nimi „Układ o partnerstwie i współpracy”, realizacja którego stanie się pierwszym etapem na drodze do stowarzyszonego, a z czasem – do pełnego członkostwa w tej organizacji (Постанова 1993).

Cel Ukrainy, który określiła RN w uchwale – a więc członkostwo w UE – został także potwierdzony przez prezydenta Łeonida Krawczuka podczas podpisywania „Układu o partnerstwie i współpracy” w Luksemburgu (Михайлова/Волченко /Зінчук et al. 2013, 103).

Swoje dążenia eurointegracyjne Ukraina potwierdzała również za prezydentury Łeonida Kuczmy – m.in. w „Strategii integracji Ukrainy z Unią Europejską” oraz „Programie integracji Ukrainy z Unią Europejską” zatwierdzonych dekretemi prezydenta odpowiednio z 11 czerwca 1998 r. i 14 września 2000 r. Strategia integracji Ukrainy z UE określiła priorytety organów władzy wykonawczej na okres do 2007 r. W tym czasie miały zostać stworzone warunki pozwalające Ukrainie na uzyskanie członkostwa w UE. Do głównych kierunków procesu integracyjnego zaliczono: dostosowanie prawa ukraińskiego do prawa unijnego, zapewnienie praw człowieka; integrację ekonomiczną i rozwój ukraińsko-unijnych stosunków handlowych; integrację Ukrainy ze Wspólnotą w kontekście ogólnoeuropejskiego bezpieczeństwa; konsolidację polityczną i wzmocnienie demokracji; dostosowanie ukraińskiej polityki społecznej do standardów UE; integrację w obszarze kulturowo-oświatowym i naukowo-technicznym; regionalną integrację Ukrainy; integrację sektorową oraz współpracę w zakresie ochrony środowiska (Стратегія 1998). Zatwierdzenie „Programu integracji Ukrainy z Unią Europejską” (Програма 2000) miało na celu przyspieszenie implementacji „Układu o partnerstwie i współpracy” oraz realizację „Strategii integracji Ukrainy z Unią Europejską” (Указ 2000).

Uznanie dla europejskiego wyboru Ukrainy UE wyraziła we „Wspólnej strategii Rady Europejskiej z dnia 11 grudnia 1999 r. w sprawie Ukrainy”. W niej podkreślono m.in. wagę strategicznego partnerstwa Brukseli i Kijowa. Zaznaczono, iż „partnerstwo strategiczne Unii Europejskiej [...] i Ukrainy, opierające się na wspólnych wartościach i korzyściach, jest istotnym czynnikiem wpływającym na wspomaganie pokoju, stabilizacji i dobrobytu w Europie” (Wspólna strategia 1999, 114). UE z uznaniem wypowiedziała się na temat zaangażowania Ukrainy w stabilizację regionu, w rozbrojenie jądrowe oraz współpracę na rzecz utrzymania pokoju i zapewnienia bezpieczeństwa w Europie. W dokumencie zaznaczono, iż unijno-ukraińskie partnerstwo strategiczne jest nieustannie umacniane od momentu ogłoszenia przez Ukrainę niepodległości. Wśród nakreślonych celów strategicznych względem Ukrainy znalazły się: sprzyjanie stabilnej demokracji na Ukrainie, współpraca z Ukrainą na rzecz utrzymania bezpieczeństwa w Europie i na świecie, pogłębienie współpracy ekonomicznej, politycznej, i kulturalnej, a także w obszarze wymiaru sprawiedliwości i spraw wewnętrznych (Wspólna strategia 1999, 114–115). UE uznając proeuropejski wybór Ukrainy, zadeklarowała, iż będzie zaangażowana we wspieranie przemian politycznych i ekonomicznych na Ukrainie, pozwalających jej na „dalsze zbliżenie do UE”. W związku z tym, że wspólna strategia nie określała Ukrainy jako potencjalnego kandydata do członkostwa

w Unii, nie mogła ona w pełni zadowolić oczekiwania Kijowa (Михайлова/Волченко/Зінчук/Кваша 2013, 105).

Przyjęcie samych dokumentów nie mogło jednak zbliżyć Ukrainy do UE. Bardzo istotne było, aby eurointegracyjnym deklaracjom Kijowa towarzyszyły realne kroki w postaci przeprowadzanych reform. W okresie prezydentury Ł. Kuczmy nie podjęto jednak znaczących działań m.in. w zakresie ukształtowania państwa prawa, zwalczania korupcji i szarej strefy, rozgraniczenia władzy i biznesu czy zmniejszenia biurokracji (Галик 2013, 137). Ponadto w czasie drugiej kadencji Ł. Kuczmy relacje ukraińsko-unijne uległy ochłodzeniu, co związane było z nasilającymi się tendencjami autorytarnymi na Ukrainie. Wizerunek Ukrainy uległ znacznemu pogorszeniu m.in. w związku z wybuchem w 2000 r. „skandalu kasetowego”. Z ujawnionych nagrań dokonanych przez Mykołę Melnyczkę wynikało, iż za zabójstwem dziennikarza Georgija Gongadze może stać prezydent Ł. Kuczma⁴. Pozycja międzynarodowa Ukrainy została osłabiona także w związku z możliwą sprzedażą systemów radarowych „Kolczuga” dla Iraku (Kost 2012, 59–60).

Przygotowanie do rozszerzenia UE w 2004 r. przyczyniło się do potrzeby określenia polityki Unii wobec nowego sąsiedztwa. Z koncepcją polityki wobec sąsiadów wystąpiła w marcu 2003 r. Komisja Europejska. Następnie określiła ją w komunikacie z 12 maja 2004 r. zatytułowanym „Europejska polityka sąsiedztwa – dokument strategiczny”⁵. Realizacja EPS miała następować za pomocą planów działań uzgadnianych przez UE z poszczególnymi państwami sąsiedzkimi. W przypadku Ukrainy negocjacje trwały od stycznia do września 2004 r., a zostały uwieńczono 21 lutego 2005 r. przyjęciem przez Radę Współpracy Ukraina–UE „Planu działań Ukraina–UE” (Dumała 2007, 328–329).

We wstępie „Planu działań Ukraina–UE” zwrócono uwagę, iż rozszerzenie UE, które nastąpiło w maju 2004 r., „doprowadziło do historycznych zmian warunków politycznych, geograficznych i gospodarczych Ukrainy i Unii Europejskiej” (План дій 2005). Zaznaczono, iż UE i Ukraina mają od tego momentu wspólną granicę w związku z czym będą pogłębiały związki polityczne i gospodarcze, a relacje ukraińsko-unijne z poziomu współpracy rozwiną się w kierunku postępowej integracji ekonomicznej. Ukraina i UE zapowiedziały wzmocnienie strategicznego partnerstwa, ponadto Unia potwierdziła, iż uznaje europejski wybór i europejskie dążenia Ukrainy. Strony stwierdziły, iż implementacja „Planu działań” pozwoli na realizację zapisów „Układu o partnerstwie i współpracy” pozostającego podstawą współpracy unijno-ukraińskiej oraz będzie sprzyjać osiągnięciu przez Ukrainę celu, którym jest „dalsza integracja do gospodarczych i społecznych struktur europejskich” (План дій 2005). Wśród priorytetów działalności wymieniono: wzmocnienie

⁴ Szerzej zob. Касьянов 2008, 253–260.

⁵ EPS objęto Ukrainę, Mołdawię, Białoruś, Gruzję, Azerbejdżan, Armenię, Jordanię, Liban, Syrię, Izrael, Palestynę, Egipt, Algierię, Libię, Tunezję i Maroko (Europejska 2017; Kost 2012, 73).

efektywności organów zapewniających demokrację i praworządność, przeprowadzenie wyborów prezydenckich i parlamentarnych na Ukrainie zgodnie ze standardami OBWE, zapewnienie wolności środków masowego przekazu, pogłębienie współdziałania w zakresie rozbrowienia i przeciwdziałania rozprzestrzenianiu broni jądrowej, zwiększenie współpracy w obszarze bezpieczeństwa regionalnego, w tym także w rozwiązaniu konfliktu wokół Naddniestrza. Wskazano również na potrzebę podjęcia działań w zakresie przystąpienia do Światowej Organizacji Handlu, postępowej likwidacji przeszkód w handlu dwustronnym, poprawienia klimatu inwestycyjnego za pomocą stworzenia niezbędnych warunków do prowadzenia biznesu m.in. poprzez uproszczenie procedur administracyjnych oraz zwalczanie korupcji, przeprowadzenia reformy podatkowej i udoskonalenia działalności administracji podatkowej, rozpoczęcia konstruktywnego dialogu na temat liberalizacji ruchu wizowego, a także postępowej adaptacji ukraińskiego prawa do prawa UE (План дій 2005).

„Pomarańczowa rewolucja”, która była reakcją na fałszerstwa obozu rządzącego podczas wyborów prezydenckich 2004 r. pozwoliła na objęcie stanowiska głowy państwa przez Wiktora Juszczenkę, zaś premiera przez Julię Tymoszenko. Z dojściem do władzy „pomarańczowego obozu” wiązano nadzieje na przyspieszenie procesu integracji Ukrainy z UE. Zresztą traktowanie priorytetowo tego celu zapowiedział zarówno prezydent, jak i rząd J. Tymoszenko, w którego strukturze przewidziano stanowisko wicepremiera ds. integracji europejskiej⁶. Ukraina zapowiedziała nawet złożenie wniosku o przyjęcie do UE, co jednak nie znalazło zrozumienia w Unii, która podjęła działania zmierzające do powstrzymania Kijowa w realizacji tego celu (Mironowicz 2012, 294). Natomiast propozycją UE skierowaną m.in. wobec Ukrainy było powołanie Partnerstwa Wschodniego (PW). Z inicjatywą PW wystąpiła w czerwcu 2008 r. Polska i Szwecja, zaś objętych miało zostać nią sześć państw postradzieckich – oprócz Ukrainy, także Mołdawia, Białoruś, Gruzja, Azerbejdżan i Armenia. Polsko-szwedzka inicjatywa znalazła akceptację KE, zaś szczyt inauguracyjny PW odbył się 6 maja 2009 r. w Pradze. Za cel PW uznano pogłębienie współpracy UE z państwami objętymi tą inicjatywą, ale jednocześnie nie przewidywała ona perspektywy członkostwa tych krajów w UE. Dlatego też Ukraina przyjęła z rozczarowaniem tą inicjatywę (Staszczuk 2011, 282–283).

W związku ze zbliżającym się terminem zakończenia obowiązywania „Układu o partnerstwie i współpracy”⁷, w marcu 2007 r. Kijów i Bruksela rozpoczęły negocjacje na temat zawarcia nowego układu. Natomiast po przystąpieniu Ukrainy

⁶ Nowe otwarcie w stosunkach ukraińsko-unijnych mogła też zapowiadać rezolucja Parlamentu Europejskiego ze stycznia 2005 r., w której to europarlamentarzyści wezwali Radę oraz Komisję do stworzenia dla Ukrainy perspektywy europejskiej przewidującej uzyskanie pełnego członkostwa (Mironowicz 2012, 292–293).

⁷ Układ został zawarty na okres 10 lat z możliwością przedłużania na okres jednego roku w przypadku, gdy żadna ze stron go nie wypowie (Угода про партнерство 1994, art. 101; Відносини 2017).

do Światowej Organizacji Handlu, co nastąpiło 18 lutego 2008 r., rozpoczęto także negocjacje w zakresie utworzenia pogłębionej strefy wolnego handlu (Відносини 2017). W lipcu 2008 r. podczas posiedzenia Rady UE zapadła decyzja, iż nowy układ otrzyma nazwę zgodnie z francuską propozycją „Układ o stowarzyszeniu” (Рада ЄС 2008; Відома назва 2008). W l. 2007–2011 odbyło się łącznie 21 rund negocjacji dotyczących umowy stowarzyszeniowej, zaś w l. 2008–2011 18 rund poświęconych utworzeniu porozumienia o pogłębionej i kompleksowej strefie wolnego handlu⁸. 20 października 2011 r. ukraiński wiceminister Andrij Klujew oraz unijny komisarz ds. handlu Karel De Gucht poinformowali o zakończeniu negocjacji dotyczących umowy o strefie wolnego handlu, zaś 11 listopada odbyła się ostatnia – 21. runda negocjacji poświęconych politycznym zagadnieniom umowy stowarzyszeniowej (Drabchuk 2016, 187–188). O zakończeniu negocjacji dotyczących układu o stowarzyszeniu liderzy UE i Ukrainy poinformowali podczas XV Szczytu Ukraina–UE, który odbył się 19 grudnia 2011 r. w Kijowie. Jednocześnie przywódcy unijni podpisanie umowy uzależnili od demokratycznych reform na Ukrainie (Спільна заява 2011). UE podczas szczytu reprezentowali przewodniczący Rady Europejskiej Herman Van Rompuy oraz przewodniczący Komisji Europejskiej José Manuel Barroso, zaś Ukrainę prezydent Wiktor Janukowycz, który objął to stanowisko na początku 2010 r.

Za prezydentury W. Janukowycza dążenia eurointegracyjne Ukrainy były kontynuowane, o czym świadczą chociażby wspomniane prace nad umową stowarzyszeniową, których tempo bywa pozytywniej oceniane niż tempo prac za poprzedniego prezydenta (Усеїнов 2011). Eurointegracyjne aspiracje Ukrainy zostały zresztą potwierdzone także w ustawie „O zasadach wewnętrznej i zewnętrznej polityki” uchwalonej przez RN Ukrainy 1 lipca 2010 r. W art. 11 poświęconym zasadom polityki zagranicznej stwierdzono, że jedną z podstawowych zasad, na których ma opierać się polityka państwa, jest „zapewnienie integracji Ukrainy do europejskiej przestrzeni politycznej, gospodarczej i prawnej w celu uzyskania członkostwa w Unii Europejskiej” (Закон 2010). Jednocześnie jednak za prezydentury W. Janukowycza Ukraina zesza z demokratycznej drogi rozwoju, a coraz bardziej uwidoczniały się tendencje autorytarne⁹. Dlatego też szereg działań podjętych przez nowe kierownictwo państwa było poddawane krytyce Zachodu. Jednym z największych problemów było wybiórcze sądownictwo, którego celem stało się prześladowanie przywódców opozycji (Європейська 2013, 4). Szczególną uwagę społeczności międzynarodowej, w tym UE, zwracała sprawa największej rywalki politycznej W. Janukowycza – J. Tymoszenko, którą skazano na 7 lat kolonii karnej. Kwestia

⁸ Należy odnotować, iż w listopadzie 2009 r. w miejsce „Planu działań UE–Ukraina” zaczęła obowiązywać „Agenda stowarzyszeniowa UE–Ukraina”, której celem było przygotowanie i ułatwienie wejścia w życie umowy stowarzyszeniowej (Drabchuk 2016, 186).

⁹ Zob. Hurska-Kowalczyk 2016, 25–27.

uwolnienia byłej premier stała się kluczowa dla UE, od rozwiązania tego problemu uzależniano nawet podpisanie umowy stowarzyszeniowej.

Działania podejmowane przez UE mające na celu doprowadzenie do uwolnienia J. Tymoszenko nie przyniosły jednak pożądanego wyniku. Pomimo tego podpisanie umowy stowarzyszeniowej miało nastąpić podczas szczytu PW zaplanowanego na 28–29 listopada 2013 r. w Wilnie. Jednak 21 listopada 2013 r. rząd ogłosił zawieszenie przygotowań do podpisania umowy o stowarzyszeniu i strefie wolnego handlu z UE. W związku z powyższym na Ukrainie rozpoczęły się protesty zwolenników integracji Ukrainy z UE. Warto zaznaczyć, iż podjęcie decyzji przez władze ukraińskie na temat rezygnacji z podpisania umowy stowarzyszeniowej było poprzedzone spotkaniem prezydentów Ukrainy i Rosji, które odbyło się 9 listopada 2013 r. To właśnie długotrwałe naciski i zachęty kierowane wobec władz w Kijowie ze strony Rosji, która za wszelką cenę starała się utrzymać Ukrainę w swojej strefie wpływów i doprowadzić do euroazjatyckiego wyboru integracji, miały zadecydować o wstrzymaniu procesu integracji Ukrainy z UE¹⁰.

Rewolucja godności zakończyła się wraz z ucieczką prezydenta W. Janukowycza z kraju, a ona z kolei pozwoliła wrócić Ukrainie na eurointegracyjną drogę. W przyjętej 22 lutego 2014 r. uchwale RN stwierdziła, że prezydent W. Janukowycz zrezygnował z wykonywania konstytucyjnych kompetencji¹¹. Tego też dnia podjęto decyzję w sprawie zmiany przewodniczącego RN. Wołodomyra Rybaka z Partii Regionów zastąpił na tym stanowisku Ołeksandr Turczynow z Ojczyzny, który jednocześnie stał się pełniącym obowiązki prezydenta (Pietnoczka 2017, 377–378). Natomiast trzy dni później została utworzona Koalicja Europejskiego Wyboru, w skład której weszły opozycyjne do niedawna frakcje, a mianowicie Ojczyzna, UDAR i Swoboda, a ponadto dwie nowo utworzone grupy parlamentarne – Rozwój Ekonomiczny i Suwerenna Europejska Ukraina. Wtedy też lider frakcji Ojczyzna – Arsenij Jaceniuk został wybrany na stanowisko premiera. W zatwierdzonym przez parlament programie rządu do jego pierwszoplanowych zadań obok zapewnienia suwerenności, integralności terytorialnej i nienaruszalności granic państwa zaliczano właśnie podpisanie umowy stowarzyszeniowej z UE (Прорпама 2014). Ten cel częściowo został bardzo szybko osiągnięty, gdyż niespełna miesiąc później – 21 marca 2014 r. podpisano tzw. polityczną część umowy¹².

¹⁰ Pewną rolę w podjęciu decyzji o rezygnacji z kontynuowania procesu eurointegracyjnego mogły odegrać również nastroje społeczne panujące w regionach południowo-wschodniej Ukrainy, stanowiących główne zaplecze elektoralne W. Janukowycza i Partii Regionów. Otóż większość mieszkańców tej części kraju opowiadała się za integracją Ukrainy z Rosją, Białorusią i Kazachstanem w ramach Unii Celnej, a nie za integracją z UE. Zob. np. *Європейський* 2013, 112–113.

¹¹ Jednocześnie datę przedterminowych wyborów prezydenckich wyznaczono na 25 maja 2014 r.

¹² Ukrainie zależało na jak najszybszym podpisaniu umowy. Jednak nie wszystkie państwa europejskie podzielały ten pośpiech, wskazując, iż umowa powinna zostać podpisana dopiero przez nowe władze wyłonione w przedterminowych wyborach. W związku z powyższym zawarto kompromis w postaci podpisania najpierw tzw. części politycznej, zaś następnie części ekonomicznej (Сидоренко 2014).

Podczas prezydenckiej kampanii wyborczej kandydaci podzielający ideały Euromajdanu niejednokrotnie zwracali uwagę na potrzebę nie tylko podpisania ekonomicznej części umowy z UE, lecz także na konieczność wejścia Ukrainy do tej organizacji, czemu dali wyraz w swoich programach wyborczych m.in. P. Poroszenko, J. Tymoszenko i O. Laszko (Pietnoczka 2017, 379 i n.). Zwycięzcą wyborów został P. Poroszenko traktujący przynależność do UE w kategoriach gwarancji bezpieczeństwa Ukrainy (Pietnoczka 2016, 115). Nowo wybrany prezydent Ukrainy podpisał ekonomiczną część umowy stowarzyszeniowej z UE 27 czerwca 2014 r. w Brukseli. Natomiast 16 września 2014 r. umowę jednocześnie ratyfikowały RN Ukrainy oraz Parlament Europejski. W Kijowie poparcia udzieliło 355 parlamentarzystów przy braku głosów sprzeciwu i głosów wstrzymujących się, zaś w Strasburgu za ratyfikacją opowiedziało się 535 parlamentarzystów przy 127 głosach sprzeciwu i 35 wstrzymujących się (Угоди про асоціацію 2014). Premier A. Jaceniuk zaznaczył, iż ratyfikacja „jest tylko początkiem wielkiej europejskiej drogi”, zaś ukraińską elitę polityczną wezwał do „zademonstrowania takiej woli zmian, jaką zademonstrował ukraiński naród”. Natomiast prezydent porównał panującą w parlamencie atmosferę z tą z 1991 r., gdy była „zdobywana niepodległość” (Угоди про асоціацію 2014). Ostatnim państwem członkowskim, które ratyfikowało umowę stowarzyszeniową z Ukrainą, była Holandia. Uczyniła to początkowo w lipcu 2015 r., ale po referendum konsultacyjnym z 6 kwietnia 2016 r., w którym większość Holendrów opowiedziało się przeciwko ratyfikacji układu z Ukrainą, procedura zatwierdzenia umowy stowarzyszeniowej w Holandii przedłużyła się aż do 2017 r.¹³

„Układ o stowarzyszeniu między Unią Europejską i jej państwami członkowskimi, z jednej strony, a Ukrainą, z drugiej strony” zawiera preambułę, siedem tytułów¹⁴ podzielonych na 485 artykułów (art. 2–486), 44 załączniki oraz 3 protokoły (Układ o stowarzyszeniu 2014). Strony umowy zobowiązały się do bliskich relacji opartych na wspólnych wartościach, do których zaliczono m.in. poszanowanie zasad demokratycznych, praworządność, prawa człowieka i podstawowe wolności oraz wolną gospodarkę rynkową. UE potwierdziła swoje uznanie dla europejskich aspiracji Kijowa oraz wyraziła zadowolenie z zobowiązania się Ukrainy do budowy stabilnej demokracji oraz gospodarki rynkowej (Układ o stowarzyszeniu 2014, 4). Do celów, które postawiono przed stowarzyszeniem zaliczono: propagowanie zbliżenia między stronami na podstawie wspólnych wartości, zwiększenie udziału Ukrainy w programach i agencjach UE; zwiększenie dialogu politycznego;

¹³ Izba niższa parlamentu holenderskiego ratyfikowała umowę stowarzyszeniową 23 lutego 2017 r., zaś izba wyższa 30 maja 2017 r. (Сенар 2017).

¹⁴ I. Zasady ogólne, II. Dialog i reformy polityczne, stowarzyszenie polityczne, współpraca i zbliżenie w dziedzinie polityki zagranicznej i bezpieczeństwa, III. Sprawiedliwość, wolność i bezpieczeństwo, IV. Handel i zagadnienia związane z handlem, V. Współpraca gospodarcza i sektorowa, VI. Współpraca finansowa, w tym postanowienia dotyczące zwalczania nadużyć finansowych, VII. Postanowienia instytucjonalne, ogólne i końcowe.

wzmocnienie pokoju i stabilności regionalnej i międzynarodowej na podstawie zasad Karty Narodów Zjednoczonych, Aktu końcowego KBWE oraz Paryskiej karty dla nowej Europy; stworzenie warunków niezbędnych dla rozwoju stosunków gospodarczych i handlowych, m.in. poprzez ustanowienie pogłębionej i kompleksowej strefy wolnego handlu oraz zbliżenie prawodawstwa ukraińskiego do prawodawstwa UE; pogłębienie współpracy w zakresie sprawiedliwości, wolności i bezpieczeństwa z zamiarem zapewnienia praworządności, praw człowieka oraz podstawowych wolności (art. 1).

W tytule pierwszym układu podkreślono, iż reguły demokratyczne, poszanowanie praw człowieka i podstawowych wolności oraz przestrzeganie zasady praworządności są podstawą polityki wewnętrznej i zewnętrznej UE oraz Ukrainy. Strony układu zadeklarowały również „propagowanie poszanowania zasady suwerenności i integralności terytorialnej, nienaruszalności granic i niepodległości, a także zwalczanie rozprzestrzeniania broni masowego rażenia, związanych z nią materiałów oraz systemów ich przenoszenia” (art. 2). Zaznaczono, że u podstaw relacji ukraińsko-unijnych leżą zasady wolnej gospodarki rynkowej, zaś zasadniczą rolę w ich rozwoju odgrywa praworządność, walka z korupcją oraz międzynarodową przestępczością zorganizowaną i terroryzmem (art. 3). W tytule drugim zapowiedziano zbliżenie stron układu w zakresie polityki zagranicznej i bezpieczeństwa (art. 4–13). Zadeklarowano m.in. pogłębienie współpracy mającej na celu zapewnienie pokoju i stabilności na kontynencie europejskim, zapobieganie konfliktom, przeciwdziałanie rozprzestrzenianiu broni masowego rażenia, zwalczanie nielegalnego handlu bronią oraz zwalczanie terroryzmu. W tytule trzecim poświęconym sprawiedliwości, wolności i bezpieczeństwu (art. 14–24) zapowiedziano m.in. współpracę mającą na celu zwiększenie skuteczności sądownictwa i zapewnienie jego niezależności, współdziałanie w zakresie migracji, azylu, zarządzania granicami oraz w zwalczaniu przestępczości i korupcji, a także terroryzmu. Tytuł czwarty (art. 25–336) reguluje zagadnienia związane z handlem, a za cel w tym zakresie strony układu określiły ustanowienie strefy wolnego handlu. Tytuł piąty (art. 337–452) zawiera zapisy dotyczące współpracy gospodarczej i sektorowej, szósty współpracy finansowej (art. 453–459), zaś ostatni – siódmy zawiera postanowienia instytucjonalne, ogólne i końcowe (art. 460–486). Stanowi on m.in., iż najwyższym szczeblem dialogu między stronami są spotkania na szczycie odbywające się raz do roku. Regularny dialog odbywa się na szczeblu ministerialnym w ramach Rady Stowarzyszenia oraz w ramach spotkań między reprezentantami stron na zasadzie obopólnego porozumienia. Posiedzenia Rady Stowarzyszenia odbywają się co najmniej raz w roku, a jej zadaniem jest monitorowanie wdrażania zawartego układu. Składa się ona z członków Rady UE i KE oraz członków rządu Ukrainy (art. 460–461).

Podsumowując, należy zaznaczyć, iż Ukraina bardzo szybko określiła europejski wybór w polityce zagranicznej, na co wskazują choćby zapisy uchwały RN z lipca 1993 r. mówiące o celu, którym jest członkostwo we Wspólnotach Europejskich.

Już wówczas zapowiedziano, iż realizacja przygotowywanego „Układu o partnerstwie i współpracy” będzie pierwszym etapem na drodze do uzyskania najpierw stowarzyszonego, a następnie pełnego członkostwa. Polityka integracji europejskiej zapoczątkowana za prezydentury Ł. Krawczuka była kontynuowana w większym bądź mniejszym stopniu przez jego następców. Świadczy o tym m.in. zatwierdzenie przez prezydenta Ł. Kuczmę „Strategii integracji Ukrainy z Unią Europejską” w 1998 r. oraz „Programu integracji Ukrainy z Unią Europejską” w 2000 r., chęć złożenia formalnego wniosku o członkostwo i prace nad umową stowarzyszeniową za prezydentury W. Juszczenki czy kontynuacja prac nad umową oraz określenie celu polityki zagranicznej, jakim jest członkostwo w UE w ustawie „O zasadach wewnętrznej i zewnętrznej polityki” przyjętej w 2010 r. za prezydentury W. Janukowycza. Z drugiej strony Unia Europejska podkreślała wagę partnerstwa strategicznego z Ukrainą oraz deklarowała uznanie dla europejskiego wyboru Ukrainy, czemu dała wyraz m.in. we wspólnej strategii wobec Ukrainy przyjętej przez Radę Europejską w 1999 r. UE wystąpiła wobec Ukrainy jak i innych państw z inicjatywą Europejskiej Polityki Sąsiedztwa realizowanej w przypadku Ukrainy za pomocą „Planu działań” przyjętego w 2005 r., a także z inicjatywą PW, które zostało uruchomione w 2009 r. Powyższe inicjatywy spotkały się jednak z dość dużym rozczarowaniem Kijowa, gdyż nie przewidywały one perspektywy członkostwa Ukrainy w UE.

W 2007 r. rozpoczęły się negocjacje na temat zawarcia nowej umowy w miejsce „Układu o partnerstwie i współpracy” z 1994 r., stanowiącego dotąd podstawę prawną regulującą relacje ukraińsko-unijne. Prace nad układem stowarzyszeniowym rozpoczęte za prezydentury W. Juszczenki były kontynuowane w czasie rządów jego następcy – W. Janukowycza. Jednak wzrost tendencji autorytarnych nad Dnieprem nie sprzyjał szybkiemu podpisaniu umowy, a gdy ten moment miał w końcu nastąpić, ukraińskie władze zrezygnowały z jej podpisania. Wywołana tą decyzją fala protestów doprowadziła do ucieczki z kraju prezydenta W. Janukowycza. Nowe władze państwa niezwłocznie podjęły działania, aby umowa stowarzyszeniowa z UE została podpisana. Ten cel osiągnięto bardzo szybko, gdyż już w marcu 2014 r. została podpisana polityczna część umowy, zaś w czerwcu część ekonomiczna. Należy podkreślić, iż realizacja tego celu została jednak opłacona bardzo wysoką ceną. Rosja obawiając się, że Ukraina opuści jej strefę wpływów, rozpoczęła wobec niej agresywną politykę, dokonując aneksji Krymu oraz doprowadzając do wojny w Donbasie. Tak więc droga Ukrainy do tego bardzo ważnego wydarzenia, którym było zawarcie układu o stowarzyszeniu, okazała się długa oraz niezwykle trudna. Należy jednak podkreślić, że podpisanie układu z punktu widzenia Ukrainy jest jedynie pewnym etapem na drodze integracji z UE, której ostatecznym celem w świetle oficjalnych deklaracji Kijowa ma być uzyskanie pełnoprawnego członkostwa w tej organizacji. Jednak to, kiedy i czy w ogóle Ukraina uzyska perspektywę członkostwa ze strony UE, zależy głównie od niej samej, od skuteczności realizowania zapisów umowy stowarzyszeniowej, od konsekwentnego wdrażania niełatwych reform.

Bibliografia

- DRABCHUK, M. (2016), Układ stowarzyszeniowy z Unią Europejską wyzwaniem dla gospodarki ukraińskiej. W: Stelmach, A./Hurska-Kowalczyk, L. (red.), Ukraina po (Euro)majdanie. Od autorytaryzmu do protodemokracji. Toruń, 179–212.
- DUMALA, A. (2007), Stosunki Ukrainy z Unią Europejską. W: Pietraś, M./Kapuniak, T. (red.), Ukraina w stosunkach międzynarodowych. Lublin, 323–349.
- DYBCZYŃSKI, A. (2009), Organizacja Traktatu Północnoatlantyckiego. W: Łoś-Nowak, T. (red.), Organizacje w stosunkach międzynarodowych. Istota – mechanizmy działania – zasięg. Wrocław, 273–291.
- Europejska polityka sąsiedztwa (2017). W: <http://www.msz.gov.pl/pl/polityka_zagraniczna/unia_europejska/obszary/eps/europejska_polityka_sasiedztwa> [dostęp 27.12.2017].
- FLORCZAK, A. (2009), Organizacja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie. W: Łoś-Nowak, T. (red.), Organizacje w stosunkach międzynarodowych. Istota – mechanizmy działania – zasięg. Wrocław, 128–149.
- HURSKA-KOWALCZYK, L. (2016), Demokracja mitingowa na Ukrainie: Od rewolucji na granicę do rewolucji godności. W: Stelmach, A./Hurska-Kowalczyk L. (red.), Ukraina po (Euro)majdanie. Od autorytaryzmu do protodemokracji. Toruń, 13–33.
- KOST, P. (2012), Ukraina wobec Unii Europejskiej 1991–2010. Toruń.
- KUPIECKI, R. (2016), Organizacja Traktatu Północnoatlantyckiego. Warszawa.
- MIRONOWICZ, E. (2012), Polityka zagraniczna Ukrainy 1990–2010. Białystok.
- PIETNOCZKA, P. (2016), Problematyka bezpieczeństwa w programach wyborczych kandydatów na urząd Prezydenta Ukrainy w 2014 r. W: Ambroziak, T./Czwołek, A./Gajewski, S. i in. (red.), Problemy bezpieczeństwa Europy i Azji. Toruń, 113–127.
- PIETNOCZKA, P. (2017), Scena polityczna po Euromajdanie. W: Furier, A. (red.), Ukraina – czas przemian po rewolucji godności. Poznań, 376–403.
- STASZCZYK, A. (2011), Europejska perspektywa Ukrainy. W: Hurska-Kowalczyk, L. (red.), Dylematy rozwoju Ukrainy. Szczecin, 267–292.
- Układ o stowarzyszeniu między Unią Europejską i jej państwami członkowskimi, z jednej strony, a Ukrainą, z drugiej strony (2014). W: Dz.U. UE L 161 z 29.5.2014.
- Wspólna strategia Rady Europejskiej z dnia 11 grudnia 1999 r. w sprawie Ukrainy (1999). W: Dz.U. WE L 331 z 23.12.1999.
- Відносини Україна – ЄС (2007). W: <<http://mfa.gov.ua/ua/about-ukraine/european-integration/ua-eu-relations>> [dostęp 4.12.2017].
- Відома назва нової угоди з Європою (2008). W: <<http://www.pravda.com.ua/news/2008/07/22/3497899/>> [dostęp 5.12.2017].
- ГАЛИК, В. (2013), Україна в Європі і світі. Київ.
- Декларація про державний суверенітет України (1990). W: ВВР. № 31, ст. 429.
- Європейська інтеграція України: внутрішні чинники і зовнішні впливи (2013). W: Аналітична доповідь Центру Разумкова, Національна безпека і оборона. 4–5, 2–54.
- Європейський союз чи митний союз: громадська думка (2003). W: Національна безпека і оборона. 4–5, 104–132.
- Закон України Про засади внутрішньої і зовнішньої політики від (2010). W: ВВР. № 40, ст. 527.
- КАСЬЯНОВ, Г. (2008), Україна 1991–2001: нариси новітньої історії. Київ.
- КОПІЙКА, В. (2008), Розширення Європейського Союзу та Україна, Київ.
- КУЧИК, О. (2014), Україна в міжнародних організаціях. Львів.
- МИХАЙЛОВА, Л./ВОЛЧЕНКО, Н./ЗІНЧУК, Т. et al. (2013). Євроекономічна інтеграція України. Київ.
- План дій „Україна – Європейський Союз” Європейська політика сусідства (2005). W: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/994_693> [dostęp 6.12.2017]

- Постанова Верховної Ради України Про Основні напрями зовнішньої політики України (1993). W: ВВР. № 37, ст. 379.
- Постанова Верховної Ради Української РСР Про реалізацію Декларації про державний суверенітет України у сфері зовнішніх зносин від 25 грудня 1990 (1991). W: ВВР УРСР. № 5, ст. 25.
- Програма діяльності Кабінету Міністрів України (2014). W: <<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n0001120-14>> [dostęp 6.12.2017].
- Програма інтеграції України до Європейського Союзу. Програму схвалено Указом Президента № 1072/2000 від 14.09.2000 (2000). W: <<http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/n0001100-00>> [dostęp 6.12.2017].
- Рада ЄЦ погодилась на угоду про асоціацію з Україною (2008). W: <<https://ua.korrespondent.net/ukraine/530635-rada-es-pogodilas-na-ugodu-pro-asociaciju-z-ukrayinoyu>> [dostęp 4.12.2017].
- Сенат Нідерландів ратифікував угоду про асоціацію Україна-ЄС (2017). W: <<http://www.pravda.com.ua/news/2017/05/30/7145434/>> [dostęp 21.12.2017].
- Сидоренко, С. (2014), Неприємна асоціація. W: <<http://www.pravda.com.ua/articles/2014/03/20/7019773/>> [dostęp 9.12.2017].
- Спільна заява Саміту Україна-ЄС (2011). W: <<http://www.pravda.com.ua/articles/2011/12/19/6850080/>> [dostęp 6.12.2017].
- Стратегія інтеграції України до Європейського Союзу (1998). W: Офіційний вісник України. № 24, стор. 3, ст. 870, код акту 5501/1998.
- Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами (1994). W: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/998_012/ed19940614> [dostęp 4.12.2017].
- Угоду про асоціацію з ЄС синхронно ратифікували (2014). W: <<http://www.pravda.com.ua/news/2014/09/16/7037944/>> [dostęp 9.12.2017].
- Указ Президента України Про Програму інтеграції України до Європейського Союзу від 14 вересня 2000 року, № 1072/2000 (2000). W: Офіційний вісник України. № 39, стор. 2, ст. 1648, код акту 16772/2000.
- Усеїнов, Н. (2011), Богдан Борусевич: Польща зацікавлена у європейській інтеграції України. На жаль, ми самотні в цьому. W: <<http://www.pravda.com.ua/articles/2011/12/19/6848306/>> [dostęp 6.12.2017].

JĘZYK

АНАСТАСІЯ АЛБУТ

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт інфарматыкі і радыёэлектронікі

ЖАНРАВЫЯ АСАБЛІВАСЦІ ІНСКРЫПТУ (ДАРЧАГА НАДПІСУ)

Genre Features of an Inscription (Dedication)

Ключавыя словы: інскрыпт (дарчы надпіс), маўленчы жанр, субстрат, базавая мадэль інскрыпту, мадыфікацыя базавай мадэлі інскрыпту

KEY WORDS: inscription (dedication), speech genre, substrate, basic inscription model, modification of basic inscription model

ABSTRACT: An inscription (dedication) is analyzed as a speech genre on the set of texts by Yakub Kolas (242 items) and Yanka Kupala (139 items). These writers are among those who created the modern literary Belarusian language and are highly appreciated in the society, so their communicative experience is worth examining. There are two main genre features of an inscription: substrate (any surface, on which something is written to be given to somebody) and inscription structure. Usually it deals with the basic model, consisting of several units. But there are examples of modified basic inscription models. It helps a speaker to express his attitude to an addressee making such utterances a valuable object of pragmatics.

Дарчыя надпісы, ці інскрыпты¹, маюць вялікую каштоўнасць як крыніца ведаў пра кола кантактаў пісьменніка, этапы жыцця і творчасці, светапогляд (у выпадку даволі разгорнутых надпісаў), таму публікацыя спадчыны гэтага жанру ў акадэмічных зборах твораў такіх знакавых для беларускай культуры асоб, як Якуб Колас і Янка Купала, безумоўна, вельмі важная падзея. Але ёсць і ўласна лінгвістычная значнасць вывучэння дарчых надпісаў як маўленчага жанру:

¹ Ужыванне дадзенай тэрміналогіі патрабуе некаторага тлумачэння: мы лічым паняцці «дарчы надпіс» і «інскрыпт» тоеснымі як абазначэнне пэўнага маўленчага жанру, аднак варта адзначыць, што паняцце «інскрыпт» можа трактавацца як родавае ў дачыненні да паняцця «дарчы надпіс», пра што сведчыць змест (Колас 2012). Так, інскрыпты – гэта не толькі дарчыя, але і ўласніцкія і суправаджальныя надпісы. Заўважым, што ў Поўным зборы твораў у 9 тамах Янкі Купалы ёсць раздзел «Дарчыя надпісы», зыходзячы з каментарыяў да якога, можна зрабіць выснову адносна тоеснасці дадзеных паняццяў. Ёсць яшчэ адно магчымае абазначэнне дадзенага моўнага твора – аўтограф (у вузкім значэнні) (Марьін 2011). Тэрмін «інскрыпт» вядомы ў філалогіі з іншым значэннем – частка фармуляра візантыйскага ліста, знешні адрас (Антонова 2010, 154).

Паняцце ж а н р у, як добра вядома, узыходзіць да паэтыкі Арыстоцеля. У тэорыі літаратуры, фалькларыстыцы і рыторыцы яму прысвечаны тысячы старонак, аднак у паняццёвы апарат лінгвістыкі яно ўваходзіць у апошнія гады мінулага стагоддзя. Лінгвістычным – неабходным для асэнсавання ўсялякіх зносін – робіць гэта паняцце ўспрыманне жанру як з’явы не толькі мастацкай творчасці, а маўлення ўвогуле (Шмелева 2007, 62).

Прывядзём актуальную для дадзенага даследавання дэфініцыю тэрміна:

Жанр – гэта моўна-маўленчая адзінка, якая складаецца з комплексу жанрава-рэlevantных (г.зн. жанраўтваральных і частотных нежанраўтваральных) прыкмет, у лік якіх уваходзяць функцыянальна-мэтавая прыкмета, і, як правіла, матэрыяльныя (субстанцыянальныя) прыкметы, у тым ліку – субстрат (Лебедева 2011, 49)².

Субстрат – на чым выкананы надпіс, зафіксаваны маўленчы твор – сапраўды важны параметр для адмежавання адных жанраў пісьмовага маўлення ад іншых. Так, наступны тэкст можна кваліфікаваць як інскрыпт, а не ліст, менавіта таму, што надпіс зроблены на фотаздымку, хоць разгляд мадэлі дадзенага тэксту ізалявана ад субстрату выклікаў бы сур’ёзныя сумненні ў абранай атрыбуцыі:

Мілы, дарагі, глыбокапаважаны М. В.! // Пасылаю Вам на памяць сякія-такія фотаграфіі. Не ў фотаграфіях справа – Вы дастойны таго, каб Вас любіць, паважаць, як дастойнага сына беларускага народа. // Якуб Колас. // 29/XI 1949 г. (Колас 2012, 370).

Базавая мадэль інскрыпту складаецца з наступных кампанентаў: інтэнсіфікатар (1) + фатычны маркёр (2) + найменне асобы (3) + уласна фатычны рэлятыў (4) + подпіс (5) + дата (6) + месца (7).

² Мы прымаем дадзенае, на наш погляд, максімальна абагульненае і карэктнае з гледзішча сістэмы ала-эмічнай тэрміналогіі (апазіцыя мова – маўленне) азначэнне, паколькі яно цалкам прыдатнае для аналізу феномена інскрыптаў. Сама ж праблема вызначэння інварыянта і варыянтаў адзінак камунікацыі патрабуе сістэматызацыі такіх паняццяў, як тэкст, жанр, дыкурс, маўленчы акт. Параўн. выказванні, якія яднае іх квінтэсэнцыяльны змет: «маўленне ж адліваецца толькі ў жанрах, і па-за жанрамі не можа быць асэнсавана і вывучана нават у першым набліжэнні» (Шмелева 2007, 62); «мова непасрэднаму назіранню і даследаванню недаступная. Можна вывучаць толькі працэсы гаварэння і разумення, г.зн. маўленчую дзейнасць, маўленне, і іх прадукты – тэксты» (Алифференко 2007, 3). Гэта першае ўдакладненне да прыведзенай дэфініцыі.

Другое ўдакладненне звязана з паняццем «натуральнага пісьмовага маўлення», якое фарміруюць пісьмовыя творы, што трапляюць да чытача без папярэдняй карэктарскай, рэдактарскай, цэнзарскай, паліграфічнай апрацоўкі – не ў «тыпаграфічна выкананым выглядзе» (Лебедева 2011, 12). Калі мы чытаем дарчы надпіс непасрэдна на фотаздымку ці кнізе, то маем справу з «кананічным» натуральным пісьмовым маўленнем, пытанне ж «натуральнасці – штучнасці» (непасрэднасці – апрацаванасці) у дачыненні да корпуса інскрыптаў у зборы твораў пакінем адкрытым.

Гэта максімальна поўная структура дадзенага жанру, але фактычны матэрыял паказвае, што некаторыя пазіцыі могуць заставацца незапоўненыя. Парадак кампанентаў можа вар'іравацца.

Маім (1) дарагім (2) Эміліі Барысаўне, Барысу Паўлавічу, Віцы Макарацэвым (3) на добры ўспамін (4) ад аўтара (5). // г. Масква (7). 14/02 1941 г. (6) (Колас 2012, 356); Viele (1) szanownemu i dragiemu (2) panu Janowi Obst (3) w dowód szcerej przyjaźni (4). Janka Kupala (5). Petersburg (7), 6/VI-13r. (6) (Купала 2003, 355); Глыбокапаважанаму (2) прафесару Е. Ф. Карскаму (3). // Якуб Колас (5). // 26/VII 1921 г. (6) г. Мінск (7) (Колас 2012, 341); Майму (1) дарагому (2) унучку Сяргею (3) ад дзеда. Якуб Колас. (5) // 19/X 1950 г. (6) (Колас 2012, 373); Жоржыку Сянкевічу (3) ад Якуба Коласа (5). // 13/IV 25 г. (6) (Колас 2012, 344); Алесю (3) Янка (5). 29.III.32 г. (6) (Купала 2003, 340); На памяць (4) Л. Дземяшэвіч (3) ад аўтара (5) (Колас 2012, 382); На ўспамін аб першым спатканні (4) у Мінску (7) (Купала 2003, 331); Якуб Колас. (К. М. Міцкевіч) (5) (Колас 2012, 341).

Інскрыпт – маўленчы твор невялікага аб'ёму, моцна клішыраваны. Структура дарчага надпісу (на ўзроўні назваў кампанентаў мадэлі) і яго стандартызаванасць збліжае гэты жанр з лістом, а менавіта з такімі часткамі фармуляра, як пратакол (вітальны комплекс) і эсхатакол (развітальны комплекс). Выбар моўных сродкаў, задзейнічаных як у эпістэлярным тэксце, так і ў дарчым надпісе абумоўлены правіламі этыкетных паводзін. Нягледзячы на тоеснасць намінацыі кампанентаў мадэлі дарчага надпісу і пратакола і эсхатакола ліста, іх моўнае напаўненне або граматычная форма з'яўляюцца жанраўтваральнымі прыкметамі, хаця адзначаецца і агульнае. Разгледзім паслядоўна кампаненты мадэлі інскрыпту ў параўнанні з адпаведнымі паняццямі структуры ліста.

Адразу адзначым вельмі важную асаблівасць дарчага надпісу як асобнага жанру – а д р а с а т ы ў н ы к о м п л е к с, які ўтвараецца інтэнсіфікатарам, фатычным маркёрам, найменнем асобы, мае форму д а в а л ь н а г а с к л о н у. І н т э н с і ф і к а т а р, ужывальны Якубам Коласам у інскрыптах, – займеннік «мой» – нячаста прадстаўлены. Адзначаны і такі своеасаблівы інтэнсіфікатар:

Дарагому другу да канца маіх дзён, любімай Алесі. // 22/III 1951 г. (Колас 2012, 373).

У дарчых надпісах Янкі Купалы, акрамя займенніка «мой», сустракаюцца інтэнсіфікатары:

На добрую памяць шчыра паважанаму, здольнаму мастаку т. З. Азгуру. Я. Купала. Менск, 12/III026 г. (Купала 2003, 328).

В е л ь м і паважанаму слаўнаму Песняру Латвіі Я. Райнісу. Шчыра прыязны Янка Купала. Менск, 19/XI-26 г. (Купала 2033, 359).

У с і м і паважаемаму працаўніку на ніве Беларускай. Пану А. Луцкевічу на добрую памятку ад шчырага сэрца. Янук Купала. Вільня. 18/VIII-1909 г. (Купала 2003, 350).

Рэпертуар і колькасць ф а т ы ч н ы х м а р к ё р а ў не выяўляе спецыфікі інскрыптаў – гэта адзін, радзей два ганаратыўныя прыметнікі: «дарагі», «мілы», «глыбокапаважаны», «шаноўны», «слаўны», «паважаны» і да т.п.

На й м е н н е а с о б ы рэалізуецца ў наступных пазіцыях – этыкема-ва к а т ы ў і/або н е п а й м е н н ы з в а р о т ³ і/або і м я (імя, імя па бацьку прозвішча; ініцылы, прозвішча; імя, прозвішча). Актуальным з’яўляецца аналіз узусу в а к а т ы в а ў у беларускай мове, які плённа праводзіць якраз на матэрыяле ліставання і інскрыптаў. Выбар вакатыва залежыць ад традыцыі⁴, сацыяльна-статусных параметраў. У камунікатыўным рэпертуары Якуба Коласа і Янкі Купалы адзначаны наступныя беларускамоўныя вакатывы: «тав[арыш]», «дзядзька», «цётка», «пан», «пані»⁵. Падаецца магчымым аднесці да ліку вакатываў і звароты «сябра», «друг», «сабрат», «брат(-беларус)», «калега»⁶. Гольдзін так характарызуе сутнасць вакатываў (рэгулятываў):

У маўленні зваротаў-індэксаў сустракаецца шмат, і яны вельмі разнастайныя, бо гэта называнні, якія выступаюць у ролі зваротаў. Відаў рэгулятываў, канечне, менш: яны прыстасаваны да выражэння самых агульных адносін, этыкетная функцыя стала ў іх асноўнай. Некаторыя з рэгулятываў увогуле амаль не выкарыстоўваюцца як называнні. Напрыклад, словы «дружище», «старина», «браток», «голубчик» выступаюць звычайна толькі ў ролі зваротаў. Іншыя рэгулятывы знешне супадаюць з называннямі, але выразна адмежаваны ад іх паводле зместу: рэгулятыў «брат» зусім не прадвызначае, што адрасат – наш брат, гэтак жа як словам «таварыш» мы звяртаемся не абавязкова да сваіх сяброў (Гольдін 2009, 80).

³ Паводле В. Гольдзіна, вакатывы – р э г у л я т ы в ы, а непайменныя звароты – і н д э к с ы (Гольдін 2009, 80).

⁴ С. Важнік (2010) на матэрыяле ліставання вылучае тры традыцыі – інтэлігенцкую, савецкую і ўласна беларускую народную.

⁵ Не як тэрміны роднасці і сваяцтва, а як рэпрэзентанты ўласна беларускай народнай традыцыі: «На добрую памяць ц ё т ц ы Алесі і д з я д з ь к у Аркадзю Смолічам ад Якуба Коласа. // Мінск. 11/V 1924 г.» (Колас 2012, 342); «Дарагому д з я д з ь к у Я. Дылу на памяць. Якуб Колас. // 17/IX 24 г. Тэатр, ложа № 6. 1-й спектакль. Муз. тэхнікум» (Колас 2012, 343). Параўн.: «На добрую памяць дарагому с я б р у Дылу. Якуб Колас. // 18/VIII 1921 г. г. Мінск» (Колас 2012, 341).

⁶ Важнік, даследуючы беларускі эпістальны п. XX ст., адзначае, што «адметнае месца ў прыватнай сяброўскай камунікацыі займаюць ветлівыя звароты з кампанентамі “брат/сястра” і вытворнымі ад іх, дзе адпаведная пара абазначае не блізкіх сваякоў, а блізкіх сяброў» (Важнік 2013, 39). Даследчык таксама звяртае ўвагу на «факт выкарыстання этыкем з апеллятывамі «сябар /сябры» ў статусна-арыентаваным (урадава-дыпламатычным) ліставанні беларусаў» (Важнік 2013, 42).

Блізка да абагульненых вакатываў стаіць практыка звяртацца да адрасата паводле пасады, звання (напрыклад, «прафесар», «палкоўнік», «кс.[ёндз]»), што можа дапаўняцца вакатывам або іншым непайменным зваротам:

С т а р ш ы н і С а в е т а Н а р о д н ы х К а м і с а р а ў Б С С Р
глыбокапаважанаму т. Я. Адамовічу. Якуб Колас. // Мінск. 9/XII 1925 г. (Колас
2012, 345); Вельмі паважанаму п р а ф . І. Замоціну на добры ўспамін. Шчыра
адданы Янка Купала. Менск, 28/X-27 г. (Купала 2003, 342); На ўспамін з е м л я к у
п а л к о ў н і к у Леашэню. Я. К. // Ташкент. 3/XI 1942 г. (Колас 2012, 357).

Сярод частых непайменных зваротаў адзначаюцца тэрміны роднасці («сястра», «сястрыца», «сын», «пляменнік», «унук»). Іншыя намінацыі адрасата – паводле занятку («пясняр», «паэт»).

У інскрыптах уласна фатычныя рэлятывы выступаюць паказчыкамі жанру. Ужываюцца наступныя адмысловыя этыкетныя формулы: «на памяць», «на добрую памяць», «ад шчырага сэрца», «з братняй жычлівасцю», «на добры ўспамін», «на ўспамін», «на добрую і доўтую памяць», «на памяць і на напамінанне аб», «у надзеі, што», «на памятку», «афярую» («ахвярую»).

Падпіс часцей мае форму н а з о ў н а г а с к л о н у, радзей ужываецца канструкцыя ад + Р.скл. Адрасатыўны комплекс і подпіс знаходзяцца на полюсах камунікатыўна-прагматычнай восі «адрасант – адрасат», таму залежна ад сітуацыі ў якасці подпісу ў дарчым надпісе выкарыстоўваецца не толькі імя (ці псеўданім), але і непайменнае абазначэнне асобы адрасанта: «ад аўтара» (на кнігах); «ад перакладчыка» (надпіс Якуба Коласа на кнізе А. Пушкіна «Палтава»); «ад аўтара-свёкра»; «ад дзеда Якуба»; «і ад Сяргея, і ад Якуба» (на фотаздымку, дзе Якуб Колас разам з С. Гарадзецкім), «ад дзядзькі Якуба» (адрасат – пляменнік), «ад вучаніка і паклонніка Я. Купалы» (В. Брусаву).

Подпіс можа пашырацца за кошт азначэння, што павышае яго прагматычную нагружанасць:

Міламу Пятру Глебку на памяць ад с т а р о г а Якуба Коласа. // 8/VII 1945 г. (Колас
2012, 360); Маладому рэдактару ад старога паэта Купалы (Купала 2003, 365).

Указанне часу і/або месца дарэння (з пазіцыі адрасанта) суадноснае з рамкай ліста – пазначэннем даты і месца напісання ў пачатку або ў канцы ліста, толькі час і/або месца як складнікі інскрыпту размяшчаюцца бліжэй да канца (або апошняя пазіцыя, або папярэднічае подпісу). Своеасабліва, кантэкстуальна залежна выглядаюць удакладненні локусу, напрыклад:

Дарагому другу, Пятру Глебку. Якуб Колас. // 3/X 1951 г. Мінск, за сталом (Колас 2012, 375).

Сярод інскрыптаў вылучаюцца тэксты арыгінальнай будовы – з мадыфікацыяй базавай мадэлі, аналіз якіх важны, паколькі нешаблоннае выкарыстанне моўных сродкаў дазваляе ўсталяваць, падтрымаць і павысіць узровень зносін.

Структурна-колькасная мадыфікацыя адзначаецца ў выпадку ўжывання трох фатычных маркёраў, прычым адзін з фатычных маркёраў з'яўляецца арыгінальным, нетыповым у гэтай функцыі, таму ў такіх сітуацыях можна гаварыць і пра семантычную мадыфікацыю:

Міламу, дарагому, талантліваму І. П. Шамякіну. // Якуб Колас. // 23/VII 1952 г. (Колас 2012, 376).

Семантычная мадыфікацыя кампанентаў базавай мадэлі дазваляе не толькі маўленча аформіць дарэнне, засведчыць стаўленне адрасанта да адрасата, але і рэалізаваць дадатковую інтэнцыю шляхам увядзення нетыповай для этыкетных сродкаў адзінкі. Так, можна выказаць камплімент, пахвалу:

Даскана ламу, таленавітаму паэту – Пімену Панчанку на памяць. Якуб Колас. // 19/XII 1945 г. Мінск (Колас 2012, 360).

Дарагому Заіру Ісакавічу Азгуру, беларускаму маэстра-скульптару. Якуб Колас. // 25/VII 1949 г. (Колас 2012, 369).

Майму другу-памагатару Максіму Лужаніну на памяць. Якуб Колас. // 1/XII 1949 г. (Колас 2012, 370).

Моему дорогаму бомбоубежыщу – Максу Зингеру – Янка Купала. 23 июня 1941 г. (Купала 2003, 343).

Структурна-семантычнае пашырэнне базавай мадэлі адзначаецца тады, калі ў інскрыпт дадаецца «ўстаўка» – інфарматыўны кампанент ва ўласна фатычным рэлятыве:

Ігнасю на памяць аб Загібельцы, Падбярэжжы і Вусці. Я. Колас. // 24/XI 1937 г. (Колас 2012, 353).

Пінскаму краязнаўчому музею – пра Палессе. Якуб Колас (Колас 2012, 382). Міламу Петрусю Глебку ў надзеі, што ён дасць чытача «Міхасёвых прыгодаў». Якуб Колас. // 5/XII 1935 г. (Колас 2012, 351).

Дарагому І. П. Шамякіну – вядзі наперад прозу. Якуб Колас. // 23/VII 1952 (Колас 2012, 376).

Милому Максу Эммануиловичу Зингеру за приют, за дружеское отношение – опекуну дорогаму от сердца. Янка Купала (Купала 2003, 343).

Бывае выражаны рэфлексіўны кампанент, што маркіруе блізкія, сяброўскія зносіны:

Бы ў конь, ды з'ездзіўся. // Дорогому Сереже Городецкому. Якуб Колас.
// Москва, 1946 г. 8/IV (Колас 2012, 361).

Інскрыпт можа пашырацца вершам-эпісталай, поруч з якім змешчаны дарчы надпіс, або мець вершаваную форму:

Мілы Міхасёк! // Адстану я, і час разлукі – // Неунікнёны час, // Ідзі ж, мой сын,
пад жыцця гукі, // Што радавالی нас. // Няхай мяне не будзе ў свеце // Ну, што
ж? аджыў час і памёр. // Але няхай дзьме добры вецер // І дзьме на наш касцёр.
// Дарагому сыну, самаму лепшаму, адданаму другу на памяць ад бацькі. Якуб
Колас. // 18/VII [19]46 г. (Колас 2012, 361).

Шкадую, дружа Колас, што тут цябе няма, // Ярчэй свяціла б сонца, мякчэй
была б зіма. // Дзве тысячы кілометраў сягоння дзеляць нас, // Але што значыць
вольным адлегласці і час (Купала 2003, 348).

Такім чынам, даследаванне інскрыптаў як аб'екта лінгвістыкі важнае таму, што пашырае і паглыбляе веды пра маўленчыя жанры, па-за якімі не магчымы зносіны на натуральнай мове. Гэтыя тэксты маюць вельмі стандартызаваную, клішыраваную будову (як правіла, адзін просты сказ з элімінараваным дзеясловам-выказнікам), аднак выпадкі варыяцый базавай мадэлі прагматычна маркіраванія, і іх разгляд плённы для вывучэння спосабаў зрабіць камунікацыю больш эфектыўнай. Стандартнае напаўненне пазіцый базавай мадэлі дарчага надпісу – этыкетныя формулы, вывучэнне якіх актуальнае для сучаснай беларускай мовы. Важна ўлічваць, што ў інскрыптах, як і ў эпісталах, прадстаўлены ідыястыль іх аўтара.

Бібліяграфія

- Алефиренко, Н. Ф. (2007), Текст – дискурс – язык. В: Русская филология. Украинский вестник. 2–3, 3–7.
- Антонова, М. В./Никищенкова, Г. В. (2010), Формуляр древнерусского послания: Феодосий Печерский, его современники и последователи. В: Ученые записки Орловского государственного университета. 3/1, 154–161.
- Важник, С. А. (2010), Базавыя і індывідуальна-аўтарскія мадэлі ветлівых зваротаў беларусаў (на матэрыяле эпісталаграфіі канца XIX – сярэдзіны XX стст.). В: Мова і літаратура ў XXI ст.: актуальныя аспекты даследавання. Мінск, 4–8.
- Важник, С. А. (2013), Стылевызначальныя рысы нацыянальнай лістоўнай традыцыі. В: Працы кафедры сучаснай беларускай мовы. 12, 31–45.
- Гольдин, В. Е. (2009), Этикет и речь. Москва.
- Колас, Я. (2012), Збор твораў: у 20 т. Т. 20: Лісты (1954–1956 і недатаваныя), аўтабіяграфіі, дзённікі, інскрыпты. Мінск.

- КУПАЛА, Я. (2003), Поўны збор твораў: у 9 т. Т. 9. Кн. 1: Пераклады; эпістальная спадчына; дарчыя надпісы; «Расейска-беларускі слоўнік»; калектыўнае; службовыя і асабістыя дакументы; дадатак. Мінск.
- ЛЕБЕДЕВА, Н. Б./ЗЫРЯНОВА, Е. Г./ПЛАКСИНА, Н. Ю. и др. (2011), Жанры естествойной письменной речи: студенческое граффити, маргинальные страницы тетрадей, частная записка. Москва.
- МАРЫН, Д. В. (2011), Автографы писателя как объект филологического исследования (на материале автографов В. М. Шукшина). В: Язык. Словеность. Культура. 3, 49–61.
- ШМЕЛЕВА, Т. В. (2007), Жанроведение? Генристика? Генология? В: Седов, К. Ф. (ред.), Антология речевых жанров: повседневная коммуникация. Москва, 62–67.

JULIA MAZURKIEWICZ-SUŁKOWSKA, AGNIESZKA ZATORSKA
Uniwersytet Łódzki

STRUKTURA PREDYKATOWO-ARGUMENTOWA POLSKICH I BUŁGARSKICH CZASOWNIKÓW SFERY EMOCJONALNEJ ORAZ ICH ANALITYCZNYCH ODPOWIEDNIKÓW¹

**The predicate-argument structure of Polish and Bulgarian verbs
of emotion and their analytical equivalents**

SŁOWA KLUCZOWE: struktura predykatowo-argumentowa, czasowniki sfery emocjonalnej, formy analityczne, język polski, język bułgarski

KEY WORDS: predicate-argument structure, verbs of emotions, analytical forms, Polish, Bulgarian

ABSTRACT: In this paper, the authors present selected issues connected with realizations of semantic structures composed of predicates of emotion which are represented by verbal and analytical items in the examined data. The aim of the study is to show similarities and differences between the Bulgarian and Polish material in such matters as the syntax and the semantic structures of verbs of emotion, and their tendency to entail the propositional content in a different form, e.g.: as the clause, the nominal phrase and other items, as parts of the basic semantic structure. The authors hope that the investigation will demonstrate the phenomenon of “empty place” determined by the verbal or analytical item as the realization of the core predicate and its restrictions. The paper is connected with the project directed by M. Korytkowska. In the project, the authors of this paper collaborate together with M. Korytkowska and A. Kiklewicz.

Podjęte w tym artykule zagadnienia stanowią część problematyki aktualnej we współczesnym językoznawstwie sławistycznym. Problem analizy struktury predykatowo-argumentowej wpisujemy w naszym opracowaniu w ustalenia szkoły składni semantycznej S. Karolaka. Synteza założeń tej szkoły przedstawiona została w pracy „Podstawowe struktury składniowe języka polskiego” (Karolak 2002). Metodologia składni semantycznej jest rozwijana w badaniach sławistycznych, również konfrontatywnych (Kiklewicz/Korytkowska i in. 2010; Kiklewicz 2016). Obiektem naszych badań jest sposób realizacji predykatów ze sfery emocjonalnej

¹ Artykuł został przygotowany w ramach realizacji projektu naukowo-badawczego „Właściwości składniowe czasowników jako baza ich zintegrowanego opisu leksykograficznego (w perspektywie konfrontacji polsko-bułgarsko-rosyjskiej)” przyznanego na lata 2014–2017 przez Narodowe Centrum Nauki RP (nr grantu: 2013/11/B/H52/03116).

przez frazy z wykładnikami syntetycznymi i analitycznymi oraz ogląd różnic składniowych obserwowanych przy substytucji wykładników obu rodzajów. Obraz zostaje wzbogacony o perspektywę konfrontatywną, sławistyczną, obejmującą przykłady realizacji zdaniowych w języku polskim i bułgarskim. Podstawę dla zakreslenia badanego zbioru stanowi możliwość wywiedzenia badanej frazy od struktury semantycznej zbudowanej wokół predykatu wyższego rzędu. Przedstawione uwagi oparte są na analizie bułgarskiego i polskiego zbioru jednostek realizujących predykaty emocjonalne, w strukturze których jest obligatoryjnie zawarta pozycja argumentowa (x), której dotyczą stany o charakterze emocjonalnym (q). Wszystkie badane na potrzeby tego opracowania jednostki są zatem odzwierciedleniem predykatu jądrowego dla struktury $P(x, q)$. W artykule do charakteryzowania omawianej klasy predykatów i odpowiadających im jednostek (czasowników i analityzmów) stosujemy wymiennie trzy terminy (*s e n t i e n d i*, *e m o c j o n a l n e*, *u c z u ć*), np. predykaty *sentiendi*/ predykaty emocjonalne/ predykaty uczuć.

Analizując czasowniki należące do omawianej klasy, można zauważyć, że duża część z nich posiada odpowiedniki analityczne w postaci *k o n s t r u k c j i* typu *W N* (*W* – składnik werbalny, *N* – składnik nominalny), czyli tak zwanych analityzmów werbo-nominalnych (AWN). Zagadnienie bliskości znaczeniowej czasowników i struktur analitycznych stanowi kwestię złożoną i wciąż dyskutowaną w pracach językoznawczych na tle ogólniejszego problemu synonimii wyrażen językowych.

W niniejszym artykule za analityzmy uznajemy konstrukcje niepodzielne semantycznie, składające się z członu czasownikowego oraz nominalnego wykładnika treści predykatywnej. Analityzmami są zatem jednostki, zawierające

osobowy czasownik synsemantyczny oraz znominalizowany wykładnik treści predykatywnej w formie gramatycznie rządzonej przez werbum. Składnik werbalny decyduje o funkcji składniowej całej syntagmy i jej właściwościach formalnych. [...] O znaczeniu całej peryfrazy decyduje składnik imienny (Jędrzejko 1992, 51–52).

Jak podkreśla Żmigrodzki, formuła ta nie implikuje szyku członów analityzmu i w związku z tym możliwe są dwa typy konstrukcji analitycznych. Pierwszy typ stanowią AWN tradycyjnie zwane orzeczeniami peryfrastycznymi, np. pol. *wpaść w złość*. Drugi typ tworzą konstrukcje, w których składnik imienny ma formę mianownikową i pod względem formalnym może pełnić funkcję podmiotu zdania, np. pol. *strach kogoś ogarnia*, bułg. *обхвана някого страх* (Bogusławski 1978, 17–30; Żmigrodzki 2000a, 13–14; Mazurkiewicz-Sułkowska/Mokrzycka 2009). Kryteria wyodrębniania klasy analityzmów werbo-nominalnych zostały przyjęte za P. Żmigrodzkim (2000a). Podstawowym warunkiem wyodrębnienia klasy analityzmów werbo-nominalnych jest obecność rzeczownika abstrakcyjnego. Termin *r z e c z o w n i k a b s t r a k c y j n y* odnosi się tu do pojęć nieprzedmiotowych,

czyli rzeczowników będących wykładnikami wyrażenia predykatywnego. Konsekwencją zastosowania tego kryterium jest wykluczenie z opisu zwrotów, mających w swojej strukturze rzeczownik prymarnie konkretny, jak np. *rzucić okiem*, *wydać owoce*. Każdy przedstawiony analityzm składa się z wyrażonego poprzez rzeczownik abstrakcyjny członu nominalnego (znominalizowanego wykładnika predykatu) i członu werbalnego (werbalizatora treści predykatywnej). Rolę tego drugiego może pełnić czasownik o funkcji wyłącznie strukturalnej (maksymalnie zbliżonej do posiłkowej) lub czasownik wnoszący następujące dodatkowe treści predykatywne: kauzatywność, pasywność, intensywność, bądź dodatkowe treści aspektualne (inchoatywność, duratywność, iteratywność, momentalność, terminatywność). Zarysowuje się tutaj problem: dlaczego języki posiadając syntetyczne wyrażenia werbalne, równolegle wykorzystują bardziej rozbudowane konstrukcje analityczne o analogicznej lub zbliżonej treści? Poszukując odpowiedzi na to pytanie, nie można nie zgodzić się ze zdaniem J. Mindak (1983, 126), która podkreśla specyficzną wartość stylistyczną konstrukcji analitycznych oraz to, że nadają one wypowiedzi barwności i obrazowości. Ich bogactwo w językach słowiańskich pozwala na wyrażenie tej samej treści na kilka sposobów, np. pol. *ogarnął (kogo) strach*, *dopadł (kogo) strach*, *opanował (kogo) strach*, *owładnął (kim) strach*; bułg. *завладя (някого) страх*, *обхвана (някого) страх*, *събуди се в (някого) страх*. Poza tym analityczne konstrukcje bardzo często służą do wyrażania dużej intensywności stanu przysługującego wyróżnionemu obiektowi, co trudno jest wyrazić konstrukcją werbalną, jeśli nie zostanie ona rozbudowana o leksykalne wykładniki poszczególnych elementów treści (por. Mindak 1983, 124). Mindak, porównując czasowniki inchoatywne z odpowiadającymi im konstrukcjami analitycznymi, zaznacza również, że w przypadku tych drugich, częściej niż dla czasowników o podobnej treści, informacja odnosi się do samego momentu zachodzenia zdarzenia, podczas gdy w inchoatywnych wyrażeniach werbalnych treść komunikatu dotyczy przede wszystkim okresu następującego bezpośrednio po zdarzeniu, por. np. *Jan wpadł w złość wobec Jan zezłościł się* (por. Mindak 1983, 124). Problem relacji między predyktorami syntetycznymi i analitycznymi, czyli między dwoma rodzajami wykładników predykatów, był już przedmiotem dociekań sławistów także w ujęciu konfrontatywnym bułgarsko-polskim (Korytkowska/Małdzijewa 1999). Bliskożnacznosc odpowiadających sobie predyktorów analitycznych i syntetycznych autorki przywołanego studium weryfikowały poprzez obserwację sposobów realizacji elementów struktur predykatowo-argumentowych stanowiących podstawę odpowiednich predyktorów.

Do analizy struktury semantycznej wyrażań odpowiadających predykatom emocjonalnym, będących przedmiotem dociekań w niniejszym artykule (zarówno syntetycznych, jak i analitycznych), wybrano model predykatowo-argumentowy, dla którego punktem wyjścia jest poziom tzw. struktury propozycjonalnej, charakteryzującej na najgłębszym poziomie jednostkę realizującą predykat. Na kolejnym

poziomie ustalana jest zdaniowa struktura podstawowa, w której zrealizowane są wszystkie miejsca argumentowe. Swoiste cechy wykładnika predykatu (czasownika lub analityzmu w tym opracowaniu) określa jednak również zbiór dopuszczalnych struktur zdaniowych, które stanowią struktury interpretowane jako pochodne od struktury podstawowej. Struktury pochodne stanowią efekt pewnych przekształceń motywowanych względami semantycznymi lub (rzadziej) formalnymi. Dalsza analiza prowadzi do opisu realizacji komponentów struktur propozycjonalnych w powierzchniowych strukturach zdaniowych (por. Korytkowska/Mazurkiewicz-Sułkowska 2014, 49–50).

Obydwa analizowane języki należą do słowiańskiej rodziny językowej. Są jednak one reprezentantami dwóch skrajnie różnych typów strukturalnych. Język polski jest klasycznym językiem syntetycznym, natomiast bułgarski (wraz z macedońskim) należy do najbardziej analitycznych języków słowiańskich i posiada wiele cech, wynikających z przynależności do ligi bałkańskiej (rozbudowany system temporalny, zanik fleksji imiennej, zanik form infinitiwu, podwójne dopełnienie itd.). Mimo różnic strukturalnych i gramatycznych (mimo ich wspólnego funkcjonowania w rodzinie języków słowiańskich) między językami polskim i bułgarskim w zakresie prowadzonych przez nas badań nad predyktorami sfery emocjonalnej (syntetycznymi i analitycznymi) można zaobserwować podobieństwa w obu systemach językowych co do realizacji predykatów sfery emocjonalnej we frazach z wykładnikami owych predykatów w postaci jednego czasownika i w formie analityzmu.

Analizę materiału zdaniowego z języków bułgarskiego i polskiego odpowiadającego parom czasownik i analityzm werbo-nominalny poprowadzono w odniesieniu do możliwości lub konieczności nieujawniania składowych danych struktur semantycznych. Testem na zbadanie różnic semantyczno-składniowych między korespondującymi ze sobą predyktorami syntetycznymi i analitycznymi może być blokada danej realizacji składnika struktury predykatowo-argumentowej. Wyróżniono zjawisko analogii między możliwymi realizacjami struktur semantycznych w postaci struktur zdaniowych z predykatorem syntetycznym a bliskim wobec niego znaczeniowo predykatorem analitycznym. Odnotowano także różnice w zakresie realizacji potencjalnych struktur między obydwoma typami jednostek.

1. Obserwowana analogia między strukturami zdaniowymi z analitycznymi i syntetycznymi wyrażeniami odpowiadającymi predykatom uczuć

Zebrane przykłady zdaniowe ilustrują zjawisko pełnej lub niemal pełnej analogii w zakresie realizacji danej struktury semantycznej w postaci wybranych typów struktur zdaniowych odzwierciedlających strukturę na poziomie predykatowo-

-argumentowym niezależnie od tego, czy podstawowy predykat oddawany jest przez czasownik, czy przez analityzm werbo-nominalny. Pisząc o analogii, zdajemy sobie sprawę, że konfrontowane przykłady w jednym z badanych języków, np. pol. *Niespodziewane zasłabnięcie kobiety podczas składania życzeń na przyjęciu wystraszyło gości wobec Tym, jak nagle zasłabła przy składaniu życzeń podczas przyjęcia, kobieta wzbudziła strach* w gościach, stanowią możliwie najbliższe swoje odpowiedniki i parafrazy, bliskie na tyle, na ile pozwala system danego języka. Wymiana jednostek będących realizacjami badanych predykatów pociąga za sobą zmiany na poziomie składniowym implikowane budową konstrukcji analitycznej. Zmiany, które w polszczyźnie generowane są przez rekcję danego czasownika i dystrybucję przypadków fleksyjnych przy werbalnym bądź nominalnym (dla analityzmu) wykładniku danego predykatu, pozostają poza zakresem naszej analizy. Należy także zaznaczyć, że podstawowa dla badanej klasy struktura $P(x, q)$ może przybierać dla różnych jednostek struktury zdaniowe z odmienną lokalizacją argumentów. Różnicę taką obserwujemy np. dla pary wyrażen *X wzruszył się – X-a ogarnęło wzruszenie*. Dla zdania *X wzruszył się tym, że odwiedzili go bliscy* stosujemy zapis struktury $V N_x, V_q \dots$ wskazujący na realizację argumentu (x) w pozycji podmiotu. A dla zdania *X-a ogarnęło wzruszenie, gdy odwiedzili go bliscy* odpowiedni jest zapis $AWN V_q \dots, N_x$, ponieważ fraza odpowiadająca argumentowi (x) wyrażana jest poza podmiotem.

Materiał bułgarski

ПЛАША

$V V_q \dots, N_x$

Плаши ме (това), че те обичам.

Плаши ме (това), как той реагира на думите ми.

$V NV_q \dots, N_x$

Плаши ме непълноценният живот.

Плаши ме глобалното затопляне.

Плаши ме характера ти.

$V NV_{aq} \dots NV_q \dots, N_x$

Плаши ме живота с неговата отговорност.

$V N_{aq} \emptyset_q N_x$

Плашат ме кучета.

$V N_{aq} NV_q \dots, N_x$

Цитрас плаши гърците с предсрочни избори.

$V N_{aq} V_q \dots, N_x$

Цитрас плаши гърците с това, че може да направи предсрочни избори.

ВЪЗБУЖДАМ / ВЪЗБУДЯ СТРАХ

$AWN V_q \dots, N_x$

Възбужда в мене страх (това), че те обичам.

Възбужда в мене страх (това), как той реагира на думите ми.

$AWN NV_q \dots, N_x$

Възбужда в мене страх непълноценният живот.

Възбужда в мене страх характера ти.

$AWN N_{aq} \emptyset_q N_x$

Кучетата възбуждат в мене страх.

$AWN N_{aq} NV_q \dots, N_x$

Цирас с предсрочни избори възбужда страх в гърците.

$AWN N_{aq} V_q \dots, N_x$

Цирас възбужда страх в гърците с това, че може да направи предсрочни избори.

ПОГНУСЯВАМ СЕ, ПОГНУСЯ СЕ

$V N_x V_q \dots$

Погнусих се от това, как са накарали младите им възпитаници да викат.

Погнусих се да пия вода от локва.

$V N_x NV_q \dots$

Погнусих се от това честване.

Погнусих се от публикуваните мнения.

Погнусих се от простотията, от липсата на чувство за мяра.

$V N_x N_{aq} \emptyset_q$

Погнусих се и от доктора, и от предаването.

Погнусих се от косъма в супата.

ОБЗЕМА / ОБЗЕ ПОГУСА

$AWN V_q \dots, N_x$

Обзе ме погуса от това, как са накарали младите им възпитаници да викат.

Обзе ме погуса да пия вода от локва.

$AWN NV_q \dots, N_x$

Обзе ме погуса от това честване!

Обзе ме погуса от публикуваните мнения.

Обзе ме погуса от простотията, от липсата на чувство за мяра.

$AWN N_{aq} \emptyset_q N_x$

Обзе ме погуса и от доктора, и от предаването.

Обзе ме погуса от косъма в супата.

Material polski

WYSTRASZYĆ

$V V_q \dots, N_x$

Dziwczynę wystraszyło to, że w obejściu kręcił się ktoś obcy.

To, że na niebie pojawiły się niezidentyfikowane obiekty, wystraszyło obserwatorów.

$V NV_q \dots, N_x$

Niespodziewane zasłabnięcie kobiety podczas składania życzeń na przyjęciu wystraszyło gości.

Zmniejszenie się oprocentowania kredytów wystraszyło bankowców.

$V N_{aq} \emptyset_q N_x$

Drony na niebie wystraszyły przechodniów.

Przestępców wystraszyła właścicielka mieszkania.

$V N_{aq} N_{Pq} \emptyset_{Vq} N_x$

Psychopata jako pracownik wystraszył szefów firmy.

Zaborczy tatuś jako przyszyły teść wystraszył chłopaka Kaliny.

$V N_{aq} NV_q \dots, N_x$

Przeciwnik wystraszył zawodnika swoją energią.

Wanda wystraszyła znajomych nagłym omdleniem.

$V N_{aq} V_q \dots, N_x$

Tym, że ryknął w nawie kościoła, nieznanomy wystraszył księdza i wiernych.

WZBUDZIĆ STRACH

$AWN V_q \dots, N_x$

To, że w obejściu kręcił się ktoś obcy, wzbudziło w dziewczynie strach.

To, jak nagle zrobiło się w górach ciemno, wzbudziło strach [nawet] u wytrawnych taterników.

$AWN NV_q \dots, N_x$

Kryzys wzbudził strach u inwestorów.

Zmniejszenie się oprocentowania kredytów wzbudziło strach u bankowców.

$AWN N_{aq} \emptyset_q N_x$

Drony na horyzoncie wzbudziły strach w przechodniach.

Niezidentyfikowane obiekty na niebie wzbudziły strach w przechodniach.

Właścicielka mieszkania wzbudziła we włamywaczach strach.

$AWN N_{aq} N_{Pq} \emptyset_{Vq} N_x$

Psychopata jako pracownik wzbudził strach u szefów firmy.

Zaborczy tatuś jako przyszyły teść wzbudził strach w chłopaku Kaliny.

$AWN N_{aq} NV_q \dots, \emptyset_x$

Przeciwnik wzbudził w zawodniku strach swoją energią.

Groźnym warczeniem pies wzbudził strach w przechodniach.

$AWN N_{aq} V_q \dots, N_x$

Tym, że ryknął na placu przed świątynią, przechodzień wzbudził strach w księdzu i kobietach.

Tym, jak nagle zaskłabła przy składaniu życzeń podczas przyjęcia, kobieta wzbudziła strach w gościach.

WZRUSZAĆ SIĘ, WZRUSZYĆ SIĘ

$V N_x V_q \dots$

Kobiecina wzruszyła się bardzo, gdy daliśmy jej kwiaty.

$V N_x NV_q \dots$

Dziennikarz wzruszał się niedolą i nieszczęściem uchodźców.

Marek wzruszył się gotowością pomocy ze strony przyjaciół.

Pani dyrektor zawsze wzruszała się przemówieniami w czasie szkolnych akademii.

$V N_x N_{aq} \emptyset_q$

Ludzie na spacerze wzruszyli się młodymi wiewiórkami.

Wiktor wzrusza się małymi kociętami.

$V N_x \emptyset_q$

Maria łatwo się wzrusza.

OGARNIA / OGARNEŁO WZRUSZENIE

$AWN V_q \dots, N_x$

Kobiecinę ogarnęło wzruszenie, gdy daliśmy jej kwiaty.

$AWN NV_q \dots, N_x$

Dziennikarza ogarnęło wzruszenie na niedole i nieszczęścia uchodźców.

Na gotowość pomocy ze strony przyjaciół ogarnęło Marka wzruszenie.

$AWN N_{aq} \emptyset_q N_x$

Ludzie na spacerze ogarnęło wzruszenie z powodu młodych wiewiórek.

Ogarnęło go wzruszenie z powodu małych kociąt.

$AWN \emptyset_q N_x$

Marię łatwo ogarnia wzruszenie.

WZRUSZAC, WZRUSZYĆ

$V V_q \dots, N_x$

Andrzeja wzruszyło to, że urodził mu się syn.

Młodych rodziców wzruszyło to, jak ich niemowlę pierwszy raz się do nich uśmiechnęło.

$V NV_q \dots, N_x$

Gra młodych wykonawców wzruszyła rodziców.

Pracowników organizacji humanitarnych wzrusza tulaczka tysięcy uchodźców.

$V NV_q \dots N_{aq} N_x$

Terapeutę wzruszała w podopiecznej jej prawdomówność.

$V N_{aq} \emptyset_q N_x$

Bezdomne kundle w schronisku dla zwierząt wzruszają Beatę.

Przechodnia nieoczekiwanie wzruszył obrośnięty mchem, zmarszały grobowiec powstańców z 1863 r.

$V V_q \dots N_{aq} N_x$

Dziecko wzruszyło Monikę tym, że objęło ją za szyję.

$V N_{aq} N_{Pq} \emptyset_{Vq} N_x$

Szmaciana kukielka jako zabawka wzrusza Ewę.

$V N_{aq} NV_q \dots, N_x$

Bezdomne kundle wzruszają odwiedzających schronisko swoim zachowaniem.

WYWOŁYWAĆ / WYWOŁAĆ WZRUSZENIE

$AWN V_q \dots, N_x$

To, że urodził mu się syn, wywołało u Andrzeja wielkie wzruszenie.

W młodych rodzicach wywołało wzruszenie to, jak ich niemowlę pierwszy raz się do nich uśmiechnęło.

$AWN NV_q \dots, N_x$

Gra młodych wykonawców wywołała wzruszenie u rodziców.

Prawdomówność podopiecznej wywołała wzruszenie terapeuty.

Tulaczka tysięcy uchodźców wywołała wzruszenie pracowników organizacji humanitarnych.

AWN $N_{aq} NV_q \dots, N_x$

Podopieczna swoją prawdomównością wywołała wzruszenie terapeuty.

AWN $N_{aq} \emptyset_q N_x$

Bezdomne kundły w schronisku dla zwierząt wywołują u Beaty silne wzruszenie.

Obrońnięty mchem, zmurszały grobowiec powstańców z 1863 r. wywołał w przechodniu nieoczekiwane wzruszenie.

AWN $V_q \dots N_{aq} N_x$

Dziecko wywołało u Moniki wzruszenie tym, że objęło ją za szyję.

AWN $N_{aq} N_{Pq} \emptyset_{Vq} N_x$

Szmaciana kukielka jako zabawka wywołała w Ewie wzruszenie.

AWN $N_{aq} NV_q \dots, N_x$

Bezdomne kundły swoim zachowaniem wywołują wzruszenie u odwiedzających.

2. Różnice w zakresie realizacji poszczególnych elementów struktur predykatowo-argumentowych między strukturami zdaniowymi z analitycznymi i syntetycznymi wyrażeniami odpowiadającymi predykatom uczuć

W przypadku niektórych predyktorów syntetycznych, gdzie argument q jest wyrażony bezokolicznikiem (bułg. *da*-konstrukcją) w odpowiednikach analitycznych można zaobserwować brak możliwości wyrażenia argumentu q frazą zdaniotwórczą (argument q w takich przypadkach jest wyrażany nazwą abstrakcyjną).

Materiał bułgarski

ЗАОБИЧАМ

$V N_x V_q \dots$

Заобичах да пера и да глaдя.

[*Нищо няма да показвам, но искам да се похваля, че*] *заобичах да глeдам цветя!*

$V N_x NV_q \dots$

[*Минаха години и чак тогава*] *заобичах музиката.*

ЗАВЛАДЯВА / ЗАВЛАДЯ ОБИЧ

AWN $V_q \dots, N_x$

brak

AWN $NV_q \dots, N_x$

Завладя ме обич към музиката.

Пламнах от обич към музиката.

Powyższa uwaga nie dotyczy bułgarskich *da*-konstrukcji celowych (*да = за да*), por.

ИЗПЛАШВАМ СЕ, ИЗПЛАША СЕ $V N_x, V_q \dots$ *Изплаших се да не проваля отбора.* $V N_x, NV_q \dots$ *Изплаших се от страшната човешка сила.**Изплаших се от вида му.***ОБЗЕМА / ОБЗЕ СТРАХ, ОБХВАЩА / ОБХВАНА СТРАХ** $AWN V_q \dots, N_x$ *Обзе ме страх да не проваля отбора.* $AWN NV_q \dots, N_x$ *Обзе ме страх от страшната човешка сила.**Обзе ме страх от вида му.*

Materiał polski

BRZYDZIĆ SIĘ $V N_x, VI_q \dots$ *Hania brzydzi się jeść z brudnych talerzy.***CZUĆ OBRZYDZENIE** $AWN N_x, VI_q \dots$ **brak** $AWN N_x, NV_q \dots$ *Hania czuła obrzydzenie do jedzenia z brudnych talerzy.*

Obserwuje się, iż niekiedy argument q w AWN dopuszcza wyłącznie realizację zdaniową i blokuje dostęp fraz imiennych.

Materiał bułgarski

РАДВАМ СЕ $V N_x, V_q \dots$ *Радвам се, че все пак усилията на момчетата бяха възнаградени.**Радвам се, че ми дават шанс.* $V N_x, NV_q \dots$ *Радвам се за успехите ви!**Радвам се на добрия резултат.**Радвам се от победата над Вихрен.* $V N_x, N_{aq} \emptyset_q$ *Радвам се за щангиста.**Радвам се на приятелите си, [и тяхното присъствие].* $V N_x, N_{aq} V_q \dots$ *Радвам се за него, че винаги успява.*

ОБХВАЩА / ОБХВАНА РАДОСТ, ОБЗЕМА / ОБЗЕ РАДОСТ

AWN $V_q \dots, N_x$ *Обхваща ме радост, че все пак усилията на момчетата бяха възнаградени.**Обхваща ме радост, че ми дават шанс.*AWN NV $_q \dots, N_x$

brak

AWN $N_{aq} \emptyset_q, N_x$

brak

AWN $N_{aq} V_q \dots, N_x$

brak

Materiał polski

CIESZYĆ SIĘ

 $V N_x, V_q \dots$ *Marta cieszyła się, że dzieci wracają do domu.* $V N_x, NV_q \dots$ *Protestujący cieszyli się odwagą dziennikarzy.**Znajomi cieszyli się z narodzin córki.* $V N_x, N_{aq} \emptyset_q$ *Kapłan cieszy się z każdego grzesznika [czyniącego pokutę].* $V N_x, \emptyset_q$ *Polacy cieszą się [i bawią] w karnawale.*

OGARNIA / OGARNEŁA RADOŚĆ

AWN $V_q \dots, N_x$ *Ogarnęła ją radość na to/ z powodu tego, że dzieci wracają do domu.*AWN NV $_q \dots, N_x$ **Ogarnęła go radość na odwagę/ z odwagi dziennikarzy.***Ogarnęła ją radość na wyjazd. (?)**Ogarnęła ich radość z powodu narodzin córki.*AWN $N_{aq} \emptyset_q, N_x$ **Kapłana ogarnęła radość z każdego grzesznika (czyniącego pokutę).**Ogarnęła ich radość z (powodu) domu.*AWN \emptyset_q, N_x **W karnawale Polaków ogarnia radość.*

Dla pary *cieszyć się* i *radość ogarnia/ogarnęła* ważne są różnice kontekstowe. W niektórych kontekstach możliwa jest realizacja danej frazy, np. z nominalizacją przy predykatorku analitycznym, w innych nie. Dla AWN charakterystyczne jest odniesienie do struktury semantycznej tej klasy; wskazanie na przyczynę radości, por. *Ogarnęła ich radość z powodu narodzin córki*. Na to, iż w strukturze semantycznej leksykalnych wykładników predykatów uczuć wbudowane jest znaczenie źródła danego uczucia badacze wskazywali już wcześniej (Nowakowska-Kempna

1986). Konfrontacja struktur zdaniowych z syntetycznymi i analitycznymi wykładnikami predykatów uczuć w dwu różnych językach uwypukla tę właściwość. Brak możliwości wyzerowania argumentu q w AWN (zwłaszcza w użyciach habitualnych).

Materiał bułgarski

РАДВАМ СЕ

$V N_x \emptyset_q$

nieakt. *Тя винаги се радва.*

ОБХВАЩА / ОБХВАНА РАДОСТ, ОБЗЕМА / ОБЗЕ РАДОСТ

AWN $\emptyset_q N_x$

brak

Materiał polski

CIESZYĆ SIĘ

$V N_x \emptyset_q$

Ludzie w biednych krajach zwykle cieszą się częściej niż w bogatych.

OGARNIA / OGARNEŁA RADOŚĆ

AWN $N_{aq} \emptyset_q \emptyset_x$

brak

Analityczna postać predykatu powoduje, że rzadziej występuje możliwość wyniesienia argumentu q z wyrażonym następnie q w formie NV lub V.

Materiał bułgarski

НЕНАВИЖДАМ

$V N_x V_q \dots$

Ненавиздам (това), че толкова често лъжеш.

$V N_x NV_q \dots$

Повече от всичко ненавиздам пътуванията.

Ненавиздам диети.

$V N_x N_{aq} \emptyset_q$

Ненавиздам българските «творци» на изкуството.

[Обичах го, а сега] го ненавиздам!

$V N_x N_{aq} NV_q \dots$

Ненавиздам в него ината.

$V N_x N_{aq} V_q \dots$

Ненавиздам в него (това), че смърди на скумбрия.

ОБХВАЩА / ОБХВАНА ОМРАЗАAWN $V_q \dots, N_x$ *Обхваща ме омраза към (това), че толкова често лъжеш.**Обхваща ме омраза към (това), че той смърди на скумбрия.*AWN $NV_q \dots, N_x$ *Повече от всичко обхваща ме омраза към пътуванията.**Обхваща ме омраза към диети.**Обхваща ме омраза към ината в него.*AWN $N_{aq} \emptyset_q N_x$ *Обхваща ме омраза към българските «творци» на изкуството.**[Обичах го, а сега] обхваща ме омраза към него!*AWN $N_{aq} NV_q \dots, N_x$ **brak**AWN $N_{aq} V_q \dots, N_x$ **brak**

Zaobserwowana tendencja nie dotyczy jednakże konstrukcji kauzatywnych i zwrotnych.

ОБЕЗПОКОЯВАМ, ОБЕЗПОКОЯ $V N_{aq} NV_q \dots, N_x$ *Тя ме обезпокои с тази информация.***СЪБУЖДАМ / СЪБУДЯ БЕЗПОКОЙСТВО, ПОРАЖДАМ / ПОРОДЯ БЕЗПОКОЙСТВО**AWN $N_{aq} NV_q \dots, N_x$ *Тя събуди в мене безпокойство с тази информация.***ОБЕЗПОКОЯВАМ СЕ, ОБЕЗПОКОЯ СЕ** $V N_x N_{aq} V_q \dots$ *Обезпокоих се за него, че няма да се справи с тази задача***СЪБУЖДА СЕ / СЪБУДИ СЕ БЕЗПОКОЙСТВО**AWN $N_{aq} V_q \dots, N_x$ *Събуди се в мене безпокойство за него, че няма да се справи с тази задача*

Materiał polski

PRZESTRASZAĆ SIĘ, PRZESTRASZYĆ SIĘ $V N_x V_q \dots$ *Ewa przestraszyła się tego, że sąsiedzi często krzyczeli wieczorami.* $V N_x NV_q \dots$ *Ewa przestraszyła się wieczornych krzyków.*

$V N_x N_{aq} \emptyset_q$

Dziecko przestraszyło się wielkiego psa.

Ewa przestraszyła się sąsiadów.

$V N_x V_q \dots N_{aq}$

Ewa przestraszyła się w sąsiadach tego, że krzyczą.

$V N_x NV_q \dots N_{aq}$

Ewa przestraszyła się w sąsiadach ich hałaśliwości.

OGARNIA / OGARNĄŁ STRACH

$AWN V_q \dots, N_x$

Elizę ogarnął strach, że sąsiedzi będą się głośno zachowywali.

Gdy usłyszała na schodach kroki bandytów, ogarnął ją strach.

$AWN NV_q \dots, N_x$

[realizacja uzależniona od kontekstu zdaniowego]

Annę ogarnął strach o pracę.

Marię ogarnął strach o życie.

Inwestorów ogarnął strach z powodu pogorszenia się sytuacji na rynku.

$AWN N_{aq} \emptyset_q N_x$

Franka ogarnął strach o auto [które było zepsute].

Ogarnął ją strach o dzieci.

$AWN NV_q \dots N_{aq} N_x$

brak

$AWN V_q \dots N_{aq} N_x$

brak

$AWN \emptyset_q N_x$

Ogarnął ją nagły, niewytłumaczalny strach.

Podsumowując powyższe, można stwierdzić, że w badanych językach analityczne konstrukcje występują równolegle z formami syntetycznymi, a wybór którejs z nich zależy przede wszystkim od indywidualnego stylu mówiącego. Można jednak zauważyć, że predykatory syntetyczne są preferowane w mowie potocznej, natomiast analityczne konstrukcje w większości występują w literaturze, publicystyce, rozprawach naukowych i tekstach prawniczych (por. Mazurkiewicz-Sułkowska 2008).

Analiza ukazała również różnice w możliwości realizacji zdaniowych określonych fragmentów struktur predykato-argumentowych. Tu zostały udokumentowane następujące zjawiska: brak możliwości realizacji komponentu q jako frazy zdaniowej przy analitycznym wykładniku nadrzędnego predykatu, możliwość lub jej brak w zakresie wyrażenia argumentu q w języku polskim przez frazę z bezokolicznikiem (bułg. tzw. *da-konstrukcja*), ograniczona możliwość zerowania argumentu q przy AWN , a także ograniczenie możliwości wyniesienia argumentu q z wyrażonym następnie q w formie NV lub V .

Relacje między predyktorami syntetycznymi i analitycznymi zostają dodatkowo skomplikowane przez perspektywę bliskich sobie, ale odmiennych gramatycznie,

języków – bułgarskiego i polskiego. Zabieg badania semantyki jednostek syntetycznych i analitycznych poprzez testowanie możliwości ich użycia w określonych schematach zdaniowych pozwala na badanie semantyki i potencjału jednostek leksykalnych, a wśród nich złożonych jednostek analitycznych, w połączeniu z obserwacją relacji elementów należących do zbioru jednostek leksykalnych w odniesieniu do kombinatoryki składowych struktur propozycyjalnych i ich możliwych manifestacji na poziomie formalnym.

Fragment badań nad językowymi wykładnikami predykatów uczuć o postaci syntetycznej i analitycznej potwierdził znaną tezę o ścisłym związku płaszczyzny semantycznej i składniowej. Przeprowadzone analizy wskazały na rolę analizy struktury predykatowo-argumentowej dla wnikliwszej interpretacji semantycznej danej jednostki językowej. Porównania w zakresie rozpatrywanych struktur między odmiennymi językami słowiańskimi – polskim i bułgarskim pozwoliły odnaleźć podobieństwa i uwypuklić różnice formalne ściśle połączone z możliwością modyfikacji wyrażanych treści.

Wykaz zastosowanych skrótów i symboli

Poziom struktury semantycznej:

- P – predykat;
 x – pozycja argumentu przedmiotowego;
 q – pozycja argumentu propozycyjalnego.

Poziom fraz zdaniowych:

- V – symbol wyrażenia predykatywnego zdaniotwórczego w formie *verbum finitum*, który oznacza kategorie orzeczeń przyporządkowanych predykatom pierwszego i wyższego rzędu zarówno w zdaniach niezależnych, jak i w zdaniach zależnych pełniących funkcję argumentów propozycyjalnych;
- AWN – symbol wyrażenia predykatywnego zdaniotwórczego w formie analityzmu werbo-nominalnego;
- N_x – symbol wyrażenia argumentowego przedmiotowego, czyli uzupełnienia, które oznacza wykładniki argumentu przedmiotowego przeważnie o postaci fraz imiennych;
- N_q – symbol wyrażenia argumentowego (uzupełnienia), które oznacza wykładnik argumentu propozycyjalnego, przy czym subskrypt $_q$ odsyła do miejsca zajmowanego przez dany argument w zhierarchizowanym układzie;
- \emptyset_x, \emptyset_q – symbole pustych pozycji uzupełnień, które oznaczają niewypełnienia bezkontekstowe, tzn. możliwe do zinterpretowania poza kontekstem komunikacyjnym, por. *Matki kochają bezgranicznie* – $V N_x \emptyset_p$;
- N_{aq} – argument „wyniesiony” ze struktury propozycji zależnej do struktury propozycji jądrowej, np. *Solenizanci zwykle wzruszają się prezentami* („Solenizanci zwykle wzruszają się tym, że ktoś dał im prezenty”) – $V N_x N_{aq} \emptyset_q$;
- NV_q – symbol wyrażenia predykatywnego w formie nazwy abstrakcyjnej (często utworzonej na bazie czasownika – *czytanie* lub przymiotnika – *mądrość*).

Inne:

- akt. – użycie aktualne (umiejscowione na osi czasu);
nieakt. – użycie nieaktualne (nieumiejscowione na osi czasu: habitualne lub omnitemporalne).

Bibliografia

- BOGUSŁAWSKI, A. (1978), Jednostki języka a produkty językowe. Problem tzw. orzeczeń peryfrastycznych. W: Z zagadnień słownictwa współczesnego języka polskiego. Wrocław, 17–30.
- KORYTKOWSKA, M./MAŁDŻIJEWA, W. (1999), O pewnych cechach predyktorów analitycznych w językach bułgarskim i polskim. W: Rozprawy Komisji Językowej ŁTN. I/XLIV, 31–43.
- KORYTKOWSKA M./MAZURKIEWICZ-SUŁKOWSKA J. (2014), O konfrontatywnym badaniu polskich i bułgarskich czasowników mentalnych. W: Rocznik Sławistyczny. 63, 47–76.
- JĘDRZEJKO, E. (1988), Słownik konstrukcji werbo-nominalnych. Zeszyt próbny. Katowice.
- JĘDRZEJKO, E. (1992), Słownictwo tzw. analityczne w opisie leksykalnym (proponycja opisu i klasyfikacji). W: Opisać słowa. Warszawa, 50–61.
- JĘDRZEJKO, E. (2002), Problemy predykcji peryfrastycznej. Konstrukcje – znaki – pojęcia. Katowice.
- KAROLAK, S. (2002), Podstawowe struktury składniowe języka polskiego. Warszawa.
- KIKLEWICZ, A. (2016), Русский язык в модели экспликативного синтаксиса W: Przegląd Wschodnioeuropejski. VII/1, 133–152.
- KIKLEWICZ, A./KORYTKOWSKA, M. (red.) (2010), Podstawowe struktury zdaniowe współczesnych języków słowiańskich: białoruski, bułgarski i polski. Olsztyn.
- MALISZEWSKA, A. (2001a), O problemie kryteriów klasyfikacyjnych predyktorów mentalnych. W: Rozprawy Komisji Językowej ŁTN. XLVI, 91–134
- MALISZEWSKA, A. (2001b), Wybrane właściwości analitycznych predyktorów mentalnych. W: Rozprawy Komisji Językowej ŁTN. XLVII, 79–87.
- MAZURKIEWICZ-SUŁKOWSKA, J. (2008), Wyrażanie kategorii inchoatywności w językach polskim, bułgarskim i białoruskim, Łódź.
- MAZURKIEWICZ-SUŁKOWSKA, J./МОКРZYЦКА, А. (2009), From the works on the Bulgarian-polish dictionary of verbo-nominal analytical constructions. W: Cognitive studies / Etudes cognitives. 9, 223–233.
- MINDAK, J. (1983), Peryfrastyczne konstrukcje predykatywne z parafrazą przymiotnikową (na materiale polskim, serbo-chorwackim i macedońskim). Wrocław.
- ŻMIGRODZKI, P. (2000a), Właściwości składniowe analitycznych konstrukcji werbo-nominalnych w języku polskim. Katowice.
- ŻMIGRODZKI, P. (2000b), Z zagadnień składni wewnętrznej polskich zwrotów werbo-nominalnych. Dystrybucja i funkcja czasowników posiłkowych. W: Polonica. 20, 83–99.

Юля Голоцукова

Маріупольський державний університет

АСПЕКТУАЛЬНО-СЕМАНТИЧНІ КЛАСИ РЕЗУЛЬТАТИВНИХ КОНСТРУКЦІЙ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Aspectual-semantic classes of resultative constructions in Ukrainian language

Ключові слова: акціональність, аспект дієслівної дії, аспектуально-семантичний клас, вид дієслівної дії, граничність, результат, результатив, рід дієслівної дії

KEYWORDS: actional, aspect of verbal action, aspectual-semantic class, kinds of verbal action, limitedness, result, resultative, type of verbal action

ABSTRACT: The article contains an analysis of the concept of 'aspect of the verbal action' in accordance with the assumptions of leading linguists, aspectual-semantic classification of resultative constructions of the Ukrainian language, the statistical observation of the qualitative and quantitative availability of resultatives in lexicographical works in the XX–XXI centuries. The article examines the factors determining resultatives: functions, correlative with the semantics of the verb-motivator. The study classified lexical units, which represent the results of the basis of the value of the verb-motivator; lexical units formed from basic motivators, where the result of the value – the acquisition of a specific optical characteristic; lexical units indicating the result at which action cannot continue. The analysis of the category of resultatives was carried out taking into account the quantitative and qualitative changes. The category of resultative is considered an open system that responds to the needs of real phenomena.

Актуальними щодо семантичної класифікації є дослідження у сфері поняття аспектів дієслівної дії, розпочаті німецьким лінгвістом С. Агрелем ще у 1908 році та продовжені слов'янськими лінгвістами Н. Авіловою, О. Бондарком, А. Богуславським, Л. Буланіним, Л. Булаховським, А. Вежицькою, Д. Губором, А. Загнітком, О. Ісаченком, С. Іванчевим, Е. Кошмідерем, Ю. Масловим, Ц. Перникарським, В. Русанівським, С. Соколовою, М. Шелякіним та іншими. Аспекти дієслівної дії тісно пов'язані з поняттям граничності. Аспекти дієслівної дії є аспектуальними підкласами аспектуального класу граничності. Іншими словами, граничність є певного роду узагальненням аспектів дії. Слід зазначити, що саме поняття мовознавці називають по-різному: аспект дії (Загнітко), aktionsarten (Агрель, Кошмідер), rodzaje

czynności (Кошмідер), способы действия (Бондарко, Буланін, Маслов), роди дії (Русанівський, Соколова). Проблема полягає в тому, що саме слід розуміти під аспектами дії. З одного боку, аспекти дії розглядають як морфемно охарактеризовані – як сукупність семантико-словотвірних способів дії (Шведова 1970). З іншого боку,

до способів дії слід відносити особливості лексичних значень усіх дієслів, які так чи інакше корелюють із загальною зоною аспектуальності і не обов'язково виражені спеціальними модифікувальними морфемами (Шелякін 1983, 20).

Необхідність дослідження зв'язку граничності із аспектами дієслівної дії, відсутність чіткого визначення та розуміння аспектів дієслівної дії та аспектуальної класифікації результативів в українській мові зумовлюють **актуальність** дослідження.

Мета дослідження – здійснення аспектуально-семантичної класифікації результативних конструкцій на матеріалі української мови. Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань**: проаналізувати погляди українських і зарубіжних лінгвістів щодо змісту понять «аспект дії», «рід дії» та схарактеризувати аспектуально-семантичні класи українських результативних конструкцій.

Значення граничності як логічної категорії властиве всім мовам світу. Однак граничність не є категорією граматичною, тому вона не виражається однотипними й регулярними формами. Вона формально виявляє себе непрямим чином у різних фактах дієслівної системи: синтаксичних особливостях, у функціях пасивних дієприкметників, категорії виду тощо (Шелякін 1983, 24). Хоча Шелякін вказує на те, що граничність не є і словотвірною категорією, він відзначає, що деякі префікси та суфікси є одним із способів вираження значення граничності, наприклад, граничний суфікс *-ну-* в одноактному та інхоативних значеннях: *крикнути, сохнути* тощо. На підставі цього дослідник визначає аспекти дії як «загальні особливості (морфемно характеризовані й нехарактеризовані) лексичних значень окремих груп предикатів, що виражають типи протікання граничних/неграничних дій» (1983, 25). Тобто, категорія граничності ґрунтується на аспектах дії як її конкретних реалізаціях. Аспекти дії містять вказівку на певний конкретний рубіж, яким може бути результат або мета дії. Аспекти дії тісно пов'язані і з категорією виду, оскільки вони визначають аспектуальні характеристики конкретних груп предикатів, зокрема, особливості вираження конкретних видових значень та їхнього синтаксичного вживання (Шелякін 1983).

Аспекти дії властиві всім предикатам незалежно від того, чи має такий предикат словотвірний формант чи ні. Але не будь-які характеризувальні ознаки дії, що містяться у значенні предиката, можуть розглядатися як аспекти

дії, суттєві для аналізу категорії граничності/неграничності. Наприклад, лексеми *підслухати* і *підглянути* не визначаються в рамках аспекту дії, бо основною виступає ознака «таємно здійснити якусь дію» (Бондарко 1987, 66), що не пов'язане з поняттям границі дії.

Аспекти дії граничних предикатів включають в узагальненому вигляді результативні, термінативні (з різновидами), а також одноактний аспект дії. Щодо предикатів, що виражають просторовий рубіж, то вони мають розглядатися в рамках результативних аспектів дії, оскільки ці лексеми позначають якісно особливі дії, які служать засобом досягнення результату, що відрізняється від результату вихідного дієслова (Бондарко 1987).

На думку Загнітка, аспекти дії безпосередньо пов'язані із семантикою дієслова (Загнітко 2001). Мовознавець у своєму дослідженні аспекти дії поділяє на характеризовані та нехарактеризовані, а також інваріантні та контекстуальні. До характеризованих Загнітко відносить аспекти дії, марковані словотвірними засобами, до нехарактеризованих – нефіксовані спеціальними формантами. Інваріантними є значення, які містяться в семантичній структурі дієслова. Кожне акціональне значення в такому разі характеризується власним семантичним угрупованням дієслівних лексем. Контекстуальними є такі аспекти дії, що виражаються за допомогою недієслівних лексичних і синтаксичних показників, у сполученні з другорядними членами, що входять до групи дієслова-присудка. Загнітко всі аспекти дії диференціює на фазові, що характеризуються денотативною специфікою, тобто безпосередньо відбивають явища і закономірності об'єктивної дійсності, і нефазові, що являють собою здебільшого відтінки конотативного плану. На підставі розрізнення особливостей етапів перебігу дії автор вирізняє цілий комплекс акціональних значень, що марковані певним інваріантним значенням.

Цікавими є також дослідження Маслова, за яким

Роди дії – це семантичні (саме семантичні, а не, скажімо, словотвірні!) розряди дієслів. Їх виділяють на основі подібності в типах перебігу і розподілу в часі дієслівної дії, проте вони не утворюють рубрик єдиної класифікації і, як наслідок, у широких масштабах перехрещуються між собою. Роди дії перебувають в іншій площині, ніж види, але так чи інакше взаємодіють з видами (Маслов 1961, 71).

Маслов запропонував поділити всі роди дієслівної дії на характеризовані (морфемно виражені), нехарактеризовані (морфемно не виражені) і непослідовно характеризовані (мішана, проміжна група) (Маслов 1961). Слід зазначити, що Маслов висловив думку про те, що роди дієслівної дії не утворюють чіткої системи з певною кількістю підрозділів. Запропонована ним класифікація

не претендує ні на повноту, ні на логічну виструнченість: вона містить лише найважливіші роди дії, які було виділено в низці слов'янських мов..., причому розташовує ці роди дії в умовній і довільній послідовності. Проте навряд чи це могло би бути інакше, оскільки в самій мовній дійсності роди дії не утворюють стрункої системи з кінцевою кількістю підрозділів. У деяких випадках окремі рубрики нашої класифікації можна з повним правом включити в інші як «відтінки», і навпаки, певні рубрики можна розділити на кілька самостійних рубрик (Маслов 1961, 74).

Такий погляд на роди дієслівної дії поділяють Бондарко, Шелякін та інші. Так, за Бондарком, роди дії – це

морфемно характеризовані й не характеризовані значення окремих дієслів та їхніх розрядів, що вказують на характер перебігу в часі граничних / неграничних дії. Роди дії формують категорію граничності / неграничності і є її конкретними, деталізованими значеннями (Бондарко 1978, 66).

Шелякін розподіляє всі роди дієслівної дії на дві основні групи за ознакою граничності/неграничності дії. Дослідник виділяє загальнорезультативний рід дії (розряд), об'єднуючи власне граничні дієслова недоконаного виду з дієсловами доконаного виду (Шелякін 1983). Загальнорезультативний розряд включає варіанти такі як, наприклад, процесно-результативний варіант (дія, що розвивається і спрямована на досягнення результату): *забувати – забутий, ловити – зловлений* тощо; результативно-пантивний варіант (дія спрямована на досягнення результату шляхом поступового здійснення; цей варіант охоплює дієслова зі значенням поступового становлення ознаки та зі значенням створення об'єкта, наділення об'єкта ознакою або предметом): *старіти – постарілий, в'янути – зів'ялий, будувати – збудований, фарбувати – пофарбований, бинтувати – забинтований* тощо; результативно-тотивний варіант (дія, що відбувається цілісно, відразу – від початку до кінця, розпочата дія не може не завершитися і не може бути розчленована на фази): *красти – украдений, пропонувати – запропонований, публікувати – опублікований* тощо.

Соколова категорію аспектуальності розглядає як загальну семантичну категорію, яка відбиває основні особливості перебігу дії та її розподілу в часі. На думку Соколової, категорія аспектуальності знаходить своє мовне відбиття в різний спосіб: у лексичному значенні слів, на граматичному та словотвірному рівнях. Так, основними засобами вираження аспектуальних значень у слов'янських мовах є граматична категорія дієслівного виду та категорія родів дієслівної дії. Авторка розрізняє семантико-словотвірну категорію родів дієслівної дії (характеризовані, нехарактеризовані, непослідовно характеризовані) та аспектуальні значення, виражені в інший спосіб (лексичним значенням дієслів, інших частин мови) (Соколова 2003).

Узагалі проблема класифікації аспектів дії є складною і водночас суперечливою. Одні мовознавці у своїх роботах аргументують лексико-граматичну специфіку акціональності, інші зараховують акціональність до словотвірних величин, існують також випадки віднесення аспектів дії до синтаксичного плану. Однак найпоширенішим є аналіз акціональності як семантичної категорії (Агрель, Загнітко, Маслов тощо), оскільки

головна відмінність між аспектами дії полягає у значенні й в особливостях взаємодії з видом, синтаксичному вживанні і словотвірній співвідносності / неспіввідносності (Загнітко 2001, 218).

Складність пояснюється і різночитанням щодо кількості таких аспектів дії. Губор, наприклад, нараховує 11 аспектів дії, Ісаченко – 13, Русанівський, Авілова – 18, Бондарко – 23 тощо. На думку Загнітка,

відсутність послідовного формального закріплення аспектів дії, неодноразові семантичні критерії вичленування окремих з них свідчить про синкретичний характер цього явища і семантичний статус самої акціональності (Загнітко 2001, 224),

що водночас є й міжрівневим.

На наш погляд, класифікація Загнітка є найповнішою в україністиці, за якою результати за своєю функцією, корелятивністю із семантикою дієлова-мотиватора, статусом у вираженні частиномовної семантики належать до завершувально-результативних аспектів дії. Слідом за Загнітком, серед завершувально-результативних аспектів виокремлюємо загальнорезультативну, фінитивну, комплексивну й мутативну групи результативів (Загнітко 2001).

Загальнорезультативна акціональність об'єднує лексеми на позначення результату, передбаченого значенням основи дієлова-мотиватора: *Надходило Різдво. На Україні з цим святом п о в ' я з а н о безліч різних прикмет, звичаїв, легенд і обрядів* (З. Тулуб) – *пов'язувати* → *пов'язати* → *пов'язаний* (*пов'язано*); *Скільки даром п о т р а ч е н о сили!* (Л. Дмитренко) – *тратити* → *потратити* → *потрачений* (*потрачено*); *Всі двері п о в і д м и к а н і б у л и, то не трудно здогадатись, що хазяї недалеко* (А. Свидницький) – *відмикати* → *повідмикати* → *повідмикані* (*повідмикано*); *Пропустимо дальші запитання і відповіді двох старих, п е р е в і р е н и х довгими роками, майже чи не з дитинства, друзів* (О. Довженко) – *перевіряти* → *перевірити* → *перевірений* (*перевірено*); *Од страшного болю я застогнав, схопив себе за обличчя: воно б у л о в ж е з а б и н т о в а н е* (Ю. Яновський) – *забинтовувати* → *забинтувати* → *забинтований* (*забинтовано*); *Коли вона стала там край стола, погляд її впав знов на той лист,*

недавно ч и т а н и й (Леся Українка) – у значенні «прочитаний» – читати → прочитати → прочитаний (прочитано) тощо.

Комплексивні результати – утворення від основ мотиваторів, семантична увага яких зафіксована на кінцевому етапі виконання дії: *Начальник табору виставив полоненика за ворота разом з папірцем, добути м журналістом для земляка* (Ю. Яновський) – добувати → добути (кінцевий етап виконання дії) – добутий (добуто); – *Літ двадцять тому, доведе ні до відчаю, кинули ми село Жуківку та й помандрували в Америку за щастям* (І. Цюпа) – доводити → довести (кінцевий етап виконання дії) – доведений (доведено); *А де ж твої думи, рожеві квіти, Догляда ні, смілі, вихана ні діти..?* (Т. Шевченко) – доглядати → доглядіти (кінцевий етап, границя дії) – доглядений (долглянуто), *викохувати* → *викохати* (кінцевий етап) – *викоханий* (викохано); *На підмогу пастухам додано ще злющих кудлатих псів, лютих ворогів сірого грабіжника-вовка* (О. Донченко) – додавати → додати (кінцевий етап) – доданий (додано); *Підрозділи, доукомплектована ні останнім часом, ішли й ішли заповненими, зімкнутими рядами, що зникали вдалині* (О. Гончар) – доукомплектовувати → доукомплектувати (кінцевий етап) – доукомплектований (доукомплектовано); *Коли куплет був доспівана ні до кінця, приспів підхопило десять чи п'ятнадцять голосів у залі* (І. Смолич) – доспівувати → доспівати (кінцевий етап) – доспіваний (доспівано) і подібне.

Мутативна група охоплює результати, утворені від основ мотиваторів, де результат дії – набуття певної оптичної ознаки: *Сива смушева шапка з'їхала йому на потилицю і одслонила його високе й широке чоло, чорний, побілений сивиною* у значенні «посивілий» – сивіти → посивіти → посивілий (посивіло) – набуло оптичної ознаки = став сивим; *Напилась би з рівчака я, так од крові в нім вода і солоні і гірка, зачервонена, руда* (П. Тичина) – зачервонювати → зачервонити → зачервонений (зачервонено) = став червоним; *З вулиці панський палац, був прикрашений скульптурними групами дівчат-русалок* (С. Чорнобривець) – прикрашати – прикрасити – прикрашений (прикрашено) = став красивим; *Приміряє... То смертоносний той меч, а то панцир із міді твердої, Червонуватий, кривавий, мов хмара грізна, олов'яна, Що, по червонені сонцем, виблискує слявом відбитим* (М. Зеров) – червонити → почервонити → почервонений (почервонено) = став червоним і таке інше.

Фінітивна група об'єднує результати, що вказують на результат, після досягнення якого дія не може тривати далі. Фінітивна група виявлювана такими результатами: *Хоч би маленький шматочок м'яса! Явдоха відчуває – м'ясо віджило б її. Воно маячить перед очима – рум'яне, піджарене* (О. Донченко) – жарити → піджарити → піджарений (піджарено); *Раптом м'яч, в ідбитий нашим захистом, дивно проплив у повітрі через усе поле*

(Ю. Яновський) – *відбивати* → *відбити* → *відбитий* (*відбито*); *Вже випито першу чарку, і молодий, в і д в а р е н и й по-чабанському способу валашок, парує в мисках* (О. Гончар) – *варити* → *відварити* → *відварений* (*відварено*); *Кожне слово команди, кожна в і д б и т а годинником секунда назавжди карбується тобі в пам'ять* (О. Гончар) – *відбивати* → *відбити* → *відбитий* (*відбито*); *Всі люди вже в гурті, а він, як тріска ота, в і д к о л о т а від дерева* (І. Цюпа) – *відколювати* → *відколоти* → *відколотий* (*відколото*); *Ми [поляки] збагнули, що правди путь, що щастя шлях уже давно в і д к р и т и й вами* (О. Гончар) – *відкривати* → *відкрити* → *відкритий* (*відкрито*) та інше.

Під час статистичних досліджень над кількісним і якісним виявом результативів, частоти вживання, аналізу змін у складі категорії результатива в лексикографічних працях ХХ–ХХІ століть застосовано математичний метод кількісних підрахунків. Генеральною сукупністю дослідження постали Словник української мови (Грінченко 1907–1909), Словник української мови в 11-ти томах (Білодід 1970–1980), Великий тлумачний словник української мови (Бусел 2005), з якої шляхом суцільної вибірки відібрано результативні лексеми, виражені пасивними дієприкметниками минулого часу та предикативними формами на *-но*, *-то*.

Великий тлумачний словник української мови (Бусел 2005) фіксує 7484 результативні лексеми завершувально-результативних аспектів дії: 6672 лексеми, виражені пасивними дієприкметниками минулого часу і 812 результативів, реалізованих предикативними формами на *-но*, *-то*.

У Словнику української мови в 11-ти томах (Білодід 1970–1980) зафіксовано 4188 результативів завершувально-результативних аспектів дії: 3397 результативів, виражених пасивними дієприкметниками минулого часу, і 791 результатив, реалізований предикативними формами на *-но*, *-то*.

Щодо кількісного складу результативів, то із застосуванням кількісного методу дослідження мови ми можемо зробити висновок про те, що очевидним є поповнення завершувально-результативної групи й лексику української мови взагалі новими фіксованими результатами: на 3275 лексем, виражених пасивними дієприкметниками минулого часу і 21 результатив, реалізований предикативними формами на *-но*, *-то*. Зауважимо, що прогностично в кожного результатива, вираженого пасивним дієприкметником минулого часу, може бути похідник на *-но*, *-то*.

Слід також зазначити, що Великий тлумачний словник української мови (Бусел 2005) не фіксує такі лексеми, наявні в Словнику української мови в 11-ти томах (Білодід 1970–1980): *відбатований*, *відвіяний*, *відкутий*, *відпечатаний* та форму *відвёрнутий*.

Отже, спираючись на отримані результати, які свідчать про поповнення лексику новими словами (Великий тлумачний словник української мови (Бусел 2005) – 7484 лексеми, Словнику української мови в 11-ти томах (Білодід

1970–1980) – 4188 лексем), можна сказати, що категорія результатива являє собою відкриту систему, яка реагує на потреби номінації явищ дійсності.

Щодо якісного складу категорії результатива можна зробити висновок, що завдяки збільшенню кількості результативів у мові з'явилося більше можливостей для номінації таких понять, як «результат цілісної не розчленованої на фази дії», «результат, після досягнення якого дія не може бути продовжена», для виокремлення та розмежування таких понять, як, наприклад, «результат поступової дії», «результат дії, яка розвивається в часі», «результат дії створення об'єкта або надання якості об'єкту» тощо. Результативи ж, виділені зі Словника української мови (Грінченко 1907–1909), своєю більшістю становлять групу на позначення результату надання якості об'єкту: *бандажованийий, бакаюватий* тощо.

Також зазначимо, що словник української мови поповнився й зафіксованими предикативними формами на *-но, -то* (21 одиниця) (за Великим тлумачним словником української мови (Бусел 2005)): *відбраковано, відбудовано, відвантажено, відвойовано, відгадано, відділено, відігнано, відіграно* та інше – що є свідченням змін як у словниковому складі, так й у граматичній будові мови.

Подальше вирішення теоретичних та практичних проблем категорії результатива є важливим не тільки для всебічного дослідження лексики української мови, але й для опису загальної структури мови, динаміки її розвитку.

Бібліографія

- Блодд, І. К. (1970–1980), Словник української мови: в 11-ти томах. Київ.
Бондарко, А. В. (1978), Грамматическое значение и смысл. Ленинград.
Бондарко, А. В./Шелякин, М. А. (1987), Теория функциональной грамматики. Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис. Ленинград.
Бусел, В. Т. (2005), Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ.
Грінченко, Б. Д. (1907–1909), Словник української мови. Київ.
Загнітко, А. П. (2001), Теоретична граматики української мови. Синтаксис. Донецьк.
Маслов, Ю. С. (1961), Роль так называемой перфектизации и имперфектизации в процессе возникновения славянского глагольного вида. В: Маслов, Ю. С. (ред.), Исследования по славянскому языкознанию. Москва, 165–195.
Соколова, С. О. (2003), Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові. Київ.
Шведова, Н. Ю. (1970), Грамматика современного русского литературного языка. Москва.
Шелякин, М. А. (1983), Категория вида и способа действия: (теоретические основы). Таллин.

АННА БАЛАКАЙ

Кемеровский государственный университет

ПРАГМАТИЧЕСКИЙ КОМПОНЕНТ КАК ИДЕНТИФИКАТОР ЭТИКЕТНОСТИ РУССКИХ ОБРАЩЕНИЙ

Pragmatic Component as the Identifier of Russian Vocative Etiquette

Ключевые слова: лингвистическая прагматика; прагматический компонент семантики слова; семантическая структура обращения; речевая коммуникация; русский речевой этикет; речевая ситуация; этикетные обращения

KEYWORDS: linguistic pragmatics; pragmatic component of word semantics; vocative semantic structure; speech communication; Russian speech etiquette; speech situation; etiquette vocatives

АБСТРАКТ. The article claims the importance of a pragmatic semantics component for determining Russian vocative etiquette character. The semantic structure of vocative combines elements of nomination and predication. Being used in a pragmatic field “me – you – here – now”, in speech, the vocative is indicated by intonation. All that is complicated by syntactic meanings of real modality, frames of speech time and addressing. According to V. V. Vinogradov, general vocative meaning is “functionally and syntactically limited”. However, its etiquette meaning is due to the different circumstances and in this way the semantic structure of a term of address may have not only denotative (“vocative”) and connotative (“friendly”, “respectful”, “formal”) components, but also the key components of a communicative situation (types of speaker or addressee, tone, objectives of the speech). Being associated with others into the meaning semantic structure, these components form pragmatic vocative meaning.

1. О понятии «прагматика» в лингвистике

Термин «прагматика» был введён Ч. У. Моррисом в конце 30-х г. XX в. как название одного из разделов семиотики, которую он разделил на семантику, изучающую отношение знаков к объектам; синтактику – раздел об отношении знаков к другим знакам; прагматику, исследующую отношение между знаками и теми, кто этими знаками пользуется – говорящим, слушающим, пишущим, читающим.

В лингвистику прагматика пришла в 60–70-е г. XX в. под влиянием развития теории речевых актов, прагматической теории значения, прагматической теории референции. В область исследования лингвистической прагматики

включается комплекс вопросов, связанных с говорящим субъектом, адресатом, их взаимодействием в ситуации общения (см. работы Т. В. Булыгиной, Н. Д. Арутюновой, Ю. С. Степанова и др.). Целью лингвопрагматики является «изучение языка в контексте» – социальном, ситуативном и др., – т.е. исследование языка как средства коммуникации (Скляревская 1995).

Начиная с 80–90-х г. XX в. идеи и методы лингвистической прагматики стали активно использоваться в лексикологии и лексикографии. Предметом исследования прагматики становится «реальная жизнь слова», ориентированная на индивидуальные отношения между говорящими. Исследованию лексической прагматики посвящены работы В. Н. Телия, Э. С. Азнауровой, Ю. Д. Апресяна, Г. Н. Скляревской и др.

В содержание лингвистической прагматики исследователи включают всё, что выходит за пределы денотативного компонента: различные типы оценок, статусы говорящего и адресата, все типы коннотаций и т.д. (Апресян 1995). Одной из главных задач прагматики учёные видят в том, «чтобы сформулировать правила употребления слов и высказываний и, соответственно, их адекватного истолкования» (Арутюнова 1988, 6).

В качестве объекта изучения прагматики слова исследователи называют прагматический компонент семантики. Под прагматическим компонентом понимается «сумма коннотаций (социальных, культурных, этических, исторических, эмотивных, экспрессивных, оценочных, ассоциативных), а также специфика семантики (особенности денотативной направленности) – все многочисленные и многообразные элементы, сопутствующие лексическому значению (а частично входящие в его структуру), которые в речевом акте несут информацию о намерениях говорящего, о речевой ситуации, о статусах собеседников, об оценке предмета речи и т.д.» (Скляревская 1997, 6).

В лексико-фразеологической системе русского языка исследователи определяют довольно большой круг прагматически нагруженных слов: эмоционально-экспрессивные единицы языка, словообразовательные дериваты с эмотивными суффиксами, характеризующие существительные и прилагательные, идеологическая лексика, синонимы, междометия, частицы и др. Полагаем, что в этот круг правомерно включать обращения, т.к. они принадлежат к единицам, для которых прагматическая информация оказывается очень существенной.

2. Обращение как основная единица русского речевого этикета

В первую очередь, прагматически нагруженными являются обращения-«регулятивы» (В. Е. Гольдин), служащие для регуляции отношений с адресатом (*голубчик, браток, дружище*).

Как единица общения обращение функционирует в рамках диалогического единства и представляет собой перформативное высказывание. Этим объясняется его интонационная обособленность и грамматическая независимость.

Обращение непосредственно входит в общение, в коммуникативный акт, следовательно, представляет собой речевое действие, отсюда и его отделенность от других слов в предложении, и его интонированность. [...] Интенция говорящего как мотив и цель речевого действия – призыв, привлечение внимания собеседника для вступления в общение. Следовательно, на обращение следует взглянуть с точки зрения теории речевых актов (Формановская 2002, 86).

В обращении совмещается номинация – называние адресата – и предикация – речевое действие зова, призыва адресата для последующего общения.

На выбор обращения в реальной коммуникативной ситуации влияет ряд факторов: социальный и профессионально-должностной статус коммуникантов, их пол, возраст, степень знакомства, уровень образования, место проживания коммуникантов; обстановка общения; цель и мотив общения. Таким образом, социолингвистические правила выбора обращений сводятся к необходимости знания социальных коннотаций каждой номинации-обращения и социальных разрешений / запрещений того или иного обращения, а также к учёту социальных параметров адресанта и адресата, в том числе равенства / неравенства их ролевых позиций; степени их знакомства и характера взаимоотношений; официальности / неофициальности обстановки общения.

Обращение занимает важное место в системе речевого этикета. Оно помогает устанавливать и поддерживать речевой контакт с собеседником, регулировать представления о ролевых и статусных позициях коммуникантов, их социальных и личных взаимоотношениях, о ситуации общения в целом.

Однако все ли обращения этикетны? В принципе, правы те учёные, которые считают: «Критерием разграничения обращений на этикетные и неэтикетные может служить только речевая ситуация. Чтобы указать на уместность или неуместность употребления обращения с точки зрения речевого этикета, необходимо знать, кто, к кому и в каких условиях обращается» (Алешкина 1991). Однако такая позиция, вполне оправданная при оценке употребления конкретного обращения в реальной ситуации, оставляет без внимания те обращения, которые ни при каких условиях не могут быть квалифицированы как этикетные. Обращения могут быть узуальными и окказиональными. Об этикетных обращениях, на наш взгляд, можно говорить лишь в том случае, если они являются узуальными, т.е. принятыми в данном обществе или узком кругу людей.

Таким образом, этикетные обращения – это слова и устойчивые словесные формулы, обладающие синтаксически обусловленными и ситуативно связанными, нередко идиоматичными значениями, узואльно употребляемые в общении с целью призыва адресата (собеседника), установления или поддержания с ним речевого контакта в эмоционально положительной (вежливой, доброжелательной) или официальной тональности в соответствии с коммуникативной ситуацией, например: *господа, товарищи, товарищ капитан, дамы и господа, сударыня, милый Н., дорогой Н., уважаемый Н. Н., милостивый государь, сестрёнка, браток, тётя (Валя), золотко (моё), душечка, голубчик* и т.п. На сегодняшний день наиболее полный состав этикетных обращений русского языка XIX–XXI вв. представлен в Словаре русского речевого этикета (Балакай 2007), далее – СРРЭ. В него включено около 2000 слов и устойчивых сочетаний, более или менее регулярно употребляющихся или употреблявшихся ранее в функции обращения.

3. Особенности денотативного и коннотативного компонентов в семантике обращений

Особенностью этикетных обращений, как и большинства других этикетных знаков, является то, что денотативный компонент их лексического значения выходит за рамки традиционного понимания. Существует даже мнение, что знаки речевого этикета лишены предметно-понятийного содержания и являются по сути знаками-перформативами, эквивалентными действиям, поступкам. Тем не менее «функция выражения мысли находит место в речевом этикете, иначе можно предположить, что мы не отличали бы приветствия от прощания, пожелания от благодарности и т.д. и не смогли бы сделать выбор соответствующей единицы в той или иной ситуации общения» (Формановская 1987, 13). Денотативный компонент семантики субстантивного вокатива отличается от денотативного компонента существительного-наименования. Обращение не выражает понятия, а, называя, призывает адресата. Денотативный компонент семантики обращения представляет собой триединство метаденотативной семы («форма / формула обращения»), категориально-денотативной семы («лицо-адресат») и дифференциально-денотативных сем («пол, возраст, родственник / неродственник»). Другими словами, денотативным макрокомпонентом этикетных обращений является та часть его значения, которая позволяет понимать знак как обращение, в отличие от приветствия, просьбы, благодарности, пожелания, прощания и др. В целом денотативный компонент позволяет отличать знак обращения от других единиц речевого этикета, но не позволяет классифицировать обращения как этикетные или неэтикетные.

Важным составляющим семантики обращений является также коннотативный компонент, под которым понимается эмоциональная, оценочная и стилистическая окраска. Функциональная двойственность обращений ведёт к тому, что в них одновременно сочетаются как идентифицирующие номинации, так и номинации субъективно-оценочного типа (Арутюнова 1977, 340). В зависимости от того, насколько ярко проявляется в обращении та или другая номинация, можно говорить о доминировании денотативного или коннотативного компонента в их семантике.

Рассмотрим соотношение денотативного и коннотативного компонентов в семантике этикетных обращений на примере обращения *дочка*.

В обращении *дочка* к дочери идентифицирующая номинация, выраженная денотативными семами «обращение к лицу» «женского пола» «по отношению к своим родителям», проявляется ярче, чем коннотативная сема «ласковое» (обращение):

Дочери указал на неправильность чистки никелевого самовара [...]. – Надо, дочка, кирпичной пылью чистить, а не песком. (А. Новиков)

Коннотативная сема становится яркой в том случае, если обращение *дочка* употребляется в переносном значении, например, пожилыми людьми по отношению к девочке, девушке или молодой женщине, не дочери:

Мужчина повернулся, и Настя радостно кинулась к нему.
– Назар Захарович! Ой, как я рада! Вы меня помните?
– Настюха! Дочка! – задрезжал полковник Бычков своим неповторимым скрипучим голоском. – Это ж сколько лет я тебя не видел? (А. Маринина)

4. Прагматический компонент семантики обращений

Важную роль в организации семной структуры обращений играет прагматический компонент. Прагматический компонент семантики обращений составляют те параметры речевой ситуации, которые влияют на выбор и употребление обращения говорящим в конкретном речевом акте: отношения между адресантом и адресатом, обстановка общения, способ общения, цель общения. Прагматический компонент оказывает существенное влияние как на денотативный, так и на коннотативный компоненты.

Так, денотативная сема «степень близости отношений» («родственник – неродственник») обращения *дочка* становится прагматической семой, если это обращение употребляется в переносном значении. Сравним употребление обращения *дочка* в адрес дочери и по отношению к девочке, девушке,

не дочери. В первом случае это сема прямого номинативного значения, которая входит в денотативный компонент обращения и указывает на родственные отношения между говорящими; во втором случае обращение *дочка* употребляется в переносном значении, сема «степень близости отношений» переходит в разряд прагматических сем, говорящий обращается к адресату как к дочери, т.е. как к «близкому», «своему», «родному» человеку. Эта прагматическая сема, в свою очередь, позволяет выдвинуть в число ядерных коннотативную сему («ласковое» обращение).

Семы, составляющие коннотативный компонент, могут меняться под воздействием прагматического компонента, наиболее существенными при этом являются отношения коммуникантов.

Рассмотрим выдвинутый тезис на примере обращения *друг*. Коннотация этого обращения меняется в зависимости от характера отношений между адресантом и адресатом: она может быть шутливая, если это обращение к другу, приятелю, старому знакомому, с которым говорящий давно на «ты»; может быть приветливая, если обращение *друг* употребляется по отношению к лицу равному или младшему по возрасту и/или социальному положению; фамильярная, если обращение употребляется по отношению к лицу старшему по возрасту или высшему по социальному положению.

Одной из значимых прагматических сем при выборе того или иного обращения является иллюкутивная цель, с которой говорящий обращается к собеседнику.

Обращение служит «для выражения взаимных отношений между лицами говорящими» (Ф. И. Буслаев) и регуляции этих отношений. Обращение – это называние собеседника, следовательно, обозначение статуса адресата по отношению к адресанту (*Вы/ты по статусу выше меня, Вы/ты по статусу равный мне, Вы/ты по статусу ниже меня*):

[Хлестаков:] Литераторов часто вижу. С Пушкиным на дружеской ноге. Бывало, часто говорю ему: «Ну что, брат Пушкин?» – «Да так, брат, – отвечает, бывало, – так как-то всё...». Большой оригинал. (Н. Гоголь)

Выбор обращения оказывает значительное влияние на характер дальнейшего общения и его результат. Обращение, выбранное соответственно статусу адресата (точнее – представлению адресата о своём статусе) и другим параметрам речевой ситуации, – залог достижения коммуникативной цели; обращение, не соответствующее представлению адресата о своём статусе и другим ситуативным параметрам, может привести к коммуникативной неудаче.

Подошёл мальчуган лет четырнадцати [...]. Небрежно оглядел их, – видимо, барчук. «Скажите, это чье имя?..» – спросила Даринька. «Наше, Великок-

няжь! – бросил мальчуган и приостановился. – А вам кого надо?...» – «Нам, голубчик, никого не надо, – сказал Виктор Алексеевич, – а ты вот что скажи...» – «Почему говорите мне “ты”?.. я не привык к “тыканью”!.. И вовсе я вам не “голубчик”!..» (И. Шмелёв)

В последние десятилетия в русской лингвистике стало модно говорить о гендере и гендерлектах как отличительных особенностях мужских и женских языков. В русском языке эти отличия проявляются, может быть, не так ярко, как в некоторых других языках мира, но всё же они есть, в том числе и в сфере речевого этикета.

Трудно, например, представить себе обращение *дружнице* в общении двух женщин, да и мужчина вряд ли станет так обращаться к женщине. Это не запрещено коммуникативными нормами, нигде не кодифицировано, но негласно соблюдается говорящими (при условии, если говорящими в целом соблюдается соответствующее «мужское» или «женское» поведение, закреплённое социумом). Зато в речи мужчин, особенно близких знакомых или приятелей, обращение *дружнице* вполне допустимо. (В просторечном общении встречается также обращение *дружнице* по отношению к незнакомому мужчине, и тогда оно может приобретать дополнительный оттенок фамильярности).

В качестве ещё одного примера рассмотрим обращения *отец* и *мать*. На первый взгляд, это две равнозначные формы обращения к родителям, соотносимые лишь по половой принадлежности. Однако при лексикографическом анализе СРРЭ были отмечены гендерные различия в их употреблении (курсивом выделены прагматически нагруженные компоненты семантики):

Отец. 1. Обращение взрослого сына или *дочери* к отцу. Употребляется преимущественно в серьёзном разговоре, нередко с оттенком отстранения, или в *возвышенной* эмоциональной речи. <...> // Малоупотребительное обращение к свёкру или тестю. [...]. (СРРЭ 2007)

Мать. 1. *Разговорное*. Обращение взрослого сына к матери. Малоупотребительное, *граничит с невежливостью*. Употребляется обычно в серьёзном разговоре, нередко с оттенком отстранения, или в эмоциональной речи в *конфликтной* ситуации. [...]. // Малоупотребительное обращение к теще. [...]. (СРРЭ 2007)

Мы видим, что, во-первых, отмечается разница адресантов. Если обращение *отец* может звучать равнозначно в речи как взрослого сына, так и взрослой дочери, то обращение *мать* к матери – характерно только для взрослого сына. Вероятно, поэтому обращение *отец* может выступать, хоть и редко, и в адрес свёкра и в адрес тестя – обращение *мать* может употребляться только по отношению к теще, но не к свекрови.

Во-вторых, обращение *отец* употребляется преимущественно в серьезном разговоре, нередко с оттенком отстранения, либо в возвышенной эмоциональной речи – малоупотребительное разговорное обращение *мать* граничит с невежливостью и употребляется или в серьезном разговоре, нередко с оттенком отстранения, или в эмоциональной речи в конфликтной ситуации.

5. Заключение

Выбор и употребление форм обращений в соответствии с речевой ситуацией является показателем коммуникативной компетентности человека. Соответствие выбора обращения заданным прагматическим параметрам указывает на то, что обращение соответствует нормам речевого этикета. Прагматический компонент семантики обращений составляют следующие семьи: «возрастные и социальные отношения между адресантом и адресатом», «обстановка общения», «способ общения», «иллокутивная цель».

Именно прагматический компонент семантики способен выявить из общего числа обращений, функционирующих в коммуникативно-прагматических координатах «я – ты – здесь – сейчас» этикетные обращения, т.е. обращения, соответствующие нормам речевого этикета.

Библиография

- Алешкина, Е. Ю. (1991), К вопросу о семантической характеристике лексики обращения. В: Полянский, С. М. (ред.), Функционально-семантические отношения в лексике и грамматике. Новосибирск, 63–67.
- Апресян, Ю. Д. (1995), Избранные труды. Т. 2. Интегральное описание языка и системная лексикография. Москва.
- Арутюнова, Н. Д. (1977), Номинация и текст. В: Серебренников, Б. А. (ред.), Номинация. Виды наименований. Москва, 303–357.
- Арутюнова, Н. Д. (1988), Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт. Москва.
- Балакай, А. Г. (2007), Словарь русского речевого этикета. Москва.
- Скляревская, Г. Н. (1995), Прагматика и лексикография. В: Степанов, Ю. С. (ред.), Язык – система. Язык – способность. Москва, 63–71.
- Скляревская, Г. Н. (1997), К вопросу о прагматической информации в слове: возможны ли прагматические пометы? В: Скляревская, Г. Н. (ред.), Лингвистическая прагматика в слове: виды реализации и способы описания. Санкт-Петербург, 5–11.
- Формановская, Н. И. (1987), Русский речевого этикет: лингвистический и методический аспекты. Москва.
- Формановская, Н. И. (2002), Речевое общение: коммуникативно-прагматический подход. Москва.

АИМГУЛЬ КАЗКЕНОВА

Казахский национальный педагогический университет имени Абая

АНТРОПОНИМЫ ЗА ПРЕДЕЛАМИ МОНОКУЛЬТУРНОЙ СРЕДЫ¹

Personal Names outside the Monocultural Environment

Ключевые слова: антропоним, трансформация имени, адаптация имени, инокультурная / поликультурная среда, юридическое регулирование имяназвания

KEY WORDS: personal name, name transformation, name adaptation, foreign cultural / multicultural environment, legal regulation of naming

ABSTRACT: The article describes transformations of a personal name in a foreign cultural / multicultural environment, as well as principles of legal regulations of naming. Methodology of the study is based on the works of Kazakh and foreign researchers of personal names. The basis of the factual material is made up of examples taken from the multicultural environment of Kazakhstan. It is emphasized that transformations of the name outside the primary culture is significantly different from its pragmatic variation within this culture. All transformations are aimed at adapting the name to new conditions. Legal regulations of naming can be carried out in accordance with various principles: it can be aimed at the unification and standardization of names or the preservation of their diversity.

1. Вводные замечания

Общеизвестно, что в родной культурно-языковой среде имя человека способно варьироваться. При этом разными вариантами имени маркируются разные социальные и коммуникативные роли, которые исполняет его обладатель в той или иной ситуации. Такие варианты одного имени (официальное, неофициальное, «домашнее» и т.д.) составляют, по А. Е. Супруну, его прагматическую парадигму (Киклевич 2016, 240).

Если имя в рамках своей культурно-языковой среды способно развивать варианты, то неудивительно, что его функционирование в иной культурной или поликультурной среде может также сопровождаться более или менее

¹ За основу данной статьи взят доклад, представленный на научной конференции в рамках курсов повышения квалификации «Новые направления в социальных и гуманитарных науках» (Топольчанки, Словакия, июль 2016 г.). Автор выражает благодарность организаторам и участникам курсов, а также рецензентам данной статьи за ценные рекомендации и поправки.

значительными изменениями имени. Но при этом изменения имени за пределами своей культурно-языковой среды существенно отличаются от его варьирования внутри данной среды.

Более того, имя подвергается изменению не только при очевидном переходе в поле иной культуры, но и тех случаях, когда родная культура соседствует и взаимодействует с другой культурой, т.е. в условиях поликультурной среды. В современном мире такие ситуации отнюдь не редки. В частности, в статье мы неоднократно приводим примеры, связанные с современным казахстанским культурно-коммуникативным пространством.

Прежде всего, по-видимому, важно учитывать длительность пребывания носителя имени в инокультурной / поликультурной среде. Кратковременное пребывание связано не столько с сознательным стремлением сохранить исходную форму имени собственного, сколько зачастую с недооценкой влияния новой среды на его форму. Произнесение антропонимов, как, например, и интернациональных слов, в речи на иностранном языке плохо контролируется говорящим, эти слова ошибочно воспринимаются как некие фонологические константы. В связи с этим Н. В. Васильева отмечает:

Есть некоторые проблемы, связанные с именами, на которые еще не обращалось внимания. Например, ситуация самопредставления на иностранном языке, когда фраза *My name is Петя Иванов* имеет две фонетики: английскую (или попытку таковой) в первой части и родную русскую во второй (*resp. Меня зовут George Smith*). Ситуация эта настолько распространена и настолько обычна, что даже не становится предметом анализа. Причина такой двойной фонетики кроется, как представляется, именно в личной сфере говорящего: собственное имя говорящего настолько в ней укоренено, что не может подчиняться правилам фонетики чужого языка (Васильева 2009, 178–179).

Однако длительное или даже постоянное нахождение за пределами первичной культурной среды с неизбежностью ведет к изменению имени, целью которого является его полная или частичная ассимиляция. Мы попытаемся рассмотреть, какие трансформации чаще всего переживает имя в инокультурной / поликультурной среде и как юридически может регламентироваться его выбор и оформление.

2. Трансформации личных имен в инокультурной / поликультурной среде

Во-первых, непривычное имя подвергается всесторонней адаптации. В этом плане имя не отличается от любого иноязычного заимствования. В частности, оно должно пройти обязательный этап формальной (фонематической, акцентуальной, графической / орфографической) адаптации. Ср.: в соответствии с законами русского языка *Алия* (от *Әлия*²), *Мадина* (от *Мәдина*)³. Причем лингвисты предлагают дифференцированно подходить к формальному освоению разных компонентов имени. Например, в работах А. В. Суперанской содержатся рекомендации о передаче иноязычных имен и фамилий в русском языке: в отличие от имени, «языком-источником для фамилии считаем тот язык, в котором она в действительности употребляется, а не тот язык, в котором она исторически произошла» (Суперанская 1962, 40).

Имя также адаптируется к системе словоизменения другого языка. Ср.: склонение казахских женских имен (не только *Алия* (от *Әлия*), *Мадина* (от *Мәдина*), но и иногда *Гульжана* (от *Гүлжан*), *Айнура* (от *Айнұр*) по 1-ому типу в русской речи.

От имени могут образоваться производные по модели принимающего языка, что свидетельствует о его деривационном освоении и создании системы прагматических вариантов имени по образцам принимающего языка: *Алия* – *Алиюша*, *Мадина* – *Мадиночка*, *Мадинка* и т.д. (о различиях таких вариантов имен в русском языке см. (Вежбицкая 1996, 107–149). Вместе с тем их образование решает и проблему склонения «нерусских» имен в русской речи, ср.: *Гульжан* – *Гульжанка*, см. (Daniel/Dobrushina/Кныазев 2010, 73). О принципах освоения иноязычных имен и фамилий в русском языке также см., например, (Суперанская 1962; Шайбакова 2005; Кронгауз 2016; Джанузаков 1988, 19–22).

Во-вторых, если имя имеет распространение в разных культурах и языках (в том числе в той среде, в которой оно начало функционировать) предсказуемой будет попытка заменить необычный вариант на тот, который распространен в данной среде: *Элизабет* – *Елизавета* (в русской традиции *Элизабет Тейлор*, но *королева Великобритании Елизавета II*). Ср.: «Многие имена личные типизированы и традиционны, и при передаче их средствами

² Современный казахский алфавит имеет кириллическую основу. Девять букв: э, і, ү, ұ, ө, ң, ғ, қ, ь – обозначают специфические звуки казахского языка. Казахские слова (в том числе имена собственные) транслитерируются в русском языке согласно следующим графемным соответствиям: э → а, і → и, ү → у, ө → о, ң → н, ғ → г, қ → к, ь → х.

³ Показательно, что в (Джанузаков, Есбаева 1988) рядом с казахским написанием указывается и русское написание казахских имен.

других языков часто имеет место, скорее, не транскрибирование, а лингвистическая подмена» (Суперанская 1962, 41).

В-третьих, имя, не имея этимологически эквивалентных вариантов в новой среде, может быть сближено с любым другим именем (при этом сближение может оказаться более чем условным). З. К. Ахметжанова и У. А. Мусабекова пишут: «...Сильное влияние прослеживалось и в тех случаях, когда официальное имя тюркского или арабского происхождения в бытовом общении заменялось близким по звучанию, заимствованным из русского языка или через посредство русского языка антропонимом. Например, *Рабига* – *Рая*, *Зейнеп* – *Зина*, *Бықыт* – *Валя*, *Төлеген* – *Толя*, *Әбілбек* – *Андрей* и т.д. Особенно сильно указанный процесс проявлялся в 60–70 годы» (Ахметжанова, Мусабекова 2006, 31). См. также об антропонимической субституции (Шайбакова 2005, 139–140).

Аналогичный пример связан со сложившейся в среде китайских русистов традицией:

Китайские русисты, начинающие изучение русского языка, берут себе русские имена (в учебных целях), как бы приобщаясь к культуре русских. Эти имена, как правило, гипокористики, т.е. сокращенные формы от полных паспортных: *Надя*, *Таня*, *Катя*; *Федя*, *Коля*, *Миша* (Формановская 2013, 64)⁴.

В-четвертых, за пределами монокультурной среды может переосмысляться (приближаться к более знакомым образцам) необычная структура имени. Примером может служить имя Героя Советского Союза Баурджана Момыш-улы. А. Бек так описывает знакомство с героем своей книги «Волоколамское шоссе»:

Знакомясь, он назвал себя. Плохо расслышав, я переспросил.

– *Баурджан Момыш-Улы*, – *раздельно повторил он.*

...*По привычке корреспондента я вынул записную книжку.*

– **Простите, как пишется ваша фамилия?**

Он ответил:

– **У меня нет фамилии.**

Я изумился. Он сказал, что в переводе на русский *Момыш-Улы* означает сын *Момыша*.

– **Это мое отчество**, – продолжал он. – **Баурджан – имя. А фамилии нет.**

Взяв папиросу и с резким щелканьем захлопнув портсигар, он упрямо закончил:

– **Если вы все-таки когда-нибудь будете обо мне писать, называйте меня по-казахски: Баурджан Момыш-Улы. Пусть будет известно: это казах, это пастух, гонявший баранов по степи; это человек, у которого нет фамилии** (Выделено мной. – А. К.) (Бек 1989).

⁴ Ср. также ранние примеры приспособления имени к иной коммуникативной среде: *Ивань* – *Hans*, *Июхан*, *Б(ог)ъда*⁴ – *Borchardt* в: Т. Fenne's Low German Manual of Spoken Russian, 47.

В-пятых, может измениться длина имени. Как известно, представление о приемлемой длине слов и, в частности, длине имен может варьироваться в разных культурах. Подтверждениями этого может служить усечение русских имен и фамилий носителями англо-американской культуры: *Овечкин – Ови* (англ. *Ovie*), *Александр – Алекс*, *Горбачев – Горби*.

Перечисленные трансформации могут совмещаться в одном имени. Например, это можно увидеть в следующем примере: *Мариям Жагорқызы* от *Мария Егоровна Рыкова*⁵. Имя Мария заменено на известный в казахской системе женских имен вариант *Мариям*, отчество построено по казахской модели «имя отца + *қызы*», причем в первой части имеет место фонематическая адаптация: *Егор – Жагор*, отсутствует фамилия.

3. Отношение носителя имени к его искажению и юридическое регулирование имянаречения

Носитель имени может по-разному относиться к таким изменениям. Это может быть полное неприятие нового варианта (ср.: Б. Момыш-улы не допускал, чтобы его называли Момышев). В этом случае имя расценивается как константа, не подвергающаяся никаким изменениям, имеющая для носителя особую значимость.

При этом носитель необычного имени может отстаивать право на произношение, акцентуацию, написание, состав своего имени. Однако формирование имени (особенности его грамматической адаптации) будет определяться законами языка, обслуживающего новую культурную среду.

Напротив, это может быть согласие на некоторое изменение имени, которое позволит его носителю стать «своим среди чужих» и избежать невольных искажений, ненужных ассоциаций, трудностей с запоминанием, излишнего внимания к носителю редкого имени и т.д. Это компромиссное отношение имеет свои преимущества. Оно предполагает со стороны носителя в достаточной мере утилитарное восприятие собственного имени, в частности, как знака идентификации.

Тем не менее, помимо личной готовности / неготовности носителя имени соглашаться на подобные трансформации, государство также стремится к юридической регламентации выбора и оформления имен.

По-видимому, можно говорить о двух, противопоставленных друг другу, практиках юридической регламентации имянаречения. Условно первую из них можно обозначить как стремление к унификации и стандартизации.

⁵ Мариям Жагорқызы (1887–1959) прежде всего известна как автор песни на казахском языке «*Дударай*».

В этом случае все граждане, вне зависимости от национальной принадлежности, должны носить имена в соответствии с автохтонной (доминирующей в данном государстве) моделью. Например, в результате такой строгой регламентации в советский период в массовом порядке распространилась русская трехкомпонентная формула имени (имя – отчество – фамилия) среди представителей многих азиатских народов⁶. По сути, была осуществлена унификация имен граждан Советского Союза вне зависимости от их национальной принадлежности. С распадом Советского Союза и становлением независимых государств связано возвращение к традиционным принципам имянаречения⁷.

Стремление государства к унификации и стандартизации имен может наталкиваться на сопротивление в обществе (ср. с вышеупомянутым несогласием на искажение формы имени). Ярким примером этого может служить движение «Верните наши имена!», возникшее в Латвии. Так, руководитель этого движения Руслан Панкратов подчеркивает:

У меня в паспорте написано – Русланс Панкратовс, но это не я. Меня зовут не так. Решение переименовать мое имя является нарушением международного законодательства и прав человека. Переименованное имя противоречит моей этнической идентичности и принципу, запрещающему дискриминацию (Къеза 2010, 140).

Вторая практика регламентации имянаречения связана с сохранением разнообразия имен. Так, в Казахстане имянаречение жестко не регламентируется. Антропонимы, построенные по традиционной модели, сосуществуют с «советскими» и смешанными именами. Для подтверждения сказанного можно привести список выпускников 2017 года специальности «Русский язык и литература в школах с нерусским языком обучения» Казахского национального педагогического университета им. Абая:

Амантайқызы Аида
Бітімбек Лаура Нурланқызы
Рустембекова Жансая Рустембекқызы
Сембиева Құндыз Қуанышкерейқызы
Мамыт Мақпал Нағашбекқызы
Көпіш Салтанат Ерболқызы

⁶ Появление отчеств и фамилий у казахов зафиксировано уже в XVIII–XIX вв., но, как правило, только у представителей высших социальных слоев (Джанузаков 1982, 31–34). Отчасти это антропонимическое нововведение повлияло и на систему казахского языка: «...под влиянием русского языка ряд личных имен приобрел аффиксы, свойственные русскому языку, например, фамилии *Ахметов, Ахметова, Жилкибаев, Жилкибаева* и др.» (Баскаков 1966, 24).

⁷ Как известно, другой чувствительной ономастической областью стала топонимика: переименование географических объектов также осуществлялось по принципу «возвращения» к исконным / первоначальным названиям.

Құлжанова Асел Турганбаевна
Қуанышбек Ерік Жандарбекұлы
Ешимова Айғаным Файзуллақызы
Айтмағанбетова Айтолқын Жалғасқызы
Көзтай Әзиза Сәрсенқызы

Основным нормативным документом, регламентирующим имянаречение в Казахстане, является Указ Президента Республики Казахстан от 2 апреля 1996 года № 2923 «О порядке решения вопросов, связанных с написанием фамилий и отчеств лиц казахской национальности» (с изменениями от 4 февраля 2012 года). В нем, в частности, сообщается:

Учитывая многочисленные обращения граждан Республики Казахстан, в целях приведения практики написания казахских фамилий и отчеств в соответствие с исторически сложившимися традициями казахского народа постановляю:

1. Лица казахской национальности по их желанию (Выделено мной – А. К.) вправе изменить написание своих фамилий и отчеств с исключением несвойственных казахскому языку аффиксов, но с сохранением корневых основ фамилий и отчеств. При этом к имени отца при написании отчества слитно добавляются окончания «улы» или «кызы» в зависимости от пола лица.

2. Установить, что предусмотренное пунктом 1 настоящего Указа написание фамилий и отчеств производится в упрощенном порядке уполномоченным государственным органом в сфере документирования при выдаче паспортов и удостоверений личности гражданина Республики Казахстан без внесения изменений в акты записи гражданского состояния (выделено мной – А. К.).

3. Изменение написания фамилии и отчества лица не затрагивает его правосубъектности (выделено мной – А. К.), то есть не является основанием для прекращения или изменения его прав и обязанностей, приобретенных под фамилией и отчеством в прежнем написании» (Указ 1996, Указ 2012).

Как видим, пункты 2 и 3 данного Указа обеспечивают максимально благоприятные условия для граждан, пожелавших изменить свои имена в соответствии с традиционной казахской моделью, предупреждают возникновение юридических противоречий, связанных со сменой имени, и тем самым стимулируют граждан к возврату к исконной именной формуле.

Вместе с тем в повседневной практике часто можно наблюдать вариативность имен казахов. Ср. имя действующего премьер-министра РК: *Бақытжан Сағынтаев* (в казахском тексте / дискурсе) – *Бакытжан Сагинтаев* (в русском тексте / дискурсе).

Вариативность коснулась даже имен деятелей прошлого. Так, варьируется написание имени первого казахского ученого Чокана Валиханова (1835–1865)

в казахстанских русскоязычных текстах: *Чокан Валиханов* (при жизни ученого *Чоканъ Валихановъ*) и все более распространяющийся транслитерированный вариант *Шокан Уалиханов*, приближенный к казахскому написанию *Шоқан Уәлиханов*. Ср. название университета, носящего его имя: *Кокшетауский государственный университет имени Шокана Уалиханова*.

Впрочем, с 2025 года казахская письменность будет переведена на латинскую основу (см.: Стратегия «Казахстан-2050»), и проблема графической адаптации казахского имени в иноязычном тексте будет рассматриваться уже в иных ракурсах.

4. Выводы

Таким образом, антропоним, находясь за пределами родной культуры, как правило, подвергается изменениям. Эти изменения разнообразны, но все они в той или иной степени направлены на то, чтобы ассимилировать имя к новой (инокультурной или поликультурной) среде.

Вместе с тем обладатель необычного для данной среды имени должен иметь право на выбор: подвергнуть свое имя трансформациям под влиянием новой среды или сохранить его, пусть и в непривычном для окружающих виде.

Со стороны государства по-разному решается задача правового урегулирования вопросов, связанных с выбором имен. Очевидно, что наиболее приемлемым вариантом юридической регламентации имянаречения является отказ от унификации и жесткой стандартизации.

Библиография

- АХМЕТЖАНОВА, З. К./МУСАБЕКОВА, У. А. (2006), Антропонимы казахского и русского языков: функциональная мотивация. Алматы.
- БАСКАКОВ, Н. А./ХАСЕНОВА, А. К./ИСЕНГАЛИЕВА, И. А./КОРДАБАЕВ, Т. Р. (1966), Сопоставительная грамматика русского и казахского языков. Морфология. Алма-Ата.
- БЕК, А. (1989), Волоколамское шоссе. В: <<http://lib.ru/PROZA/BEK/volokola.txt>> [доступ 12.12.2017].
- ВАСИЛЬЕВА, Н. В. (2009), Собственное имя в мире текста. Москва.
- ВЕЖБИЦКАЯ, А. (1996), Личные имена и экспрессивное словообразование. В: Язык. Культура. Познание. Москва, 107–149.
- ДЖАНУЗАКОВ, Т. (1982), Очерк казахской ономастики. Алма-Ата.
- ДЖАНУЗАКОВ, Т. Д./ЕСБАЕВА, К. С. (1988), Казахские имена (словарь-справочник). Алма-Ата.
- КИКЛЕВИЧ, А. К. (2016), Притяжение языка, 4. Языковая деятельность: семантические и прагматические аспекты. Олыштын.
- КРОНГАУЗ, М. А. (2016), Акцентуация сложных фамилий германского происхождения в русском языке. В: Слово за слово: о языке и не только. Москва, 62–69.
- КЪЕЗА, ДЖ. (2010), Латвийский кандидат, или Неизвестные приключения негражданина в Европе. Москва.

- УКАЗ 2012, О внесении изменения в Указ Президента Республики Казахстан от 2 апреля 1996 года № 2923 «О порядке решения вопросов, связанных с написанием фамилий и отчеств лиц казахской национальности». Указ Президента Республики Казахстан от 4 февраля 2012 года № 265
- УКАЗ 1996, О порядке решения вопросов, связанных с написанием фамилий и отчеств лиц казахской национальности. Указ Президента Республики Казахстан от 2 апреля 1996 года № 2923
- Стратегия «Казахстан-2050». В: <http://www.akorda.kz/ru/official_documents/strategies_and_programs> [доступ 12.12.2017].
- СУПЕРАНСКАЯ, А. В. (1962), Заимствование слов и практическая транскрипция. Москва.
- ШАЙБАКОВА, Д. Д. (2005), Функционирование русского языка в Казахстане: вчера, сегодня, завтра. Алматы.
- ФОРМАНОВСКАЯ, Н. И. (2013), Общение как единство речевой деятельности и речевого поведения. В: Русский язык за рубежом. 5, 64–69.
- DANIEL, M./DOBRUSHINA, N./KNYAZEV, S. (2010), Highlanders' Russian: Case Study in Bilingualism and Language Interference in Central Daghestan. В: Instrumentarium of Linguistics: Sociolinguistic Approaches to Non-Standard Russian. Helsinki, 65–93.
- HENDRIKS, P./SCHAEKENT, J. (2017), Tönnies Fenne's Low German Manual of Spoken Russian, Pskov 1607: an Electronic Text Edition. В: <<http://www.schaeken.nl/lu/research/online/editions/fenne11.pdf>> [доступ 12.12.2017].

ALEKSANDER KIKLEWICZ

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

STRUKTURY PROPOZYCJONALNO-SEMANTYCZNE W BUŁGARSKICH, POLSKICH I ROSYJSKICH ZDANIACH UFUNDOWANYCH NA PREDYKATACH W FORMIE *VERBA COGITANDI* I *VERBA SENTIENDI*¹

Propositional-semantic structures in Bulgarian, Polish and Russian sentences based on predicates in the form of *verba cogitandi* and *verba sentiendi*

WYRAZY KLUCZOWE: składnia semantyczna, składnia eksplikacyjna, struktura propozycjonalno-semantyczna, rachunek predykatów, języki słowiańskie

KEYWORDS: semantic syntax, explicative syntax, propositional-semantic structure, predicate calculus, Slavonic Languages

ABSTRACT: The author presents the results of the analysis of Bulgarian, Polish and Russian sentences based on mental and emotive verbs. These sentences are described in terms of propositional-semantic structures implemented in grammatical forms. The main focus is on the types of profiling in the mind of mental reflection and emotional experience as the areas of reference for the verbal sentences. The author analyzes two classes of verbs in terms of the functionality of the various types of propositions, and takes into account the specificities of each of the studied Slavic languages.

1. Wstęp

Badanie zależności, jakie zachodzą między cechami semantycznymi czasowników (a mianowicie należących do dwóch klas: *verba cogitandi* i *verba sentiendi*) a spełnianymi przez nie wzorcami składniowymi, zakłada konieczność wyeksponowania – na pierwszym etapie badania – struktur pojęciowych, które stanowią punkt

¹ Prezentowany artykuł zostały napisany w ramach realizacji projektu naukowo-badawczego „Właściwości składniowe czasowników jako baza ich zintegrowanego opisu leksykograficznego (w perspektywie konfrontacji polsko-bułgarsko-rosyjskiej)” realizowanego w ramach programu Narodowe Centrum Nauki (nr grantu: 2013/11/B/HS2/03116). W realizacji projektu, poza autorem artykułu, brały udział także M. Korytkowska, J. Mazurkiewicz-Sułkowska i A. Zatorska, które opracowały wykorzystany w artykule materiał źródłowy w języku bułgarskim i polskim.

wyjściowy procesów derywacyjnych (generatywnych) w zakresie składni, znajdują też swój wyraz w tzw. reprezentacjach syntaktycznych (więcej o tym pojęciu zob. Hardy/Messenger/Maylor 2017; Mikulová 2011; Scheepers/Raffray/Myachykov 2017). Innymi słowy przyjęcie zasady opisu „sens – tekst” wymaga od badacza przeanalizowania w pierwszej kolejności pierwszego członu tej sekwencji². Badanie nawiązujące do modelu składni eksplikacyjnej (zob. o tym: Kiklewicz/Korytkowska 2013) zostało zrealizowane na materiale źródłowym, pochodzącym z trzech współczesnych języków słowiańskich, reprezentujących trzy grupy: południowosłowiańską (bułgarski), zachodniosłowiańską (polski) i wschodniosłowiańską (rosyjski). Za obiekt badania posłużyły zdania czasownikowe (z czasownikiem mentalnym lub emotywnym w pozycji orzeczenia) ekscerpowane głównie z dostępnych w Internecie korpusów językowych, a także z innych źródeł (prasy, literatury artystycznej, tekstów specjalistycznych, tekstów internetowych i in.). Zbadany korpus składa się z 828 zdań z czasownikiem mentalnym (257 w języku bułgarskim, 249 w języku polskim i 325 w języku rosyjskim) oraz 889 zdań z czasownikiem emotywnym (280 w języku bułgarskim, 298 w języku polskim i 311 w języku rosyjskim).

Hipoteza badawcza polega na założeniu, że istnieje korelacja między ogólnym znaczeniem klasy leksykalno-semantycznej a implikacją treści, które regularnie towarzyszą jednostkom w procesie ich realizacji składniowej (czyli w aspekcie syntagmatycznym). Dlatego zakłada się, że jednostki należące do tej samej klasy implikują ten sam typ struktury propozycjonalno-semantycznej. Przy tym możliwa jest pewna dywersyfikacja w tym zakresie – z uwagi na fakt, że każda klasa leksykalno-semantyczna występuje w pewnych odmianach, co powinno rzutować na charakter dystrybucji składniowej czasowników.

2. Problem i metodologia

Podstawę metodologiczną badania stanowi składnia eksplikacyjna – koncepcja naukowa, opracowana przez S. Karolaka i jego zwolenników w latach 80. i 90. ubiegłego stulecia i pierwszej dekadzie XXI w. (Karolak 1984; 2001; 2002; 2008; Kiklewicz 2004; 2009; 2015; 2017; Korytkowska 1992; Korytkowska/Małdziejewa 2002; Korytkowska/Mazurkiewicz-Sułkowska 2014; Papierz 2013 i in.). Zgodnie z tą koncepcją struktury zdaniowe („powierzchniowe”) są ufundowane na podstawowych strukturach semantycznych („głębokich”), spośród których główne miejsce zajmuje składnik propozycjonalno-semantyczny – konfiguracja predykatu wraz z implikowanymi przez niego pozycjami argumentowymi. Podejście to pozwala na ustalenie rejestru występujących w danym języku struktur propozycjonalno-

² Taka zasada jest stosowana w większości współczesnych koncepcji gramatyki funkcjonalnej, np. zob. Mustajoki 2006, 40 i n.

-semantycznych, w których centralną pozycję zajmuje predykat (czasownikowy albo wyrażany w innej formie gramatycznej), a także rejestru zgramatyzalizowanych form realizacji tych struktur.

Wkład Karolaka polega na syntezie z jednej strony semantyki logicznej, z drugiej zaś dystrybucjonizmu: opis lingwistyczny, w jego przekonaniu, powinien sprowadzać się do pokazania tego, jak kombinatoryka jednostki odzwierciedla jej znaczenie, a w szczególności jak poszczególne pozycje składniowe odzwierciedlają składniki semantyczne, zakodowane w treści znaku (w językoznawstwie słowiańskim idea ta rozpowszechniła się w latach 60. i 70. XX w. za sprawą teorii „sens – tekst”, zob. Mielczuk 2013). Karolak zatem uznawał cechy struktur eksplikacyjnych predykatów (a mianowicie pewne aspekty struktur powierzchniowych) za refleksy ich właściwości semantycznych. Rozumiejąc składnię semantyczną jako reprezentację struktury pojęciowej jednostek predykatywnych, na których są ufundowane konstrukcje zdaniowe (zob. Karolak 1999, 629), Karolak uważał, że pozycje jednostek w strukturach syntagmatycznych stanowią odzwierciedlenie ich predyspozycji semantycznych. Większość jednostek leksykalnych, zdaniem badacza, ma charakter synkategorematiczny, tzn. zależny od współtworzonych z innymi jednostkami struktur pojęciowych. Ta niepełność semantyczna przy opisie jednostki wymaga uwzględnienia kolokacji, przewidywanych w systemie języka. Ustalanie zbiorów struktur zdaniowych, dopuszczalnych dla każdej jednostki predykatywnej, wiąże się z koniecznością brania pod uwagę jej zdolności do powierzchniowej, czyli formalno-gramatycznej, reprezentacji struktur propozycjonalno-semantycznych.

Realizując określone wyżej zadanie badawcze, wychodzę z postulatem o pierwszeństwie obligatoryjnych cech struktur semantycznych czasowników mentalnych i sentymentalnych. Postulat ten z kolei opiera się na składni eksplikacyjnej jako modelu kompleksowej (semantycznej i formalno-gramatycznej) analizy konstrukcji zdaniowych. Badania tego rodzaju nie polegają na „korpuskularnej” analizie składników semantycznych poszczególnych jednostek leksykalnych (jak to wygląda przy zastosowaniu semantyki składnikowej³) – składniki te można interpretować z punktu widzenia pojęciowej (czy też mentalnej) kategoryzacji czynności, stanów, procesów i relacji w umyśle, lecz dotyczą ich (czasowników) cech obligatoryjnych (wymaganych, implikowanych, konotowanych) w perspektywie zdaniowej (czyli realizacyjnej). Obiektem analizy propozycjonalno-semantycznej opisu są obecne w parafrazach konstrukcji składniowych, obligatoryjnie implikowane pozycje argumentowe, uwarunkowane przynależnością czasownika do klasy leksykalnej, jego charakterystyką subgrupową (np. taką jak stanowić vs zdarzeniowość) lub jego wyspecyfikowanym znaczeniem leksykalnym.

Wszystkie odnotowane w zebranych materiale typy konstrukcji syntaktycznych zgodnie z założeniami składni eksplikacyjnej są traktowane jako ufundowane

³ Analizy czasowników epistemicznych zgodnie z tym modelem dokonała np. M. Danielewiczowa (2002).

na walencji predykatu (czasownika w pozycji orzeczenia). Implikacje dystrybucyjne, tzn. dotyczące postaci towarzyszących komplementów, mają jednak różnorodny charakter zarówno w aspekcie treści, jak i w aspekcie formy konstrukcji składniowej. W pierwszym przypadku chodzi o liczbę i status (przedmiotowy lub sentencjonalny) towarzyszących pojęć, tworzących wraz ze znaczeniem predykatu złożone pojęcie. W drugim – o dopuszczalne przy danym predykatie gramatyczne formy realizacji komplementów. Przedmiotem danego artykułu, jak już zaznaczono, będzie pierwsza część tego zadania.

Składnia eksplikacyjna jak dotychczas przeważnie zajmowała się rejestracją dysponowanych przez języki narodowe środków manifestacji poszczególnych treści argumentowych. Wciąż aktualna pozostaje kwestia uwarunkowania zarówno organizacji treści, jak i jej reprezentacji gramatycznej w zależności od przynależności czasowników do różnych klas paradygmatycznych. Porównanie czasowników mentalnych i emotywnych pod tym względem powinno stać się punktem odniesienia do kolejnych badań w tym zakresie, zasadniczo uzupełnić już zdobyte doświadczenia lingwistyczne na temat relacji między semantyką a składnią.

3. Materiał źródłowy

Klasa semantyczna czasowników mentalnych nie jest jednorodna. Na przykład w wydanym pod redakcją L. G. Babienko słowniku *Rosyjskie zdania czasownikowe* (2002) wyodrębniono dziesięć typów predykatów czasownikowych, należących do grupy semantycznej „działalność intelektualna”. Każdy typ jest ufundowany na określonej funkcji umysłu, a mianowicie takiej jak: 1) postrzeganie; 2) rozumienie; 3) poznanie; 4) myślenie; 5) porównanie; 6) wybór; 7) decyzja, postanowienie; 8) przypuszczenie/wyobrażenie; 9) określenie; 10) sprawdzanie. Z powyższego w sposób naturalny wynika, że ta różnorodność semantyczna (w zakresie paradygmatyki) w większym lub mniejszym stopniu objawia się w sferze syntaktycznej łączliwości czasowników (czyli w zakresie syntagmatyki). Konkretnie rzecz ujmując, na poziomie struktur propozycjonalnych znajduje to wyraz w kilku typach upojęciowienia sytuacji ufundowanej na czynności, stanie lub procesie mentalnym. Większość tych typów powtarza się w obrębie badanych języków i prawdopodobnie ma charakter uniwersalny, w każdym razie w obszarze języków indoeuropejskich. Niżej jest przytoczony wykaz wszystkich wyodrębnionych struktur propozycjonalnych z *verbum cogitandi* w pozycji predykatu konstytuującego wraz z przykładami zdań pochodzących z trzech korpusów językowych.

P (x, q)

JĘZYK BUŁGARSKI

- (1) Учениците изучават (това), как правилно да се грижат за пчелите.
- (2) Наумих си (това), че ще ти помогнат.
- (3) Вече тогава се ориентирах (в това), че бих рекорда.
- (4) Повярвах (в това), че мога всичко.
- (5) Той веднага съобрази (за това), че ще спечели.

JĘZYK POLSKI

- (6) Klient kancelarii prawnej przemyślał to, że wiele zaniedbał w swoim życiu.
- (7) Sędzia przewiduje, że podsądni przysporzą kłopotów.
- (8) Adam wspominał, że podczas wyjazdu na Bali było pięknie.
- (9) Inspektor zanegował, po co ktoś wykonał te czynności.
- (10) Dopuszczam, że Wałęsie uda się jeszcze i ten manewr.

JĘZYK ROSYJSKI

- (11) Теперь я вижу, что погибель моя неминуема!
- (12) Маша знает, что делать.
- (13) Он осмысливает все, что происходит в стране и в мире.
- (14) Человек осознает, что его участие в революции ничего не значит.
- (15) Меня как осенило, что не убийца, а убитый виноват.

P (x, q, r)

JĘZYK BUŁGARSKI

- (16) Всички асоциират това, което стана в Мосул, с това, което стана в Сирия.
- (17) Заколебах се дали да отида на море или да остана вкъщи.
- (18) Категоризирах прагматизма като пълнокръвна метафизическа система.
- (19) Колебая се дали да отида на почивка или да остана вкъщи.
- (20) Това, което твърдят учените, професорът противополога на това, което говори Борянов.

JĘZYK POLSKI

- (21) Rzecznik dointerpretował postępowanie rządu tak, że jest ono korzystne dla kraju.
- (22) To, co ustalił, uczony konkludował tak, że problem jest nierozwiązywalny.
- (23) Anna pomyliła to, że mama męża mówiła dziwne rzeczy, z tym, że teściowa jej nienawidzi.

- (24) Ekspert przeciwstawił to, że dzieło sztuki jest cenne temu, że znawcy określili je jako bezwartościowe.
 (25) Z tego, co powiedziała, specjalista wychwycił (to), że potrzebuje fachowej pomocy.

JĘZYK ROSYJSKI

- (26) То, как устроено наше пространственное мышление, он связывает с тем, как мы понимаем мир вокруг нас.
 (27) То, что делегация не приняла участия в заседании, он мотивирует тем, что условия для этого были неприемлемыми.
 (28) То, что мой парень не хочет половых контактов, он обосновывает тем, что он бережет свое здоровье.
 (29) То, как реализуется данный процесс, он противопоставляет тому, как функционируют динамические системы.
 (30) Зейдер различает то, как понимается общий объект гражданского процессуального правоотношения, и то/от того, как понимается специальный объект.

P (p, x, q)

JĘZYK BUŁGARSKI

- (31) Това, което каза Липунов, доизясни ми (това), че програмата за изчисляване на орбитата е предала неверни данни.
 (32) Това, което се видя, му напомни (за това), че е забравил да купи газ за запалката си.
 (33) Това, което се случи днес, ми обясни това, което тя каза вчера.
 (34) Това, което се случи, припомни на дядото тинейджърските години.
 (35) Това, което се случи днес, разясни ми това, което тя каза вчера.

JĘZYK POLSKI

- (36) To, że korespondował z uczonymi w czasie konfliktu zbrojnego, przekonało Jana, że [nawet w najtrudniejszych czasach] znajdują się ludzie gotowi zajmować się czystą nauką.
 (37) To, co o Iraku napisał dziennikarz militarysta, uprzytomniło miłośnikom Ameryki, do czego służą żołnierze.
 (38) To, że na Misterium Męki Pańskiej na Cytadelę w Poznaniu przybyły ogromne tłumy, uświadomiło obserwatorom, jak bardzo ludzie, [zajęci na co dzień swoimi sprawami], [w przededniu Wielkiej Nocy], łakną głębszego przeżywania tajemnicy.
 (39) To, że zwierzęta były głodne, uzmysłowiło rolnikowi (to), że zaniedbał obowiązki.
 (40) To, jak potoczyły się losy tego człowieka, wyjaśnia/wyjaśniło nam, że nie wolno żyć tylko dla siebie.

JEZYK ROSYJSKI

- (41) То, что произошло в Мадриде, напомнило нам о том, что сегодня жертвой террористического нападения может стать любая страна и по существу любой человек на земле.
- (42) То, что процесс передачи возбуждения от одного иона эрбия другому относительно медленный, объясняет нам слабую эффективность возбуждения эрбия.
- (43) То, что мы прочитали документацию, прояснило нам, как происходил процесс.
- (44) То, что написано в документе, раскрывает нам его мотивы.
- (45) То что происходит сегодня, убеждает нас, что и сейчас монастыри – это островки цивилизации духовной и социальной.

P(x, y, q)

JEZYK BUŁGARSKI

- (46) Разузнах от познатите, къде продават евтини билети.
- (47) Вярвам на Ана, че не ме излъга.
- (48) Научих от Иван (за това), че утре ще имаме хубав концерт.
- (49) [Тогава] понаучих от Иван (това), че с такива хора трябва да внимавам много.

JEZYK POLSKI

- (50) Julian dowiaduje się od Bolka, dlaczego on sam się bronił.
- (51) Anna dowiedziała się od siostry (o tym), że kobieta ma na imię Karin.
- (52) [Tamtego dnia] Ustinov dowiaduje się od ambasadora USA (o tym), że Rosjanie szykują tajną operację.
- (53) Anna wierzy mężowi, jak/gdy/kiedy mówi o swoich sukcesach.
- (54) Młody działacz partyjny wierzy starszym we wszystko, co mówią.

JEZYK ROSYJSKI

- (55) Мы верим Устинову, что «Курск» погиб от столкновения с подводной лодкой.
- (56) Она у соседей вызнала, что он вдовец
- (57) Он проведаль у женщины, что на хуторе есть еще один двор.
- (58) Гриша разузнал у соседки, что она обожает пить чай.
- (59) Нечаянно узнает она от инвалида, служившего в одном полку с Евгением, что любовник ее давно женат на богатой дворянке.

$P(x, q, t)$

JĘZYK BUŁGARSKI: brak

JĘZYK POLSKI

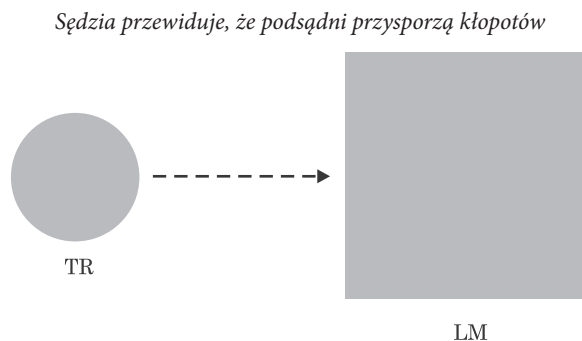
- (60) Anna całą noc przedumała, jak będzie wyglądała jej przyszłość.
 (61) Kilka godzin przemarzyła, dokąd to pojedzie, [gdy będzie dorosła].
 (62) Całe rekolekcje kleryk przemedytował, jak będzie wyglądała jego przyszłość, jakie ma powołanie.

JĘZYK ROSYJSKI

- (63) Он всю ночь продумал, как вести себя после похорон.
 (64) Он всю ночь промедитировал над тем, как устроено мироздание.
 (65) Он всю ночь промечтал о том, что его ждет.

Jak widzimy, w materiale językowym realizują się cztery typy struktur propozycjonalnych (piąty typ można potraktować jako pewną modyfikację pierwszego). Typ $P(x, q)$ oznacza językowe profilowanie czynności, stanu, procesu mentalnego jako relacji dwóch elementów, a mianowicie intencjonalnie ukierunkowanej od x do q . Struktura ta oznacza, że aktywny podmiot przeżywa pewien stan, dokonuje pewnych operacji myślowych, którego/których przedmiotem jest pewien stan rzeczy. Znajduje to wyraz w notacji struktury propozycjonalnej, gdzie P jest predykatem, x – argumentem przedmiotowym (experiercerem), a q – argumentem propozycjonalnym (przedmiotem refleksji). Fakt, że drugi argument przy predykcji mentalnym ma charakter propozycjonalny, ma znaczenie kluczowe, gdyż wskazuje na przynależność czasowników mentalnych do klasy predykatów drugiego (czy też wyższego) rzędu, tzn. takich, które wymagają obecności zależnych od nich propozycji. Odzwierciedla to specyficzną intencjonalność sfery stanów i czynności mentalnych, pozwalając oddzielić je np. od czynności fizycznych, których kategoryzacja realizuje się według innego modelu: $P(x, y)$ lub $P(x, y, z)$, czyli z udziałem co najmniej dwóch argumentów przedmiotowych. Stany i czynności mentalne nie stanowią relacji między osobą a rzeczą – intencjonalne (w duchu fenomenologii) nastawienie podmiotu dotyczy stanów rzeczy (zdarzeń, sytuacji, sekwencji zdarzeń itd.). Znalazło to wyraz w niektórych dotychczasowych opracowaniach leksyko-graficznych, m.in. w *Słowniku syntaktyczno-generatywny czasowników polskich* pod redakcją K. Polańskiego (1980–1992) oraz w *Praktycznym słowniku łączliwości składniowej czasowników polskich* S. Mędaka (2005), choć inne stanowisko zajmują badacze moskiewskiej grupy badawczej, prowadzonej przez J. D. Apresjana.

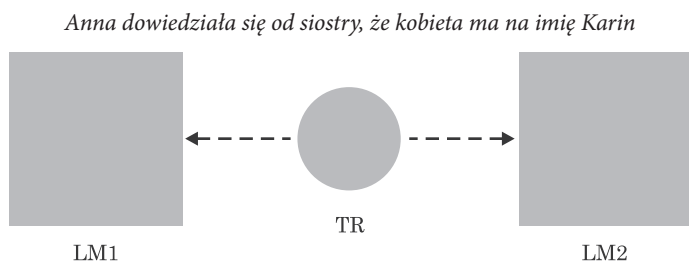
Wykorzystując pojęcia trajektora i landmarka z gramatyki kognitywnej (zob. Langacker 2008), sytuacje tego typu można przedstawić jak w schemacie 1.



Sytuacja czynności mentalnej/stanu mentalnego, w zasadzie, ma charakter społeczny, tzn. nie przewiduje innych osób – chodzi o procesy refleksyjne w umyśle człowieka⁴. Jednakże istnieją sytuacje, w których inni przyczyniają się do tego, że ktoś wie. Na przykład podmiot może zdobyć wiedzę dzięki zwracaniu się do innych osób. W znaczeniu takich wyrazów istnieje także element komunikacji, wymiany słownej. Tak jest np. w zdaniu:

(66) Anna dowiedziała się od siostry (o tym), że kobieta ma na imię Karin.

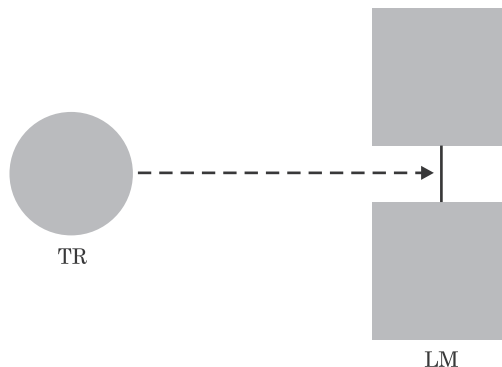
Czasownik *dowiadawać się/dowiedzieć się* wskazuje na posiadanie wiedzy zdobytej w trakcie rozmowy, wymiany zdań. Inny polski czasownik: *wywiadywać się/wy-wiedzieć się* eksponuje experiencera jako aktywnie działający podmiot w sytuacji komunikacyjnej, na co też wskazuje definicja tego wyrazu w słowniku: ‘wypytyjąc się zbierać/zebrać informacje, dowiadawać się/dowiedzieć się czegoś’. Taki charakter mają np. rosyjskie czasowniki *вызнавать/вызнать, проведывать/проведать, разузнавать/разузнать*, a także ich bułgarski odpowiednik: *разузнавам/разузна-ная* (zob. schemat 2).



⁴ W związku z tym można przywołać aforyzm: „Gdy mówimy, jesteśmy wśród innych ludzi, a gdy myślimy, jesteśmy w samotności”.

Trzeci typ propozycjonalny, czyli $P(x, q, r)$, rzutuje na sytuację, w której przedmiotem refleksji są dwa stany rzeczy. Realizujące tę strukturę semantyczną zdania są ufundowane na predykatkach porównywania, zestawienia, przeciwstawienia, utożsamienia, konkludowania itp. Sytuacje tego rodzaju można przedstawić jak w schemacie 3.

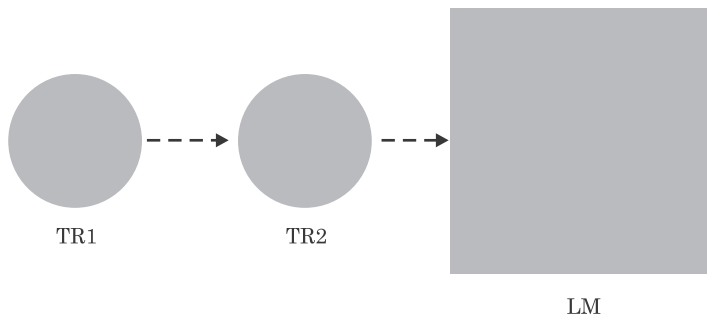
Z tego co pan powiedział, wnioskuję, że jest pan chory psychicznie



Schemat 3

Czwarty typ propozycjonalny także ma charakter trzymiejscowy: $P(p, x, q)$. Experiencer znajduje się tu na drugim miejscu, co oznacza, że jego refleksja została uwarunkowana przez inne stany rzeczy. W tym przypadku experiencer nie jest źródłem czy inicjatorem czynności mentalnej/ stanu mentalnego, która/który ma charakter reaktywny, wywołany przez inne zajścia. Widać to w schemacie 4.

To, że zwierzęta były głodne, uzmysłowiło rolnikowi, że zaniedbał obowiązków



Schemat 4

Podobnie jak w przypadku czasowników mentalnych, w obrębie klasy czasowników emotywnych istnieje kilka podklas semantycznych, przedstawiających stany i czynności ematywne na różne sposoby: uczucia, afekty, nastroje, namiętności,

сентименты и ин. Są one m.in. obiektem badań psychologicznych. W monografii L. M. Wasiliewa (1981, 43 i n.) spośród dziesięciu klas czasowników rosyjskich wyróżniono nazwy 1) uczuć/wrażeń (*глаголы ощущения*); 2) stanów emocjonalnych (*глаголы эмоционального состояния*); 3) stosunków emocjonalnych (*глаголы эмоционального отношения*) oraz 4) przeżyć emocjonalnych (*глаголы эмоционального переживания*). Każda z wymienionych klas została podzielona na kolejne podklasy oraz szczegółowo opisana ze względu na cechy semantyczne i syntaktyczne.

Z lingwistycznego punktu widzenia istotny jest podział czasowników na klasy w zależności od tego, jaki rodzaj sytuacji reprezentuje pojęcie leksykalne, innymi słowy – jaki charakter mają wymogi tego pojęcia co do pojęć towarzyszących, tak aby zostało ono spełnione. Z materiału źródłowego wynika, że bułgarskie, polskie i rosyjskie czasowniki emotywnie reprezentują kilka struktur proпозиjonalnych, które przytaczam niżej wraz z ilustracjami z każdego języka.

P (*x*, *q*)

JĘZYK BUŁGARSKI

- (67) Структурата на новото правителство малко ме безпокои.
- (68) Много ме измъчва това, че някога съм била болна психически.
- (69) Опасявам се (от това), че няма да успеем.
- (70) Потревожи ме (това), че друг обичаш, че имаш някой друг в ума си.
- (71) Разядоса го това, че жена му пак изневери.

JĘZYK POLSKI

- (72) Wacek bał się (tego), że na Podhalu Niemcy go zamkną.
- (73) Annę bolało (to), że musiała żyć w tej rzeczywistości.
- (74) Mały pacjent [strasznie] się przejął, gdy mama oddaliła się od niego.
- (75) To, że Marta dostała pracę w barze szybkiej obsługi, bardzo ją sfrustrowało.
- (76) Antoni uspokoił się, że nie jest śledzony.

JĘZYK ROSYJSKI

- (77) А меня лично больше бесит то, что половина анархистов не знает, что это такое.
- (78) А злился он потому, что говорили все сразу.
- (79) Чиновники обеспокоились тем, что страну покидают талантливые спортсмены.
- (80) Человек впервые почувствовал, что в жизни есть бескорыстная любовь.
- (81) Лева расчувствовалась оттого, что нашел, наконец, собеседника.

P (x, q, r)

JĘZYK BUŁGARSKI: BRAK

JĘZYK POLSKI

- (82) To, jak się wypowiadał mówca, odstręczało wszystkich od dalszego jego słuchania.
 (83) Agata zraziła się do tego, aby zostać astronomem tym, że badania są żmudne i nie dają rezultatów.
 (84) Izabela zraziła się do tego, żeby umieścić synka w śląskim szpitalu z powodu jednego lekarza.
 (85) Sposób wypowiedzi mówcy odstręczał wszystkich od tego, żeby dalej go słuchać.
 (86) Specyficzny smak tego mięsa odstręcza wiele osób od jego spożywania.

JĘZYK ROSYJSKI: BRAK

P (p, x, q)

JĘZYK BUŁGARSKI

- (87) Българската история изкуши англичанин да напише роман на кирилица.
 (88) Тя го изкуши с възможностите си.
 (89) Това, как се държиш, отблъсква ме от такива хора, като теб.
 (90) Ровенето в чужди кошници отблъсква ме от хората, които го вършат.
 (91) Иван със своите думи отблъсква ме от такива хора, като него.

JĘZYK POLSKI

- (92) To, jak przedsiębiorca traktował pracowników, pozrażało wspólników do tego, żeby z nim współpracować.
 (93) To, jak przedsiębiorca traktował pracowników, pozrażało wszystkich do współpracy z nim.
 (94) To, że Paula spóźniała się na spotkania, pozrażało znajomych do jej zapraszania.
 (95) Traktowanie bliskich przez Adama pozrażało wielu do tego, żeby go bliżej poznać.
 (96) Obfite opady deszczu pozrażały turystów do wyjazdów w tamte strony.

JĘZYK ROSYJSKI

- (97) Автолюбителей от тюнинга отпугивает то, что машину потом не примут на фирменном сервисе.
 (98) Руины покинутых городов отпугивают даже прекрасно оснащенные экспедиции тем, что надо иметь дело с большим количеством нанесенного песка.

- (99) То, что он мебельщик, поэтессу как раз не отпугивает.
(100) Всех мужчин отпугивало, что она видит в них лишь потенциальных отцов.
(101) Многих автолюбителей от тюнинга отпугивает сложность системы.

***P* (x, y, q)**

JĘZYK BUŁGARSKI

- (102) Зарамих се пред тези хора, че ги излъгах.
(103) Посрамувах се (малко) пред тези хора, че бях слаб и малодушен.
(104) Срамувам се пред тези хора, че бях слаб и малодушен.
(105) Срамя се пред тези хора, че ги излъгах.
(106) Срамя се пред хората за подобни нарушения.

JĘZYK POLSKI

- (107) Mama gniewała się na nas (o to), że jeszcze nie śpimy.
(108) Mój znajomy obraża się na mnie za to (z powodu tego), że powiedziałam o nim prawdę.
(109) Babcia pogniewała się na nas (o to), że nie odwiedziliśmy jej na imieniny.
(110) Niektórzy nam współczuli (tego), że sobie nie poradzimy.
(111) Mały żebrak zawstydził się przed rówieśnikami (tego), że prosi o datki.

JĘZYK ROSYJSKI

- (112) Николай позавидовал мне, что у меня есть такой друг.
(113) Она посочувствовал мне, что я – дрессировщик.
(114) Он постыдился того, что над ним посмеются.
(115) И явно сочувствовала Никулину, когда жена вlepляла ему звонкую пощечину.
(116) Он как бы стыдился того, что молод еще и крепок.

***P* (x, y)**

JĘZYK BUŁGARSKI

- (117) Влюбих се в един невероятен мъж.
(118) Залюбих едно момиче.
(119) [От този миг] заобичах Питър [от все сърце].
(120) Обикнах го.
(121) Обичам Иван.

JĘZYK POLSKI

- (122) Paweł kocha Ewelinę.
 (123) Adam [przez cały pierwszy rok na uniwerku] podkochiwał się w jednej Małgosi.
 (124) Ala podoba się Jankowi.
 (125) Jarek rozmiłował się w przyrodniej siostrze kolegi.
 (126) Wszyscy chłopcy z klasy zadurzyli się w nauczycielce [od angielskiego].

JĘZYK ROSYJSKI

- (127) Он любит невесту брата.
 (128) Он охладел к Бэле, прежде любимой.
 (129) Мне понравился Иван.
 (130) Виктория разлюбит богача из Монако.
 (131) Мне разонравился Иван.

 $P(x, y, z)$

JĘZYK BUŁGARSKI

- (132) Той ме заревнува от съседа ни.
 (133) 8-годишната ни дъщеря заревнува ни от бебето.
 (134) Той ме поревнува [малко] от съседа ни [и се успокои].
 (135) 8-годишната ни дъщеря поревнува ни [малко] от бебето [а после и мина].
 (136) Ана ревнува мъжа си от сестра си.

JĘZYK POLSKI, ROSYJSKI: BRAK

Wstępna analiza materiału językowego wykazuje, że silne podobieństwa występują, z jednej strony między badanymi klasami czasowników, z drugiej zaś – między trzema językami. Rejestr struktur propozycjonalno-semantycznych nie jest szeroki, ale są tu struktury dwu- i trzyargumentowe, w których *verba cogitandi* i *verba sentiendi* funkcjonują jako predykaty pierwszego lub drugiego rzędu. Analiza kwantytatywna oraz interpretacja struktur propozycjonalnych pod względem ich funkcjonalności w systemie trzech języków zostanie zaprezentowana w kolejnej części artykułu.

4. Analiza materiału źródłowego i interpretacja danych

Samo wymienienie poświadczonych w materiale językowym struktur propozycjonalnych jeszcze nie mówi o tym, w jaki sposób są one przyporządkowane badanym klasom leksykalno-semantycznym, czy mają charakter regularny, czy marginalny.

Informację na ten temat powinna dostarczyć analiza kwantytatywna, a mianowicie ustalenie liczby czasowników mentalnych i emotywnych, reprezentujących każdy typ struktury propozycjonalno-semantycznej. Najpierw przedstawię i omówię dane dotyczące *verba cogitandi*.

Tabela 1. Język bułgarski

Lp.	Schemat eksplikacyjny	Liczba czasowników			
1.	$P(x, q)$ [diateza podstawowa]	203	212	79,0%	82,5%
2.	$P(x, q)$ [diateza pochodna]	9		3,5%	
3.	$P(x, q, r)$ [diateza podstawowa]	34	34	13,2%	13,2%
4.	$P(x, q, r)$ [diateza pochodna]	0		0%	
5.	$P(p, x, q)$	7	2,7%		
6.	$P(x, y, q)$	4	1,6%		
7.	$P(x, q, t)$	0	0%		
Razem		257	100%		

Tabela 2. Język polski

Lp.	Schemat eksplikacyjny	Liczba czasowników			
1.	$P(x, q)$ [diateza podstawowa]	174	190	70,2%	76,7%
2.	$P(x, q)$ [diateza pochodna]	17		6,5%	
3.	$P(x, q, r)$ [diateza podstawowa]	43	48	17,3%	19,3%
4.	$P(x, q, r)$ [diateza pochodna]	5		2,0%	
5.	$P(p, x, q)$	5	2,0%		
6.	$P(x, y, q)$	2	0,8%		
7.	$P(x, q, t)$	3	1,2%		
Razem		249	100%		

Tabela 3. Język rosyjski

Lp.	Schemat eksplikacyjny	Liczba czasowników			
1.	$P(x, q)$ [diateza podstawowa]	219	273	67,4%	84%
2.	$P(x, q)$ [diateza pochodna]	54		16,6%	
3.	$P(x, q, r)$ [diateza podstawowa]	36	37	11,1%	11,4%
4.	$P(x, q, r)$ [diateza pochodna]	1		0,3%	
5.	$P(p, x, q)$	7	2,2%		
6.	$P(x, y, q)$	5	1,5%		
7.	$P(x, q, t)$	3	0,9%		
Razem		325	100%		

Tabela 4. Dane sumaryczne z trzech języków

Lp.	Schemat eksplikacyjny	Liczba czasowników			
1.	$P(x, q)$ [diateza podstawowa]	592	674	71,5%	81,4%
2.	$P(x, q)$ [diateza pochodna]	82		9,9%	
3.	$P(x, q, r)$ [diateza podstawowa]	113	119	13,6%	14,4%
4.	$P(x, q, r)$ [diateza pochodna]	6		0,7%	
5.	$P(p, x, q)$	18		2,2%	
6.	$P(x, y, q)$	11		1,3%	
7.	$P(x, q, t)$	6		0,7%	
	Razem	828		100%	

Przytoczone w tabelach (1–4) dane wykazują dużą niejednorodność struktur propozycjonalnych pod względem regularności ich reprezentacji w systemie badanych języków. Przede wszystkim wyróżnia się struktura propozycjonalna $P(x, q)$, która zdecydowanie dominuje w bułgarskim (82,7% czasowników), polskim (76,7% czasowników) i rosyjskim (84% czasowników). Tak silna dominacja jednej struktury propozycjonalnej świadczy o ogólnym, ukierunkowanym wyprofilowaniu klasy czasowników mentalnych pod względem ich łączliwości syntaktycznej. Typ propozycjonalny $P(x, q)$ wskazuje na typ sytuacyjny, w którym refleksja mentalna experiencera x dotyczy stanu rzeczy lub zdarzenia q , z tym że ten drugi argument propozycjonalny może zostać wyrażony w bardziej lub mniej zupełny, izosemiczny sposób ($S, NV, Inf, Ger, N, \emptyset$).

Na prototypowy charakter struktury propozycjonalnej $P(x, q)$ wskazuje też informacja lingwistyczna na temat funkcjonowania czasowników mentalnych w działalności językowej, czyli w mowie. Według danych „Słownika frekwencyjnego polszczyzny współczesnej” (Kurcz/Lewicki/Sambor i in. 1990) do pięciu najczęściej używanych polskich czasowników mentalnych należą⁵: *wiedzieć* – 977; *myśleć* – 386; *znać* – 181; *pamiętać* – 175; *uważać* – 171. W przypadku języka rosyjskiego te dane wyglądają następująco: *знать* – 2192; *думать* – 1094; *казаться* – 768; *понимать* – 734; *считать* – 401 (Zasorina 1980). Jak widzimy, te czasowniki przeważnie się powtarzają i wszystkie realizują pierwszy typ propozycjonalny: $P(x, q)$.

Drugie miejsce pod względem regularności realizacji w trzech badanych językach przysługuje typowi propozycjonalnemu $P(x, q, r)$. Najczęściej w ten sposób są werbalizowane czynności porównywania stanów rzeczy. W języku bułgarskim na tę strukturę propozycjonalną przypada 13,3% czasowników, w języku polskim najwięcej, bo 19,3% czasowników, zaś w języku rosyjskim – 11,4% czasowników.

Pozostałe struktury propozycjonalne mają charakter wręcz sporadyczny – są reprezentowane przez kilka jednostek.

⁵ Liczba oznacza częstość ogólną.

W podobny sposób opracowano trzy korpusy zawierające zdania z czasownikiem emotywnych. Tabele (5–8) zawierają informację ilościową o poświadczonych w tym materiale typach propozycjonalnych oraz liczbie wyrazów, które implikują każdy typ propozycji.

Tabela 5. Język bułgarski

Lp.	Schemat eksplikacyjny	Liczba czasowników			
1.	$P(x, q)$ [diateza podstawowa]	153	259	54,6%	92,5%
2.	$P(x, q)$ [diateza pochodna]	106		37,9%	
3.	$P(x, y, q)$	8		2,9%	
4.	$P(x, q, r)$	0		0%	
5.	$P(p, x, q)$	2		0,7%	
6.	$P(x, q, t)$	0		0%	
7.	$P(x, y)$ [diateza podstawowa]	7	8	2,5%	2,9%
8.	$P(x, y)$ [diateza pochodna]	1		0,4%	
9.	$P(x, y, z)$	3		1,1%	
Razem		280		100%	

Tabela 6. Język polski

Lp.	Schemat eksplikacyjny	Liczba czasowników			
1.	$P(x, q)$ [diateza podstawowa]	153	276	51,3%	92,6%
2.	$P(x, q)$ [diateza pochodna]	123		41,3%	
3.	$P(x, y, q)$	9		3,0%	
4.	$P(x, q, r)$	2		0,7%	
5.	$P(p, x, q)$	1		0,3%	
6.	$P(x, q, t)$	2		0,7%	
7.	$P(x, y)$ [diateza podstawowa]	6	8	2,0%	2,7%
8.	$P(x, y)$ [diateza pochodna]	2		0,7%	
9.	$P(x, y, z)$	0		0%	
Razem		298		100%	

Tabela 7. Język rosyjski

Lp.	Schemat eksplikacyjny	Liczba czasowników			
1.	$P(x, q)$ [diateza podstawowa]	181	289	58,2%	92,9%
2.	$P(x, q)$ [diateza pochodna]	108		34,7%	
3.	$P(x, y, q)$	12		3,9%	
4.	$P(x, q, r)$	0		0%	
5.	$P(p, x, q)$	1		0,3%	
6.	$P(x, q, t)$	0		0	
7.	$P(x, y)$ [diateza podstawowa]	6	9	1,9%	2,9%
8.	$P(x, y)$ [diateza pochodna]	3		1,0%	
9.	$P(x, y, z)$	0		0%	
Razem		311		100%	

Tabela 8. Dane sumaryczne z trzech języków

Lp.	Schemat eksplikacyjny	Liczba czasowników		
1.	$P(x, q)$ [diateza podstawowa]	487	824	54,8%
2.	$P(x, q)$ [diateza pochodna]	337		37,9%
3.	$P(x, y, q)$	29		3,3%
4.	$P(x, q, r)$	2		0,2%
5.	$P(p, x, q)$	4		0,4%
6.	$P(x, q, t)$	2		0,2%
7.	$P(x, y)$ [diateza podstawowa]	19	25	2,1%
8.	$P(x, y)$ [diateza pochodna]	6		0,7%
9.	$P(x, y, z)$	3		0,3%
Razem		889		100%

W zakresie czasowników emotywnych odnotowano siedem różnych typów struktur propozycjonalnych (zarówno dwuargumentowe, jak i trzyargumentowe), co mówi o pewnej semantycznej różnorodności tej klasy. Z funkcjonalnego punktu widzenia, podobnie jak w przypadku czasowników mentalnych, zdecydowanie dominuje jeden typ: $P(x, q)$. W każdym z badanych języków na tę strukturę propozycjonalną przypada ponad 92% wszystkich czasowników. Inne struktury propozycjonalne są reprezentowane przez kilka, najwyżej kilkanaście jednostek. Te dane oznaczają, że najbardziej typowa sytuacja doznawania uczuć polega, tak jak w przypadku *verba cogitandi*, na dynamicznej relacji experiencera do stanu rzeczy lub zdarzenia będącego przyczyną, bodźcem, faktorem, przedmiotem doznania psychicznego. Rzutuje to na społeczny charakter uczuć, tzn. na brak relacji interpersonalnych.

Wyjątek stanowi struktura propozycjonalna $P(x, y)$, która jest realizowana w badanych językach przez ok. 3% czasowników. W tym przypadku chodzi o relację psychiczną dwóch osób o podłożu erotycznym – por. definicję polskiego rzeczownika *kochać* w *Uniwersalnym słowniku języka polskiego*: ‘darzyć kogoś uczuciem miłości, przywiązania, bardzo lubić kogoś; także: żywić do niespokrewnionej osoby płci odmiennej gorące uczucie połączone zwykle z pożądaniem’. Liczba czasowników reprezentujących tę strukturę propozycjonalną w badanych językach jest prawie ta sama.

5. Wnioski

Z porównania obu klas wynika podobieństwo większości struktur propozycjonalnych, czego należało się spodziewać ze względu na to, że *verba cogitandi* i *verba sentiendi* stanowią formy językowej nominacji zjawisk psychicznych, których

podmiotem są osoby, a przedmiotem – stany rzeczy lub zdarzenia w rzeczywistości fizycznej, społecznej, psychicznej itd. W obu przypadkach dominujący charakter przysługuje typowi $P(x, q)$.

Zachodzą w tym zakresie także różnice. Wspomniany wyżej typ $P(x, q)$ jest nieco regularniej realizowany w zakresie czasowników emotywnych (92,7%) niż w zakresie czasowników mentalnych (81,4%). Typowi propozycjonalnemu $P(x, q, r)$, odwrotnie, jest przyporządkowana większa liczba czasowników mentalnych (119 jednostek, czyli 14,4%) niż emotywnych (2 jednostki, czyli 0,2%).

Jeśli pod względem reprezentacji poszczególnych struktur propozycjonalnych porównać trzy zbadane języki, można stwierdzić, że zachodzi między nimi duże podobieństwo. W każdym języku największy odsetek czasowników mentalnych jest przyporządkowany strukturze $P(x, q)$, choć należy zaznaczyć, że ich udział w języku polskim (76,7%) jest nieco mniejszy niż w pozostałych językach, zwłaszcza w rosyjskim, w którym przypada na nią 84% jednostek. Odwrotnie, język polski wyróżnia się największym udziałem czasowników reprezentujących typ propozycjonalny $P(x, q, r)$, na który w tym korpusie przypada prawie 20% jednostek. W języku rosyjskim ich liczba jest prawie dwukrotnie mniejsza – wynosi 11,4%.

Jeżeli chodzi o brak jakichkolwiek struktur propozycjonalnych, dotyczy to jednej struktury: $P(x, q, t)$, która jest reprezentowana w języku polskim i rosyjskim, ale nie występuje w korpusie bułgarskim.

W zakresie czasowników emotywnych trzy języki wykazują jeszcze większe podobieństwo. Najczęściej jest reprezentowana struktura propozycjonalna $P(x, q)$, na którą przypada ok. 92,7% wszystkich jednostek, przy tym różnice danych w każdym języku są minimalne. Inne struktury propozycjonalne obejmują nieliczne jednostki: ok. 3,3% czasowników reprezentuje typ $P(x, y, q)$, ok. 2,8% – typ $P(x, y)$, a pozostałe są wręcz jednostkowe.

Z teoretycznego punktu widzenia uzyskane rezultaty potwierdzają dialektyczny, dynamiczny charakter zależności między paradygmatycznym a syntagmatycznym aspektem języka. Z jednej strony właściwości syntagmatyczne, dystrybucyjne czasowników są uwarunkowane czy też zaprogramowane w systemie języka, dlatego klasom leksykalno-semantycznym jednostek są przyporządkowane określone typy ich konfiguracji w planie łączliwości zdaniowej, z drugiej zaś – w obrębie każdej klasy istnieje większa lub mniejsza dyferencjacja semantyczna, co powoduje, że występuje pewien zespół (czy też wachlarz) form syntagmatycznej konfiguracji jednostek. Czasowniki reprezentujące struktury propozycjonalne o niskiej częstości realizacji w systemie języka zwykle wykazują podobieństwo do czasowników, które należą do innych klas leksykalno-semantycznych (np. ze znaczeniem procesów mówienia, komunikacji).

Bibliografia

- БАБИЕНКО, L. G. [= Бабенко, Л. Г.] (2002), Русские глагольные предложения. Экспериментальный синтаксический словарь. Москва.
- DANIELEWICZOWA, M. (2002), Wiedza i niewiedza. Studium polskich czasowników epistemicznych. Warszawa.
- HARDY, S. M./MESSENGER, K./MAYLOR, E. A. (2017), Aging and syntactic representations: Evidence of preserved syntactic priming and lexical boost. W: *Psychology & Aging*. 32/6, 588–596.
- KAROLAK, S. (1984), Składnia wyrażen predykatywnych. W: Topolińska, Z. (red.), *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Składnia*. Warszawa.
- KAROLAK, S. (1999), Walencja. W: Polański, K. (red.), *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*. Wrocław etc., 629–630.
- KAROLAK, S. (2001), *Od semantyki do gramatyki. Wybór rozpraw*. Warszawa.
- KAROLAK, S. (2002), *Podstawowe struktury składniowe języka polskiego*. Warszawa.
- KAROLAK, S. (2008), *Semantyczna kategoria aspektu*. Warszawa.
- KIKLEWICZ, A. (2004a), *Podstawy składni funkcjonalnej*. Olsztyn.
- KIKLEWICZ, A. (2009), Zum propositionalen Explikationsmodell einer semantischen Kategorie. W: *Kwartalnik Neofilologiczny*. LVI/1, 63–78.
- KIKLEWICZ, A. (2015), Синтаксическая информация в лексикографическом описании слова (на примере ментальных глаголов). W: Камалова, А. (ред.), *Русская лексикография вчера, сегодня, завтра*. Olsztyn, 33–57.
- KIKLEWICZ, A. (2017), Walencja rosyjskich czasowników mentalnych w konstrukcjach diatezy afektywnej. W: *Prace Filologiczne*. LXX, 247–268.
- KIKLEWICZ, A./KORYTKOWSKA, M. (2013), Modelowanie płaszczyzny syntaktycznej a segmentacja hasła słownikowego (na przykładzie języków słowiańskich). W: *Biuletyn PTJ*. LXVIII, 49–68.
- KORYTKOWSKA, M. (1992), *Typy pozycji predykatowo-argumentowych*. Warszawa [Gramatyka konfrontatywna bułgarsko-polska. T. 5].
- KORYTKOWSKA, M./MAŁDŻIEWA, W. (2002), *Od zdania złożonego do zdania pojedynczego*. Toruń.
- KORYTKOWSKA, M./MAZURKIEWICZ-SUŁKOWSKA, J. (2014), O konfrontatywnym badaniu polskich i bułgarskich czasowników mentalnych. W: *Rocznik Slawistyczny*. LXIII/63, 47–76.
- KURCZ, I./LEWICKI, A./SAMBOR, J. i in. (1990), *Słownik frekwencyjny polszczyzny współczesnej*. T. 1–2. Kraków.
- LANGACKER, R. (2008), *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford.
- MĘDAK, S. (2005), *Praktyczny słownik łączliwości składniowej czasowników polskich*. Kraków.
- MIELCZUK, I. A. [= Мельчук, И. А.] (2013), Опыт теории лингвистических моделей „Смысл – текст”. Москва.
- MIKULOVÁ, M. (2011), *Významová reprezentace elipsy*. Praha.
- MUSTAJOKI, A. [= Мустайоки, А.] (2006), *Теория функционального синтаксиса. От семантических структур к языковым средствам*. Москва.
- PAPIERZ, M. (2013), *Podstawowe struktury składniowe współczesnego języka słowackiego*. Kraków.
- POLAŃSKI, K. (red.) (1980–1992), *Słownik syntaktyczno-generatywny czasowników polskich*. T. I–V. Wrocław/Warszawa/Kraków/Gdańsk.
- SCHEEPERS, C./RAFFRAY, C. N./МЯЧУКОВ, А. (2017), The lexical boost effect is not diagnostic of lexically-specific syntactic representations. W: *Journal of Memory & Language*. 95, 102–115.
- WASILIEW, L. M. [= Васильев, Л. М.] (1981), *Семантика русского глагола*. Москва.
- ZASORINA, L. N. [= Засорина, Л. Н.] (red.) (1977), *Частотный словарь русского языка*. Москва.

ИРИНА ПУШКАРЕВА

Новокузнецкий институт (филиал) Кемеровского государственного университета

О ЛИНГВОАКСИОЛОГИЧЕСКОМ ИССЛЕДОВАНИИ РЕГИОНАЛЬНОГО МЕДИАДИСКУРСА¹

On linguoaxiological research of regional media discourse

Ключевые слова: медиадискурс, газетно-публицистический текст, аксиосфера, ценностная категория, концепт

KEYWORDS: media discourse, journalistic text, axiological sphere, value category, concept

ABSTRACT: The article examines linguo-axiological specificity of the regional media discourse through integration of functional stylistics, discourse analysis and axiological linguistics methods. The material for semantic and stylistic analysis includes over 2500 texts of the city newspaper “Kuznetsky rabochy” (Novokuznetsk, Russia) since 1980 to 2014. Appeal to media texts of this period is tied with important changes in spiritual life of Russian society. These changes were caused by perestroika, as well as by the transformation of modern personal value system. According to results of the research, it is possible to conclude that the value category of truth is the base of the axiological sphere supra-regional component in a local edition. On the contrary, the base of the axiological sphere regional component in local mass media performs commemorative and local historical function. This function determines semantic and stylistic features of the main hypertopic (topic of a region, city) and of local historical dominants in a regional edition.

1

Внимание современной лингвистики к аксиосфере (см.: Гайда 2016; Карасик 2009; Kiklewicz 2013) позволяет глубже осмыслить изменения в духовной жизни общества, характерные для рубежа XX и XXI в. и обусловленные в российском обществе как процессом перестройки, так и трансформациями ценностной системы современного человека, связанными с постиндустриальной стадией развития цивилизации.

Период перестройки рассматривается социологами как период кризиса в системе ценностных ориентаций. Для первых лет перестройки характерна ориентация на социалистическую гиперономию, которая постепенно сменяется

¹ Публикация подготовлена в рамках поддержанного РФНФ научного проекта № 15-04-00216.

аксиологической плюрализацией. 1990-е г. XX в. и начало XXI в. также оцениваются как сложные периоды поиска обществом аксиологических координат (см.: Лапин 1994; 2010; Юркевич 2009; Яновский 1995). В современной России «процессы культурной динамики идут в направлении дифференциации и плюрализации нормативно-ценностных систем» (Мареева 2013, 120).

Важные тенденции ценностных исканий в информационном обществе отражает медиадискурс. Термин «медиадискурс» трактуется как «коммуникативная практика массово-информационного общества», выражающая «одну из важнейших потребностей социума – получение новой информации» (Карасик 2014, 218), и вводится в научный обиход современной стилистики в связи с применением дискурс-анализа к функционированию СМИ. Роль СМИ в конце XX – начале XXI в. осмысливается с точки зрения идеального и реального состояния речевой культуры масс-медиа. Исследователи подчёркивают роль СМИ в «формировании медиакартины мира в сознании массового адресата» (Анненкова 2011, 13). С точки зрения идеального состояния речевой культуры масс-медиа, публицистический стиль способствует консолидации общества (Карасик 2014, 218; Кузнецова 2012, 136; Купина, Матвеева 2013, 231–232). С другой стороны, основную идею своего исследования медиадискурса Д. Матисон формулирует как «обеспокоенность властью институтов медиа, которую они обрели посредством способов использования в них языка» (2013, 14). Такой подход продолжает традиции Т. ван Дейка, который анализирует особенности медиа-дискурса в связи с проблемой «дискурс и власть» (2014). Исследователями медиадискурса осознаётся проблема влияния СМИ на картину мира современника.

Новые возможности для изучения аксиологического профиля публицистического текста (см.: Абдикеримова 2016) даёт исследование регионального медиадискурса. Региональный медиадискурс представляет особую разновидность медиадискурса, семантико-стилистическая специфика которой обусловлена комплексом экстралингвистических факторов: исторических, географических, этнических, экономических, административно-территориальных. Лингвоаксиологическое своеобразие регионального медиадискурса основано на взаимодействии двух составляющих его аксиосферы – национальной и собственно региональной. Рассмотрим названные составляющие на материале публикаций городской газеты «Кузнецкий рабочий» (Новокузнецк, Россия) конца XX – начала XXI в., отражающих ценностные искания перестроечного и постперестроечного периодов.

2

Для анализа надрегиональной составляющей аксиосферы важен вопрос о ценностях, которые в первую очередь должны стать объектом исследования. С одной стороны, ответ на этот вопрос связан со сложившимся в гуманитарной мысли представлением о ядерных ценностях аксиосферы. С другой стороны, представляется необходимым учёт коммуникативной специфики медиадискурса.

Филологические исследования признают центральную роль в системе ценностей Красоты, Добра и Истины – «Триады великих ценностей» (Арутюнова 2004, 5). И. Куликовская определяет духовность как «интенцию (осознанное устремление) человека к ценностям Добра, Красоты, Истины» (2011, 314). Представляя аксиосферу «сквозь призму онтологического взгляда на действительность», С. Гайда характеризует триаду Добро – Правда – Красота как основу «идеальной системы ценностей» (2016, 153). Ключевое место Истины, Добра и Красоты в иерархии ценностей и истории гуманитарной мысли, стремящейся к обнаружению «осей» аксиологической системы координат, позволяют определить их как ценностные категории.

Слово *правда* в газетной публицистике обладает наибольшей частотностью (175,5) среди таких лексических репрезентантов великих ценностей культуры, как *красота* (94,7), *истина* (66,1), *добро* (59), *благо* (38) (Ляшевская /Шаров 2009). Ключевая роль концепта «*правда*» соответствует коммуникативному назначению газетной публицистики, цель которой – не только передать достоверную информацию, но и сформировать справедливую социальную оценку. Первое положение Декларации принципов поведения журналиста гласит: «Уважение правды и права общества знать правду – первоочередной долг журналиста» (Декларация 1986).

Имя концепта «*правда*» в медиадискурсе является индикатором ценностной ориентации общества. Методология дискурс-анализа М. Фуко, учитывающая связь речи, действительности и познания (2008), также позволяет утверждать, что изучение ценностных категорий Правда и Истина является обоснованным и необходимым для выявления специфики медиадискурса.

3

Традиционно концепт «*правда*» рассматривается в сопряжённости с другим ключевым концептом культуры – «*истина*». Представляется целесообразным сохранить традицию соотнесения двух концептов (в работе – на уровне семантико-стилистических особенностей ценностных категорий

Правда и Истина) при исследовании динамических процессов, отражённых в региональном медиадискурсе конца XX – начала XXI в. Результаты семантико-стилистического анализа газетных текстов, соотнесённые с данными толковых словарей и опытом описания концептов «правда» и «истина» (Арутюнова 1999, 543–640; Булыгина/Шмелев 1997; Вежбицка 2011; Степанов 2004, 455–471; Шмелев 1995 и др.), позволили выделить шесть базовых семантических составляющих рассматриваемых ценностных категорий: категория Правда связана с семантикой «правда факта», «правда мысли» и «правда совести»; категория Истина – с семантикой «всё, что верно, подлинно точно», «максима», «метафизическая сущность». При этом лексические репрезентанты ценностных категорий Правда и Истина (имена существительные *правда*, *истина*, *ложь*, их дериваты и другие экспликативы рассматриваемой семантики) были проанализированы в аспекте веритативной модальности, которая заключается в интерпретации семантики контекста «с точки зрения соответствия или несоответствия описываемому положению дел» (Киклевич 2014, 243).

Семантика «правда факта» и «правда мысли» раскрывает «универсальное понятие» правды (Вежбицка 2011, 395), однако в то же время эти семантические составляющие можно дифференцировать. Так, Т. В. Булыгина и А. Д. Шмелев соотносят «правду факта» и «правду больших обобщений» (1995). Если «правда факта» предполагает истинностную оценку определённых фактов и событий, то «правда мысли» связана с истинностной оценкой не самих фактов и событий, а их интерпретации, выраженной в суждениях. С точки зрения содержания концепта «правда» ключевую роль играет семантика «правда совести», связанная с этической оценкой, с пониманием правды как справедливости.

Первая семантическая составляющая ценностной категории Истина – «всё, что верно, подлинно, точно» (Даль 1994, 60). Семантика «истина – всё, что верно, подлинно, точно» тесно связана со значением слова *правда*, хотя В. И. Даль характеризует эту связь как не совпадающую с истоками понятий «правда» и «истина». Причём если дифференцировать «правду факта» и «правду мысли», то понятие истины связано с «правдой мысли»: как верное, подлинное и точное характеризуется не конкретный факт, а некое суждение обобщённого характера. Вторая семантическая составляющая ценностной категории Истина связана со значением «максима», которое метонимически соотносится с первым и сопряжено с «ситуацией истины в житейском контексте», где она становится «максимой, сентенцией, резюмирующей жизненный опыт» (Арутюнова 1999, 556). Истины-максимы отражают конвенциональный фонд мудрости, значимый для экспликации ценностной картины мира. Третья семантическая составляющая – «истина – метафизическая сущность», т.е. относящаяся к «неизменным, раз навсегда данным и недоступным опыту началам мира» (Ожегов/ Шведова 1973, 320).

4

Представим результаты семантико-стилистического анализа ценностных категорий Правда / Истина в городской газете 1980–2013 гг. Показательные количественные данные об употреблении слов *правда* и *истина* в газетных заголовках на различных этапах истории (см.: График 1).

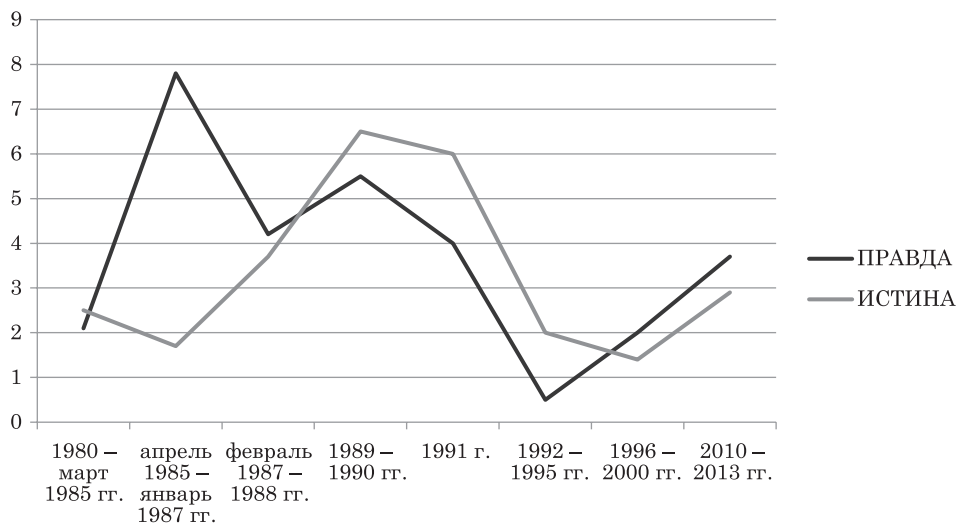


График 1. Употребительности слов *правда* и *истина* в газетных заголовках 1980–2013 гг.

График 1 основан на данных, полученных с помощью сплошной выборки на материале заголовков 1980–2000 и 2010–2013 гг. Показатель употребительности – среднее арифметическое количества заголовков со словами *правда*, *истина* за один год рассматриваемого периода; этапы перестройки рассматриваются в исследовании в соответствии с подходом В. В. Согрина (1992); дериваты в подсчётах не учитывались. Как видим, наибольшее расхождение в употребительности рассматриваемых ключевых слов наблюдается на первом этапе перестройки, когда употребительность слова *правда* достигает своего максимума. Эта тенденция объясняется политикой гласности, распространением в масс-медиа идеологии правды.

Начиная со второго этапа перестройки употребительность слова *правда* в газетных заголовках неуклонно снижается, достигнув «нижней точки» в первой половине 1990-х гг. При этом постепенно углубляется как понимание происходящего, так и смысловое наполнение слова *правда*: в контекстах со словом *правда* делается акцент на её личностном характере, сложности поиска, величайшей этической значимости. Меньшая употребительность слова *правда* в заголовках не означает его уход из медиапространства, что подтверждают

данные частотного словаря (Ляшевская/Шаров 2009) и результаты предпринятого анализа. Повышение роли слова *истина* на поздних этапах перестройки связано, на наш взгляд, с несколькими факторами.

Во-первых, в ситуации аксиологического плюрализма человек остро нуждается в обретении основополагающих ценностных констант. В состоянии усталости от многообразия «правд», нередко агрессивно навязываемых, возникает стремление найти единственную и неизблемую Истину. Во-вторых, медиадискурс третьего и четвертого этапов перестройки отражает значимость сакральной тематики: актуальным для общества стал вопрос о духовных ценностях, о поиске «дороги к храму», и в контексте этих поисков органично слово *истина*, культурная память которого связана с церковно-религиозным дискурсом. В-третьих, возможно, свою роль сыграли успокаивающие и дарящие свет фоносемантические характеристики слова истина: «хороший, светлый» (Журавлев 1991, 54). Констатируемое социологами приближение к «нижней точке» кризиса отразилось, на наш взгляд, в самой низкой за период 1980–2000 и 2010–2013 гг. употребительности слова *правда* в газетных заголовках 1992–1995 гг.: в состоянии ценностной энтропии слово *правда* чаще остаётся не вынесенным в заголовок, но в то же время очень значимым в поиске ценностных основ жизни.

Пройдя в 1996 г. одну из нижних точек кризиса, российское общество к концу 1990-х гг. вступило в фазу «определённого “отката” к традиционным ценностным основаниям в многомерном нелинейном ценностном пространстве» (Рассади́на 2006, 101). Возвращение во второй половине 1990-х гг. к состоянию, когда в газетных заголовках становится более употребительным слово *правда*, чем слово *истина*, естественно для медиадискурса, важнейшей коммуникативной задачей которого является выражение и формирование социальной оценки. С этой задачей теснее связана ценностная категория Правда.

Показательно движение тематических доминант публикаций, раскрывающих семантику слов *правда* и *истина*: в доперестроечный период это политика, социально-правовые вопросы, нравственная проблематика, на первом этапе перестройки – новая идеология, на втором этапе – общественно-политическая проблематика, на третьем – общественно-политическая и нравственная проблематика, вопросы экономики, на четвертом этапе перестройки и в 1990-е гг. – духовно-нравственные вопросы, во второй половине 1990-х гг. к этой доминанте добавляется тема власти. На каждом из рассмотренных этапов наблюдается совместная встречаемость слов *правда* и *истина* в материалах, посвящённых нравственной проблематике и вопросам культуры, искусства, что говорит о важной роли вечных ценностей.

Значимость ценностных категорий Правда и Истина проявляется как в публикациях местных журналистов, так и в материалах, перепечатываемых

из центральных СМИ. Так, духовное состояние человека как основа основ осмысливается в перепечатанном из журнала «Знамя» выступлении президента Чехословакии Вацлава Гавела на Международной конференции в Осло по правам человека и гражданским свободам «Тоталитаризм XX века» (16.07.1991, 17.07.1991²). Включение данной публикации в городскую газету отражает открытость нового политического мышления, приоритет общечеловеческих ценностей. В лиде выступление В. Гавела охарактеризовано как *правдивое* (семантика «правда мысли» и «правда совести»):

Это точка зрения нашего современника на происходящее сегодня с людьми, когда стали возможными массовая ненависть и убийства, когда ослепляющее безумие захватывает целые народы. Глубинный механизм происходящего сегодня во всех странах бывшего соцлагеря и пытается показать Гавел. Ведь все мы родом из тоталитарной системы. Иногда нужно правдивое зеркало, чтобы увидеть приставшую грязь и отряхнуть её. Таким зеркалом может стать и эта публикация. Она о каждом и для каждого.

В. Гавел предостерегает от поспешности в поиске истины и говорит о нравственной основе пути к ней. Иным путём идут приверженцы тоталитарной системы, которыми, по мысли оратора, движет ненависть:

Как и любовь, ненависть, в конечном счёте, есть выражение жажды абсолюта, хотя и трагически извращённое [...]. В подсознании ненавидящих дремлет извращённое чувство, будто они обладают истиной в последней инстанции, и это превращает их в своего рода сверхчеловеков, чуть ли не в богов, и поэтому-де они заслуживают всеобщего подчинения и лояльности, если не прямо слепого повиновения.

В контексте подчёркнута ложность чувства обладания истиной в последней инстанции, на имплицитном уровне – сложность и бесконечность пути к истине, касающейся глубинных законов жизни.

В газете XXI в. (2010–2013 гг.) методом сплошной выборки было выявлено в два раза больше текстов, содержащих слово *правда*, чем текстов, содержащих слово *истина*. Соотношение заголовков со словами *правда* и *истина* в материалах 2010–2013 гг. соответствует соотношению этих слов в публицистике: заголовки со словом *правда* встречаются чаще. Однако разница в употреблении слов *правда* и *истина* в рассмотренных заголовках (заголовки со словом *правда* встречаются в 1,3 раза чаще) меньше, чем в современной публицистике в целом (частотность слова *истина* в 2,5 раза ниже, чем слова *правда*); в городской газете эта разница сглажена – текстов, содержащих

² Приводятся даты публикации материала в городской газете «Кузнецкий рабочий».

слово *истина*, в два раза меньше, чем текстов, содержащих слово *правда*), что, на наш взгляд, свидетельствует о важной семантико-стилистической роли слова *истина* в организации информационно-оценочного пространства номера городской газеты. Совместная встречаемость слов *правда* и *истина*, как и в публикациях конца XX в., отмечается в контексте размышлений о нравственных и эстетических вопросах, акцентируется тема исторической памяти. Большое внимание городская газета начала XXI в. уделяет талантливым новокузнецчанам. Важной темой, с которой в начале XXI в. связано одновременное включение в медиатекст слов *правда* и *истина*, является роль газеты в общественной жизни.

5

В аксиосфере регионального медиадискурса наряду с надрегиональной составляющей несомненную значимость обретает собственно региональная составляющая. Динамика собственно региональной составляющей аксиосферы отражается в семантико-стилистическом воплощении в е д у щ е й г и п е р т е м ы (темы региона, города) и к р а е в е д ч е с к и х д о м и н а н т – тем, которые формируются в региональном медиадискурсе, связаны с осознанием и выражением региональной идентичности и актуализированы системой стилистических средств и приёмов. Ведущая гипертема и краеведческие доминанты регионального издания соотносятся как с культурными концептами («родина», «историческая память»), так и с идеологемами (т.е. концептами, которые актуализированы в масс-медиа и связаны с формированием социальной оценки текущего момента), в том числе с регионально маркированными идеологемами, отражающими специфику определённого региона и обладающими особой значимостью для регионального социума.

Аксиологическая специфика регионального издания определяется м е м о р и а л ь н о - к р а е в е д ч е с к о й ф у н к ц и е й, которую успешно реализует городская газета «Кузнецкий рабочий». Г. Н. Швецова-Водка, опираясь на подход к документу и книге П. Отле, характеризует мемориальную функцию как одну из функций документа (в широком значении этого термина) – его назначение в системе социальных коммуникаций «быть “внешней памятью” человека и человечества в целом» (Швецова-Водка 2009, 92). Мемориально-краеведческая функция в региональном медиадискурсе сопряжена с базовой для газетно-публицистического стиля функцией социальной оценки. Реализуется мемориально-краеведческая функция в городской газете через информирование и воздействие, связана с привлечением общественности

к осознанию региональной идентичности, без которого невозможно решение сегодняшних проблем региона и определение его будущего.

Общественно-политические изменения в стране определили возростание роли мемориально-краеведческой функции регионального медиадискурса в начале 1990-х гг., что соответствует началу в истории краеведения нового этапа, связанного с «резким всплеском интереса к локальной истории (область, район, город, предприятие или учреждение) и к персоналиям» (Дорофеев 2012, 48). Регионализация становится фактором, частично уравнивающим действие фактора глобализации, неизбежного в новом информационном обществе.

Если в целом в газетных текстах роль социальной оценочности предопределяет доминирование такой формы существования ценностей, как общественные идеалы (о формах существования ценностей см.: Леонтьев 1996, 22–24), то в газетных текстах, представляющих региональный медиадискурс, при сохранении ключевой роли общественных идеалов повышается значимость такой формы существования ценностей, как «предметно воплощённые ценности» (Леонтьев 1996, 23). Аксиологическая специфика регионального медиадискурса связана с особым вниманием к предметам материальной и духовной культуры, соотносённым с концептом «малая родина». В этом смысле региональный медиадискурс реализует «музейный» подход, запечатлевая духовно значимые для жителей города, региона объекты. Способность быть формой существования ценностей, отражённой в региональном медиадискурсе, потенциально заложена в любом объекте, который может быть соотносён с системой аксиологических координат, определяющих региональную идентичность. Например, в газете «Кузнецкий рабочий» среди предметно воплощённых ценностей представлены Кузнецкий металлургический комбинат, лиственница, которая была живым свидетелем венчания Ф. М. Достоевского с М. Д. Исаевой, различные здания и улицы города, старые номера городской газеты и многое другое. В репрезентации предметно воплощённых ценностей в региональном медиадискурсе участвуют иконические элементы креолизованных текстов.

Таким образом, семантико-стилистический анализ лингвоаксиологического своеобразия регионального медиадискурса позволяет сделать ряд выводов. Во-первых, дискурс городской газеты представляет особую разновидность регионального медиадискурса, семантико-стилистическая специфика которой обусловлена комплексом экстралингвистических факторов: исторических, географических, этнических, экономических, административно-территориальных.

Во-вторых, лингвоаксиологическое своеобразие регионального медиадискурса основано на взаимодействии двух составляющих его аксиосферы – надрегиональной и собственно региональной.

В-третьих, динамика надрегиональной составляющей ценностной картины мира, отражённой в региональном медиадискурсе, проявляется в особенностях экспликации ключевой для медиадискурса ценностной категории Правда, репрезентанты которой соотносятся с общественно-политическими процессами и духовными исканиями лингвокультурного сообщества конца XX – начала XXI в.

В-четвертых, собственно региональная составляющая ценностной картины мира, отражённой в региональном медиадискурсе, связана со специфической для него мемориально-краеведческой функцией, реализация которой сопряжена с действием трёх коммуникативных принципов: тесной связи со своим (местным) адресатом, «региоцентризма» (в городской газете – «градоцентризма»), краеведческого фокусирования.

Разработанная модель описания аксиологической специфики регионального медиадискурса, включающая семантико-стилистический анализ воплощения надрегиональной составляющей аксиосферы (её основа – ценностная категория Правда) и региональной составляющей (представленной в медиатекстах ведущей гипертемой и краеведческими доминантами регионального издания), позволяет продуктивно интегрировать подходы функциональной стилистики, дискурс-анализа и аксиологической лингвистики и применять их к различным региональным масс-медиа, что связано с дальнейшей разработкой проблемы отражения ценностной картины мира в медиадискурсе и проблемы «Язык и регионы».

Библиография

- Абдикеримова, Г. (2016), Категория оценки как составляющая картины мира в средствах массовой информации. В: *Przegląd Wschodnioeuropejski*. VI/1, 197–206.
- Анненкова, И. В. (2011), Медиадискурс XXI века. Лингвофилософский аспект языка СМИ. Москва.
- Арутюнова, Н. Д. (2004), ИСТИНА, ДОБРО, КРАСОТА: взаимодействие концептов. В: Арутюнова, Н. Д. (ред.), *Логический анализ языка. Языки эстетики: концептуальные поля прекрасного и безобразного*. Москва, 5–29.
- Арутюнова, Н. Д. (1999), *Язык и мир человека*. Москва.
- Булыгина, Т. В./Шмелев, А. Д. (1995), «Правда факта» и «правда больших обобщений». В: *Логический анализ языка. Истина и истинность в культуре и языке*. Москва, 126–133.
- Ван Дейк, Т. А. (2014), *Дискурс и власть: Репрезентация доминирования в языке и коммуникации*. Москва.
- Вежибickaя, А. (2011), Русские культурные скрипты и их отражение в языке. В: Вежибickaя, А., *Семантические универсалии и базисные концепты*. Москва, 389–423.
- Гайда, С. (2016), *К полной теории стиля*. В: *Стилистика сегодня и завтра*. Москва, 151–155.
- Даль, В. И. (1994), *Толковый словарь живого великорусского языка*. Москва.
- Декларация принципов поведения журналиста Международной федерации журналистов (1986). В: <<http://www.presscouncil.ru/index.php/teoriya-i-praktika/dokumenty/754>> [доступ 31.07.2016].
- Дорофеев, М. В. (2012), *Историческое краеведение*. Новокузнецк.
- Журавлев, А. П. (1991), *Звук и смысл*. Москва.

- КАРАСИК, В. И. (2009), Аксиологическая лингвистика: перспективы развития. В: Пименова, М. В. (ред.), Ментальность и изменяющийся мир. Севастополь, 13–20.
- КАРАСИК, В. И. (2014), Коммуникативная тональность медиадискурса. В: Солганик, Г. Я. и др. (ред.), Дискурс и стиль: теоретические и прикладные аспекты. Москва, 218–230.
- КIKLEWICZ, A. (2013), Социальные ценности в системе современной культуры. В: *Przegląd Wschodnioeuropejski*. IV, 273–294.
- Киклевич, А. К. (2014), Динамическая лингвистика: между кодом и дискурсом. Харьков.
- Кузнецова, Т. В. (2012), К проблеме определения аксиологической сущности СМИ. В: Стилистика завтрашнего дня: сборник статей к 80-летию проф. Г. Я. Солганика. Москва, 136–150.
- Куликовская, И. (2011), Духовно-нравственная культура человека в информационном обществе. В: *Przegląd Wschodnioeuropejski*. II, 303–316.
- Купина, Н. А./Матвеева, Т. В. (2013), Стилистика современного русского языка. Москва.
- Лапин, Н. И. (1994), Ценности как компоненты социокультурной эволюции современной России. В: Социологические исследования. 5, 3–8.
- Лапин, Н. И. (2010), Функционально-ориентирующие кластеры базовых ценностей населения России и её регионов. В: Социологические исследования. 1, 28–46.
- Леонтьев, Д. А. (1996), Ценность как междисциплинарное понятие: опыт многомерной реконструкции. В: Вопросы философии. 4, 15–26.
- Ляшевская, О. Н./Шаров, С. А. (2009), Частотный словарь современного русского языка (на материалах Национального корпуса русского языка). Москва. В: <[http://dict.ruslang.ru/freq.php?act=show&dic=freq_freq&title=Частотный список лемм](http://dict.ruslang.ru/freq.php?act=show&dic=freq_freq&title=Частотный%20список%20лемм)> [доступ 5.01.2016].
- Мареева, С. В. (2013), Динамика норм и ценностей россиян. В: Социологические исследования. 7, 120–130.
- Матисон, Д. (2014), Медиа-дискурс. Анализ медиа-текстов. Харьков.
- Ожегов, С. И./Шведова, Н. Ю. (ред.) (1973), Словарь русского языка. Москва.
- Рассадина, Т. А. (2006), Трансформация традиционных ценностей россиян в постперестроечный период. В: Социологические исследования. 9, 95–101.
- Согрин, В. В. (1992), Перестройка: итоги и уроки. В: Общественные науки и современность. 1, 133–147.
- Степанов, Ю. С. (2004), Константы: Словарь русской культуры. Москва.
- Фуко, М. (2008), Дискурс и истина. В: Логос. 2 (65), 159–262.
- Швецова-Водка, Г. Н. (2009), Общая теория документа и книги. Москва/Киев.
- Шмелев, А. Д. (1995), Правда vs. истина в диахроническом аспекте (Краткая заметка). В: Логический анализ языка. Истина и истинность в культуре и языке. Москва, 55–57.
- Юркевич, А. В. (2009), Нравственное состояние современного российского общества. В: Социологические исследования. 10, 70–79.
- Яновский, Р. Г. (1995), Духовно-нравственная безопасность России. В: Социологические исследования. 12, 39–47.

ИРИНА ЕРОФЕЕВА

Казанский Федеральный Университет

МЕСТО ПРОИЗВОДНЫХ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ С СУФФИКСАМИ *-ЪН-* И *-ЪСК-* В ДРЕВНЕРУССКОМ ЯЗЫКЕ (НА МАТЕРИАЛЕ ЛЕТОПИСЕЙ)

**Place of derivative adjectives with suffixes *-ън-* and *-ъск-*
in the Old Russian language (based on chronicles material)**

Ключевые слова: словообразование, адъектив, синтагма, летописи, средневековье

KEYWORDS: word building, adjective, syntagma, chronicles, Middle Ages

ABSTRACT: The article studies functional and semantic peculiarities of derivative adjectives with suffixes *-ън-* and *-ъск-* from chronicles. The character of substantival adjectival syntagmas being the main unit of Old Russian texts has been analyzed. Reference field of different characteristics which are important for medieval languages has been revealed. Spheres of functioning of two sets of the most productive suffixes have been defined. These are sets which take part in formation of characteristic culture space. Adjective units are researched with the help of semantic cognitive method in a functional and cultural perspectives. As a result lexical and grammatical semantics of adjectives ending in *-ън-* and *-ъск-* in Old Russian have been revealed as well as the main groups of derivative bases, and most frequent syntagmas with these types of adjectives have been described.

1. Введение

Категория качества представляет собой важнейшую категорию в интерпретационной деятельности человека с древнейших времен. Памятники письменности древнерусского периода содержат значительное количество адъективных форм, представляющих разные стороны макрокосма средневекового человека. Это свидетельствует о том, что наряду с предметным миром в древнерусском языке широкое отражение нашел мир признаков. Для этнокультурного языкового сознания славян атрибутивная характеристика предметов и явлений окружающей действительности имела особое значение, поскольку, по мнению многих ученых, концептуализация и категоризация мира издревле осуществлялась и в признаковой форме (Зверковская 1986; Баранов

2003; Колесов 2005; Толстая 2002; Климова 2008). Характер средневекового отражения действительности в языке проявлялся в том, что качественная характеристика предметов придавала им определенность, необходимую для точного представления о понятии.

Формирование прилагательного как самостоятельной части речи было связано с его вычленением из общего слова-синкреты и выражением признака в отвлечении от предмета. «Прилагательные образовывались от имен существительных на основе категориальной двузначности имен в атрибутивной позиции» (Колесов 2008, 107).

Признаковое пространство культуры эпохи средневековья наиболее разносторонне отразилось в летописных текстах, как памятниках компилятивного характера, содержащих жанрово и стилистически неоднородные произведения. О важности подобного рода источников говорится в полемической статье А. Павловой: «Изучать культуру народа нужно в первую очередь не через язык, а через тексты, дискурсы, причем в диахроническом аспекте, по эпохам, а также в социальном аспекте и в разрезе функциональных стилей и жанров» (Павлова 2015, 213). В летописных текстах нашли отражение все стороны жизни человека эпохи средневековья. При описании событий религиозного, военного, социального, бытового и др. планов активно использовались прилагательные, часто приобретавшие символическое значение.

На этническую и культурную специфику языковых единиц оказывали влияние как парадигматические, так и синтагматические факторы (Fatkhutdinova /Matveeva 2016, 233). В древности прилагательное было тесно связано с существительными не только на синтаксическом, но и на семантическом уровне, поэтому их рассмотрение в древнерусском языке необходимо осуществлять в составе атрибутивного словосочетания. Основной единицей текста была формула речи, адъективно-субстантивная синтагма, в которой предмет получал качественную определенность. При этом у каждого признака выявлялось определенное референтное поле, то есть круг объектов, к которым он мог быть применим. В семантике прилагательных в разной степени отражалась и ценностная составляющая, определявшая семиотический статус тех или иных признаков.

Важное значение в лексической системе древнерусского языка занимали производные прилагательные, потому что в актах словообразования отразились существенные для средневековых представлений семантические признаки предметов и явлений внешнего мира. Словообразовательная маркированность свидетельствует о значимости тех или иных явлений для носителей языка (Вендина 1998; Erofeeva 2014; Schuklina 2016). Многие свойства адъективной лексемы (функциональные, семантические, аксиологические, стилистические и валентностные) определялись также характером их производящих основ.

Учет этнокультурных особенностей при исследовании производных адъективов в языке русских летописей определил применение когнитивного и лингвокультурологического подходов, которые позволили рассмотреть языковые явления сквозь призму сознания средневекового человека. При анализе деривационных особенностей лексем использовался семасиологический подход, который сочетался с ономасиологическим. С помощью описательно-аналитического метода были выявлены функциональные особенности синтагм с производными адъективами, осуществлена их классификация по характеру производящих основ. Метод компонентного анализа был применен для описания смысловой структуры отдельных адъективных лексем, выявления иерархии значений, релевантных для языка культуры средневековья.

2. Функционально-семантические особенности прилагательных с суффиксом *-ьн-* в языке русских летописей

Большинство имен прилагательных в древнерусском языке представлены производными формами, образованными путем суффиксации (Зверковская 1986, 3). В этот период значительно преобладает межкатегориальное словообразование прилагательных, прежде всего от основ глаголов и существительных. Адъективные суффиксы, в отличие от субстантивных, выражали более обобщенное отношение к предмету или действию, названному производящей основой. Кроме того, суффиксы различались по продуктивности: среди них выделялись как высокопродуктивные, связанные с широким кругом производящих основ, так и низкопродуктивные, ограниченные определенными основами в качестве производящих.

К числу наиболее продуктивных морфем в области адъективного словопроизводства относится общеславянский суффикс *-ьн-*, получивший широкое применение в деривационной системе древнерусского языка. Он соединялся с разнообразными производящими основами, как глагольными, так и именными. При образовании прилагательных при посредстве суффикса *-ьн-* происходит транспозиция предмета в признак. В результате такого процесса образуются относительные прилагательные, являющиеся синтаксическими дериватами, то есть формами с тем же лексическим содержанием, что и у производящего слов, но с другой синтаксической функцией (Курилович 1962, 61–62).

В летописных текстах представлено значительное количество производных прилагательных данного суффиксального типа, связанных с определенными лексико-грамматическими группами производящих основ. Так, суффикс *-ьн-* крайне редко соединялся с производящими основами – существительными

одушевленными, поскольку в этой области функционировал производный от него суффикс *-ьн'* или высокопродуктивный суффикс *-ьск-*. Единичными примерами представлены производные от наименований животных и только в более поздних летописях, например в МЛС: *коньными*, *гогольными* и *рыбьными*. При этом прилагательное *коньными* отмечается со специализированным военным значением 'имеющий в своем распоряжении коня (для несения военной службы)' (СРЯ т. 7, 278): *судовою ратью и конною* (МЛС, 282); *конная рать* (МЛС, 283); *коннии Татарове* (МЛС, 283).

подавляющее большинство адъективов на *-ьн-* соотносятся с основами существительных неодушевленных. Среди них выделяются несколько групп по характеру производящих основ. К числу распространенных в летописях относятся адъективы, мотивированные существительными конкретного значения. Среди них выделяются образования, в качестве производящих основ для которых выступали наименования населенных пунктов или помещений: *градьными*, *дворьными*, *горничьными*, *стольными*. Специфической чертой этой группы адъективов является их моносемантичность, отнесенность к хозяйственной или бытовой сферам жизни средневекового человека. Такие прилагательные имели указательно-отсылочное значение и могли определять широкий круг объектов. Особое место в группе адъективов, образованных от конкретных существительных, занимало прилагательное *крестьяными*, мотивированное субстантивом религиозного значения. Наиболее часто оно представлено в словосочетании *крестьяное ѿблование* со специализированным значением 'клятва, присяга, подтвержденная целованием креста' (СРЯ т. 8, 44). Данное прилагательное в эпоху христианизации приобретало особый аксиологический статус. «Приоритеты ментальной репрезентации формируются в рамках человеческой деятельности, поэтому каждая культурная среда обуславливает свою собственную шкалу прецедентности» (Kiklewicz 2015, 171).

В качестве производящих основ прилагательных на *-ьн-* могли выступать существительные вещественного значения, среди которых наиболее типичны для летописей такие, как *желѣзо*, *камень* и *серебро*. Подобные адъективы могли развивать качественные значения, отражая переносные значения производящих основ: так, *железьными* 'сделанный из железа' и 'сильный, крепкий, суровый' (СРЯ т. 5, 82). Прилагательное *каменьными* представлено в прямом номинативном значении и прежде всего в качестве определения к слову *церковь*. Поскольку практически во всех летописных сводах, особенно в памятниках московского периода, значительное внимание уделяется описанию строительства храмов, словосочетание *каменная церковь* является в них очень распространенным: *Заложы князь велики Всеволод церковь камени* (МЛС, 95); *Создана бысть на Москвѣ церковь камени* (МЛС, 275).

Отдельную группу составляют имена с суффиксом *-ьн-*, мотивированные существительными, называющими явления природы. В связи с особым

восприятием пространства через призму религиозно-идеологических постулатов многие явления природы подвергались символической интерпретации. Это касается прежде всего прилагательных *земьными* и *небесьными*, сочетания с которыми отражают специфику миропонимания средневекового человека, его особое отношение к небесной сфере, воспринимаемой в религиозно-философском ключе. Многие из таких сочетаний относятся к устойчивым терминологизированным: *царство небесное* (ПВЛ, 68; НЛ, 42); *вѣнецъ небесный* (ПВЛ, 83); *хляби небесныя* (ПВЛ, 169); *въ небесныя обители* (ПВЛ, 136) и др.

Специфику прилагательных, мотивированных существительными с пространственным и временным значениями, составляет их объединение в дву- и многочленные ряды. Так, дериваты от наименований частей света организуют ряд из четырех компонентов: *восточьными*, *западьными*, *сѣверьными*, *южьными*. Причем данные адъективы могли развивать и специализированные метонимические значения: например, *восточьными* 'православный' (СРЯ т. 3, 62); *въсточнии царие* (МЛС, 254); *церковь въсточнаа* (МЛС, 258); *въсточных митрополит* (МЛС, 255).

Наибольшую способность к семантическим переосмыслениям обнаруживают прилагательные на *-ьн-*, соотносительные с существительными отвлеченного значения. Они активнее других развивают качественные оттенки в семантике, отражая общую тенденцию в развитии адъективных форм. А. А. Потебня отмечал:

Связь прилагательного относительного с его первообразным существительным становится в сознании более и более отдаленною, увеличивается его отвлеченность, безотносительность, качественность, ибо качественность прилагательного есть лишь другое имя его безотносительности (1968, 414).

Свидетельством окачествления семантики прилагательных является осложнение основы негативующим префиксом *не-* или приставкой *пре-* со значением интенсификации признака, а также их употребление в форме сравнительной степени: *праведьными* – *неправедьными*, *страшьными* – *престрашьными*, *грѣшьными* – *грѣшнеешии*. Среди данной группы отмечается значительное количество стилистически маркированных образований, возвышенная семантика которых обусловлена соотносительностью с производящими основами религиозной семантики: *грѣшьными*, *молебьными*, *обѣтьными*, *словесьными*. Особое аллегорическое значение имело в средневековье существительное *слово*, которое воспринималось как Слово-Логос, потому прилагательное *словесьными* в основном реализовывало значения 'разумный' или 'духовный' (СРЯ т. 25, 97): *Принесеса на жертву Богови в воню благоуханья жертва словесная* (ПВЛ, 136); *Изволи богъ служителя собе и пастуха словесьныхъ овьчь Новугороду* (НЛ, 68).

Высокая степень качественности характерна также для имен данной группы, мотивированных существительными, обозначающими психические состояния человека: *печальными, скорбными, ужасными, радостными*. О сложности вербализации душевного состояния человека даже в современном русском языке говорят многие исследователи (Ахмерова/Гилязетдинова 2015, 21). Так как в летописях отсутствуют описания душевных волнений человека, связанных с межличностными отношениями, подобные адъективы представлены при описании состояний масс людей, вызванных общественными событиями: войнами, междоусобицами, стихийными бедствиями: *и быша Новгородци печални* (НЛ, 88; МЛС, 149) и под.

Для имен с суффиксом *-ьн-* с древности характерна была вербально-субстантивная двойственность производящих основ (Зверковская 1986, 30). Исследователи отмечают сложность дифференциации девербативов и десубстантивов среди имен данного суффиксального типа и этим обстоятельством объясняют универсальность его использования в славянских языках. Целый ряд производных адъективов на *-ьн-* обнаруживают двойственность словообразовательных связей: *продажьными, остатъчными, проходными* и др. Связь с глаголом особенно четко выражена у прилагательных, близких по значению причастиям: *досадьными* – ‘оскорбительный, вызывающий неудовольствие’ (СРЯ т. 4, 327); *пагубными* – ‘несущий гибель, опасный’ (СРЯ т. 14, 115); *обидными* – ‘вызывающий спор, вражду’ (СРЯ т. 12, 51); *хвальными* – ‘достойный восхваления’ (Срезн. т. 3, 1365); *хульными* – ‘достойный порицания’ (Срезн. т. 3, 1422). Большая часть подобных прилагательных мотивируются существительными, являющимися приглагольными именами нулевой суффиксации: *вѣрными, честьными, славными, хвальными, похвальными, поносными, хульными, пагубными, блудными, досадными* и др. Связь с глаголами или именами у таких образований актуализуется в контексте: так, прилагательное *вѣрными* в значении ‘верующий’ (СРЯ т. 2, 92) семантически связано с глаголом: *И списаша книги многы. и сниска имиже поучащися вѣрнии людье наслажаются* (ПВЛ, 152). Если же данный адъектив реализует светское значение ‘давший клятву, присягу’ (СРЯ т. 2, 92), то актуальна связь с основой *вѣра* в значении ‘клятва, присяга’: *вѣрному князю* (МЛС, 135). Значение ‘истинный, соответствующий действительности, правильный’ соотносится со словом *вѣра* в значении ‘истина, правда’: *вѣрное слово* (МЛС, 249).

Связь с глаголами более актуальна и для группы прилагательных с терминологизированными в деловой и юридической сферах значениями. Они употребляются в составе словосочетаний или абсолютно и являются наименованиями различного рода грамот, которых в период Московского государства было значительное количество: *възметная = възметная грамота ‘грамота с объявлением о начале военных действий’* (СРЯ т. 2, 155); *съкладная*

= *съкладьная грамота* 'грамота с объявлением войны' (СРЯ т. 24, 204); *розметьная* = *розметьная грамота* 'грамота с объявлением войны' (СРЯ т. 21, 218).

На базе суффикса *-ьн-* посредством компонента *-jъ-* образовывался суффикс *-ьн'*, получивший особую сферу функционирования при производящих основах – одушевленных существительных. Будучи ограниченным характером производящих основ, он не составил конкуренцию суффиксу *-ьн-*.

В языке средневековья наиболее значимым среди адъективов данной группы является прилагательное *владычьнии*, первичное значение которого 'относящийся к Богу' (СРЯ т. 2, 214) связано с сакральной сферой. В более обыденном смысле 'относящийся к владыке (архиерею)' (СРЯ т. 2, 214) оно выступает не только как относительное, но и как притяжательное прилагательное: *моление владычне* (МЛС, 134); *мольбы владычни* (МЛС, 142); *владычне челобитье* (МЛС, 314); *владычных речеи* (МЛС, 326). Посессивное значение суффикса *-ьн'* обусловлено вторым компонентом *-j-*. Суффикс *-ьн'* осложнял также основы с локальным и темпоральным значениями типа: *верхъ – низъ*, *передъ – задъ*, *близъ – даль*. В этой области он конкурировал с суффиксом *-ьн-*, указывая на отнесенность к одному из соотнесенных по значению слов, например, по расположению в пространстве, по временной характеристике, по степени родства. При этом суффикс выполнял указательно-выделительную функцию, определяемую компонентом *-*jо-* в составе сложного форманта *-*in-jо-*.

3. Семантические и грамматические особенности адъективов с суффиксом *-ьск-* в языке русских летописей

Вторым по продуктивности адъективным суффиксом в древнерусском языке был аффикс *-ьск-*, также имевший общеславянский характер. Несмотря на высокую продуктивность, круг его производящих основ был более ограниченным, чем у образований на *-ьн-*. Суффикс *-ьск-* соединялся преимущественно с основами личных имен существительных, что определяло возможность выражения значения принадлежности прилагательными на *-ьск-*. Данное значение было представлено в основном как значение родовой, категориальной принадлежности, свойственности группе лиц, коллективу (Зверковская 1986, 51).

Особую активность суффикс *-ьск-* обнаруживал в сфере образования прилагательных от имен собственных. В летописных текстах представлено большое количество оттопонимических и этнонимических адъективов, что согласуется со спецификой летописного повествования, в котором описываются события, связанные с народами, странами, городами, реками, селами

и т.п. Подобные адъективы выражают родовое отношение, поскольку соответствующее производящее имя имело обобщенное значение: *Словѣньскіи языкъ* (ПВЛ, 6); *Словѣньское писмо* (ПВЛ, 152); князи *Рязаньскіи* (МЛС, 126); *ратъ Татарьскую* (МЛС, 153); *посады Новгородские* (МЛС, 289) и под.

В летописях представлены устойчивые сочетания, являющиеся обозначениями групп населения, объединенных территориальным признаком. Номинация подобных объединений осуществляется с использованием сочетаний с субстантивами *страна, область, волость*, определяемыми посредством адъективов на *-ьск-*. Субстантивные компоненты данных сочетаний отличаются синкретизмом семантики, так как совмещают собирательное и локальное значения. Они обозначают место и в то же время совокупность лиц, связанных с этим местом. Распространены в летописях словосочетания типа *земля Словеньска, Деревьска земля, Гречьская земля*, которые имеют синонимичные дериваты с суффиксами *-ане, -ьць, -ичь*, служащими для образования этнонимов, топонимов и катойконимов.

Номинация составным термином отражает более древний этап в обозначении соответствующего денотата. Самым распространенным в летописях адъективом на *-ьск-* данной группы является прилагательное *русьскіи*, которое характеризуется широкими сочетаемостными возможностями: *страна Русская, люди Русские, Русская земля, сынове Русские, власть Русская, Русские вои, Русские полки*. Такие сочетания в отличие от этнонима *Русь* несут дополнительную смысловую и экспрессивную нагрузку. Так, в значении слова *земля* представлены такие компоненты, как 'страна, государство, край', 'народ, жители страны, земли', 'войско страны, земли' (СРЯ т. 5, 376–377): *И погыбнетъ земля Руская и врази наши Половѣци пришедше возмутъ землю Русьскую* (ПВЛ, 262); *И совокупиша землю Русскую всю противу Татаром* (МЛС, 119) и др.

Обширную группу в летописях представляют адъективы на *-ьск-*, мотивированные наименованиями лиц по возрасту, полу, званию, сану, религиозному положению. Такие имена имели обобщенное значение лица, поэтому основное значение образованных от них адъективов – значение категориальной принадлежности. Значительное количество прилагательных соотносятся с производящими основами религиозной семантики, преимущественно греческого происхождения: *иерѣбьскіи, иночьскіи, дьяконьскіи, апостольскіи, пророчьскіи, хрестьяньскіи* и др. В данной группе представлены единичные случаи окачества семантики прилагательного. Семантическая многоплановость производящего имени способствовала развитию качественных оттенков в производном адъективе: например, прилагательное *ангельскіи* наряду со значением 'свойственный ангелу' развивало значение 'святой' (СРЯ т. 1, 38).

В качестве производящих основ для адъективов на *-ьск-* выступали также наименования лиц по социальному положению: *княжьскими, боярьскими, царьскими, королевьскими*. Данные адъективы чаще выражали притяжательное значение в сочетании с существительными с конкретным или личным значением, указывающими на объект обладания: *дворы боярьские* (МЛС, 237); *от боярьских холопов* (МЛС, 328); *села боярская* (МЛС, 87); *земли боарьские* (МЛС, 319); *жены боарьские* (МЛС, 321).

Те же прилагательные на *-ьск-*, которые мотивируются субстантивами с более широким личным значением, например, наименованиями лиц по полу или общим признакам, типа *женьскими, мужьскими, людьскими*, обнаруживают способность к семантическому переосмыслению, выступая как с общим относительным, так и с качественным значениями: *мужскую храбрость* (МЛС, 176 об.); *женьская прелесть* (ПВЛ, 140).

В отсубстантивной деривации суффиксы *-ьск-* и *-ьн-* имели семантическую специализацию, поэтому к редким случаям относится осложнение суффиксом *-ьск-* основ нарицательных неодушевленных существительных. Однако в качестве производящих основ для прилагательных на *-ьск-* могли выступать наименования населенных пунктов. Специфика значения подобных имен заключалась в том, что наряду с чисто пространственным значением они могли обозначать и население, то есть приближаться в этом отношении к именам со значением одушевленности, то есть к топонимам. Соответствующие производные также характеризуют отнесенность не столько к месту, сколько к жителям этого места: *городьскими, земьскими, манастырьскими, мирьскими, улицькими, морьскими, сѣверьскими*. Единичными примерами представлены образования от названий животных типа *коньскими*, а также отадъективные образования типа *мьрзьскими* от *мьрзь*.

4. Заключение

Таким образом, в языке летописных сводов, как и в древнерусском языке вообще, самым продуктивным средством адъективного словообразования был суффикс *-ьн-*. С его помощью образовывались прилагательные от основ существительных практически всех лексико-семантических групп. На семантический и аксиологический статус производных адъективов влияли как парадигматические, так и синтагматические факторы. В определенных субстантивно-адъективных синтагмах прилагательные приобретали не только терминологизированное, но и символическое значение, отражая специфику мировосприятия человека средневековья. Наиболее семантически емкими оказались прилагательные, мотивированные основами отвлеченного значения,

которые могли развивать качественную семантику. В языке летописей также широко представлены адъективы от основ с пространственным и временным значением, которые использовались для конкретизации локальных и темпоральных характеристик предметных понятий, что согласовывалось с документализмом летописного повествования. Отдельная группа производных с суффиксом *-ьн-* характеризовалась вербально-субстантивной двойственностью мотивирующих основ. Многие из них использовались в составе терминологизированных сочетаний, относящихся к военной, юридической, религиозной сферам жизни.

В круг производящих основ имен на *-ьск-* входили топонимы, этнонимы, личные нарицательные существительные, существительные со значением места, способные называть также население этого места. Лексическая и грамматическая семантика прилагательных на *-ьск-* актуализировалась в контексте, в составе субстантивно-адъективных синтагм и зависела как от значения производящего существительного, его смыслового объема, так и от характера объектов, которым приписывались соответствующие признаки. Множество образований на *-ьск-* выступали в религиозных контекстах как стилистически маркированные формы, если их производящие основы имели сакральный смысл. Грамматическая семантика имен на *-ьск-* развивалась в направлении от выражения личной принадлежности к значению категориальной принадлежности, далее к относительному и в редких случаях качественному значению.

Библиография

- Баранов, В. А. (2003), Формирование определительных категорий в истории русского языка. Казань.
- Вендина, Т. И. (1998), Русская языковая картина мира сквозь призму словообразования (макрокосм). Москва.
- Зверковская, Н. П. (1986), Суффиксальное словообразование русских прилагательных XI–XVII вв. Москва.
- Климова, Ю. А. (2008), Русские имена прилагательные: атрибутивная картина мира. В: Известия РГПУ им. А. И. Герцена, 69, 122–127.
- Колесов, В. В. (2005), История русского языка. Санкт-Петербург.
- Колесов, В. В. (2008), Средневековые теории искусства слова, или Метонимичность и метафоричность в средневековом тексте. В: Русский язык: история и современность. Казань, 102–110.
- Курилович, Е. (1962), Деривация лексическая и деривация синтаксическая. В: Очерки по лингвистике. Москва, 57–70.
- Павлова, А. (2015), Лингвокультурология в России: «за» и «против». В: *Przegląd Wschodnioeuropejski*. VI/2, 201–221.
- Потебня, А. А. (1968), Из записок по русской грамматике. Москва. Т. 3.
- Толстая, С. М. (2002), Категория признака в символическом языке культуры. В: Признаковое пространство культуры. Москва, 7–20.

- АКХМЕРОВА, L. R./GILAZETDINOVA, G. Kh. (2015), The Specific Features of Psychological Condition Nomination as the Discourse Index in the Contemporary Russian Language. В: *XLinguae Journal*. 8 (4), 15–23.
- ЕРОФЕЕВА, I. V. (2014), Nominalization in linguocultural paradigm of chronicles. В: *Life Science Journal*. 11 (11), 438–442.
- FATKHUTDINOVA, V. G./MATVEEVA, N. N. (2016), National component in Russian word-formation: linguodidactic aspect. В: *Journal of Language and Literature*. 7 (2), 233–236.
- КІКЛЕWICZ, A. (2015), О коммуникативно-прагматических аспектах многозначности (2). В: *Przegląd Wschodnioeuropejski*. VI/1, 167–179.
- SCHUKLINA, T. Y. (2016), Expressive word formation as linguo-cultural phenomenon. В: *XLinguae Journal*. 9 (3), 44–50.

Источники и сокращения

- МЛС – Московский летописный свод 1479 года. Уваровский список летописи (1949). В: *Полное собрание русских летописей*. Москва/Ленинград. Т. 25.
- НЛ – Новгородская первая летопись старшего извода (1950). В: *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*. Насонов, А. Н. (ред.). Москва/Ленинград, 13–100.
- ПВЛ – Повесть временных лет. Лаврентьевский список летописи (2001). В: *Полное собрание русских летописей*. Москва. Т. 1, 1–286.
- СРЯ – Словарь русского языка XI–XVII вв. (1975–2006). Москва. Вып. 1–27.
- Срезн. – Срезневский, И. И. (1958), *Материалы для Словаря древнерусского языка*. Москва. Т. III.

ИРИНА ГРИГОРЬЕВА

Казахский национальный университет имени Аль Фараби

**ИЗ ОПЫТА ИССЛЕДОВАНИЯ
НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЙ СПЕЦИФИКИ
ЯЗЫКОВОГО СОЗНАНИЯ: АССОЦИАТИВНЫЕ
НОРМЫ СУЩЕСТВИТЕЛЬНОГО *СТЕПЬ*
В КАЗАХСТАНСКОЙ ЯЗЫКОВОЙ СРЕДЕ**

**From the experience of research of the national-cultural specificity
of language consciousness: associative norms of noun ‘steppe’
in the Kazakhstan language environment**

Ключевые слова: свободный ассоциативный эксперимент, ассоциация, слово-стимул, ядерные реакции, периферийные реакции

KEYWORDS: free associative experiment, association, word-stimulus, nuclear reactions, peripheral reactions

АБСТРАКТ: The article is devoted to the study of associative field of the word using the method of experiment. The paper presents a brief review of the definitions of concepts such as: free associative experiment, association, content analysis. The article attempts to analyze the results of the free associative experiment, associative field study of *steppe*. The factual material for illustration of the main provisions was the direct lexical association of the respondents. The experimental data allow us to observe mental stereotypes of society, to reveal its cultural memory, modern values verbalized in associations. The following methods were used in the research: questionnaire survey, descriptive, generalization, systematization, observation, content analysis.

**1. Свободный ассоциативный эксперимент как метод
лингвистического исследования**

Свободный ассоциативный эксперимент (далее: САЭ) – один из методов экспериментальной психологии и психодиагностики. В конце 70-х г. XIX столетия он был впервые проведен английским психологом Ф. Гальтоном. Кроме того, метод САЭ используется как материал лингвистических исследований, целью которых является изучение психологических основ языковой, в частности, лексико-семантической компетенции. При проведении

эксперимента регистрируется первая словная реакция респондента или же совокупность реакций. Полученное в результате эксперимента множество слов-реакций квалифицируется как ассоциативное поле, которое в некоторой степени представляет фрагмент картины мира, культивируемой представителями данного языкового сообщества. В языкознании, в частности, в психолингвистике, методика ассоциативного эксперимента была апробирована и усовершенствована в исследованиях А. Р. Лурия (1959) и О. С. Виноградовой (1974), А. П. Клименко (1974), А. И. Титовой (1975), Н. В. Уфимцевой (2004), Ю. Н. Караулова (1993), А. Киклевича (1986) и др.

Согласно А. А. Залевской (2001, 164), понятие ассоциативного подхода сформировалось в ходе поисков глубинной модели языковой компетенции, которая отчасти может быть реконструирована через анализ компонентов, объединенных по принципу «стимул – реакция». В том же духе В. П. Белянин (2004, 132–134), отмечая преимущества ассоциативного эксперимента, пишет о возможности выяснить с помощью данного метода то, как устроены фрагменты языкового сознания.

Изучение ассоциаций имеет давнюю традицию, прежде всего, в психологии. Аристотель (2004, 144) различал три вида ассоциаций: по смежности, сходству и контрасту. Сам термин *ассоциация* в научный обиход был введен Дж. Локком (1985, 450). В психолингвистике ассоциация определяется как

связь между некими субъектами или явлениями, основанная на нашем личном, субъективном, опыте. Опыт этот может совпадать с опытом той культуры, к которой мы принадлежим, но всегда является также и сугубо личным, укорененным в прошлом опыте отдельного человека (Фрумкина, 2001, 289).

В соответствии с определением Е. И. Горошко (2005, 53 сл.), ассоциативный эксперимент – это «метод, направленный на выявление ассоциаций, сложившихся у индивида в его предшествующем опыте». Различаются три вида ассоциативных экспериментов:

1. свободный ассоциативный эксперимент, в котором испытуемому предлагают ответить словом, первым пришедшим в голову при предъявлении слова-стимула, при этом ему не дается никаких ограничений;
2. направленный ассоциативный эксперимент, в котором экспериментатор некоторым образом ограничивает выбор предполагаемой реакции (например, отвечать только существительными);
3. цепной ассоциативный эксперимент, в котором испытуемому предлагают ответить любым количеством слов-реакций¹.

¹ В исследовании А. Киклевича (Kiklewicz 2001) методика ассоциативного эксперимента используется для изучения синтаксической системы языка, в частности, соотношения между грамматическим и лексическим планами предложения как синтаксической единицы.

В 60–80-е г. прошлого столетия лексические ассоциации исследовались, главным образом, в связи с проблемой структуры лексико-семантической системы языка. Так, А. П. Клименко (1974, 48) писала, что САЭ – один из наиболее эффективных методов, позволяющих изучить семантическую структуру словарного состава языка и вскрыть объективно существующие в психике носителя языка семантические связи слов. Клименко предложила типологию реакций, опираясь на тезис о том, что «лингвистическая классификация отношений между стимулами и реакциями должна иметь семантическую основу». Были выделены следующие классы ассоциаций:

1. фонетические, в которых налицо созвучие между стимулом и реакцией (как единственное основание ассоциации);
2. словообразовательные, основанные на единстве корня стимула и реакции, но не отражающие четких и однообразных для разных слов семантических отношений между стимулами и реакцией (*жёлтый – желтуха*);
3. парадигматические ассоциации, отличающиеся от стимула не более чем по одному семантическому признаку (*стол – стул, высокий – низкий, достать – купить*);
4. синтагматические ассоциации, составляющие вместе со стимулом подчинительное сочетание (*небо – голубое, женщина – красивая, достать – билет, высокий – мужчина*);
5. тематические (*темно – ночь*);
6. цитатные (*белый – пароход, дядя – Стёпа*);
7. грамматические (*стол – стола*).

В последнее время САЭ все больше используется как средство изучения национально-культурной специфики языковой семантики. Об этом, в частности, пишет Ю. Е. Прохоров: «Реагируя на эквивалентные стимулы коррелирующими ассоциациями, носители разных языков связывают с ними разные конкретные представления» (2008, 121).

В казахстанской лингвистике психолингвистическая проблематика рассматривается в трудах Э. Д. Сулейменовой (2009, 218), Б. А. Ахатовой (2006, 116), Н. Ж. Шаймерденовой (2009, 213), Г. Г. Гиздатовой (1997, 61), З. К. Сабитовой (2005), Г. К. Ихсангалиевой (2010) и др. Так, Гиздатовым исследуются отражаемые в языке когнитивные модели как определенные способы организации опыта, а моделирование языка предполагается в нерасторжимой взаимосвязи с моделированием сознания. По мнению ученого, ассоциативная методика в реализации этого задания наиболее пригодна, так как в этом случае удастся экстериоризировать ментальные категории в виде реальных сущностей – словных реакций.

В монографии Ахатовой (2006) рассматриваются особенности казахстанского политического дискурса. Анализ коммуникативных и манипулятивных технологий воздействия на общественное сознание проводится в виде САЭ,

с участием пяти групп респондентов. Ихсангалиева (2010), исследуя психологические механизмы формирования имиджа Казахстана, рассматривает ассоциативное поле слова-стимула *Казахстан* с точки зрения восприятия страны иностранцами.

Хотя методика САЭ подробно описана во многих исследованиях по психолингвистике, открытым остается вопрос об интерпретации полученных данных, что связано с многофакторным характером самого феномена ассоциации: в его основе лежит не только языковая компетенция, но также компетенция культурная, энциклопедические знания и факторы окказионального характера, например, содержание вчерашних новостей в информационной программе телевидения. Трудность состоит в представлении адекватной и в определенных случаях амбивалентной интерпретации экспериментальных данных, попытка которой будет представлена ниже.

2. Экспериментальное исследование ассоциативных норм существительного *степь*

Мы разделяем общепринятое мнение, что САЭ отражает фрагменты языкового сознания, вскрывает объективно существующие в психике носителя языка связи слов, в частности, семантические. Поэтому нами ставится задача использования САЭ с целью выявления ассоциативного поля существительного *степь* как базового репрезентанта соответствующего лексического понятия. При этом, поскольку в эксперименте принимают участие русскоязычные жители Казахстана, мы учитываем этот геокультурный фактор.

Испытуемыми являются граждане Республики Казахстан, представители славянских национальностей, проживающие в Центральном регионе, городе Караганда. Эксперимент проводился в группе служащих в количестве 100 человек. Респондентами выбраны мужчины и женщины в возрасте от 27 до 70 лет, для которых родным языком является русский.

Задание звучит: «На предъявленное вам слово, не задумываясь, ответьте словом, которое первым пришло вам в голову». Полученные реакции составляют ассоциативное поле существительного *степь*. При обработке полученных данных эксперимента мы использовали методику контент-анализа. Как пишет В. Е. Семенов, процедура контент-анализа

предусматривает подсчет частоты (и объема) упоминаний тех или иных смысловых единиц исследуемого текста. Полученные таким образом количественные характеристики текста дают возможность сделать выводы о качественном, в том числе латентном, неявном содержании документа. В связи с этим метод контент-анализа нередко обозначается как качественно-количественный анализ документов (Семенов 1983, 5–36).

Согласно А. Н. Баранову, сущность контент-анализа состоит в том, чтобы по количественным характеристикам лексических единиц и их сочетаний подтвердить гипотезу относительно их плана содержания и «как следствие, сделать выводы об особенностях мышления и сознания автора текста – его намерениях, установках, желаниях, ценностных ориентациях и т.д.» (Баранов 2001, 247).

Все ассоциации, в зависимости от частоты их появления в списке, были разделены на две сферы: ядерную и периферийную. Кроме того, ассоциации были отнесены к разным лексико-семантическим группам, в зависимости от типа их лексического значения.

К ядерной зоне ассоциативного поля нами отнесены группы лексических реакций, на которые приходится не менее 7% их доли в общем списке. Ниже представлены все лексико-семантические группы ядерной зоны и их состав с указанием частоты встречаемости в списке реакций.

Флора (16,4%): трава – 3,2%, ковыль, ковыльняная – 2,6%, перекаати-поле – 2,2%, цветы – 1,7%, цветущая – 1,6%, полынь – 0,6%, маки – 0,6%, колючки – 0,6%, подснежники – 0,3%, тюльпаны – 0,3%, васильки – 0,3%, шампиньоны – 0,3%, караганик – 0,3%, ивняк – 0,3%, деревья – 0,3%, одинокие деревья – 0,3%, разнотравье – 0,6%, многотравье – 0,3%.

Фауна (14,6%): кони/лошади – 6,4%; табун/стадо лошадей – 3,3%; коровы – 0,3%, сайгаки – 0,3%, птицы – 0,3%, беркут – 0,3%, орел – 0,3%, суслики – 0,3%, тушканчики – 0,2%, ящерицы – 0,2%, хомяк – 0,3%, мышь – 0,3%, барсуки – 0,3%, кузнечик – 0,6%, пчелы – 0,3%, тарантул – 0,3%; волк – 0,3%, заяц – 0,3%.

Территория (11,2%): простор/просторный – 4,4%, бескрайняя – 2%, большая – 0,6%; раздолье/раздольная – 1,4%, широкая – 1,6%, даль – 0,9%, бесконечность – 0,3%.

Население, быт, культура (10,9%): юрта – 4,6%, акын – 2,6%, люди – 1,3%, казахи – 1,2%, кочевники – 0,3%, гостеприимство – 0,3%, дом – 0,3%, аул – 0,3%.

Родина (9,2%): Родина – 4,3%, Казахстан – 3,6%, родной – 1,3%.

Природные явления (7,2%): ветер – 3,3%; солнце – 1,6%, небо – 1,7%, закат – 0,3%, восход – 0,3%.

Природный ландшафт (7,1%): пастбища – 3,4%, природа – 1,7%, реки – 0,8%, сопки – 0,6%, горы – 0,3%, джайляу – 0,3%.

В материале выделено восемь тематических групп, которые были отнесены к периферийной зоне ассоциативного поля. Ниже они представлены в том же формате, как и группы ядерной зоны.

Погодные условия (4,5%): зной – 0,3%, знойная – 0,6%, засуха – 0,9%, сухая – 0,9%, солнцепек – 0,3%, солнечная – 0,3%, жара – 0,3%, тепло – 0,3%, свежесть – 0,6%.

Внешний вид (3,7%): *желтая* – 1,4%, *зелень, зеленый* – 1,2%, *золотистая* – 0,3%, *золото* – 0,3%, *красивая* – 0,3%, *красота* – 0,2%.

Сельскохозяйственная деятельность (3,6%): *земля* – 0,6%, *плодородие* – 0,6%, *сено* – 0,6%, *растительная почва* – 0,3%, *стог сена* – 0,3%, *сенокос* – 0,3%, *хлеб* – 0,3%, *урожай* – 0,3%, *арык* – 0,3%.

Коммуникации (2,8%): *дорога* – 1,9%, *железная дорога* – 0,6%, *линии электропередач* – 0,3%.

Отдых (2,6%): *спокойствие* – 0,8%, *отдых* – 0,6%, *дача* – 0,6%, *турпоход* – 0,3%, *умиротворение* – 0,3%.

Запах (2,3%): *запахи* – 0,9%, *запахи трав* – 0,8%, *ароматная* – 0,3%, *запашистая* – 0,3%.

Природные катаклизмы (2,1%): *пожары* – 1,8%, *черная гарь* – 0,3%.

Звук (1,8%): *звенящая* – 1,7%, *кузнечики или кто там стрекочет* – 0,1%.

В семантической группе «Территория» в первую очередь эксплицированы существительное *простор* и прилагательное *просторный*, отображающие представления респондентов об огромных территориях казахстанских степей.

Особый интерес представляют лексические реакции, составляющие семантическую группу «Население, быт, культура». В толковых словарях современного русского языка слово «степь» имеет следующие значения:

1. Обширное, безлесное, ровное, покрытое травянистой растительностью пространство в полосе сухого климата; 2. устар. Пустыня (Евгеньева 1999, 420).

1. Безлесное, бедное влагой и обычно ровное пространство с травянистой растительностью в зоне сухого климата (Ожегов/Шведова 2006, 766).

1. Обширное безлесное ровное пространство в зоне сухого климата, покрытое травянистой растительностью; 2. устар. Пустыня (Ефремова 2006, 958).

1. Безлесное и обычно безводное пространство в зоне сухого климата с ровной поверхностью, покрытое травянистой растительностью; 2. Вообще безлесное пространство, пустыня (Ушаков 2013, 654).

Существование в ассоциативном поле этой группы указывает на то, что *степь* – это не столько равнина, поросшая травянистой растительностью, как можно прочесть в толковых словарях, сколько место обитания людей, культивирующих характерный для их сообщества образ жизни. Поэтому *степь* ассоциируется с типичными казахскими постройками (*юрта*), типичными антропонимами (*акын, казахи, кочевники*), типичными поселениями (*аул*).

Профиль ассоциативного поля существительного *степь* можно отчасти объяснить историческими и этно-демографическими условиями проживания представителей славянских национальностей в Казахстане. Массовые переселения в Казахстан производились согласно царской политике, начиная с 60-х г. XIX в. В начале XX в. проводится Столыпинская аграрная реформа, которая способствует массовым переселениям в Казахстан. Сталинские

репрессии 30-х г. прошлого века и массовые депортации народов в 30–40-е г., а также связанная с освоением целинных и залежных земель волна переселений в 50-е г. – всё это способствовало формированию специфической социально-демографической ситуации в Казахстане, особого типа толерантности, без которой функционирование многонационального сообщества было бы невозможно. Поэтому в ассоциативном поле закономерно представлена семантическая группа «Родина», которую респонденты связывают с территорией проживания, по крайней мере, части казахстанцев.

Обобщая приведенные данные, можно попытаться дать качественную характеристику полученному в результате эксперимента ассоциативному полю. Концепту *степь* соответствует следующее обобщенное содержание: это – занимающее большую территорию пространство с травянистой растительностью и животным миром, в котором первостепенную роль играют лошади. *Степь* – это природная зона, для которой характерны, преимущественно, неблагоприятные для людей климатические условия (зной, засуха, пожары). Благодаря растительности степь ассоциируется с золотым или зеленым цветом. *Степь* используется для ведения сельского хозяйства, по ней проходят дороги. *Степь* связана с казахской кочевой культурой и бытом, с понятием родины. *Степь* – это место, где жизнь течет размеренно и неспешно, где человек отдыхает. *Степь* воспринимается, главным образом, зрением, но также обонянием и слухом (выражение *звенящая степь* имеет в русской языковой практике довольно устойчивый характер).

На уровне отдельных тематических групп также наблюдается деление на более и менее частые реакции. Так, в группе «Фауна» доминируют реакции *кони, лошади, табун/стадо лошадей*, что отражает значимость этого животного для бытовой (важно: кочевой) культуры жителей Казахстана не только в прошлом, но и в настоящем (конина активно употребляется в пищу, что не характерно, например, для народов Восточной или Центральной Европы).

Степь не отличается богатством природных явлений, поэтому тематические группы «Природные явления» и «Природный ландшафт» содержат небольшое число лексических реакций с низкой частотой употребления. Восприятие *степи* как природной зоны в большей степени осуществляется на фоне целостной панорамы, например, с учетом таких природных объектов, как *небо и солнце*.

Семантические группы, связанные с периферийными лексическими реакциями, несут информацию, отражающую специфику ментального образа данного фрагмента действительности. С точки зрения культурной специфики такие в какой-то степени оказываются важнее, чем реакции из ядерной зоны. Так, среднестатистический образованный житель Восточной или Центральной Европы имеет представление о степи, в частности, о том, что там имеются пастбища, на которых пасутся табуны лошадей; там, на широком просторе,

веет сильный ветер, а люди, кочевники, среди которых встречаются акыны, живут в юртах. Эта часть ассоциативного поля не представляет собой ценности с точки зрения специфически казахстанского отражения степи. Зато в периферийной зоне есть такие реакции, за которыми скрывается аутентичный взгляд на вещи, их непосредственное восприятие если не участника событий, то, по крайней мере, заинтересованного субъекта, который получает более регулярную и специфицированную информацию о фрагменте действительности. Так, для европейца экзотическими покажутся такие характеристики степи, как *зеленая, звенящая, ароматная*, которые основываются на эмпирическом, а не энциклопедическом знании. Подобным же образом экзотизмами мы признаем реакции: *свежесть, красота, запах трав*. Для сравнения можно привести сведения из базы данных ассоциативного тезауруса «Русского ассоциативного словаря» Ю. Н. Караулова. В пределах таких же заданных параметров наблюдается следующее распределение лексических реакций в соответствии с их частотой: *широкая* – 40.00, *большая* – 20.00, *да степь кругом* – 20.00, *скучная* – 20.00 (Русский ассоциативный словарь (интернет-сервис) 2017). Как видим, самые частые лексические реакции связаны, прежде всего, с типовыми представлениями респондентов о территории степи.

3. Выводы

Из проведенных наблюдений следуют некоторые предварительные выводы. Во-первых, ассоциативный концепт *степи* имеет сложное содержание, в котором сочетаются физические и антропологические параметры. При этом следует подчеркнуть, что наиболее значимые (в частотном плане) ассоциативные характеристики *степи* имеют материальный характер, т.е. касаются природы и места обитания. Человеческий фактор в создании образа *степи* также присутствует, но, судя по частоте соответствующих репрезентантов, не играет решающей роли.

Во-вторых, культурно специфические лексические реакции занимают периферийную зону, что дает основание для утверждения о том, что САЭ выявляет фрагмент лексико-семантической компетенции русскоязычных жителей Казахстана, который имеет, преимущественно, универсальный, стандартизированный характер. Культурно специфическими являются немногочисленные реакции, отражающие аутентичный опыт восприятия фрагмента действительности, которым является степь, или же фокусирование внимания на его перцептивные характеристики в силу нахождения реципиентов в специфическом информационном поле Казахстана.

Библиография

- АРИСТОТЕЛЬ (2004), Протрептик. О чувственном восприятии. О памяти. Санкт-Петербург.
- АХАТОВА, Б. А. (2006), Политический дискурс и языковое сознание. Алматы.
- БАРАНОВ, А. Н. (2001), Введение в прикладную лингвистику. Москва.
- БЕЛЯНИН, В. П. (2004), Психолингвистика. Москва.
- ГИЗДАТОВ, Г. Г. (1997), Когнитивные модели в речевой деятельности. Алматы.
- ГОРОШКО, Е. И. (2005), Проблема проведения свободного ассоциативного эксперимента. В: Известия Волгоградского государственного педагогического университета.
- ЕВГЕНЬЕВА, А. П. (1999), Словарь русского языка: В 4-х т. Т. 3. Москва.
- ЕФРЕМОВА, Т. Ф. (2006), Современный толковый словарь русского языка: В 3-х т. Т. 3. Москва.
- ЗАЛЕВСКАЯ, А. А. (2000), Введение в психолингвистику. Москва.
- ИХСАНГАЛИЕВА, А. Г. (2010), Когнитивные и психолингвистические механизмы формирования имиджа Казахстана. Алматы [диссертация].
- КАРАУЛОВ, Ю. Н. (1993), Ассоциативная грамматика русского языка. Москва.
- КИКЛЕВИЧ, А. (1986), Ассоциация, сочинение, паратакис. В: Веснік Беларускага ўніверсітэта. 4/1, 49–53.
- КЛИМЕНКО, А. П. (1974), Лексическая системность и ее психолингвистическое изучение. Минск.
- ЛОКК, Дж./НАРСКИЙ, И. С. (ред.) (1985), Сочинения: В 3-х т. Т. 1. Москва.
- ЛУРИЯ, А. Р./ВИНОГРАДОВА, О. С. (1974), Объективное исследование динамики семантических систем. В: Семантическая структура слова. Москва.
- ОЖЕГОВ, С. И./ШВЕДОВА, Н. Ю. (2006), Толковый словарь русского языка. Москва.
- ПРОХОРОВ, Ю. Е. (2008), Национальные социокультурные стереотипы речевого общения и их роль в обучении русскому языку иностранцев. Москва.
- Русский ассоциативный тезаурус (интернет-сервис). В: <www.thesaurus.ru/dict/dict.php> [доступ 10.05.2017].
- САБИТОВА, З. К. (2005), Лингвокультурология. Москва.
- СЕМЕНОВ, В. Е. (1983), Метод изучения документов в социо-психологических исследованиях. Ленинград.
- СУЛЕЙМЕНОВА, Э. Д. (2009), Этнолингвистическая ситуация в Казахстане: настоящее и будущее. Алматы/Астана.
- ТИТОВА, А. И. (1975), Устойчивые ассоциации лексем в некоторых славянских языках. Минск [диссертация].
- УФИМЦЕВА, Н. В. и др. (ред.) (2004), Славянский ассоциативный словарь: русский, белорусский, болгарский, украинский. Москва.
- УШАКОВ, Д. Н. (2013), Толковый словарь современного русского языка. Москва.
- ФРУМКИНА, Р. М. (2001), Психолингвистика. Москва.
- ШАЙМЕРДЕНОВА, Н. Ж./КАРАБУЛАТОВА, И. С./НИЯЗОВА, Г. М. и др. (2009), Этнолингвистика Евразийского континента: теория и практика. Москва.
- KIKLEWICZ, A. (2001), Syntaktische Assoziationsnormen im Russischen. В: Zeitschrift für Slawistik. 46/2, 185–203.
- LURIA, A. R. (1959), The role of speech in the regulation of Normal and abnormal behavior. Oxford.

АЙНАКУЛЬ ТУМАНОВА

Казахский национальный университет имени Аль-Фараби

ВСТАВНЫЕ КОНСТРУКЦИИ КАК СРЕДСТВО ВЫРАЖЕНИЯ ЭТНОКУЛЬТУРНОЙ ИНФОРМАЦИИ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ ПИСАТЕЛЯ-БИЛИНГВА

Plug-in constructions as means of expressing ethno-cultural information in artistic texts of a bilingual writer

Ключевые слова: вставные конструкции, этнокультурная информация, писатель-билингв, русскоязычный писатель, художественный текст

KEYWORDS: plug-in constructions, ethno-cultural information, bilingual writer, Russian-speaking writer, artistic text

ABSTRACT. The article investigates the means of expression of ethno-cultural information in artistic text, in particular plug-in constructions. It provides a brief overview of scientific sources on this issue. The purpose of the article is to observe how plug-in constructions express additional, explanatory information to the information presented in the artistic text. As a result of analysis of the actual material, the work presents an attempt of generalization and systematization of various types of plug-in constructions and their subspecies. The inserts explain / supplement / specify the contents of a historical event / person; represent important information in the sentence structure/ complex syntactic integer; reflect the inner state of the narrator / character; exhibit the individual-author's style. To illustrate each type of insertion are given examples from the works of the Russian-speaking writer from Kazakhstan – A. Alimzhanov.

1. Вводные замечания

Вставными называются слова, словосочетания, предложения (простое, простое осложненное, сложное предложение, части его и др.) и даже сложное синтаксическое целое, которые вносят в основное предложение дополнительные сведения, попутные замечания, уточнения, пояснения, поправки и др. Согласно определению,

вставные конструкции – это (вставочные) слова, словосочетания и предложения, содержащие различного рода добавочные замечания, попутные указания, уточнения, поправки, разъясняющие предложение в целом или отдельное слово

в нем, иногда резко выпадающие из синтаксической структуры целого. В отличие от вводных конструкций, вставные конструкции не выражают модальных значений, не содержат указания на источник сообщения, на связь с другими сообщениями и т. д., не могут стоять в начале основного предложения (Розенталь/Теленкова 1976, 106).

В известном учебнике для вузов Н. С. Валгиной (2003, 251) сообщается, что вставные конструкции «комментируют содержание предложения или отдельных его членов». Будучи элементами вне грамматической структуры предложения, такие единицы, однако, нарушают его интонационное единство (см. также: Аникин 1967, 259 ссл.; 1975, 19 ссл.; Гвоздев 1973, 409 ссл.). Данные конструкции представляют информацию, которая возникает в момент высказывания, т.е. спонтанно. Это их свойство особенно характерно для устной, неподготовленной речи.

Дифференциация вводных и вставных конструкций до сих пор является спорной проблемой языкознания. Общим у них является комплементарный (с информационно-семантической точки зрения) статус. Различие же, в частности, состоит в том, что основная функция вводных единиц заключается в передаче различных значений субъективной модальности¹, тогда как вставные конструкции передают практически неограниченное множество семантической информации (в том числе и модальной).

В последние десятилетия XX и в начале XXI в. появился ряд работ (таких авторов, как Т. Г. Винокур, В. А. Шаймиев, Е. Н. Артеменко, С. А. Гостеева, Л. П. Григорьева, Г. Г. Инфантова, Г. А. Золотова, Л. К. Дмитриева, М. В. Ляпон, А. А. Мельникова, И. А. Старовойтова, О. В. Меркушева, А. П. Загоруйко и др.), освещающих данную проблему с разных позиций. Структура предложения рассматривается как результат взаимодействия семантического, конструктивного (формально-грамматического) и коммуникативного аспектов; с их учетом уточняется лингвистическая характеристика парентезы. Так, вставные конструкции в художественном тексте анализируются со стороны их синтаксической структуры, в отношении к актуальному членению предложений, определяются особенности графического оформления вставных конструкций, выявляется их текстообразующая роль, рассматриваются их функции, исследуются вносимые ими в высказывание смысловые оттенки.

¹ Кроме того, они выражают значения, смежные с модальными: источник информации, эмоциональную оценку, последовательность фактов и т.п.

2. Цель и объект исследования

Предметом данной статьи является исследование вставных конструкций (или вставок) в структуре художественного произведения. Мы рассматриваем такие их типы, как вставка-слово, вставка-предложение, вставка-сноска и вставка-ссылка. Ставится задача показать, как с помощью вставных конструкций (далее – ВК) передается этнокультурная информация в художественном тексте, автор которого – русскоязычный писатель, казах по национальности. Объектом исследования послужили художественные произведения Ануарбека Алимжанова: *Возвращение учителя* (1983), *Стрела Махамбета* (1983), *Гонец* (1983), *Сувенир из Отрара* (1979), *Караван идет к солнцу* (1979) и *Дорога людей* (1987). Обращение к материалу художественных произведений, как мы считаем, дает возможность изучить структурно-семантические особенности отдельных типов ВК, выполняющих одновременно информативную и художественно-изобразительную функцию, выявить закономерности функционирования ВК в идиолекте писателя.

Введение в художественный текст, особенно в текст, заключающий много исторической и культурно-этнографической информации, ссылок, справок, комментариев, необходимо для отражения специфичной картины мира и одновременно для создания индивидуального художественного стиля. В таких случаях перед создателем исторического романа стоит трудная задача: не перейти на стиль исторической хроники, т.е. сохранить определенную умеренность в количестве культурно специфической информации. Писатель должен пользоваться ВК так, чтобы употребляемые им архаизмы, топонимы, исторические сведения и другие этнокультурные маркеры не создавали помех в восприятии главного сюжетного содержания.

3. Исследование и результаты

Исследование вставок, представленных в художественных произведениях Алимжанова, показало, что данные языковые средства используются писателем весьма широко. Рассмотрим ВК с точки зрения их структуры и содержания. В структурном аспекте используемые писателем вставки можно подразделить на две группы: 1) относящиеся ко всему содержанию предложения и 2) относящиеся к определенному компоненту основного предложения. Рассмотрим их отдельно.

Анализ показал, что вставки, относящиеся ко всему содержанию предложения, представлены в речи повествователя словом или сочетанием слов (однородные члены предложения), простым предложением, а также

придаточной частью сложного предложения. Выявлено, что они используются, главным образом, для уточнения содержания основного предложения. В них встречаются указания на родовые/родственные отношения и возраст – понятия и ценности, которые особенно характерны для менталитета казахов. В качестве примера приведем следующие предложения:

Мысли перескакивали с одного на другое. Он вспоминал, что все его соплеменники – кипчаки и коныратовцы – часто называли себя не по имени, а просто кассаками (*Возвращение учителя*, 43).

Освобожденные из плена джигиты, старики, женщины, дети – родственники сарбазов Исатая и Махамбета – быстро собрали и оседлали оставленных карателями коней (*Стрела Махамбета*, 213).

В приведенных примерах вставки (*кипчаки и коныратовцы, родственники сарбазов Исатая и Махамбета*) поясняют то, что сказано в основном предложении. ВК находятся в интерпозиции, выделяются знаком тире с двух сторон.

Вставка в виде цепочки однородных словосочетаний, присоединяемых друг к другу сочинительным союзом *и*, передает внутреннее состояние (волнение, радость, печаль) персонажа романа Алимжанова *Стрела Махамбета* – молодого композитора-музыканта Курмангазы:

Все прошедшее за день – и печаль по погибшим, и радость первой победы, и раздумья над словами покойного Алдияра – все пережитое за день рождало новую песню Курмангазы (*Стрела Махамбета*, 161).

Этноспецифические ВК, использованные в художественном тексте Алимжанова, представлены в форме простых предложений или однородных придаточных частей, например:

Для переправы своей конницы Кир приказал рубить леса – непролазные чащи росли по берегам Сырдарьи в те далекие времена – строить понтонные мосты... (*Дорога людей*, 350).

Шел пятый месяц войны, когда от сарбаза к сарбазу, от сотни ополченцев к другой сотне пошла весть о храбрости и прямом батыре Жанатае, который в присутствии седых визирей и алчных султанов всенародно обозвал хана Болата плаксивой бабой и трусливым кабаном, недостойным считаться сыном великого Тауке-хана, и потребовал, чтобы он – если считает себя владыкой Великого жуза, если хочет сохранить титул старшего хана всех трех жузов, – призвал народ к единству перед лицом врага (*Гонец*, 12–13).

ВК, относящиеся к определенному компоненту основного предложения, представлены словом или словосочетанием, целым предложением или сложным синтаксическим целым в виде сносок.

В семантическом отношении ВК можно отнести к трем разрядам: 1) вставки, выполняющие качественную характеристику отдельного компонента предложения; 2) вставки, поясняющие имена собственные – имена лиц, литературных образов, топонимов; 3) вставки, поясняющие имена нарицательные – национальную одежду, обычаи и обряды, музыкальные инструменты и домашнюю утварь, военную лексику и др.²

Интерес представляет тот факт, что наиболее многочисленную группу ВК в исследованном материале составили конструкции, выражающие характеристику персонажей при помощи сравнений их с героями древнего эпоса и современности. В ходе анализа фактического материала нами выделены вставки-сноски, содержащие информацию о личностях из исторического прошлого, а также о вымышленных художественных образах, прежде всего относящихся к казахской истории, но не только. Из ссылок современный читатель узнает о таких личностях, как Сырым Датов, Махамбет Утемисов, «Рыжий Петрусь», Зелели, Таукель и др. Вот один из примеров такого представления культурно значимой информации. Однажды, проезжая со своими джигитами по многолюдному базару Хивы, Махамбет (Утемисов – казахский поэт, один из предводителей повстанческого движения) сталкивается с пленными-казахами и решает освободить их. Пожилой пленник напоминает Махамбету о долге перед соотечественниками, о том, что не к лицу поэту отсиживаться в чужом городе, в городе, где был убит «святой Сырым». Современному «рядовому» читателю имя *Сырым*, скорее всего, ни о чем не говорит. Поэтому появляется авторская вставка, благодаря которой мы узнаем о вожде казахских повстанцев – *Сырыме Датове*:

– Спасители..., – пленник закричал зубами. – Поэт казахский, в стихах беркут, а на деле ворон. В Хиве нашел приют, в Хиве, убившей святого С ы р ы м а* [...] [сноска] *Сырым Датов (Дат улы) – вождь казахских повстанцев Младшего жуза. Был убит в 1801 году (*Стрела Махамбета*, 24).

В следующем фрагменте представлено обращение мудрого визиря к хану Аллакулу, которому только что на приеме Махамбет оскорбительно отказал быть ему придворным поэтом.

Мудрый визирь вновь склонился к хану:

– Если в степи появится новый Т е н т е к - т ю р е*, то вашей мудростью можно направить его силу против Жангир-хана. Пусть волки загрызут друг друга – больше овец достанется льву.

² Подробное описание вставных конструкций указанных тематических полей представлено в монографии: Туманова 2010.

[сноска] *Тентек-тюре – руководитель казахских повстанцев южных районов Среднего жуза, вставший во главе 12 тысяч сарбазов. Тентек-тюре в 1831 году разгромил войско кокандского хана (*Стрела Махамбета*, 15).

Здесь в речи визирия без всяких уточнений использовано имя *Тентек-тюре*, это показывает, что участникам данной речевой ситуации известно хорошо о ком говорится. Для нас же, современных читателей, пояснение о нем уместно подано автором в сноске.

Часто имена батыров из легенд употребляются в качестве сравнений по силе, ловкости, мужеству, уму для конкретного персонажа. Так, в речи Суюн-кара использовано имя героя казахского эпоса – *Ер-Таргына* для того, чтобы привести яркий пример подражания для батыров, поднять в них боевой дух:

– Ер - Т а р г ы н * дважды оскорблен и унижен, изгнан ханом из родной земли. Он скитался по Крыму, но возвращался домой и вел полки в бой, когда народу угрожала опасность [...]

[сноска] *Ер-Таргын – герой казахского эпоса (*Стрела Махамбета*, 34).

В художественном тексте писателя-билингва выделены ВК, которые не только сопровождают и поясняют основное предложение (т.е. имеют справочно-энциклопедический характер), но и вносят дополнительную информацию иного плана – современный взгляд писателя на исторические события прошлого казахского народа, их оценку с позиций современности.

Наблюдения позволили нам выделить следующие разновидности данного типа ВК: 1) вставки, вносящие в содержание предложения информацию с точки зрения современного автора; 2) вставки, передающие внутреннее состояние повествователя/персонажа; 3) вставки, вносящие в авторскую речь элементы выразительности.

ВК первого типа представляют собой а в т о р с к и е з а м е ч а н и я. Кроме вставок, несущих большую дополнительную и поясняющую информацию к основному повествованию, в функции ВК может выступать предложение, в структурном и семантическом отношении самостоятельное, внутри основного предложения. Так, в приведенном ниже примере вставка в речи батыра Санырака (Толе, Казыбек и Айтеке – три верховных бия трех жузов), на первый взгляд, может показаться излишней, ведь разговор идет в кругу людей одной национальности – казахов. Каждому из них хорошо известно, кто такие Толе, Казыбек и Айтеке. Как нам кажется, данная ВК служит актуализации идеи – необходимости воссоединения казахского народа:

– Я слышал, что на Каратау собрались лучшие кузнецы казахов из всех жузов и вместе куют алдаспаны и мултыки. [...] Я слышал, что все три великих стар-

ца – Толе, Казыбек и Айтеке – три верховных бия трех жузов – собрались в одном ауле на берегу Сырдарьи (Гонец, 218).

Дополнительно-поясняющий характер имеют вставки в следующих примерах:

И только святой старец, живущий в шалаше из хвороста у обочины дороги в деревне Сикри, что ютится у подножия Каменной горы, сказал в прошлом году, что в последнее новолуние перед наурузом одна из шахинь (у Акбара было две жены – принцессы из Амбара и Марвара) родит ему сына (*Сувенир из Отрара*, 161).

В походной кузнице готовились пики, заклиали лезвия сабель, кузнецы научились делать собственные самострелы – мултыки (порох доставали из обозов джунгар) (Гонец, 103).

ВК второй разновидности, выражающие внутреннее состояние повествователя, близкого самому автору, представлены в контексте произведений разными способами: простыми повествовательными предложениями, прямой речью, вопросительными или восклицательными предложениями, предложениями-возгласами и др. ВК, включенные в структуру основного предложения в виде простых повествовательных предложений, напоминают авторские ремарки, которые выделяются знаком тире и тем самым требуют большей паузы (чем это возможно при знаке «скобки»). Это, на наш взгляд, требует более пристального внимания читателя к содержанию предложения. Например:

Абу Наср взгляделся в лицо старого шаха, который – это он слышал от друзей, от бродячих певцов – еще издавна любил поэта Абу Абдуллаха (*Возвращение учителя*, 87).

«Дорога людей», «Царская дорога», «Путь народов», «Великий шелковый путь»... Сколько же названий было у этих старых, ныне забытых и временем, и людьми верблюдами троп, словно кровеносными сосудами еще в далекой древности соединивших меж собой города и страны. Истоки, самый первичный корень этих сосудов – в этом Аскар был уверен – лежат где-то вблизи Адамова дерева (*Дорога людей*, 345).

От раба-евнуха, бывшего слуги лекаря, Абу Наср узнал, что Абу Бакр казнен. Старый раб, видимо, все чаще сохранявший любовь к своему господину, предупредил, что не следует говорить кому-либо о своем знакомстве, а тем более – упаси аллах! – о своем уважении к Абу Бакру: это может навлечь беду (*Возвращение учителя*, 120).

– О, куда й-а у³, каким он стал! – послышалось сзади (*Караван идет к солнцу*, 60).

Ночью, когда он сидел, закрыв последнюю страницу своей книги, молча уставившись перед собой, когда догорел светильник, когда на полу в беспорядке

³ В сноске отмечается: О, куда-ау – о, боже!

лежали книги и свитки, принесенные друзьями, еще до его отъезда в Отрар, когда вокруг стояла тишина и приятная усталость охватила тело и не хотелось говорить и лишь тайное волнение – как друзья примут его новый труд? – наполняло сердце, дверь распахнулась, и в комнату вбежал перепуганный слуга (*Возвращение учителя*, 189).

Вклинивая в речь повествователя предложения-возгласы (*О создатель! Упаси аллах! Как друзья примут его новый труд?* и др.), автор создает как бы альтернативный план наррации – представление «внутреннего мира» персонажа как своеобразный «внутренний» фон описываемых событий. Кроме того, следует заметить, что, например, некоторые возгласы культурно специфичны, тем самым с помощью ВК в текст произведения вносится восточный колорит.

ВК третьей разновидности – самая многочисленная в рассматриваемом художественном тексте. Вставки этого типа имеют конкретизирующий, феноменологический характер, что способствует созданию особой тональности непосредственности, т.е. чувственно-непосредственного восприятия мира, в котором присутствует метафора, а также аксиологическая интерпретация фактов, например:

На краю зеленых долин Жидели, ближе к Жаику, рассыпались пески Нарына – немые свидетели истории западных казахов [...] (*Стрела Махамбета*, 111);

Настороженный зной навалился на землю, солнце, как палящее око разъяренного аллаха, смотрит из глубины неба. И нет такой силы, которая заставила бы его смягчить свой гнев, вселить спокойствие в этот земной мир – мир трав, мир животных и птиц, мир человека. Ни тучи на небе, ни ветерка над землей (*Гонец*, 5).

ВК, содержащие этноспецифическую семантическую информацию, относятся к категории *казакизмов* (подробнее об этой категории см.: Копыленко / Саина 1982; Аубакирова 2004; Ахметжанова 2005). Прежде всего такого рода вставки выполняют познавательную функцию, но дополнительно указывают на двуязычный (т.е. «колоритный» с точки зрения русского, одноязычного читателя) идиолект персонажа, способствуют возникновению эффекта фасцинации (или пресловутого «остранения»).

К числу слов-реалий и вкраплений относятся не только собственно казахизмы типа *тостаган* ('деревянная чаша для кумыса'), но и, шире, тюркизмы, известные носителям русского языка независимо от контактов с казахами: *батыр*, *джигит*, *мазар*, *казан*, *аллах* и др. Встречаются также арабизмы и иранизмы, проникшие через тюркские языки. Так, в следующих ниже фрагментах указание на эквиваленты слов в русском языке, соответствующие словам-вкраплениям, содержится во вставках-сносках:

В самом начале науруза*, когда люди радуются первому теплу первым цветам. [...] В эту пору все жеребцы – двухлетки и трехлетки – не только не оправились еще от последствий страшного джута, но были слабы и от того, что их недавно выхолостили. Кони не могли стойко держаться под седлом, не были готовы к битве – и вот в это самое время полчища джунгар неожиданно ворвались на казахскую землю; В аулах Маная о нем слышали в первые дни мамыра* и сейчас, в поисках защиты направлялись в чужие края, люди Маная с надеждой вслушивались в каждое слово, когда кто-либо говорил об удачливом батыре из Среднего жуза или о Малайсары

[сноска] *науруз – март

[сноска] *мамыр – май (Гонец, 11).

4. Выводы

Проведенное исследование позволяет нам сделать следующие выводы. ВК в художественном тексте выполняют несколько функций: поясняющую, комментирующую, справочно-энциклопедическую. Поскольку выражаемая таким образом информация обычно касается исторических событий или специфических казахских реалий, ВК способствуют созданию особого культурного профиля текста, который актуализирует в сознании читателей соответствующие (национально маркированные) коннотации.

Косвенно ВК характеризуют повествователя или персонажа как субъекта речи, т.е. функционируют как средство презентации (портретирования – в терминологии современной когнитивистики) героев. В презентации речевого субъекта используются характеристики, касающиеся его знаний, эрудиции, убеждений, а также мыслей и эмоциональных состояний. Кроме того, способ употребления ВК, а также их характер (с точки зрения структуры и содержания) указывает на стиль повествования, который отчасти является общим для исторической художественной литературы, отчасти же специфичен для каждого автора. В этом смысле Ануарбек Алимжанов является хорошим примером.

Библиография

- Аникин, А. И. (1967), Функции вставных конструкций в современном русском языке. В: Ученые записки МГПИ им. В. И. Ленина. 259, 130–136.
- Аникин, А. И. (1975), Соотношение вводных и вставных конструкций в современном русском языке. В: Максимов, Л. Ю. (ред.), Русский язык. Москва, 19–33.
- Аубакирова, Г. Т. (2004), Этнокультурная специфика казахских топонимов и антропонимов. В: Известия НАН РК. Серия филологическая. 3, 32–38.
- АХМЕТЖАНОВА, З. К. (2005), Сопоставительное языкознание: казахский и русский языки. Алматы.
- Валгина, Н. С. (2003), Современный русский язык. Синтаксис. Москва.

- Гвоздев, А. Н. (1973), Современный русский литературный язык. Ч. 2. Москва.
- Григорьева, Л. П. (1955), Вставочные конструкции в романе Л. Н. Толстого «Война и мир». В: Махмудов, Х. Х. (ред.), Вопросы изучения русского языка. Алма-Ата, 275–300.
- Загоруйко, А. П. (2002), Субъективация речевого образа персонажа средствами синтаксиса осложненного предложения. В: Наука и образование. 1, 125–128.
- Копыленко, М. М./Ахметжанова, З. К. и др. (1990), Казахское слово в русском художественном тексте. Алма-Ата.
- Копыленко, М. М./Саина, С. Т. (1982), Функционирование русского языка в различных слоях казахского населения. Алма-Ата.
- Мельникова, А. А. (2006), Синтаксис языка и национальная специфика способа деятельности. В: Известия РГПУ им. А. И. Герцена. 7, 33–43.
- Розенталь, Д. Э./Теленкова, М. А. (1976), Словарь-справочник лингвистических терминов. Москва.
- Туманова, А. Б. (2010), Контаминированная языковая картина мира писателя-билингва. Алматы.

KULTURA, LITERATURA

MICHEL COSTANTINI
Université Paris 8 Vincennes – Saint-Denis

**SUR LA NATURE ET L'ARTEFACT
(NEUF FRAGMENTS TISSES).
HOMMAGE A FRANCISCO INFANTE**

**On the nature and artifact (nine woven fragments).
Hommage to Francisco Infante**

MOTS CLÉ: Francisco Infante, Kazimir Malevitch, Vassily Kandinsky, Avant-garde russe, art abstrait, artefact, philosophie présocratique

KEYWORDS: Francisco Infante, Kazimir Malevich, Wassily Kandinsky, Russian Avant-garde, Abstract Art, Artifact, Pre-Socratic Philosophy

ABSTRACT: This article follows our several previous studies in Russian art of the XXth century. It is dedicated to Francisco Infante-Arana (born 1943), Russian painter of Spanish origin, creator of a “new artistic language” (State Prize of the Russian Federation, 1996), author of an original theory of art developed since 1976 and named the “concept of artifact”. If the spiritual continuity between the work of Francisco Infante and that of Kazimir Malevich has already been established for a long time as a commonplace in contemporary art studies (just remember the title of a series of works by Francisco Infante, “Suprematic Games. Hommage to Malevich”, 1968, from the cycle “Spontaneous Games in Nature”), the relationship between the inventor of the concept of artifact and the founder of the abstractionism in painting, Wassily Kandinsky (1866–1944), has not yet been a subject of targeted research. In our current study, we propose to address this uneasy issue by returning to the origins of the philosophical thought, and namely to the speculations on the phenomena of art in their relation to the phenomena of nature. This approach seems justified insofar as the abstractionism radically challenges the very foundations of art, reposing, since ancient times, on the primacy of mimesis, and rebuild this ruined aesthetic system, paradoxically, on the principles which, having been scrutinized more closely, seem not to lack some affinity with the worldview of the first “philosophers”, so-called Presocratics. Thus, our purpose will be to raise the first elements of the Ancient Greek thought that appear at the base of the artistic creation and theoretical representations of Francisco Infante.

Fragment 1. *Phusis et logos*

Quiconque conjugue un regard sur la réalité fondamentale et une figuration du réel dans des formes géométriques suscite immédiatement en moi une pensée émue pour ceux qui, le long de rivages méditerranéens ou dans les sables d’Égypte, se sont acharnés d’une quête sans fin vers leur Graal, l’intelligibilité du Tout.

Quiconque semble s'inquiéter du Tout et de sa décomposition en parties, comme des parties et de leur agencement dans le Tout, m'entraîne inexorablement vers ceux qui, il y a plus de deux millénaires, de Milet à Agrigente, d'Athènes à Samos s'en préoccupèrent concrètement, jusqu'à tenter de régler le problème par des cartes opératoires ou des statues canoniques.

Voilà pourquoi l'œuvre de Francisco Infante, dont je ne connus, pendant à peu près trente ans, guère plus que l'*Hommage à Malevich* (Costantini 1981), inévitablement m'amène à renvoyer – et d'abord me renvoie moi-même – à ces premiers penseurs de la nature des choses que furent Thalès ou les Anax-, Anaximandre, Anaximène, Anaxagore, et encore, bien sûr, Pythagore, Empédocle ou, tout à la fois traducteur et original, transmetteur et passeur, le poète latin Lucrèce. Premiers penseurs? A tout le moins, premiers à traduire la nature des étants, qu'ils appelaient *phusis*, en cet artefact rationnel qu'ils désignaient sous le nom de *logos*, langage et calcul tout à la fois.

Fragment 2. Transmission

Les esprits abstraits sont les meilleurs observateurs du concret: ils ont de ce dernier un besoin incontournable. Qu'abstraire en effet sinon le manifeste, que porter à l'état de noumène sinon le phénomène?

Je me souviens bien et je n'oublierai jamais que j'ai toujours été frappé au premier chef par la coloration, la couleur, puis par les tempêtes, les orages, les éclairs et, en même temps, par le calme complet après l'orage; l'alternance du jour et de la nuit me troublait beaucoup, et je me souviens aussi comme l'on avait du mal à me faire coucher ou à m'arracher à l'entraînement qui me poussait à observer ou plutôt à simplement regarder les étoiles qui brillaient dans l'espace céleste, sombre comme les freux.

On pourrait croire, reconstitué par une plume plus récente, à un témoignage de Thalès, se remémorant ses jeunes années le long d'un golfe clair. Mais il s'agit d'un passage de l'autobiographie de Kasimir Malevich (Malevich 1981)... Révolutionnaires et passeurs, voilà que furent ces deux-là, ce qu'ils surent être – ou leur nom, symboliquement, tout au moins.

Le plus ancien, tête de pont du mouvement milésien qui transforma radicalement la lecture du monde (Costantini 1992), enseigna, ne laissant d'ailleurs de son enseignement aucune trace écrite, semble-t-il. Ce qui s'affiche sous ce nom de Thalès est la nécessaire circulation du savoir, sous la forme de la chaîne de transmission orale, pur don ponctuel quand bien même il serait répétitif, don qui ne dépossède pas le donateur quand il enrichit le donataire – ce que Greimas (1973) thématise sous le nom de «communication participative» (Cf. Costantini 1997)–, don sans

contrepartie, du moins matérielle. Quand le futur mathématicien Mandrolytos de Priène déclara à Thalès: «dis-moi combien je te dois pour ce magnifique savoir, nouveau, inattendu que tu m'as donné», Thalès le Milésien répliqua à Mandrolytos le Priènète: «Je serai assez bien payé si, ayant fait part à un autre de ce que je t'ai enseigné, tu ne t'attribues pas la chose, mais tu dis que cela vient de moi»¹.

Le plus jeune, lui aussi, fut un révolutionnaire – inutile d'ajouter à la riche bibliographie concernant ce point – et un passeur éminent comme en témoigne son enseignement à Vitebsk, dont nous avons de belles traces écrites, essentiellement la série d'articles qu'il rédigea en ukrainien et donna à l'éphémère revue d'avant-garde *Нова генерація* en 1928 et 1929, puis aux VKHUTEMAS, qu'il dirige à partir de 1925². Car, contrairement au premier, donc, il écrivit. Faire passer son art par l'exemple et par la pédagogie, par la double inscription de sa pensée dans les figures colorées et dans le verbe, dans le discours iconique et le métadiscours langagier, tel est l'art moderne de la transmission.

Fragment 3. Métrétique

Voici un grand débat, pas si inactuel que ce que l'on pourrait croire. C'est encore d'un de ces Grecs promoteurs du *logos* que tout part, une centaine d'années après la mise en branle du mouvement irrésistible qui débouche sur le développement des sciences, y compris celles qu'on affuble de l'épithète «humaines», y compris aussi la philosophie dont le nom même vient à peine d'apparaître³. Le sage, le sophiste Protagoras, au début de ses *Discours terrassants* – ces énoncés de vérité, ou prétendue telle, qui vous abattent l'adversaire dans le combat des mots –, proclame que «l'Humain est la mesure du Tout, de ce qui est en tant qu'il est, de ce qui n'est pas en tant qu'il n'est pas / Πάντων χρημάτων μέτρον ἐστὶν ἄνθρωπος, τῶν μὲν ὄντων ὡς ἔστιν, τῶν δὲ οὐκ ὄντων, ὡς οὐκ ἔστιν». La vocation de l'Homme serait de prendre la mesure du monde où il s'agit (plus ou moins en vain), du monde où

¹ Toutes les citations de Thalès, Anaximandre, Empédocle sont consignées dans Damont 1991.

² ВХУТЕМАС (*Vkhutemas*) est l'acronyme de Высшие Художественно-Технические Мастерские, Ateliers supérieurs d'Art et Techniques. Ils ont été fondés en 1920, puis réorganisés en 1926, changeant de nom, d'atelier en «institut», Вхутеин (*Vkhutein*), acronyme de Высший художественно-технический институт.

³ On suit ici sans la discuter une chronologie du genre: concentration des éléments de rupture radicale dans la première moitié du sixième siècle avant J.-C.; peu après son milieu, commencement de l'expression écrite de la réflexion sur la nature des choses, simultanément naissance embryonnaire de l'astronomie, de la cartographie, de l'histoire, de la géographie (puis viendront la rhétorique, la sophistique, et surtout la médecine rationaliste; apparition du mot *philosophos* au plus tôt à l'extrême fin du siècle; embrasement général de la connaissance, de ses pratiques, de son enseignement, de ses métiers, de ses techniques et des traités qui les présentent et les améliorent tout au long du cinquième siècle. Protagoras commence sa carrière vers 470 avant J.C.

il est agi, en renversant le regard: non plus subir, mais (ré)agir, usant de sa seule arme, le *logos*, qui est tout à la fois, calcul, discours et rationalité.

Revenons à Anaximandre, disciple fidèle et libre, tout à la fois, de Thalès. Dans sa *Préparation évangélique* (X, XIV, 11), Eusèbe de Césarée, vers 300, écrit à son sujet: «C'est lui qui le premier fabriqua le gnomon, pour mesurer les solstices, les heures, les saisons et les équinoxes». Le mot est lâché – *métron*, «la mesure», le mot même de Protagoras (μέτρον). Et il s'agit alors de mesurer le temps, d'en calculer et d'en établir les segments qui reviennent, et de manifester par une machine, en l'occurrence le gnomon, quelle qu'en soit la nature exacte, que l'Homme maîtrise cette temporalité cyclique.

Puis sautons deux millénaires et demi: Roman Opalka, né polonais, s'inscrit dans la lignée de la peinture «uniste» du Polonais Władysław Strzemiński, qui fut l'assistant de... Malevich à Vitebsk. Opalka cherche, à partir de 1965, à peindre le temps, à travers sa série intitulée *Détails*.

Sur des toiles de même dimension, il peint des nombres en blanc sur fond noir, dans l'ordre croissant. Quand un «Détail» est achevé, il en prend la photographie. Depuis 1972, il éclaire graduellement le fond de ses toiles et enregistre au magnétophone les nombres qu'il énumère en peignant. Série inaugurée avec le chiffre 1, elle s'inscrit sur un fond qui reçoit à chaque toile 1% de blanc supplémentaire. Et le noir devenu gris, fond de plus en plus clair, atteindra le blanc, où à l'infini viendront se poser des signes invisibles.

On dit qu'il cherche à visualiser le temps, mais la visée fondamentale, au fond, est de le mesurer.

L'Humain se posant en Sujet mesure le monde, lequel est relégué au rang d'Objet, l'Humain se montre inlassablement curieux – et la curiosité alors n'est pas un vilain défaut, mais un puissant moteur de la quête du savoir – et simultanément abstracteur de quintessence⁴. Cela dure depuis Thalès: à partir de lui, on mesure à tout va, le temps donc, le ciel avec le développement de l'astronomie, la terre avec la naissance de la cartographie, le débat judiciaire avec la formalisation de la rhétorique, la ville que l'on installe, avec l'urbanistique d'Hippodamos qui se double d'une organisation politique (remarquez que c'est notre Protagoras qui, rapporte-t-on, établit la constitution de la cité de Thourai, quand Hippodamos en traçait les plans)... C'est ainsi que la métrétique déborde sur nos arts, l'architecture et bientôt la statuaire, quand le *Kanôn* de Polyclète vient tenter de rendre commensurables la forme du corps et l'idéal du beau. De la statue grecque des temps antiques

⁴ Notons que dans son *Salon de 1846*, Baudelaire soutient que «les coloristes dessinent comme la nature» tandis que «les purs dessinateurs sont des philosophes et des abstrakteurs de quintessence».

à la performance et à la photographie d'aujourd'hui, l'art se préoccupe toujours, à sa manière, et selon des points de vue variables plus ou moins restreints, d'établir la métrétique du monde.

Fragment 4. Arpentage

Mesurer, concrètement, c'est arpenter. Le questionneur de l'être des choses doit se montrer arpenteur habile et rigoureux du réel de leur apparence. Il n'y a pas de ce point de vue de différence entre l'arpenteur de l'espace et l'arpenteur du temps, sinon que le temps s'enfuit – et l'on a du mal à le rattraper au moment opportun, l'on a du mal à saisir le *kairos* quand il passe en courant, on a raté la touffe de son front, et il n'a pas de cheveux à l'arrière: ainsi les Grecs se représentaient-ils cette saisie possible mais difficile de l'Occasion, comme en atteste la célèbre statue de Lysippe, le sculpteur attiré d'Alexandre le Grand, décrite notamment dans une épigramme de Poseidippos de Pella.

A l'inverse, l'espace est plus constant, plus stable, donc plus aisément maîtrisable, le mesurer en l'arpentant n'est pas hors de portée, ni hors de contrôle. L'arpenteur mesure la distance très concrètement, cela servira bientôt à décréter, dans la narration historique ou dans la description géographique, que d'ici à là, il y a tant de stades, tant de parasanges. Mais lorsque la terre fait défaut, pour évaluer les distances en mer par exemple, on recourt... au temps! Hérodote le premier, au milieu du cinquième siècle, raisonne, élaborant un système de calcul spécifiquement voué à transformer les durées de parcours en distances linéaires: le nombre de jours de navigation en haute mer, avec vent favorable par exemple, permettra d'évaluer les distances de traversée ; dans certains cas, on confrontera avec les temps nécessaires pour le cabotage, on corrigera ou réévaluera par comparaison, et ainsi de suite. La vitesse comparée permet de cerner la bonne distance, la raison calculatrice permet de maîtriser l'univers.

Le philosophe, si nous nommons ainsi celui qui enquête sur la nature des choses, est un arpenteur, qui certes se pose la question de l'origine, dite *arkhè*, tout à la fois origine et principe, mais qui, de ce fait, se pose aussi celle de la distance, et de la bonne distance: cette dernière sépare et unit, simultanément, l'*arkhè* et les manifestations mondaines, or le philosophe, ou le sémioticien, cherche toujours à bien s'ajuster aux mouvements du monde. Est-ce un hasard, alors, si une longue tradition nous dit avoir été inscrite, au fronton de l'Académie fondée par Platon, cette injonction négative: Μηδεις ἀγεωμέτρητος εισίτω? L'expression, traditionnellement traduite par «Que nul n'entre ici s'il n'est géomètre», fut ainsi explicitée par le savant byzantin du deuxième siècle Jean Tzetzés (1180: VIII, 974-977).

Sur sa porte d'entrée, Platon avait inscrit:
 Que nul, s'il n'est géomètre, n'entre sous mon toit.
 Soit: qu'aucun injuste ne se glisse en ce lieu, car
 L'égalité et le juste, voilà ce qu'est la géométrie.

Mieux, est-ce un hasard si la plus simple, la plus claire traduction de cette injonction est «Que nul n'entre ici s'il n'est apte à arpenter»? Car le géomètre, à cette époque, n'est pas d'abord un mathématicien savant en géométrie, mais essentiellement, comme aujourd'hui le géomètre-expert, un arpenteur qui opère avec sa science technique, sa *tekhnè*, et définit la mesure (*-mètr-*) de la terre (*geo-*), et l'avertissement ne vise pas tant ceux qui ne sont pas déjà arpenteurs confirmés que ceux qui n'ont pas l'esprit de géométrie, ou du moins une aptitude à pratiquer la géométrie, entendue comme recherche de l'égalité et la justice/justesse, dans le concret même du réel phénoménal, dans le respect juste de ce qui nous est donné.

Anaximandre créa la cartographie, les premiers éléments de la carte du Ciel et de la carte de la Terre, et cette carte même – ou sans doute plutôt l'une de ses interprétations, adaptations, améliorations postérieures, par exemple celle qu'aurait proposée Hécatee de Milet – servira, deux générations plus tard, au tyran de Milet (encore Milet!) Aristagoras pour convaincre les Spartiates au moins d'aider à la révolte des cités grecques contre le joug perse: la cartographie, ça sert à faire la guerre – comme à peu près le proclamait Y. Lacoste (1976)! Francisco Infante arpente le monde réellement, découvreur du réel concret, dans les Alpes suisses comme dans les alentours de Moscou, et c'est d'une autre guerre qu'il s'agit, d'une résistance à la paresse et à la passivité, d'un combat contre le renoncement à comprendre et enrichir, simultanément, le monde.

Fragment 5. De l'*arkhè* à l'artefact

L'homme du *logos*, celui qui s'interroge sur la nature des choses en exerçant son goût de rationaliser les phénomènes et leurs transformations, se coule dans le moule dont il hérite: qu'est-ce qui vient en premier, quel est le dieu primitif par qui les autres dieux, l'homme et d'abord le cosmos sont advenus à l'existence? Ses prédécesseurs chantaient les généalogies des dieux et les origines des cités, ils déclinaient la litanie des prêtres et des rois, lui travaille ce moule avec sa propre raison. Les autres exposaient (éventuellement ce que la Muse leur révélait), lui il cherche, seul. Il part en quête et trouve dans le réel visible le principe par quoi tout ce réel visible est apparu, le principe sans lequel il n'y aurait rien plutôt que quelque chose, pour renverser la célèbre demande de Leibniz (1714: §7): pourquoi y a-t-il quelque chose plutôt que rien? Ce principe a nom *arkhè* (ἀρχή). Et à partir de Thalès, qui

choisissait l'eau, chacun des penseurs y est allé de son *arkhè*: qui le feu, qui l'air, qui l'infini ou l'esprit, ou...

C'est l'eau qui est au cœur des travaux de Francisco Infante, ou plutôt de ses artefacts. L'eau est au cœur du Tout, voyez Thalès: «C'est de l'eau, disait-il, que le Tout se tient» (ἐκ τοῦ ὕδατός φησι συνεστάναι πάντα). Mais un minimum de déclinaison est nécessaire. L'eau, c'est par exemple la pluie – et aussi la métaphore de la pluie sous diverses formes, comme il est permis de voir dans la série *META-ΦΟΡΥ ΜΓΗΟΒΕΗΙΥ* (*MÉTAPHORES DES MOMENTS*), qui fut exposée à la Galerie Krokin à Moscou au printemps 2015. L'eau, c'est aussi ce qu'elle devient par temps de froidure: par prédilection de Francisco Infante, elle se fait souvent neige, comme abondamment illustré, entre autres par le cycle de 2009 réalisé en commun avec Nonna Goriounova, *Альпийский снег*. On y reviendra. L'eau encore se condense en vapeur d'eau, et devient nuage, aussi bien nous nous complaisons aux nuées de nos artistes, à leur exposition *В небесах-облаках* de l'année précédente.

Mais la nuée, ce n'est pas innocent dans l'histoire de la peinture, la nuée, c'est ce que l'on ne peut pas peindre, évidemment, dans la tradition qui naît en vérité plus vraisemblablement au seizième siècle que dès l'Antiquité, malgré la référence supposée par Erasme, dans son dialogue, écrit vers 1510 (Erasmus 1528) sur la prononciation correcte de la langue latine et de la langue grecque (dont la formule qui nous intéresse sera reprise dans l'*Adage* 1338: «*Nebulae in pariete*»):

Dürer, quoiqu'on le doive admirer en d'autres points, que ne parvient-il à exprimer, dans ses monochromes, i.e. par des lignes noires? Il peint même ce qui ne se peut peindre, le feu, les rayons, le tonnerre, les éclairs, la foudre, ou, comme on dit, les nuages sur un mur. [...]

«On», c'est Decimus Magnus Ausonius, qui écrit à son fils dans la préface du *Cupido cruciatus* [«Amour mis en croix»]: «*En unquam vidisti nebulam pictam in pariete?* / As-tu jamais vu une nuée peinte sur un mur?». Personne n'est d'accord, *grammatici certant*, comme toujours: les uns admettent le texte tel qu'il est, assez obscur, les autres notent qu'Ausone connaît bien (et cite) Plaute, lequel a une formule très proche dans *Les Ménechmes*: «*num quam tu vidisti tabulam pictam in pariete?* / As-tu jamais vu un tableau peint sur un mur?», et que le fameux *nebulam* (nuage) dont Erasme a tiré prétexte n'est qu'une erreur de lecture des manuscrits, d'autres encore arguent que cette correction trop facile, à la conséquence bien plate, mérite d'autant moins l'attention qu'outre la règle d'or de la *versio difficilior* toujours plus gratifiante, la totalité des manuscrits donnent le mot *nebulam*, et non pas *tabulam*, etc.

Reste l'essentiel pour nous: la tradition moderne de la théorie de l'art a depuis particulièrement élu le cas du nuage pour réfléchir sur ce qui, flou, aux contours et à la densité labiles, fuyants, ne saurait, sinon être peint, du moins se placer sous la coupe d'une structure *a priori*, mathématique, géométrique, contraignante

comme l'est depuis la Renaissance la matrice obligatoire du tableau, la *perspectiva artificialis*. La tradition moderne de la théorie de l'art n'omet pas pour autant de réfléchir aussi – au moins depuis H. Damisch (1972) – à la façon dont la nuée a été peinte, mise en scène malgré tout, des débuts à la fin et au-delà, de Masolino à Monet, et à Magritte.

Fragment 6. Les figures

«Ce qui ne se peut peindre, le feu, les rayons, le tonnerre, les éclairs, la foudre». A comparer, les «tempêtes, les orages, les éclairs» de Malevich dans son autobiographie: la *phusis*, dans ses éléments les plus immédiats, les plus phénoménaux, se complète par la pratique de la *tekhnè*, qui imprègne, en peignant, la matière donnée et construit dialectiquement la réalité ultime, ou suprême (et c'est pourquoi finalement il est bienvenu de parler de «suprématisme»): celle que forge l'art, au sens moderne du terme. Si le travail d'Infante et Goriounova est d'extérieur, comme on dit, ce n'est pas sans raison. C'est là, en effet, que s'opère la magie philosophique de la rencontre entre les éléments de la *phusis* et ceux de la *tekhnè*.

De l'ontologie, discours sur l'être en ses fondements, à l'anthropopraxie, agir de l'homme transformateur, telle est la trajectoire que ces travaux, comme ceux de Malevich, comme ceux de Kandinsky, adoptent. L'ontologie se dédouble assez naturellement en cette quête de l'*archè*, et déclinaison de cet élémentaire jusqu'en ses multiples avatars latents puis patents: les avatars patents, ce sont les phénomènes, objets de perception et producteurs d'émotion. L'anthropopraxie, pour sa part, passe par la nécessaire *tekhnè*, et débouche sur la fabrique de l'artefact – résultat fabriqué dont le nom est composé du latin -fact- équivalent du *poiein* (faire, créer) des Grecs, et de la base latine -art-, qui renvoie précisément au grec *tekhnè*. Si «artefact» apparaît dès les traductions anglaise et française de 1979, dans la revue trilingue A-JA/ A-YA/ A-Я, le mot n'est utilisé en russe que plus tard, semble-t-il, en tout cas comme un véritable étendard, comme le véritable sceau de cette œuvre, conformément d'ailleurs à l'évolution du vocabulaire russe en général: jusqu'aux années quatre-vingt, l'usage du mot артефакт n'est pas commun. Et donc, dans les articles de Boris Groys comme de l'artiste lui-même en 1979⁵, c'est искусственность qui apparaît dans la version russe, non артефакт. En revanche, les titres des expositions de Francisco Infante comporteront bientôt dans le titre soit le terme Артефакций (c'est même à soi tout seul le titre des exposi-

⁵ On pense ici aux articles parus dans le premier numéro de la revue de l'art russe non-officiel A-JA/A-YA/A-Я (1979), Boris Groys, «Le conceptualisme romantique moscovite», et l'extrait donné par Francisco Infante lui-même d'un article qu'il avait écrit en 1976. Sur la revue, son organisation, sa signification, sa réception et sa courte vie (1979–1989), voir le mémoire d'Histoire de Mathilde Chambard (2010).

tions de l'automne 1981 et de décembre 1982), puis, de façon répétitive, obstinée en quelque sorte le désormais classique артефакт, décliné en toutes langues, comme l'artefakty en Tchécoslovaquie, l'artefakte en Allemagne, l'artefactos en Espagne, au cours des deux décennies qui terminèrent le millénaire.

Les travaux des années soixante (notamment Naissance de la verticale [Рождение вертикали], titre de l'exposition que l'on a pu voir à la galerie Krokin⁶) se signalaient déjà par une série de dessins hautement significative sur la spirale, une spirale souvent répétée avec régularité, et qui semble ne devoir jamais s'arrêter. Parfois cette spirale a nom «Spirale dynamique», nom agrémenté de cette mention: «image d'une mesure métaphysique» («d'un mesurage» serait meilleur, renvoyant mieux à la métrétique, que nous jugeons fondamentale pour l'appréhension du discours de Francisco Infante). Combien de «mesures métaphysiques» ont-elles été prises par Francisco Infante, qui appelle ainsi nombre de ses dessins, de ses esquisses pour artefacts tracées sur papier par le crayon et parfois rehaussées d'aquarelle? Ici une spirale discrète, là une diagonale, ailleurs un rhombe, soit un losange. Mais ces éléments géométriques, ces variations et ces agencements sont porteurs de significations: la spirale discrète «signifie» (on pourrait dire aussi «construit») parfois un cercle, parfois une croix, parfois un triangle, d'autres fois encore un trapèze. Un peu comme si Infante, lorsqu'il se pose frontalement la question de l'*arkhè*, à son tour répondait: la spirale.

Fragment 7. Les couleurs

L'acte créateur suppose des moyens, et la poésie (la forme suprême du *poiein*) requiert le déploiement de trois d'entre eux, qui sont le rythme, le langage et la tonalité ; la peinture de son côté, outre le rythme qu'elle possède en commun avec la poésie, on peut même dire la littérature, dans la mesure où la langue grecque ne possède pas de mot pour la désigner, substitue aux deux autres de ces moyens les schèmes pour le *logos* et les couleurs pour l'*harmonia*. Tel est le sens – le langage des formes, le timbre des couleurs –, qu'en tout cas nous pouvons attribuer à la rapide mais pertinente allusion qu'Aristote, au début de sa *Poétique*, fait à un des arts majeurs de la *mimèsis* dans l'Antiquité, la zoographie, notre peinture, littéralement le «tracé du vivant»⁷.

Dire l'Être sans le chatoiement des étants, est-ce possible? Assurément non. Certes, un génie tel que Dürer est capable, aux dires d'Erasmus, non seulement de re-produire les figures ordinaires, mais même «ce qui ne se peut peindre» par la seule vertu du monochrome – de la gravure en blanc et noir. Exprimer le rapport

⁶ Крокин галерея. Москва 17.03.2016–17.04.2016.

⁷ Pour l'interprétation de ces formules de la *Poétique*, v. Costantini 2000.

au monde sans la couleur, exprimer le rapport au monde sans les figures est-ce possible? D'autant moins si l'on soutient que l'artiste considéré – qu'il soit écrivain, peintre ou sculpteur, photographe et/ou monteur d'installations en pleine nature – tend à ré-énoncer la question fondamentale de l'Être des choses et de leur mesurage par l'Humain, tend à produire ainsi une nouvelle réalité. D'autant moins, en ce qui concerne le chromatisme, si l'on suit l'idée ancienne d'une association de quatre éléments à quatre couleurs fondamentales.

Par des glissements successifs certainement audacieux, comportant manipulation de fragments, correspondances fort discutables entre témoignages latins et textes grecs, appel pas toujours critiques aux interprétations d'interprétation, mélange de passages de compilateurs et autres doxographes de siècles plus ou moins tardifs, on a parfois établi la chaîne suivante, qui nous mène du fondement de l'Être à l'expression artistique, et à ce titre, nous fait réfléchir et rêver: l'univers a quatre racines, quatre rhizomes, et ces quatre rhizomes sont les éléments, feu, air, eau et terre, lesquels correspondent respectivement au blanc, au rouge, au jaune et au noir, quatre couleurs qui sont les seules utilisées par les peintres de l'époque – à base de craie (le meilleur de ces pigments était dit «blanc de Milo»), de terre rouge extraite des cavernes, de l'arrière-pays de Sinop en Turquie principalement, de l'ocre jaune qui vient du limon des mines d'argent, et du noir de fumée ou de charbon⁸.

Les figures géométriques de Francisco Infante, colorées parfois dès l'esquisse comme on l'a vu, viennent dans l'œuvre finale, éphémère et photographiée, se superposer à l'horizon. Nous retrouvons la spirale ou les diagonales qui forment une croix ou un hexagone, etc., mais cette fois composées de pavés chromatiques, dans une régulation complexe et une répartition calculée des zones colorées, formant comme un arc-en-ciel tout sauf naturel, on dirait plutôt une impression d'arc-en-ciel découpé en morceaux géométriques.

⁸ On fait généralement remonter cette chaîne très controversée à Empédocle, au milieu du cinquième siècle. Voici un exemple de manipulation. Le texte de notre philosophe

Τέσσαρα γὰρ πάντων ριζώματα πρῶτον ἄκουε·Ζεὺς ἀργῆς Ἥρη τε φερέσβιος ἠδ' Αἰδωνεύς Νῆστis θ', ἢ δακρύοις τέγγει κρούνωμα βρότειον.

peut se traduire par

Ecoute d'abord les quatre racines de toutes choses,

Zeus le lumineux, Héra mère de vie, et puis Aidónéus,

Nestis enfin, aux pleurs dont les mortels s'abreuvent,

étant entendu qu'Aidónéus est Hadès dieu des Enfers, et Nestis (peut-être!) Poseidon (mais plutôt Perséphone), dieu des mers, et que l'on peut admettre que certains commentaires tardifs permettent éventuellement d'assigner aux deux derniers, quelque correspondance avec, respectivement, la terre et l'eau. Mais il est proprement honteux de traduire ces vers ainsi (et, reproduisant une traduction du dix-neuvième siècle, la plupart des sites internet ne donnent que cette version aberrante, sans le texte pour vérifier, bien sûr):

Ecoute d'abord les quatre racines de toutes choses,

le feu, l'eau, la terre et l'éther immensément haut;

c'est de là que provient tout ce qui a été, est et sera.

Fragment 8. Le blanc, la neige

И БЕЛЫЙ СНЕГ, КАК ЧИСТЫЙ ЛИСТ БУМАГИ / Et la neige blanche comme une feuille de papier vierge. Tel est le titre donné par Anna Diakonitsyna (Анна Дьяконицына) à l'article d'entretien avec Francisco Infante lors de son exposition «Méridien de neige», dans la revue «Третьяковская галерея» (n°4, 2015. 49)⁹. Francisco Infante est-il fasciné par le blanc, à l'instar de bien des peintres, et plus particulièrement dans la lignée malévitchienne? Entre-t-il ainsi, comme le titre semble le suggérer, dans la modernité, ou du moins la lecture que l'on en fait, qui fait remonter ce fil à Stéphane Mallarmé?

On connaît la chaîne obtenue, comme la précédente que nous avons évoquée à propos d'Empédocle, par glissements successifs, une chaîne qui n'en est pas moins solide, pas moins significative, une chaîne qui dit la prétention et l'inquiétude tout à la fois du créateur.

Cet unanime blanc conflit
D'une guirlande avec la même
Enfui contre la vitre blême
Flotte plus qu'il n'ensevelit.

Tel est le début du poème de Mallarmé *Une dentelle s'abolit...*, que, engagé par son professeur de l'Institut Lazarev, Henri Tastevin, secrétaire de la revue des symbolistes *La Toison d'or* (Золотое Руно), à écrire sur le poète français, traduisit, entre autres, et de façon impressionnante pour ses seize ans, Roman Jakobson. Le blanc, déjà, le blanc où s'expriment à la fois le Même et l'Autre comme deux absolus en conflit. Mais c'est bien sûr le *Toast* mallarméen au banquet du 9 février 1893, qui est devenu, en se faisant *Salut* du recueil de poésies, la vigie de la lecture moderne des signes et des graphes, des créations littéraires et artistiques de la modernité.

Une ivresse belle m'engage
Sans craindre même son tangage
De porter debout ce salut
Solitude, récif, étoile
A n'importe ce qui valut
Le blanc souci de notre toile.

Ainsi Hubert Damisch place sous son égide le chapitre 5 de sa *Théorie du nuage* (Damisch 1972: 318; «5. Blanc souci de notre toile»), où il ne manque pas d'évoquer «le plan blanc, 'infini', de Malevitch [...] au départ de la peinture moderne». Ce qui

⁹ V. <<http://www.tg-m.ru/articles/4-2015-49/i-belyi-sneg-kak-chisty-list-bumagi>>.

se joue dans le mythe de Mallarmé, c'est bien la question du blanc comme vide, comme rien, la question de leur éventuelle équivalence, de leur probable ambivalence, chez Malevich et plus tard, à partir de là.

Pour parfaire la chaîne, on a même fait appel à ce qui n'eut pas lieu: l'exposition parisienne à l'été 1914 des premières œuvres franchement suprématises de Malevich, pour laquelle Jakobson, qui était, selon ses propres dires, son «adepte fanatique» devait devenir une sorte de porte-parole, le peintre philosophe ne parlant pas cette langue française que le futur linguiste pratiquait depuis l'âge de six ans, et appréciant grandement les qualités intellectuelles et rhétoriques de son jeune ami de dix-huit ans son cadet, même s'il devait écrire un jour de mars 1916 à Kruchenykh que Jakobson aurait besoin «d'une bonne dose de térébenthine» en plus: le reproche vaut assurément pour tous les commentateurs non peintres de la peinture...

La chaîne, cet aspect de la chaîne de la modernité, articule donc, ainsi: Mallarmé, Jakobson, Malevich, et tous ceux, d'une certaine façon, qui se réclament, dans leur domaine respectif, de l'un d'entre eux. A Anna Diakonitsyna, dans l'article cité, Francisco Infante répond: «Ce qui m'intéresse, c'est la philosophie du blanc, surtout le rôle éminent de cette couleur dans le système pictural de Malevich». La philosophie du blanc, de ce blanc qui est à la fois Vide total et potentialité du Tout, comme le sont à la fois la page blanche, «ce vide papier que la blancheur défend», mais qui n'empêche ni de partir, ni d'écrire, comme fait Stéphane Mallarmé dans son poème *Brise marine*, et la neige impollue, qui, loin de l'interdire, suscite le dialogue avec l'Artefact. L'ambivalence du blanc étale, flagrante chez Malevich (Costantini 2002), se retrouve ainsi en amont et en aval.

Fragment 9. L'artefact inévitable

«L'Humain est la mesure du Tout» comme l'enseignait donc Protagoras: («... du Tout, de l'Être en tant qu'il est, du Non-être en tant qu'il n'est pas» est une autre traduction possible), quelle que soit l'interprétation profonde qu'il faille donner de la formule. Nous n'entendrons en tout cas pas l'homme comme subjectivité individuelle, ainsi que feint de le faire Platon en son *Théétète*. Au contraire c'est de tout humain qu'il s'agit, plus exactement de l'Humain comme, par convention et non par nature, pôle de référence. L'Humain est condamné à l'artefact (Dumont 1991, 927–929).

Toutes choses sont [...] d'établissement humain ; [...] la stabilité de la nature n'est repérable nulle part, mais [...] lui est substituée partout, une stabilité [...] produite, et donc effective, par artifice, et qui, quoique théoriquement changeante et changeable, offre des caractéristiques suffisamment assurées ; l'ordre qui la définit n'est pas celui de la nature, mais celui de l'art humain.

Platon a tort: ce n'est pas l'individu Francisco Infante, ce n'est pas sa subjectivité qui décide de la matérialité du montage de l'installation, du point de vue photographique adopté pour en rendre compte. Platon a raison: c'est bien le point de vue spécifique de Francisco Infante qui m'est proposé, à la limite imposé. Dialectique de l'Un et du Collectif: chaque action constatée – de jugement, d'énonciation verbale, iconique ou autre est – généralement un fait individuel (que l'énonciative soit un acteur singulier ou pluriel), un tel se promène sur la colline des moineaux (Воробьёвы горы) avec un appareil photographique, un groupe se réunit mais ne devient un événement de l'histoire (à petite ou grande échelle) que du fait de sa reconnaissance par l'énonciataire collectif.

Mais l'artefact ne doit être conçu ni comme l'expression de la maîtrise humaine, de la main mise par l'homme sur la nature (ce qu'il fut historiquement pendant de longs siècles), ni comme le geste désespéré d'un étranger dans ses rapports à l'Autre inatteignable. Il n'est guère bon de séparer ainsi la *phusis* de la *tekhnè*, voire de les opposer: l'origine de la *tekhnè* est dans la *phusis*, la visée de la première est sans doute de saisir, de se rendre intelligible la seconde, mais, mieux, comme l'affirme Emile Benveniste à propos du langage, l'incessante ré-énonciation qui forme le corpus, la réalité vivante du langage, n'a pas pour objet de mimer le réel, mais bien de le re-produire (Benveniste 1962; 1966, 18–31).

«Le langage re-produit la réalité». Cela est à entendre de la manière la plus littérale: la réalité est produite à nouveau par le truchement du langage. Celui qui parle fait renaître par son discours l'événement et son expérience de l'événement. Celui qui l'entend saisit d'abord le discours et à travers ce discours, l'événement reproduit.

Ainsi en va-t-il de toute œuvre artistique digne de ce nom, qu'elle s'appuie sur un métadiscours justificatif de type réaliste, naturaliste, vériste ou de type expressionniste, abstractionniste, anti-figurativiste, etc. Dans une sorte de manifeste publié en 2004 (Infante 2004)¹⁰, métadiscours langagier de son discours iconique, déploiement succinct de ce que le passeur veut transmettre, Francisco Infante écrit:

Le lien avec la tradition du suprématisme, je le vois également dans l'unité du «Rien Blanc» de Malevitch et de la nature dans le système de l'Artefact. Malevitch attribuait la valeur de signe de l'infini inconcevable au fond blanc total de ses toiles suprématistes. «L'horreur blanche du dragon chinois jaune», comme il disait. Or, dans les «artefacts» le signe de l'infini, on l'a déjà noté, est porté par la nature. Malevitch, en représentant le «Blanc», orientait l'esprit vers l'absence d'arrière-plan, vers l'abîme de l'infini métaphysique du «Blanc». Dans la nature, il n'y a pas non plus d'arrière-plan, parce que sous cette forme qui participe du système de l'Artefact et signifie pour nous:

¹⁰ Traduction française due à Evelina Deyneka: Costantini (éd.) (2013, 9–11).

ciel, forêt, eau, herbe, etc., son espace embrasse entièrement le Globe terrestre, sans rencontrer aucun obstacle.

C'est une belle conclusion qui dit à la fois la dimension sensorielle et la dimension métaphysique – au moins ontologique –, l'aspiration à l'infini et la nécessité de métrer, la volonté figurative et le souci géométrique, la filiation suprématisante et son déplacement dans l'environnement naturel – n'écrivais-je point (Costantini 1981) pour marquer l'importance décisive de ce déplacement dans le rapport physique au monde: «Le vrai titre, je voudrais qu'il fût *Malevitch dehors*»? – qui constituent l'essentiel de l'apport des créations de Francisco Infante et Nonna Goriounova¹¹.

Bibliographie

- BENVENISTE, E. (1962), Coup d'œil sur le développement de la linguistique. In: Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. 106/2, 369–380.
- BENVENISTE, E. (1966), Problèmes de Linguistique Générale 1. Paris.
- CHAMBARD, M. (2010), L'art non officiel soviétique de l'U.R.S.S. à l'Occident de 1956 à 1986. Oskar Rabine et la revue A-Ya. In: <<https://dumas.ccsd.cnrs.fr/dumas-00537633>>.
- COSTANTINI, M. (1981), Sur le névé de l'art – réflexions à propos de l'Hommage à Malevitch de F. Infante. In: A-JA/A-YA/A-Я. Art russe non officiel. 3, 10–11.
- COSTANTINI, M. (1992), La génération Thalès. Avant/Après. Paris.
- COSTANTINI, M. (1997), Don et partage: propositions sémiotiques. In: Mémoires de la Société Archéologique de Touraine. LXIII, 131–139.
- COSTANTINI, M. (2000), Qu'Aristote connaissait la musique ou De l'harmonie chez les natifs de Stagire (et quelques autres sans nul doute). In: Carraud, Chr. (éd.), L'harmonie. Orléans, 193–203.
- COSTANTINI, M. (2002), L'image du Sujet. Paris.
- COSTANTINI, M. (éd.) (2013), Glissements, décentrement, déplacement. Pour un dialogue sémiotique franco-russe. Saint-Denis. In: <http://octaviana.fr/document/COLN3_1>.
- DAMISCH, H. (1972), Théorie du nuage/Pour une histoire de la peinture. Paris.
- DUMONT, J. P. (éd.) (1991), Les Écoles présocratiques. Paris.
- ERASMUS, D. (1528), Dialogus De recta latini græcique sermonis pronuntiatione. Lugdunum Batavorum, 1643 [En ligne].
- GREIMAS, A. J. (1973), Un problème de sémiotique narrative: les objets de valeur. In: Langages. 8/31, 13–35.
- INFANTE, F. [Инфанте, Ф.] (2004), Артефакты, ретроспектива. Москва.
- LACOSTE, Y. (1976), La géographie, ça sert, d'abord, à faire la guerre. Paris.
- LEIBNIZ, G. W. (1714), Principes de la nature et de la grâce fondés en raison. In: <https://fr.wikisource.org/.../Principes_de_la_nature_et_de_la_grâce_fondés_en_raison>.
- MALÉVITCH, K. (1981), La lumière et la couleur: textes de 1918 à 1926. Lausanne.
- TZETZÈS, J. (1180; 1826), Βιβλίον ιστορικόν τὸ διὰ στίχων πολιτικῶν. Ed. Kiessling. Leipzig.

¹¹ Sur la fonction de l'association entre deux artistes formant «couple dynamique», voir les réponses données par Francisco Infante en 2000 – <www.guelman.ru/dva/para7.html> (en russe).

СВІТЛАНА ШЕПТЬКО, МАРІЯ СМІРНОВА
Маріупольський державний університет

**СЛОВО ЯК ЖАНР ПРОПОВІДІ:
ЛІНГВОПРАГМАТИЧНИЙ АСПЕКТ
(НА МАТЕРІАЛІ ПРОПОВІДЕЙ
АРСЕНІЯ (ЯКОВЕНКА),
МИТРОПОЛИТА СВЯТОГОРСЬКОГО)**

**Panegyric as a genre of sermon: pragmatic aspect
(based on the sermons
by the metropolitan Arseniy (Yakovenko) of Svyatogorsk)**

Ключові слова: слово, православна проповідь, стратегії і тактики, лінгвопрагматика, релігійний дискурс

KEYWORDS: panegyric, Orthodox sermon, strategies and tactics, pragmatics, religious discourse

АБСТРАКТ: The paper focuses on a pragmatic study of panegyric as one of the essential genres of Orthodox sermon. It is aimed to study linguistic means representing panegyric strategies and tactics in Russian and Ukrainian. The results of the research of 100 panegyrics belonging to Metropolitan of Svyatogorsk Arseny exemplify linguistic peculiarities, bilingualism being his style determining element. Lots of axiological elements are indicative for his speech; however pseudo dialogue and means of creating comic effect which are inherent for Orthodox sermon are absent. Prevailing topics are war, life in Donbas region, Svyatogorsk Monastery's spiritual activity. The metropolitan of Svyatogorsk Arseny's panegyric avoids appellatives, imperatives, tactics of aggression and fascination; his global strategy is educational as he exemplifies and calls to holiness. The outcome of our investigation proves that the homilist Metropolitan of Svyatogorsk Arseny belongs to adherents of antirhetorical approach to converting, whose speech is devoid of high style, abstractness and rhetoric, and who considers the spiritual image of the shepherd the main guarantee of successful preaching.

Православна проповідь – це первинний центральний мовленнєвий жанр релігійного дискурсу, з якою священнослужитель звертається до віруючих під час богослужіння та якій властиві текстові категорії інформативності, модальності (тональності), оцінки, діалогічності, інтертекстуальності і текстового часу. Православна проповідь характеризується дидактичністю і широкими можливостями впливу на адресата, сприяє формуванню моральних понять.

Існує традиційна класифікація архієпископа Аверкія (Таушева), який у «Посібнику з гомілетики» за формою виділяє чотири жанри проповіді: 1) гомілія, або пояснювальна бесіда, яка ставить своїм завданням пояснення Святого Письма; 2) слово, що бере свій зміст з ідеї церковного року; 3) катехизичне повчання, яке викладає елементарні уроки віри, моралі і богослужіння; 4) проповідь, що зветься публіцистичною, яка відповідає на питання сучасності і вихідною точкою для себе має новітні погляди, модні віяння і хвороби сьогодення (Таушев 2001, 65).

У нашому дослідженні ми будемо розглядати саме слово як жанр проповіді. Твір, який отримав назву «слова», відноситься до числа найбільш ранніх і поширених. Більшість «слів» з давніх часів призначалися для висловлення в самому священному місці – у храмі. З них розвинулася з часом і церковна проповідь. Це, наприклад, «слова» Кирила Туровського на церковні свята (12 ст.). Інші «слова» призначалися для висловлення в інших святкових зібраннях, перед князями (Таушев 2001, 43).

Слово як жанр проповіді не завжди бере свій зміст з ідеї церковного року, як це зазначено у А. Таушева. Слово – тематична проповідь, в якій один який-небудь предмет (тема) розкривається з достатньою обґрунтованістю, переважно в формі логічного міркування. Єдності предмета і стрункості викладу відповідає і мова слова: богословсько-абстрактна або художня. Основними частинами слова є: 1) пояснення; 2) моральний додаток. На підставі Святого Письма, вчення святих отців і теоретичних міркувань розкривається головна думка в поясненні, логічно виводиться моральна настанова. Основна думка слова чітко окреслюється в його початковому тематичному тексті. Висновок як узагальнення або завершальне молитовне звернення до Бога не завжди має місце в слові (Таушев 2001, 82).

Слово як жанр проповіді було досліджено у роботах О. М. Буранка (на матеріалі слів Ф. Прокоповича, 18 ст.), Л. В. Єгорова (проповідницькі слова Джона Донна, 20 ст.), М. К. Парамонова (жанр надгробного слова, 18 ст.), Ч. Куссе (на матеріалі «Живого слова» арх. Амвросія Ключарева, 19 ст.), Д. С. Ліхачева (на матеріалі поезики давньоруської літератури), але робіт, присвячених слову як жанру православної проповіді 21 столітті на матеріалі виступів український священників не представлено, що й зумовлює актуальність нашого дослідження.

Об'єктом дослідження є слово як жанр проповіді. Предметом дослідження виступають мовні та мовленнєві репрезентації стратегій і тактик слова як жанра проповіді. За матеріал дослідження оберемо 100 виступів з 2002–2017 р. митрополита Арсенія (Яковенко) (р.н. 1968) – архієрея Української православної церкви Московського патріархату, архієпископа Святогорського, вікарія Донецької єпархії, намісника Свято-Успенської Святогорської Лаври. Свято-Успенський Святогірський чоловічий монастир є значним

духовним центром православної пастви Східної України, Слобожанщини, Подоння та Кубані, заснований у 14 столітті та розташований на високому крейдяному правому березі Сіверського Дінця.

Слово митрополита Арсенія (Яковенко) представлене двома мовами – українською та російською й композиційно складається зазвичай із шести частин (зачину, вступу, інформативно-оповідної частини, інтерпретувальної частини, висновків, закінчення), які відрізняються одна від одної як у плані змісту, так і в плані вираження.

Для зачину та вступу характерний традиційний стійкий фразеологізований початок – посвята Богові (в ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа), привітання, побажання, зазначення тематики православної проповіді. Основна частина православної проповіді репрезентує поєднання наративно-аналітичного змісту.

Во имя Отца, и Сына, и Святого Духа! Христос Воскресе! Ваши Высокопреосвященства, Ваши Преосвященства, всечестные отцы игумены и матушки игумении, боголюбивые братия и сестры!

Далі надамо типову схему тематичного розгортання інформативно-оповідної та інтерпретувальної частини проповіді. Т.В. Іцкович при аналізі православної проповіді пропонує виділити духовну та предметну теми, остання поділяється на ситуативну, профанну та предметно-сакральну. Змістове ядро тексту формують духовна і близька до неї предметно-сакральна теми; профанна – допомагає створити певну інтонацію повідомлення, а ситуативна виконує роль композиційної рамки (Іцкович 2013, 53). У проповідях митр. Арсенія спочатку вводиться ситуативна предметна тема, яка вказує на привід виголошення саме цієї проповіді:

Начиная писать слово о послушании, я осознал, какая глубокая тема должна быть раскрыта для людей слушающих, и, самое главное, чтобы мною прочитанное помогло бы всем нам задуматься и по-живому воспринять слова: послушание, смирение с осознанием того, как порой мы пренебрегаем этими основами не только монашеской, но и вообще духовной и добродетельной жизни.

Потім реалізується предметно-сакральна тема, заснована на текстах Святого Письма і богослужбових книг, оповідання про реальні події з життя Ісуса Христа і святих:

Потрясающий пример добродетели послушания, смирения для нас оставил Сам Господь Иисус Христос. Будучи Богом Словом, Он, Всепремудрейший Творец, по воплощении Своем живет в послушании у земных родителей: Божией Матери и мнимого отца – праведного Иосифа Обручника.

Після тематичного опрацювання предметно-сакральної теми здійснюється перехід до духовної теми – тлумачення глибинного сенсу проголошених подій:

Поступая подобным образом, мы следуем голосу Бога Отца на Фаворе: Сей есть Сын Мой возлюбленный, о Немже благоволих, Того послушайте (Мф. 17:5). С послушания начинается и духовное преобразование человека.

Профанна тема є факультативною і в логічній структурі тексту використовується як аргумент або ілюстрація до аргументу:

Когда-то духовник мне сказал: «Когда приходит помысел сравнить себя с кем-то, то сравнивай не с худшими, а с лучшими, и придешь в правильное понимание своего внутреннего человека». Вот почему так важно чтение житий святых на монастырских трапезах.

Закінчується проповідь композиційним блоком, у якому зливаються воєдино духовна і ситуативна теми. Різниця таких комплексів приводить до композиційної варіативності проповідей (Ипатова 2004, 14):

Непослушание рождает страшные последствия и деградацию духовной жизни монаха. Непослушание является причиной разрыва духовной связи между чадом и духовником, а через духовника с Богом, по ранее приведенным словам старца Ефрема Ватопедского.

Для висновків характерні такі мікрожанри: заклик, побажання, обіцянка, молитва і їх різне комбінування:

заклик:

И в сегодняшний день, братья и сестры, помните, что у Бога нет мёртвых – у Бога все живы. Держитесь и вы жизни в Боге, жизни по совести, жизни по правде Божией, тогда Господь и нас не оставит.

побажання:

В заключение своего слова я хотел бы тем из присутствующих, кто пожелал бы более глубоко открыть для себя тему смирения и послушания и ценности этих добродетелей, предложить для чтения книгу протоиерея Вячеслава Тулупова «Одеяние Божества», а также книги «Ефрем Катунский» и «Блаженный послушник» об этом же старце.

МОЛИТВА:

Схиляюся нині до ваших святительських стоп і прошу молитовно підтримати моє недостойнство.

різне комбінування:

Простите, помолитесь и благословите.

Композиція проповіді будується з урахуванням жанрово-типової авторської інтенції (Савин 2009, 67). Комунікативна взаємодія у релігійному дискурсі отримує адекватну реалізацію в дискурсивній стратегії – це глобальна комунікативна інтенція мовця в межах певного дискурсу та її мовленнєва об'єктивізація (Салахова 2013, 45). Стратегічна мета проповідника – повернути людину у православну віру, змінити її світогляд відповідно до догматів та канонів православної доктрини, передовсім, моделі її поведінки. Глобальна стратегія православної проповіді – фідейстична, яка ставить своєю метою привести людину до віри.

Глобальну стратегію тексту розглядають на структурному, семантичному та прагматичному рівнях (Фролова 2009, 5; van Dijk 1997, 74).

Структура мовних засобів реалізації глобальної фідейстичної стратегії православної проповіді подана як стандартними, так і нестандартними синтаксичними конструкціями, а саме, номінативними, еліптичними, незавершеними, перерваними реченнями, а також експлікаційними утвореннями: перервані речення:

А святость нашей жизни пускай соответствует его названию, потому что – что такое святость? – говорят святые отцы, – святость – это постоянство в добре. Вот и всё¹.

повтори, апелятивні елементи:

Мы не возмущались, братья и сестры, когда живых родителей сдавали в дома престарелых их дети. Мы не возмущались, когда с одобрения родителей и мужей жены делали аборт, убивая своих детей. Мы не возмущались, когда война шла духовная в нашем Отечестве.

¹ Характерною рисою побудови речень у проповіді є використання риторичних питань, що служать для формулювання проблем, вираження ставлення до явищ, а також являють собою прийоми реалізації псевдодіалогу: *Некоторые спросят, почему? Ответ прост. Святые отцы говорят, что...*

вставні розмовні елементи:

Если бы мы так поступали, глядишь, очень многое было бы в нашем Отечестве, в наших семьях и в наших душах по-другому.

При переході до семантичного рівня слід зазначити, що у роботі ми розглядаємо семантику у загальному плані як сукупність змісту та значення. Це передбачає, передовсім, а н а л і з предметного змісту православної проповіді шляхом встановлення тих т о п о с і в, що реалізовані в текстах православних проповідей, задля подальшого виділення спеціальних стратегій досліджуваного жанру. Топос мислиться в мовознавстві як категорія функціональна, позачасова опора для розгортання тексту. На семантичному рівні втілення фідеїстичної стратегії православної проповіді митрополита Арсенія реалізовано наступні топоси:

спасіння:

Святость – это постоянство в добре, святость – это стремление к добру, святость – это жизнь по совести.

гріх:

[...] действовать милосердию Божию в мире мешает только наша греховность, нераскаянность и наша беспечность.

Бог, Богородиця, святі:

Ради тех, кто «не так» живет, Божия Матерь до сих пор избавляет нас от многого зла.

молитва:

Схиляюся нині до ваших святительських стоп і прошу молитовно підтримати моє недостойнство.

християнські чесноти:

Не делай другому того, чего себе не желаешь. Если бы мы так поступали, очень многое было бы в нашем Отечестве, в наших семьях и в наших душах по-другому.

православні свята:

Она здесь Игуменя, Она здесь Хозяйка, и всякий, кто приходил сюда и хотел остаться, он молился Матери Божией, прося у Неё благословение [...].

війна:

Война является закономерным следствием поражения народа на поле брани духовной.

вітчизна:

В наше время многие желают мира, скорейшего прекращения войны, и при этом не замечают, что бедствие народа Украины началось гораздо раньше вооруженного противостояния.

святі гори:

Дай, Боже, братья и сестры, чтобы обитель сия, чтобы дорогая наша Святогорская Лавра стояла до скончания века, чтобы она совоскресла всеми своими старцами, насельниками в День страшный пришествия Христова.

Після розгляду реалізації основних топосів на наступному етапі аналізу вбачаємо за необхідне виявити усі змістові модальні елементи, що наявні в реалізаціях фідеїстичної стратегії православної проповіді митр. Арсенія. Змістові модальні елементи представляють функціонально-семантичну мовну категорію, яка втілює ставлення до предмета розмови (топосу) та визначається як топосний модус (Романов 1995, 82). Ці елементи виявлено з урахуванням типів модальності (аксіологічна, епістемічна, алетична, деонтична, волітивна, верифікативна) (Романов 1995, 82; Фролова 2009, 238). Результати аналізу дозволили виокремити такі змістові модальні елементи православної проповіді.

Аксіологічні елементи – у проповідях митрополита Арсенія вони представлені прикметниками позитивної та негативної оцінки: *братовбивчий, безумний, агресивний* тощо.

Епістемічні елементи – до засобів вираження епістемної модальності (від грецьк. *episteme* – знання) фідеїстичної стратегії належать такі, як: модальні дієслова, а також вербативи, що здатні передавати різний рівень впевненості (*спричиняти, знати, возвіщати, осягати, свідчити, проповідувати* тощо), іменники (*Богопізнання, літописець, вірування, свідчення*), прикметники (*секуляризований, невідомий, непізнаний* тощо), прислівники (*подумки, головним чином, звичайно, певно, недарма*), вирази *несомненно знаем, что..., ми віримо, що...* (Ільченко 2002, 3). До епістемічних елементів також

зараховують ті засоби, що об'єктивують ставлення мовця до повідомлюваного, як до відомого/невідомого, доведеного/недоведеного, наприклад:

Мы видим, что Господь дает молитву молящемуся.

Алетичні елементи – алетична модальність характеризує висловлення з погляду вираження в ньому ставлення повідомлення до дійсності як можливого/неможливого, необхідного/не необхідного та об'єктивується за допомогою модальних дієслів, прислівників, прикметників, що передають вірогідність (Goffman 1967, 82), наприклад:

Ведь настоящая любовь стремится, чтобы не мне «любимому», а всем вокруг меня было хорошо, а это невозможно без сердца сокрушенна и смиренна.

Деонтичні елементи були ґрунтовно простудійовані вченими-лінгвістами (Рябих 2014; Савельєва 2011; Шаля 2011). У дослідженні, присвяченому науковому дискурсу, О. І. Шаля (2011) зазначає, що «індикатори деонтичної модальності містять імпліцитне компаративне значення, яке реалізується через зіставлення адресатом інформації, що міститься у реченні, із фоновими знаннями для адекватного декодування змісту, і передають дієслова у наказовому способі, які апелюють до уяви адресата» (*увіть* тощо); до розумових здібностей (*прослідкуємо*), а також слугують настановою, порадою, рекомендацією (*зрозумійте*). У реалізаціях православної проповіді елементи деонтичної модальності реалізуються імперативними дієсловами, що передають заклик, пораду, настанову та апелюють до уяви й розумових здібностей адресата. У свою чергу митрополит Арсеній частіше за все не уникає використання імперативів, натомість він наводить ілюстративні приклади або від першої особи множини нагадує пастві, де можна прочитати у святих отців про те чи інше явище:

В житии преподобного Иоанна Затворника Святогорского мы читаем, как долго и всесторонне испытывал его смирение преподобный архимандрит Арсений.

Волітивні елементи у реалізаціях православної проповіді представлені дієсловами, які передають бажання (*хотілося б, сподіваймося, дай Боже*), наприклад:

Дай їм Боже покаяння, щоб вони прийшли в себе.

Верифікативні елементи у реалізаціях православної проповіді втілюються засобами, що сприяють обґрунтуванню істини, наприклад:

У меня Бог в душе», но этим поведением вы показали, что вы истинные христиане, потому что в вас добро живёт.

Реалізація фідеїстичної стратегії православної проповіді також досягається сукупністю мовленнєвих актів, а саме, репрезентативів, директивів, експресивів, комісивів, декларативів, а також фатичних метакомунікативів (Gumperz 1982, 108). Текстуальні елементи представлені сімома смисловими класами – поєднання і логічна послідовність ідей, парафраз і накладання, причиновість, контраст і зіставлення, обмеження, припущення (достовірне твердження), питання. Інтерперсональні мовні засоби реалізації фідеїстичної стратегії подані апроксиматорами, засобами передачі деперсоналізації, персоналізації, емоційно-експресивними засобами (тропи, засоби передачі емфази):

антитеза:

И в сегодняшний день, братья и сестры, помните, что у Бога нет мёртвых – у Бога все живы.

порівняння:

Недаром, братья и сестры, сегодняшние такие шествия торжественные проходят не только в нашем Отечестве – удивительно было бы, если бы в нашем Отечестве их не было, – они проходят и в Болгарии, они проходят и в Польше, они проходят в той же Германии.

Загальні дискурсивні стратегії у проповідях митрополита Арсенія представлені стратегіями нарації, контактуючою, інформувальною, пояснювальною, закличною, стверджувальною, оцінювальною. Спеціальні дискурсивні стратегії включають обрядову, молитовну, сповідальну, аргументуючу, виховальну, стратегію релігійної ідентифікації та викриття.

В и х о в а л ь н а с т р а т е г і я, що превалює у його виступах, має своєю метою показати ідеал, до якого людина повинна прагнути, позначити мету життя, за для якої треба жити:

Я згадав слова святішого Патріарха Павла Сербського: «Не ми вибираємо час, в який нам родитись; не ми вибираємо державу, в якій нам родитись; не ми вибираємо народ, серед якого довелось родитись, але нам вибирати в цей час, в цій державі, серед цього народу, чи бути нам людьми, чи нелюдьми.

Таким чином, нами було розглянуто слово як жанр проповіді, та його композицію, проаналізовано мовні та мовленнєві репрезентації стратегій і тактик слова митрополита Святогорського Арсенія (Яковенка) на структурному, семантичному та прагматичному рівнях. Виявлено, що особливістю

проголошення слова митрополитом Арсенієм є його білінгвізм, при проголошенні проповіді російською мовою зустрічаються українізмами і навпаки:

Перед Борисполем невеличка група людей зібралась протестувати. Це безуміє.

Слово проповідника відрізняється великою кількістю аксіологічних елементів, натомість, елементи псеводіалогу та засоби створення гумористичного ефекту, притаманні жанру православної проповіді, переважно відсутні. Домінантними топосами виступають теми війни, життя людей у Донбасі та ролі Святих Гір у становленні духовності народу. Слово митрополита Арсенія не властиві заклики, імперативи, тактики агресії та фасцинації, натомість, він здебільшого глобальною стратегією своїх звернень до пастви ставить виховальну, наводячи приклади святості та закликаючи до неї.

Отже, можна зробити висновок, що митрополит Арсеній як гомілет більше належить до прихильників антириторичного напрямку, які привертають до Церкви не високим стилем мовлення, абстрактністю та риторичними прийомами, а своїм життям і простим словом і бачить головну умова успіху проповідництва в духовному образі пастиря.

Бібліографія

- ТАУШЕВ, А. (2001), Руководство по гомилетике. Москва.
- ЛЬЧЕНКО, О. М. (2002), Етикетизація англо-американського наукового дискурсу. Київ.
- ИПАТОВА, С. Н. (2004), Церковно-проповеднический стиль русского языка XIX века. Вологда.
- ИЦКОВИЧ, Т. В. (2013), Категория темы в тексте жития. Волгоград.
- Проповеди митрополита Святогорского Арсения (Яковенко). В: <<http://svlavra.church.ua/proovedi/>> [доступ 7.08.2017].
- РОМАНОВ, А. А. (1995), Говорящий лидер в деловом общении. Москва.
- РЯБИХ, Л. М. (2014), Лекція як жанр американського академічного дискурсу. Харків.
- САВЕЛЬЕВА, М. В. (2011), Языковые свойства процессуальных единиц с императивной семантикой. Челябинск.
- САВИН, Г. А. (2009), Коммуникативные стратегии и тактики в речевом жанре современной православной проповеди. Москва.
- САЛАХОВА, А. Г.-Б. (2013), Конфессиональная языковая личность: коммуникативные стратегии и тактики. Челябинск.
- ФРОЛОВА, І. С. (2009), Стратегія конфронтації в англomовному дискурсі. Харків.
- ШАЛЯ, О. І. (2011), Категорія порівняння у мові науки: функціональні, когнітивно-дискурсивні та лінгвокультурні параметри (на матеріалі англо-американських статей у галузі електроніки). Київ.
- DIK, VAN, T. (1977), Text and Context. Explorations in the Semantics and Pragmatics of Discourse. London.
- GOFFMAN, E. (1967), Interaction rituals: essays on face-to-face behaviour. New York.
- GUMPERZ, J. J. (1982), Discourse Strategies. Cambridge.

Дания Загидуллина
Академия наук Республики Татарстан

ТАТАРСКАЯ ЛИТЕРАТУРА РУБЕЖА XX–XXI ВЕКОВ: ТРАНСФОРМАЦИЯ РЕАЛИЗМА

Tatar literature at the turn of the XX–XXI centuries: transformation of realism

Ключевые слова: татарская литература, реализм, постреализм, неореализм, синтетизм, постколониальная литература

KEYWORDS: Tatar literature, realism, post-realism, neo-realism, synthetism, post-colonial literature

АБСТРАКТ. The scientific novelty of work consists in the appeal to modern Tatar literary process which remains almost not investigated. The choice for the analysis of works of the Tatar literature has been caused, first of all, by the novelty of their esthetic concept. Relevant texts of the Tatar prose writers in the development plan for national art of literature are considered, the main vectors of the movement of historico-literary process are traced. As a result of the conducted research, the art and esthetic nature of the realism in modern Tatar prose incorporating elements of other art systems is established. Content and volume of the concepts 'literary direction', 'current', 'post-realism', 'post-colonial literature', 'classical realism' are specified in relation to the modern national historico-literary process.

1

Современный историко-литературный процесс, охватывающий время после распада СССР, является чрезвычайно сложным объектом изучения. Для многочисленных народов Российской Федерации, в том числе и татар, этот период стал этапом культурного подъема, в результате возникла новая идейно-эстетическая ситуация (Киклевич 2013, 569), которая, с одной стороны, подводила итоги художественным достижениям XX столетия, с другой, стремилась выразить всю сложность и противоречивость современной действительности.

В татарской прозе еще в 1960–1980 гг. намечается ряд тенденций, которые определили дальнейшие судьбы реализма: углубление психологизма и философского подтекста (проза А. Еники); обращение к мифологическим структурам (Г. Абсалямов, Г. Баширов, Г. Ахунов и др.), в том числе в военной литературе или в т.н. прои з в о д с т в е н н ы х р о м а н а х – возрождение главного персонажа-татарина в амплу сказочного героя-освободителя,

героя-созидателя; активизация авангардных явлений, прежде всего, возрождение лирико-эмоциональной прозы, орнаментального стиля (А. Баянов, Ш. Хусаинов, М. Магдеев и др.). Новые творческие принципы, не совпадая с господствующими литературными нормами (Загидуллина 2015, 157–185), вызвали трансформацию реалистического направления, которое принимало формы не только неореализма, но и постреализма.

Актуальность проводимого исследования обусловлена необходимостью осмысления и оценки изменений, происходящих в современном историко-литературном процессе.

В решении поставленных задач мы опираемся на обосновываемые в современной теории литературы (в трудах Д. С. Лихачева, Н. Л. Лейдермана, Ю. М. Лотмана, И. П. Смирнова, В. Е. Хализева и др.) следующие понятия и категории литературного процесса: историко-литературная система, синхронная и диахронная, художественная система как разновидность исторически складывающегося типа общественного сознания и деятельности, обладающая своими содержательными компонентами и самыми общими особенностями художественной формы; творческий метод как система основных принципов художественного освоения действительности.

Традиционно приставка «нео-» применяется в литературоведении для обозначения стилей, методов, художественных направлений, получивших «вторую жизнь» (Литературная 2001). В данной работе термин «неореализм» используется нами именно в таком значении – для обозначения вторичности художественного явления. В татарской литературе развитие классического реализма было прервано наступлением периода господства социалистического реализма. Однако в конце XX в. произошло окончательное возвращение традиционного классического реализма, для обозначения которого, по нашему мнению, можно использовать такие термины как «неореализм» или «новый реализм», которые подчеркивают связь с первоосновой и указывают на «перерыв» в функционировании классического реализма в татарской литературе.

Вместе с тем, эти термины требуют некоторых дальнейших теоретических обоснований, так как в русском литературоведении в 1980–1990-е гг. наметилась тенденция обозначать художественный метод, возникший на основе синтеза реализма и символизма, термином «неореализм». Так, например, Н. М. Малыгина (1992, 238) на материале анализа творчества Андрея Платонова приходит к заключению о существовании в русской литературе первой трети XX века неореализма, в дальнейшем ставшего основой для формирования русского литературного авангарда. Т. Т. Давыдова (2006, 28) также рассматривает неореализм как метод и как последнее «модернистское течение» 1900–1930-х гг., главной отличительной чертой которого выступает синтез реалистической и модернистской эстетики.

В татарской литературе указанного периода также наблюдаются эксперименты, синтезирующие классические и неклассические типы сознания (например, повесть «Идел» Гали Рахима). Однако они остались единичными случаями, свидетельствующими о модернистских поисках в национальной литературе. Поэтому нельзя вести речь о сформированности в татарской литературе первой трети XX в. аналогичного русскому неореализму явления, впрочем, как и символизма в статусе самостоятельного направления. Этот факт исключает «терминологическую путаницу», связанную с применением термина, как в русском литературоведении.

Приставка «пост-» указывает на явление, которое идет на смену чему-то, дискутируя и отказываясь от основных постулатов того, что служило фундаментом:

Пост» в таком случае обозначает нечто вроде конверсии: какое-то новое направление сменяет предшествующее. Однако эта идея линейной хронологии всецело «современна». [...] Сама идея такой современности теснейшим образом соотнесена с принципом возможности и необходимости разрыва с традицией и установления какого-то абсолютно нового образа жизни или мышления. Сегодня мы начинаем подозревать, что подобный «разрыв» предполагает не преодоление прошлого, а скорее его забвение или подавление (Лиотар 2016).

Таким образом, мы можем констатировать, что в любой литературе постреализм возникает из-за стремления преодолеть традиции реализма. Термин *постреализм* был предложен в начале 1990-х гг. и впоследствии обоснован применительно к русской литературе Н. Л. Лейдерманом:

В противовес соцреализму и авангардной тенденции формировался другой тип мифологии Космоса, оформившийся в художественной стратегии постреализма. [...] Телеология постреализма как художественной парадигмы может быть кратко обозначена формулой: поиск смысла человеческого существования внутри экзистенциального хаоса, – но не компромисс с хаосом, а противостояние с хаосом, трагическое для человека, но и достойное его духовной сути» (Лейдерман 2005, 25)

В русском литературоведении существует точка зрения на постреализм как на переходное явление, тесно связанное с неореализмом (неореализм – диалог с модернизмом, постреализм – диалог с постмодернизмом). Например, эта теория и ее историография хорошо показаны в монографии Л. Х. Насрутдиновой (2010). Относительно татарской литературы мы исходим из того, что в ней не были до конца сформированы ни символизм, ни неореализм как модернистское течение. Что касается деталей функционирования возрожденного («нео-») реализма и постреализма, они будут выявляться по ходу анализа конкретных произведений.

В решении поставленных задач используется системно-структурный метод, который реализуется в подходе к анализу отдельного произведения, творчества писателя, историко-литературного процесса как к художественным системам, структурно организованным законами метода, жанра и стиля.

Особое значение придавалось методам и приемам выявления национальной специфики текста.

2

В татарской литературе влияние метода социалистического реализма на литературный процесс было намного сильнее по сравнению с русской литературой. Однако даже в творчестве прозаиков, остававшихся на волне существующей идеологии, начались заметные изменения.

Показательно с этой точки зрения творчество Р. Карами, которое развивалось в рамках социалистического реализма. Перестройка привнесла тематические трансформации: писатель обращается к теме трагедии культуры личности. Роман «Проклятые этапы» (1989) вобрал в себя многие свойства «лагерной прозы»: оппозицию «свобода – неволя», «обычные люди – напуганные рабы»; использование документальных и фактологических материалов и т.д. Вместе с тем, писатель находит свой художественный прием, позволяющий подчеркнуть преступность государственной политики: его герой был взят под стражу вместо другого человека.

Писатель противопоставляет простого человека абсурдной государственной машине уничтожения всего человеческого в обществе. Роман написан в русле постреализма: автор

пытается постигнуть хаос, чтобы найти в его глубине нить, опору, за которую человек мог бы держаться, которая могла бы стать оправданием и смыслом единственной человеческой судьбы, разворачивающейся в «обстоятельствах хаоса» (Лейдерман 2006, 587).

К этому приводит писателя сама тема.

В романах, написанных уже в начале XXI в., Карами возвращается к классическому реализму (неореализму). Три книги трилогии «Ухабистая дорога» (2005) написаны в форме воспоминаний главного героя – Габдельнура Галлямовича, являясь реконструкцией тридцатилетнего отрезка жизни людей советской страны. Автор представляет своих молодых героев нравственными, чистыми, патриотами, готовыми отдать свою жизнь во имя родины. Рассказ о прошлом сопровождается сравнением с современными (1990-е гг.) реалиями, и герой озвучивает и повторяет такие вопросы: «Как жить дальше?»,

«Где моя Родина?», «Может, пришло время беспокоиться за свой народ?» (Карамиев 2015, 374). В соответствии с законами исповедальной прозы, во главе угла находится конфликт поколений – отцов и детей. При этом позиция автора остается в рамках идеологической благонадежности. Обобщая жизнь советских людей, писатель заявляет, что они «всю свою жизнь жили и работали ради Родины» (Карамиев 2015, 375).

В татарской прозе «возвращение» в русло классического реализма позволило презентовать многие положительные начала в человеке как проявление национального характера и менталитета, и это способствовало окончательному отказу от соцреалистических принципов. Это видно и на примере неореалистических романов «Песочные часы» (2000) и «Картавая кукушка» (2005) К. Каримова, который пришел в «большую литературу» в постсоветское время. Его романы, по сути, воссоздают действительность в соответствии со многими принципами социалистического реализма, среди которых – воспевание человека труда и самого труда как основной ценности человеческого сообщества, поиск основ гармонии жизни в крепости духа, чистоте помыслов и нравов простых людей, в этических законах народа, и подчинение жизненных перипетий героев – социально-политическим процессам, происходящим в обществе. Авторское обобщающее начало представлено как воспоминания о прошлом на фоне постсоветских перемен. Главные герои романов: бурильщики водных скважин Фазыл, Мадияр, Амир и др. – казалось бы, всецело зависимы от среды, но вместе с тем представлены как национальные характеры. Несмотря на то, что их успехи и ошибки обусловлены историческими условиями советского и постсоветского периодов, эти простые люди труда с их стремлением изменить жизнь к лучшему, верой в добро и естественной потребностью соблюдать вековые народные нравственные заповеди способны восстановить гармонию вокруг себя, в своем мире. В романах присутствует и описание красоты родного края, прекрасных душевных качеств людей, и критика тоталитарных порядков послевоенного времени, умело переходящая в сатиру и иронию, и затрагиваются такие проблемы, как алкоголизм, изнанка семейных отношений и т.д. Романы свидетельствуют о том, что в татарской прозе «возвращение» к реализму происходило через эклектику, синтез разных художественно-стилевых «языков», при помощи которых формировался диалог различных мировоззренческих и эстетических координат.

Переоценка тоталитарного прошлого страны, впервые появившаяся в начале 1960-х гг., впоследствии, в годы застоя, вытесненная из литературы, вновь становится актуальной в период горбачевских реформ. Первым в татарской литературе обратился к этой теме И. Салахов, автор «Колымских рассказов» (1987), близких по содержанию к «Колымским рассказам» В. Шаламова. Poleмика с соцреалистическими канонами в документальном романе-хронике Салахова заключена в главном вопросе: оправданности или

неоправданности многочисленных жертв, принесенных ради строительства новой жизни. Рассказывая с натуралистической точностью о трагической судьбе многих видных политических деятелей, ученых, артистов, писателей, И. Салахов разоблачает культ личности с точки зрения разрушения не только всего человеческого в человеке, но и национальной культуры, научной и общественной мысли. Эпиграф к трагедии-хронике, с одной стороны, обращен к личности вождя, с другой, может быть адресован к политической системе:

С виду – солдат,
а в действительности – палач,
Сердце наполнено ядом и злобой;
Если увидит
это сердце, Нерон почувствует отвращение,
Торквемадо укроется саваном» (Салахов 1989, 7).

Упомянув великого римского императора Нерона, устроившего в Римской империи масштабные казни, и Томаса Торквемадо, основателя испанской инквизиции, Салахов ставит Сталина в один ряд с ними, в то же время злодеяния системы культа личности оцениваются как еще более чудовищные, способные вызывать отвращение даже у предыдущих палачей. Демифологизация советской идеологии происходит при помощи образа вождя.

«Колымские рассказы» Салахова стали первым в татарской литературе произведением, «открывшим» путь для постреализма после первых опытов шестидесятников на этой стезе. Тематическая особенность произведения способствовала тому, что в тексте проявились многие основные признаки антиутопии. Основная масса прозаических произведений, написанных на рубеже XX–XXI вв. в рамках постреализма, «унаследовала» эту особенность: постреалистические произведения татарских прозаиков так или иначе затрагивают проблемы, исконно считающиеся уделом антиутопии.

В отличие от романа Салахова, в котором сильно документальное и публицистическое начало, в романе А. Гилязова «Давайте, помолимся» (1993) преобладает философская оценка произошедшего, которая концентрируется вокруг темы памяти. По Гилязову, когда сохраняется память о личном, пережитом отдельным человеком, и происходит покаяние на идеологическом уровне, в государственном масштабе, возможно и сохранение общечеловеческой и национальной идентичности даже после таких испытаний, как культ личности. И писатель, прежде всего, ищет ответ на вопрос, как человеку обрести духовную свободу? Как сохраниться нации, которая в период тотального зла потеряла лучшие умы?

Целостный анализ романа был сделан писателем Г. Ахуновым, он назвал его произведением «о тех, кто смог приспособиться или не смог приспособиться к безобразиям советской власти» (Ахунов 1998, 126). Именно

Ахуновым было предпринята попытка определить новизну и особенность романа. Он рассматривает его в виде синтеза трех композиционных пластов: художественные портреты осужденных и мучителей, которые возникают на фоне изображения лагерной действительности; смесь философии, критики тоталитарного режима и публицистических раздумий (Ахунов 1998, 119).

Действительно, в романе высокохудожественный дискурс демифологизации органично совмещается с описанием тюремного быта. Синтетизм проявляется и в диалогичности повествования, и в жанровых стратегиях отдельных частей, разделов романа. В нем присутствуют: письма, молитва, воспоминание, риторическое обращение к читателю, авторские аналитические или психологические обзоры, лирические медитации. Например, эпиграфом к роману выступает фрагмент из произведения Г. Исхаки «Лукман Хаким»:

Все, что я видел и пережил, все собрано в этой книге. Первый год я писал чернилами – кончились чернила. Второй год писал слезами – и они высохли. Третий год писал кровью – и крови не хватило» (Гилязов 1997, 3).

Притча Исхаки рассказывает о прошлом одного народа, который пережил ужасные испытания. Интертекстуальная связь с ней выявляет те узловые мотивы, которыми руководствовался автор при написании книги.

В 1992 году появляется философско-публицистическая статья Гилязова, в которой он сообщает, что завершил новый роман, в нем «попытался ответить на конкретные вопросы современности через описание ужасов прошедших лет» (Гилязов 1993, 6), и в самой статье еще раз затрагивает эти вопросы: Кто наши национальные герои? Почему татарская литература после революции потеряла свой авторитет? Почему мы не ценим людей, которые служат своей нации? Какова роль религии в жизни народа? Осознаем ли мы силу покаяния? По мнению Гилязова, в подобных произведениях, в которых перед читателем раскрывается правда жизни, автор должен выступить в роли аксакала, «учителя-мастера». В этих словах, с одной стороны, подчеркивается воспитательная роль национальной литературы, которая самими писателями по-прежнему считалась актуальной. Национальный писатель считал себя в какой-то мере пророком для своей нации, и этот постулат касался не только романтической литературы. С другой – подобная позиция во многом объясняет ту особенность современной татарской литературы, когда даже в постмодернистских произведениях авторская стратегия не исчезает.

Письма, молитва, внутренние монологи привносят лиризм, формируя экзистенциальный подтекст, и переносят события в плоскость общечеловеческой трагедии. Именно эти качества романа Гилязова, по нашему мнению, свидетельствуют об окончательном формировании постреализма в татарской прозе, придавая ему и свойства притчевых структур, антиутопии, сохранив

определенные признаки народной эпопеи, берущей начало в классическом и даже социалистическом реализме, критическом реализме и модернизме с его стремлением презентовать картину мира с общечеловеческих высот.

Такой же синтез различных художественных систем проявился в романе Ф. Садриева «Утренний ветер» (1992). Роман затрагивает проблему взаимоотношений человека и социальной среды, но эта проблема, по сути, становится только одним из многих «голосов» полифонического произведения. События разворачиваются в небольшой татарской деревне, в 1980-е гг. В аварии по вине пьяного тракториста погибает молодой мужчина Рамзи. Во время следствия все свидетели, кроме главной героини Нуриасмы, в том числе любимая жена погибшего и его обожаемый племянник, сын Нуриасмы Мизхат, «подтверждают» трезвость тракториста (Садриев 1994, 87). На фоне этого конфликта в форме ретроспекции описывается жизнь героя-правдоискателя, свидетельствующая о том, что за время становления тоталитарной системы ложь охватила все слои общества: она укоренилась в отношениях между людьми, между народом и властью, в духовной сфере, в самой идеологии, стала основным рычагом государства. Так происходит демифологизация тоталитарного строя, который после 1917 г. строился на обмане, и ложь проникла во все его клетки, без исключения. Объясняется и причина этого явления: его корни – в рабской психологии и чрезмерном терпении народа, в конформизме, но истина, хотя и окольными путями, все равно достигает сознания общества – на это указывает одно из смысловых значений названия романа: истина как утренний ветер врывается в жизнь общества и открывает глаза на правду, на содеянное ранее, на настоящее.

Герой, способный осознать и преодолевать хаос, напоминает главных героев произведений социалистического реализма: это труженик, всю жизнь строго и требовательно относившийся к себе и окружающим, работавший ради благополучия колхоза, страны, забывая о себе и своей семье. Экзистенциальная философия автора, представляющего героиню как «уходящую натуру», призывает читателей жить в гармонии с природой, с окружающим миром, не ломая эту гармонию придуманными канонами. В завершающей сцене романа, когда символически соединяются смерть Нуриасмы и выстрел в утку (появляется ассоциация с тюрко-татарским мифом о сотворении мира божественной уткой), звучит мысль о том, что смерть каждого человека – это акт смерти и возрождения всего живого, а сама героиня поднимается на пьедестал матери-хранительницы бытия.

Еще одним ярким произведением постреализма стала трилогия Садриева «Счастье несчастных» (2004–2006). На материале истории превращения секретаря райкома Ирека («ирек» переводится с татарского как свобода) в изгоя районного и республиканского масштаба писатель раскрывает историю конфликта сильной личности и тоталитарного режима.

Внешне в трилогии все выглядит реалистично: молодой способный Ирек был приглашен в райком на должность инструктора. На самом деле структура трилогии полностью подчинена логике мифа: герой проходит испытание (древний ритуал инициации) с целью внести вклад в улучшение, совершенствование жизни общества, других людей (претворения хаоса в космос). Однако это испытание оборачивается не тем, что ожидалось: добытый дорогой ценой опыт (сакральное знание) гласит, что космоса нет, есть только приспособление к хаосу, потому что в советском обществе нет счастливых людей, живущих в ладу, в гармонии с самим собой и с другими людьми. Несчастливы все: и руководители разных рангов, и подчиненные, и простые люди. Главный герой Ирек Сабитов – романтик, осознав эту истину, поняв всю полноту несвободы, лживости, рабства тоталитарного режима, он отказывается служить этому режиму. На примере жизни множества героев писатель показывает разные модели взаимоотношений сильных личностей с этой идеологией: можно надеть маску; стать монстром, использующим других в своих интересах; превратиться в бесчувственное железо, в ломовую лошадь; сломаться; потерять веру.

Еще одно произведение, направленное на демифологизацию истории установления советской власти, но свидетельствующее о «возвращении» самого писателя к основным принципам классического реализма, обогащенного новыми художественными приемами, – это роман Ф. Сафина «Заблудившийся рассвет» (2003). В нем художественно осмысливается эпоха 1920–1930-х гг., крупные события интерпретируются двояко: как страницы всеобщей и национальной истории. В романе прослеживается судьба известной личности – А. Давлетьярова: формирование его гражданской позиции, участие в строительстве новой жизни, карьерный рост и смерть в сталинской неволе. Но этот пласт не уводит трилогию в сторону публицистичности, чему способствует экзистенциальная авторская стратегия, которая сопровождает произведение, превращая повествование в горькую историю о трагедии татарской интеллигенции, поверившей новой идеологии, страны в целом и сильных личностей, уничтоженных новым строем, о трагедии нации, отказавшейся от своих корней, традиций.

Авторский дискурс наиболее наглядно представлен на уровне символическо-аллегорического пласта трилогии. Проходящие через все произведение образы природы превращаются в символы, многозначность которых определяет общественно-политическую и философскую смысловую глубину.

В очень короткие сроки в татарской прозе проблема соотношения истории, современности, судьбы татарского народа превратилась в лейтмотив литературного процесса. Одним из факторов, участвовавших в формировании татарской постколониальной литературы, стало активное развитие исторической прозы. Такая особенность исторических произведений, как синтез

публицистических и метафорических, символических форм, легла в основу развития постколониального дискурса в творчестве татарских писателей Ф. Байрамовой, Ф. Латыйфи, В. Имамова и др.

Романы Байрамовой начала XXI в. можно назвать летописью истории татарского народа, пережившего ужасы тоталитаризма. По сути, ею выстраивается «зеркальная» проекция социалистического мифа: обращаясь к известным событиям, писатель воссоздает картину отношения тоталитарного государства к нерусским народам. В романе «Сорок вершин» (2005) – это раскулачивание, ссылка в дальние регионы строительства новых заводов и фабрик, физическое уничтожение татарской интеллигенции, религиозных деятелей, их семей, детей.

В центре романа, как и принято в классических реалистических произведениях, герой, с честью сумевший пережить выпавшие на его долю испытания – уважаемый мулла Асылгерей, отец девятерых детей. В самом начале романа, упоминая историю расселения татар на Урале, прозаик пишет:

Чтобы вернуть свои земли, язык и религию, восстановить истину, им пришлось преодолеть сорок вершин истории. Но редко кто помнил тайну перехода сорока вершин. [...] Это рассказ о татарине Асылгерее, сумевшем пройти сорок вершин истории (Байрамова 2005, 5).

Такой тип повествования пробуждает «память жанра» героического эпоса, жанра средневековой литературы, в котором воспевались народные герои и их подвиги (Урманче 2015, 40–41).

Советской модели жизнеустройства в самом начале романа автор противопоставляет идеализированную дореволюционную жизнь своего героя. Широкое применение принципа психологического анализа в обрисовке персонажей, описание их состояния в критические моменты между жизнью и смертью способствуют воссозданию модели «страшного мира зла», цель которого, прежде всего, уничтожение целой нации, ее умных и трудолюбивых лидеров, способных вести за собой народ.

«Машине зла» противопоставляется дух человека – сильного, умного и дальновидного. К концу романа оставшиеся в живых дети и внуки Асылгерей, как и он сам, находят возможность транслировать духовные богатства предков своим соплеменникам. Здесь налицо стремление прозаика воссоздать картину мира, названную Н. Л. Лейдерманом «р е л я т и в н ы м к о с м о с о м» – космосом из хаоса (Лейдерман 2006, 588), который возникает благодаря твердости духа Асылгерей, сохранившего в душе веру в Аллаха, надежду на прекрасное будущее своей нации и любовь к родной земле, народу, и передал эти чувства последующим поколениям.

Диалог с героическим эпосом еще более выражен и подчеркнут во втором романе Байрамовой – «Карабулак» (2005). В основе его сюжета – история строительства радиохимического завода «Маяк» на Иртыше. При помощи документов, свидетельств очевидцев и т.д. восстанавливается «спрятанная» история, которая становится объектом демифологизации в отношении прошлого СССР.

Роман задуман как эпический рассказ о жизни Гульджихан – женщины с необыкновенной судьбой, которая в силу исторических событий и сложившихся обстоятельств превращается в борца за справедливость, сохранение национальной идентичности. Поэтому события, описанные в произведении, начинаются с момента ее рождения в 1946 году и заканчивается смертью героини.

Стилистическую доминанту романа формирует экзистенциальный тип сознания: произведение содержит раздумья о судьбе нации, об отношении тоталитарного государства к своим гражданам вообще, к нерусским народам, в частности, к решению политических, моральных, экологических и т.д. проблем. Авторская стратегия выстроена с учетом возможностей эмоционального воздействия на читателя, и неприятие, сожаление, боль в отношении изображенных событий экстраполируются на историю советского государства. Баиты, стихотворения, ирреальные картины: сны, общение со святыми, необъяснимые с точки зрения науки события составляют тот пласт произведения, который представляет процесс духовных поисков главной героини, ищущей опору в исламе.

Романы Байрамовой свидетельствуют о формировании в татарской культуре постколониальной литературы, которая строится на классических бинарных оппозициях, позволяющих вывести на передний план судьбу нерусских народов в СССР. Основным принципом структурирования художественных текстов стало «пробуждение памяти» нации о политике советского государства в отношении национальных меньшинств (к о л о н и а л ь н а я т р а в м а). Параллельное воссоздание (иногда в идеализированной, утопичной форме) прошлого с национальными ценностями, героями, нравственными принципами и законами предков было направлено на утверждение культурной уникальности этноса.

3

На рубеже XX–XXI вв. татарская проза вернулась к принципам классического реализма. Представляя действительность в виде хаоса, татарские прозаики возрождали образы сильных героев, способных осознать этот хаос и привести его в гармонию, зачастую согласно схемам героического эпоса. Если

типичность действующих персонажей была одним из основных принципов социалистического реализма, то «нестандартные», нетипичные герои, и центрирование вокруг них новой концепции личности стали причиной, вызвавшей трансформацию реализма в татарской литературе данного периода, определив его отличительные особенности.

Формирование мощной волны постреализма в татарской прозе было связано с темой культа личности и переоценкой тоталитарного прошлого страны. Указанная тематическая особенность придавала постреалистическим текстам свойства притчевых структур, антиутопии, при сохранении определенных признаков народной эпопеи, берущей начало в классическом и социалистическом реализме, критическом реализме и модернизме с присущей ему установкой на приоритет общечеловеческих ценностей.

Безусловно, самой яркой тенденцией в татарской прозе начала XXI в. стало формирование постколониальной литературы, которая нанесла ощутимый удар по советской идеологии, привнеся в татарскую литературу ранее закрытые для читателя темы, мотивы, сюжеты, фактические материалы, историко-культурные нормы и традиции.

Библиография

- Ахунов, Г. (1998), Язучы һәм тормыш. В: Казан утлары. I, 119–126.
- Бәйрәмова, Ф. (2005), Кырык сырт: романнар. Казан.
- Гыйләжев, А. (1997), Йәгез, бер дога: роман-хатира. Казан.
- Гыйләжев, А. (1993), Без бит бәхетсез заман жимеше. В: <matbugat.ru/news?id=7393> [доступ 27.09.2016].
- Давыдова, Т. (2006), Русский неореализм: идеология, поэтика, творческая эволюция (Е. Замятин, И. Шмелев, М. Пришвин, А. Платонов, М. Булгаков и др.). Москва.
- Загидуллина, Д. (2015), 1960–1980 еллар татар әдәбияты: яңарыш мәйданнары һәм авангард эзләнүләр: монография. Казан.
- Карамиев, Р. К. (2015), Кая чабасың, гомер юртагы? Казан.
- Киклевич, А. (2013), Русский язык в движении. Размышления над книгой Н. В. Юдиной «Русский язык в XXI веке: Кризис? Эволюция? Прогресс?» В: Przegląd Wschodnioeuropejski. IV, 569–578.
- Лейдерман, Н. Л. (2005), Постреализм. Теоретический очерк. Екатеринбург.
- Лейдерман, Н. Л. (2006), Гипотеза о постреализме. В: Лейдерман, Н. Л./Липовецкий, М. Н. (ред.). Современная русская литература: 1950–1990-е годы. В 2-х томах. Т. 2: 1968–1990. Москва, 583–588.
- Лютар, Ж.-Ф. (2016), Заметка о смысле «пост». В: <lib.ru/CULTURE/LIOTAR/s_post.txt> [доступ 20.06.2016].
- Малыгина, Н. М. (1992), Художественный мир Андрея Платонова в контексте литературного процесса 1920–1930-х годов. Москва [диссертация].
- Насрутдинова, Л. Х. (2010), Между реализмом и постмодернизмом: переходные явления в русской прозе конца XX века. Казань.
- Николокин, А. Н. (ред.) (2001), Литературная энциклопедия терминов и понятий. Москва.
- Садриев, Ф. (1994), Таң жиле. Казан.
- Салахов, И. (1989), Колыма хикәяләре: фажига-хроника. Казан.
- Урманче, Ф. (2015), Тюркский героический эпос. Казань.

ГУЗЕЛЬ ГОЛИКОВА

Казанский (Приволжский) Федеральный университет

ПОЭТИКА ИГРЫ В РОМАНЕ М. А. БУЛГАКОВА «МАСТЕР И МАРГАРИТА»: ОБРАЗ КОТА БЕГЕМОТА

Poetics of the game in the M.A. Bulgakov's novel “Master and Margarita”: the image of cat Begemoth

Ключевые слова: код, игра, Ханс Сакс, буффонадность, сатира, «ключ» к шифру, каламбур

KEYWORDS: code, game, Hans Sachs, buffoonery, satire, the “key” to the cipher, pun

АБСТРАКТ: The article deals with the question of the functioning of the game code of M. Bulgakov's novel “Master and Margarita”. The focus of the researcher is the image of the cat Begemoth, one of the members of the Woland suite. The article explores the connection between the image of the cat and the figure of Hans Sachs, a well-known representative of the German Renaissance. Principles of game conjugation of two figures are buffoonery, carnival, satire. At the same time, the three hypostases of the cat Begemoth (the cat – fat man – a boy with a knight (pazh) refer the reader to the figure of Leo Taxil (the French writer Gabriel Zhogan Pazhes), the punning allusion which is found in the last chapters of the novel and is determined by the writer's position in depicting the religious question.

В статье рассматривается вопрос функционирования игрового кода «закатного» романа М. А. Булгакова «Мастер и Маргарита». В центре внимания исследователя – образ кота Бегемота, одного из членов свиты Воланда. В статье раскрывается связь образа кота с фигурой Ханса Сакса – известного представителя немецкого Возрождения. Принципами игрового сопряжения двух фигур становятся буффонадность, карнавальность, сатиричность. В то же время три ипостаси кота Бегемота (кот – толстяк – паж) отсылают читателя к фигуре Лео Таксила (французского писателя Габриэля Жогана Пажеса), каламбурный отсыл к которому встречается в последних главах романа и определяется писательской позицией в изображении им религиозного вопроса.

1

Изучение романа Булгакова «Мастер и Маргарита» началось практически с самого начала его появления на литературной сцене, и, безусловно, книга исследована с самых разных позиций видными учеными-литературоведами, критиками, среди которых выделяются А. Боборыкин, И. Белза, И. Галинская, В. Немцев, Б. Соколов, М. Чудакова, Е. Яблоков и мн. другие (Боборыкин 1991; Белза 1978; Галинская 1986; Немцев 1991; Соколов 1997; Чудакова 1988; Яблоков 2001). Несмотря на это, произведение до сих привлекает внимание филологов. Роман Булгакова можно назвать одновременно и фантастическим, и философским, и любовно-лирическим, и сатирическим. В то же время это – роман-кроссворд, роман-шифр. Перед нами своеобразная культурная игра, которую Булгаков использует в своих идейных целях – создать многомерное произведение с разными уровнями прочтения: для непосвященных на первый план вывести сатирическое и историческое начало романа, а для посвященных – философский смысл произведения, который не укладывается ни в советскую идеологию, ни в традиционное христианское мировоззрение как православной, так и католической церкви, и который нарочито зашифровывается.

Принцип игры в романе ярко представлен в московских главах, в произведении угадываются постмодернистские черты (нарочитая игра с культурными кодами прошлого и настоящего). Игровой код романа наиболее явно акцентируется в символическом эпизоде игры Бегемота с Воландом в шахматы. Это тот особый ключ, чтобы читатель понял, что весь роман – это не только представленная история Мастера и Маргариты и написанного Мастером романа об Иешуа, но и игра автора с культурными кодами с целью шифрации своей идеологии, идей, несовместимых с нарождающейся советской действительностью.

В одной из своих статей мы уже рассмотрели своеобразие актуализации альбигойского кода, который, по нашему мнению, структурирует весь роман и определяет его философско-этическое ядро, «вбирая», «втягивая» в себя другие европейские коды – гетевский, дантовский, гофмановский и др., являясь неким «пракодом» всего текста. Рассмотрим теперь, какими еще культурными кодами «играет» автор с целью не только организации игрового поля романа, но, прежде всего, выражения своих идейных убеждений. Кодировка писателем реализуется на ассоциативном уровне «литературно-культурного поля» как своей эпохи – начала и первой трети XX в., так и других эпох, начиная с Античности. Булгаков часто использовал в своей игре довольно известные, знаковые фигуры европейской культуры и других культур, что напоминает дантовский принцип в изображении ада (в «Божественной комедии»): сначала изображение

знаковых фигур в истории и культуре, а затем обращение к конкретно-историческим, зачастую малоизвестным читателю персонажам своего времени. В основе булгаковских шифров и кодов лежат принципы полигенетичности и поликультурности. Недаром болгарский литературовед Николай Звезданов, исследуя этико-философскую и мифопоэтическую концепцию человека и бытия в романе «Мастер и Маргарита», утверждал, что роман этот «вобрал огромную часть культурно-исторической, мифологической и философской памяти человечества. В нем «в странном сожительстве» соседствует античная мениппея, средневековая мистерия и модернистский гротеск (цит. по: Малкова 2012).

2

Наиболее загадочными персонажами романа являются демонические образы, к которым довольно часто обращаются ученые. Более полно, на наш взгляд, они исследованы в работе Т. Ю. Малковой (2012) «Полигенетичность демонических образов романа М. А. Булгакова «Мастер и Маргарита». Автор работы делает выводы о принципах создания демонических персонажей и их связи с христианской, народной традицией, средневековой западно-европейской демонологией. В то же время Малкова, как и другие исследователи, не ставит перед собой цели культурной «дешифровки» образов inferнальных персонажей и текста, с ними связанного. В частности, мало сказано с этих позиций о Бегемоте.

В разных исследованиях образ кота Бегемота возводится к различным культурным традициям – древней мифологической, ветхозаветной, иудейской, средневековой европейской и др. Сведения о Бегемоте автор «Мастера и Маргариты» почерпнул, например, также из книги М. А. Орлова «История сношений человека с дьяволом» (1904), выписки из которой сохранились в булгаковском архиве (Булгаковская энциклопедия). По свидетельству второй жены писателя Л. Е. Белозерской, реальным прототипом Бегемота послужил их домашний кот Флюшка – огромное серое животное. Булгаков только сделал Бегемота черным, так как именно черные коты по традиции считаются связанными с нечистой силой (Булгаковская энциклопедия).

Несомненно, образ Бегемота возникает у Булгакова под влиянием гофмановского кода, ведь общеизвестно особое отношение писателя к известному немецкому романтику – Э. Т. А. Гофману. В целом же для романа Булгакова характерно наличие «трех Г» – Гофмана, Гете, Гоголя – и «двух Д» – Данте и Достоевского, которые особым образом организуют литературное и игровое поле романа через центонность, реминисцентность, аллюзии. Прототипом Бегемота считается гофмановский кот Мурр – кот, пишущий свои «философские» заметки на оборотной стороне записок музыканта Крейсера.

Если возводить Бегемота к гофмановской линии, то можно все же увидеть, что концептуально оба героя не схожи, ведь Мурр Гофмана – филистер, выражающий философию немецкого бюргерства, которая была чужда немецкому романтику и противопоставлялась философии творческой личности. Кот Бегемот – особое создание, цель которого обличение советской Москвы. В то же время при создании Бегемота, Булгаков использует гофмановскую иронию, выписывая своего специфического героя. Ерничество Бегемота на пару с Коровьевым, плутоватое поведение, талантливое разоблачение всей аморальной московской чиновничьей «братии» вызывает симпатию. Образ Бегемота определяется игрой, буффонадой, шутством, формирующими смысловое поле этого персонажа. В целом же Бегемот представлен в разных ипостасях, реализован в единстве трех своих «лиц»: Волшебного Кота – Толстяка – Демона-пажа (возможно, пародия на троицу). В социальных ролях-масках, разыгрываемых Котом в московских сценах, узнаются и чиновники, и нагловатый обыватель, и циничный хулиган (Стойкова 2000). Примечательно, что в высказываниях Кота в то же время реализуются важнейшие мотивы романа – милосердия, смерти, света и тьмы (добра и зла), проходящие и через речь Воланда (Стойкова 2000). Последнее появление Бегемота раскрывает нам его истинный облик: *«Тот, кто был котом, потешавшим князя тьмы, теперь оказался худеньким юношей, демоном-пажом, лучшим шутом, какой существовал когда-либо в мире»* (Булгаков).

Так кто же этот герой на самом деле? Культурная синкретичность в создании образа Бегемота налицо, однако есть некий «ключ», на который Булгаков особо обращает внимание читателя. В целом, как нам кажется, в романе присутствует целая система «ключей» к дешифровке романа, о чем писала еще Галинская (1986). Воланд, закончив игру в шахматы с Бегемотом, вдруг, как бы случайно восклицает, обращаясь к герою: *«Долго будет продолжаться этот балаган под кроватью? Вылезай, окаянный ганс!»*. Это обращение вызывает, по крайней мере, первичное недоумение, хотя для романа вполне обычны двойные имена героев, что сопрягается с принципом двойственности самого текста, определяемого в целом дуалистической концепцией писателя. Так как многие персонажи взяты Булгаковым не только из древней иудейской истории (ершалаимские главы), но и на ассоциативном уровне отсылают нас к европейскому Возрождению (например, сама Маргарита), то вполне правомерно предположить, что имя Ганс могло принадлежать известному автору или герою той эпохи. Часто «ключом» к булгаковским шифрам служит и музыка, по сути, пронизывающая роман не только своей музыкальной стихией, но и музыкальными принципами (на основе которых и выстраивается все произведение). Булгаков был большим знатоком и любителем музыки, одно из его любимых детищ (помимо оперы Ш. Гуно «Фауст») – это опера Р. Вагнера «Нюрнбергские мейстерзингеры». Поэтому логично предположить, что под

именем Ганс скрывается не кто иной, как Ганс Сакс – не только центральный герой оперы Вагнера, но прежде всего – великий немецкий поэт-мейстерзингер конца 16 века. Гёте написал о нем поэму «Hans Sachsens poetische Sendung», в которой высоко оценил творчество Г. Сакса, в отличие от поэта Вернике, назвавшего Сакса «плохим и смешным рифмоплетом» (в комическом эпосе «Hans Sachs» Вернике (1703). Образ Сакса воссоздали в своих операх также В. Йировец и А. Лорцинг («Ганс Сакс», 1834).

Обращение к Г. Саксу у Булгакова не случайно. Немецкий мейстерзингер в своих незамысловатых шпрухах и фастнахтшпилях пытался обличить человеческий порок, вывести горожан на «путь истинный» через зеркало сатиры. Произведения Ганса Сакса – это сатирический взгляд поэта-философа на жизнь людей различных сословий. В своих стихотворениях он высмеивает человеческие пороки своего времени со всей силой своей добродушности и некой веселой насмешливости. В его шванках представлены и inferнальные образы. Появляется образ Люцифера, который опасается сошествия в ад немецких ландскнехтов, от которых не ждет ничего хорошего («Сатана не пускает ландскнехтов в ад», 1556). А черти Ганса Сакса вообще не отличаются большой отвагой и сообразительностью. Они обычно попадают впросак, одуроченные лукавыми смертными. Это чаще всего забавные, смешные существа, очень мало напоминающие сумрачных и злобных чертей ряда лютеранских писателей и художников XVI века (Пуришев 1959, 6). Примечательно, что слово «ландскнехты» как некий «ключ» к дешифровке появляется как раз в сцене игры Бегемота в шахматы с Воландом: Маргарита увидела на шахматной доске не только короля в белой мантии, но и «три белых пешки-ландскнехта с алебардами». Это с еще большей очевидностью доказывает, что образ Ганса Сакса через восклицание Воланда действительно появляется на ассоциативном уровне романа и начинает по-особому функционировать в игровом поле текста.

В своих фастнахтшпилях Сакс «использует приемы буффонного комизма, щедро раздает оплеухи и тумачи, бойко изображает потасовки и перебранки. Он вносит на сцену веселый дух карнавала, облакая лицедеев в фастнахтшпилях в гротескные личины «дурацкой литературы» (Пуришев 1959, 5). В авторской манере Ганса Сакса мы со всей очевидностью можем уловить взаимопересечения с булгаковским Бегемотом – прежде всего с его манерой поведения, когда тот предстает в образе огромного черного кота или толстяка – буффонадность, шутовство карнавального типа, яркие комические перебранки, наличие маски «дурака» («примусы починяю»). Таким образом, первая ипостась Бегемота – быть «дурацким» героем, ярмарочным шутом, в своей специфической манере разоблачающим «советских оборотней» через буффонаду, карнавальность, что и передается через актуализацию культурной игры с образом Ганса Сакса.

Образ Сакса определяет еще одну линию игрового функционирования культурного кода романа – западно-европейского кода в его немецком варианте, где Гофман, Гете, Ганс Сакс – основные фигуры. В этот «немецкий» код можно добавить еще одного немца – Вагнера, сделавшего Сакса центральным героем своей оперы. «Главный идейный пафос Вагнера – поиск положительного героя» (Вайль 1996). Вагнер связывает образ Сакса с нравственными ориентирами: «Среди мастеровых Сакса и богов Вагнера нет места моральной невнятице. Где добро и где зло – ясно сразу, как в вестерне. В конечном счете, и Вагнер и Сакс писали басни – внятные иносказания с крепкой нравственной подоплекой» (Вайль 1996). Таким образом, «Три Г» немецкой литературы – Ганс Сакс, Гете, Гофман – разоблачали в характерной сатирической манере бюргерство, человеческие пороки, что вполне соотносится с нравственными установками романа Булгакова. Писатель помещает Сакса, подобно Данте, в Москву-ад, во-первых, с целью создать игровое поле текста (что характерно для московских глав), в том числе посредством inferнальных образов, воплощающих в себе идею справедливого возмездия; во-вторых, усилить эффект безоговорочного разоблачения московской жизни советских обывателей. Каждый из демонов «шайки» Воланда имеет свою определенную задачу, что создает особую стихию симфонизма в передаче мотива справедливого наказания. Бегемот на пару с Коровьевым довершает свои «злодеяния» «последним» буффонадным выходом. Эта парность данных персонажей поддержана автором и в финальной сцене «разоблачения» демонов: Коровьев – рыцарь, а Бегемот – паж.

3

Итак, в первой своей личине Бегемот нереально толст и забавен, и в целом этот образ определяется не только вышеобозначенной культурной игрой, но и характерной традиционной линией функционирования героев-толстяков в мировой литературе. Его оборотная сторона – быть худым юношей, демон-пажом. Соединяет две ипостаси одного героя ключевое слово «шут». В то же время игра Булгакова более замысловата, чем кажется на первый взгляд. Ведь в образе Бегемота соединились библейские и западноевропейские линии: «мифологические корни переплетаются с традициями русского народного лубка», определяя двойственную природу и этого inferнального персонажа (Урюпин 2011).

По мнению исследователей, образ Коровьева-Фагота и его превращение в рыцаря, вероятно, связан с шуточной «легендой о жестоком рыцаре», содержащейся в повести друга Булгакова писателя Сергея Сергеевича Заяицкого

(1893–1930) «Жизнеописание Степана Александровича Лососинова» (1928). У рыцаря Фагота, как и у «жесточкого рыцаря» в повести Заяицкого, есть паж. В этой роли у Булгакова выступает кот-оборотень Бегемот, меняющий свое обличье в последнем полете (Булгаковская энциклопедия). Возможно, эта трактовка образа пажа является единственно верной.

В то же время, Булгаков неоднократно использовал книгу Орлова «История сношений человека с дьяволом» (1904), выписки из которой сохранились в булгаковском архиве, где рассказывается о псевдомасонских обрядах, взятых из работы Жоржа Батайля и Лео Таксиля «Дьявол в XIX столетии». Характерно, что изложение этого мистифицирующего труда помещено в заключительный, четвертый раздел книги Орлова, названный «Демонизм в последние столетия». Именно из этого раздела Булгаков сделал выписки о демоне Бегемоте. Под псевдонимом Лео Таксиль писал известный французский публицист Габриэль Жоган Пажес (1854–1907), убежденный атеист и борец с христианством (Булгаковская энциклопедия). Странно, что исследователи не увидели совершенно очевидную связь образа Бегемота в его ипостаси пажа с настоящей фамилией автора Пажес. Также среди произведений Лео Таксиля есть «Забавная Библия» (1882), где Таксиль высмеивает текст Ветхого Завета, «Забавное Евангелие, или Жизнь Иисуса» (1884), где предметом пародии выступает Новый Завет. Книги Таксиля неоднократно переводились в СССР и других социалистических странах в период господства государственного атеизма. Примечательно, что затем Умберто Эко будет использовать книги Пажеса-Таксиля. Так, итальянский постмодернист описывает историю создания антимасонских произведений Лео Таксиля в своем романе «Пражское кладбище».

Таким образом, Бегемот не случайно превращается именно в пажа, а не в оруженосца, что было бы более логично. Первоначально писатель сохраняет феодальную иерархию: так как Бегемот на службе не только у Воланда, но подчиняется и Коровьеву, то он должен стать его пажом (или оруженосцем) в сцене превращения. В то же время слово «паж» отсылает к настоящей фамилии французского автора, из книги которого и почерпнул Булгаков своего Бегемота – Габриэлю Жогану Пажесу, что делает игру Булгакова еще более интересной.

«В книге Таксиля и Батайля причудливо синтезировались демонологические и масонские легенды и фантазия авторов. Даже в косноязычном пересказе Орлова отчетливо проступала пародийность и юмор книги «Дьявол в XIX столетии», которую всерьез могли принимать разве что простодушные католические священники и монахи. У Таксиля и Батайля Булгаков почерпнул идею соединения масонства с демонопоклонничеством и пародирования самого масонского обряда, который у автора «Мастера и Маргариты» наполняется также философским содержанием (в сцене Великого бала у сатаны)»

(Булгаковская энциклопедия). Пародийность и юмор в подаче образа Бегемота, таким образом, берется и из книги Пажеса-Таксила. Вот почему идея шутства Бегемота проходит в булгаковском тексте красной нитью, в том числе слово «шут» в финальной сцене в связи с образом Бегемота нарочито акцентируется. Не Лео ли Таксила (Пажеса) называет Булгаков «лучшим шутом, какой существовал когда-либо в мире»?

Выводы

Итак, обратившись к роману Михаила Булгакова «Мастер и Маргарита», мы решили выявить особенности игрового кода, принципов игровой поэтики, связанных с образом кота Бегемота – одного из членов «дьявольской» шайки. Пытаясь сделать дешифровку, мы обратили внимание на использование писателем дантовского кода, принципа самого Данте в организации пространства ада (у Булгакова – это Москва-ад). Поэт в каждом из кругов ада сначала изображал знаковые фигуры исторического и культурного прошлого, а затем обращался к своим современникам. Данный подход обозначен и Булгаковым в создании игрового поля романа, в том числе связанного с образом Бегемота. Помимо гофмановского кода, лежащего на поверхности (Мурр и Бегемот), а также уже изученных учеными связей Бегемота с различными культурными традициями (иудейской, европейской средневековой демонологической и др.), отчетливо видна генетическая связь данного персонажа с образом знаковой фигуры немецкого Возрождения Ганса Сакса, который функционирует через модусы буффонадного, карнавального, сатирического начала, взятых за основу в обрисовке образа Бегемота. В то же время превращение Бегемота в пажу в финальной сцене отсылает не только к книге друга Булгакова Заяицкого, где явно реализована пара «рыцарь – паж», напоминающая другую пару «Коровьев – Бегемот». Символика пажу может, безусловно, быть связана с книгой Жоржа Батайля и Лео Таксила «Дьявол в XIX столетии», которую упоминал Орлов в «Истории сношений человека с дьяволом» и которую знал и использовал Булгаков. Настоящая фамилия одного из авторов книги Лео Таксила – Габриэль Жоган Пажес – как раз и отсылает нас к семантике слова «паж», что подразумевает каламбурную игру, используемую Булгаковым в своем романе (слово «каламбур» является ключевым). Игра автора связана с его особым философским осмыслением мира и бытия, где значимыми становятся антиномии «доброе-злое», «свет-тьма», «духовное-материальное», «живое-мертвое», «вечное-сиюминутное».

Таким образом, попытка расшифровки игрового поля романа в процессе создания образа Бегемота приводит нас к мысли о сложном конструировании

Булгаковым игровых полей своих персонажей, которые прочитываются как на первом доступном уровне – через знаковые культурные коды (например, «три Г» – Ганс Сакс, Гете и Гофман), так и на ассоциативном уровне через некие «ключи» в тексте («ганс», «ландскнехты», «шут», «каламбур») и через знание булгаковской сферы чтения (Таксиль-Пажес, Заяицкий, Орлов) и музыкального кругозора писателя (Вагнер), что делает процесс расшифровки более чем увлекательным и по существу необходимым для более глубокого понимания смысла и авторской манеры одного из самых загадочных романов XX в.

Библиография

- Баннх, Е. А. (2006), Кот Мурр и Бегемот как архетипические образы. В: Русская классика: проблемы интерпретации. Липецк, 236–243.
- Боборыкин, А. Г. (1991), Михаил Булгаков. Москва.
- Булгаков, М. А. Мастер и Маргарита. Роман. В: <http://nashbulgakov.ru/mim_2_22.html> [доступ 18.06.2017].
- Булгаковская (2017), Булгаковская энциклопедия. В: <<http://www.bulgakov.ru/>> [доступ 23.06.2017].
- Бэлза, И. Ф. (1978), Генеалогия «Мастера и Маргариты». М.: Контекст.
- Вайль, П. (1996), Гений места: Тайны сапожного ремесла (Нюрнберг – Сакс, Мюнхен – Вагнер). В: <<http://magazines.russ.ru/inostran/1996/11/vayl.html>> [доступ 18.06.2017].
- Галинская, И. Л. (1986), Загадки известнейших книг. Москва.
- Ковалев, Г. Ф. (1996), Свита Воланда. В: Филологические записки: Вестник литературоведения и языкознания. Воронеж.
- Малкова, Т. Ю. (2012), Полигенетичность демонических образов романа М. А. Булгакова «Мастер и Маргарита». В: <<http://www.dissercat.com/content/poligenetichnost-demonicheskikh-obrazov-romana-ma-bulgakova-master-i-margarita#ixzz4kYzpWT5r>> [доступ 20.06.2017].
- Немцев, В. И. (1991), Михаил Булгаков: становление романиста. Самара.
- Пуришев, Б. (1959), Себастиан Брант и Ганс Сакс//Себастиан Брант, Ганс Сакс. Корабль дураков; Избранное. В: <<http://litread.in/web/508475/545000-546000>> [доступ 21.06.2017].
- Соколов, Б. В. (1997), Три жизни Михаила Булгакова. Москва.
- Стойкова, Т. А. (2000), Речь персонажа в художественной системе произведения: Роман М. А. Булгакова «Мастер и Маргарита». В: <<http://www.dissercat.com/content/rech-personazha-v-khudozhestvennoi-sisteme-proizvedeniya-roman-m-bulgakova-master-i-margarit#ixzz4kYeHnhbp>> [доступ 21.06.2017].
- Урюпин, И. С. (2011), Национальные образы-архетипы в творчестве М. А. Булгакова. В: <<http://www.dissercat.com/content/natsionalnye-obrazy-arkhetipy-v-tvorchestve-ma-bulgakova#ixzz4kC8GCnoh>> [доступ 22.06.2017].
- Чудакова, М. О. (1988), Жизнеописание Михаила Булгакова. Москва.
- Шевлякова, Н. Н. (2003), Ганс Сакс и литература немецкой Реформации: генезис, типология и истоки творчества (фольклор и бюргерская литература). В: <<http://svr-lit.ru/svr-lit/articles/germany/shevlyakova-gans-saks.htm>> [доступ 21.06.2017].
- Яблоков, Е. А. (2001), Художественный мир Михаила Булгакова. Москва.

ВЕНЕРА Р. АМИНЕВА

Казанский (Приволжский) федеральный университет

ДИАЛОГ С ДРУГИМ КАК ФОРМА САМОИДЕНТИФИКАЦИИ ЛИРИЧЕСКОГО СУБЪЕКТА Н. ГАМБАРА¹

Dialogue with Another as a Form of Self-Identification of the Lyrical Subject of N. Gambar

Ключевые слова: татарская литература, русская литература, лирический субъект, идентичность, диалог, жанр

KEYWORDS: Tatar literature, Russian literature, lyrical subject, identity, dialogue, genre

АБСТРАКТ: Lyrics of the Tatar poet N. Gambar was the subject of the research. His creative activity depicted the leading tendencies of the national historic-literary process at the end of XX – beginning of XXI centuries. Intertextuality became one of the Gambar's poetic techniques determining his unique creative manner. The present article considers it as a form of a lyrical subject self identification. The works on intertextuality by Yu. Kristeva, G. Genette, as well as the works by B. O. Korman, S. N. Broitman, which determine the principles of subject sphere organization in the lyrical work, influenced the concept of research. System and structure-based and context-hermeneutic approaches were applied for the solution of the set of objectives. It was determined that the Gambar lyrical subject's self identification as the bearer of the overall generic substance of the mankind, as a representative of a certain ethnos, unique individuality and, finally, as a poet and a demiurge occurs in the dialogue with the Other.

Н. Гамбар (1947–2005)² – самобытный татарский поэт, отразивший в своем творчестве ведущие тенденции национального историко-литературного процесса конца XX – начала XXI вв. Он продолжает начатые поэтами-шестидесятниками поиски новых эстетических ориентиров, художественных средств и приемов, эксперименты в области содержания, формы и стиля. В то же время его поэзия – явление рубежа XX–XXI вв. и характеризуется новыми формами синтеза классической парадигмы художественности с неклассической и постклассической. Актуальность проводимого исследования определяется

¹ Работа выполнена при финансовой поддержке РФФИ (проект № 17-14-16004).

² Наис Гамбар (Гамбаров Наис Гимранович) родился в 1947 г. в деревне Буляк Муслимовского района Татарской АССР. Окончил татарское отделение историко-филологического факультета Казанского государственного университета. Автор 4 сборников поэзии.

необходимостью теоретического осмысления художественно-эстетической природы новых явлений в татарской поэзии этого периода, выявлению их роли и места в историко-литературном процессе.

Творчество Гамбара привлекало внимание критиков и литературоведов (Р. Кутуя, Ф. Сафина (Татарская энциклопедия 2005, 51) и др.). Сборнику «Көзләрем яфрак коя» («Листопад», 2001) посвящена статья Д. Ф. Загидуллиной, в которой представлен анализ сквозных тем, образов и мотивов лирики поэта, выявлены художественные особенности его стихотворений. Ученый подчеркивает философскую глубину произведений Гамбара, продолжающего традиции Дардменда, Х. Туфана, Зульфата (Загидуллина 2010), а также обращает внимание на интертекстуальность как один из важнейших приемов поэтики, определяющих своеобразие творческой манеры поэта. Новизна нашего исследования состоит в том, что межтекстовый диалогизм рассматривается как один из принципов поэтики Гамбара, отражающих различные пути и формы самоидентификации его лирического субъекта.

1. Методы

В процессе исследования диалога культур и литератур установлено, что

его участники входят в мир иных художественно-эстетических ценностей и обретают свое неповторимое место в «зоне контакта» с «чужими» познавательными, этическими и эстетическими смыслами. При этом «чужое» либо трансформируется в «другое», «иное», «новое», наконец, в «свое», либо остается таковым – тем, что не нужно и невозможно применять в своей практике (Amineva 2014, 2096)³.

Вслед за Ж. Женеттом (Genette 1982) мы будем различать два типа межтекстовых отношений, основанных, во-первых, на соприсутствии в одном тексте двух или нескольких текстов (интертекстуальность), во-вторых, на отношении текста к своему заглавию, эпиграфу и т.д. (паратекстуальность). Для постижения своеобразия различных форм интертекстуальности Н. Пьеге-Гро вводит противопоставление между имплицитными и эксплицитными связями (P'ege-Gro 2008). Предметом анализа в данной статье являются прежде всего стихотворения, в которых содержатся ссылки на другой текст, отмеченные посредством упоминания автора произведения, его названия, воспроизведения фрагментов «чужого» текста.

³ Перевод с английского автора статьи.

На концепцию проводимого исследования оказали влияние труды, в которых раскрываются особенности субъектной организации лирического произведения (Корман 2006; Бройтман 2008). Также востребованными для решения поставленных задач стали межкультурные подходы и контекстно-герменевтический метод, результативность которых продемонстрирована в ряде современных работ (Birova 2013; Вадас-Возьны 2010; Gilazov/Karabulatoва/Sayfulina et al. 2015)

2. Основная часть

В стихотворении «Все повторяется...», которым открывается сборник «Листопад», с наибольшей силой сконцентрированы основные мотивы лирики поэта: времени и вечности, памяти и забвения, любви и смерти, человека и природы, макро- и микрокосмоса. Анализируя данное стихотворение в аспекте диалога культур, мы пришли к выводу, что «Библия и Коран, идеи антропоморфизма, антропоцентризма, детерминизма и пантеизма, дополняющие и обогащающие друг друга, помогают передать драматизм пути человека в обретении самого себя и сокровенного знания о смысле жизни» (Amineva, 2007, 44). Эпиграф из Екклесиаста⁴ воссоздает извечный природно-космический ритм, в котором запечатлена внутренне единая и вневременная, телеологическая в своей универсальной замкнутости картина мира. Она глубоко архитектурна: устойчива, не случайна, провиденциально завершена. В этом миропорядке ничто не может быть вполне суверенным, инициативным, свободным от сверхличной мотивировки.

Мифологическая символика текста поглощает и лирического героя, индивидуальность которого уничтожается природно-космическими циклами. Но растворению субъекта в надындивидуальном и надвременном противостоят иные тенденции, связанные со способностью человека к переживаниям, стремлением к религиозному, художественному и философскому осмыслению своего существования. Состояние высшего напряжения, воодушевления и энтузиазма духовной жизни, предельной экзистенциальной интенсивности

⁴ Е. А. Козицкая обращает внимание на специфику бытования цитаты в позиции эпиграфа: она «изначально маркирована как «чужое» слово и менее освоена авторским текстом, чем цитата в любом другом его месте. Она резче отделена от собственно авторского слова как откровенно инородный элемент, что создает дополнительное художественное напряжение, а следовательно, и дополнительные возможности для поэтического диалога» (Козицкая 1999, 90). В данном случае «чужое» высказывание целиком усваивается авторским текстом и привносит в него свою мирозерцательную доминанту. Значимым представляется и источник цитирования – авторитарное, назидательное слово, категоричное в своей императивности и вследствие этого глубоко монологичное. Несмотря на свою дидактическую интенцию, это медитативное, «закрытое», интровертное слово.

и пафоса раскрывает мотив горения как страстного выплеска энергии любящего, страдающего сердца и одухотворенного, преображенного пылания душевно-духовного начала. Духовные возможности личности выявляет и память, преодолевающая линейное время человеческой жизни в ее пространственно-материальной ограниченности: «Пока жив, ее не забуду...»⁵ (Гамбар 2001, 5). Глагол «не забуду», вводящий индивидуальную память лирического героя в ее воскрешающей функции, и личное местоимение «ее» подчеркивают уникальность воспоминаний, выводя человека из времени и препятствуя его интеграции в земное бытие, растворению во «всеединстве».

Человек достигает высшей самореализации и в момент интенсивного самопознания и самоуглубления: «Войду в боковую калитку / Задумаюсь, преклоню колени / Пусть не увидят – Закрою глаза. / На ее могиле растет резеда» (Гамбар 2001, 6). В одиночестве, преклонив колени (поза, характерная для молитвы) и закрыв глаза, лирический герой погружается в думы, прислушивается к самому себе, к голосу своей души. Открыть калитку и войти (перейти границу), преклонить колени, закрыть глаза – действия, отмечающие и воплощающие переход из одного состояния в другое. Посредством этих жестов достигается эффект отрешения от земной суеты и обращения к божественному, высшему духовному началу, космическому, абсолютному бытию.

Итак, раздумья о роли вечности и времени в жизни человека, о преодолении неотвратимости времени в памяти, о смерти и «освобождении» от нее, о сокровенной сущности человека превращают анализируемое стихотворение в поток жизни, образы ее внутреннего видения лирическим героем, рефлексию непосредственных переживаний. Их строй определяется ритмическим чередованием-сочетанием разных аспектов художественного изображения: человеческого мира и жизни природы, микро- и макрокосма, и устанавливаемыми между ними отношениями – тонкого соответствия, образной аналогии, метафорического углубления, контраста и соединения.

Иная форма самоидентификации лирического «я» как части своего народа представлена в стихотворениях, посвященных национально-исторической проблематике, актуализируемой интертекстуальными отношениями с произведениями классиков татарской литературы. Так, в стихотворении «Бежит ковыль...» Гамбар обращается к творчеству А. Еники, открыто перефразируя мотивы и образы повести «Невысказанное завещание» (1965).

Интертекстуальная связь с повестью Еники актуализирует топоры национальной культуры. С образом бегущего ковыля, создающего кольцевую композицию стихотворения Гамабара и определяющего его ритмическую организацию, связаны мотивы активного динамического преодоления пространства, стремительного и безостановочного движения жизни, земли,

⁵ Здесь и далее перевод с татарского выполнен автором статьи.

времени. Метафора бегущего ковыля, синтезирующая степной образ мира, задает мотив движения, определяющий эмоционально-смысловую доминанту стихотворения. Центром этого хронотопа становится образ Акэби⁶. Первая строфа стихотворения воспроизводит лирико-философское начало повести Еники: «Ковыль бежит, ковыль... / Волны бегут, разбиваясь; / (Акэби ходит по полю, / Закутавшись в белый пуховой платок), / Ковыль бежит, стелется» (Гамбар 2001, 26).

В произведении Еники Акэби репрезентирует архетип матери во всей его феноменологической целостности. М. И. Ибрагимов рассматривает данный образ как знаковый для татарской литературы XX в. (Ибрагимов 2003, 35). В стихотворении Гамбара семантика имени, белый платок, белый цвет ковыля, белый конь, на котором должен вернуться ожидаемый Акэби супруг, образуют единый комплекс. В мусульманской культуре белый цвет находится на вершине вертикальной иерархии ценностей, наделен универсальным и архетипическим значением (см.: Ситдикова 2013, 15–16).

Поэт создает динамический образ пространства, в котором стихии ветра и огня, образы широкой степи, короткого дня и длинной дороги становятся символическим выражением глубочайших основ народной жизни и истории: «Память – ветер; вечный ветер-ураган, – / Ворошит угли костра; / Зори – красные, как кровь; / Степь – широкая, день – короткий, дорога – длинная... / Ветер раскидывает угли костра» (Гамбар 2001, 26). Слияние пространственных и временных признаков создает представление о широте эпического мира. Эта пейзажная миниатюра насыщена национально-культурными символами кочевой жизни. Динамическое, изменчивое пространство степи со свойственными ему мотивами безостановочного движения – «дороги», «пути», «бега», в которых – дух и энергия неиссякаемого поиска и порыва к цели, дополняется статичными образами шатра и горящего напротив него костра с соответствующими им темами «тепла» и «света», с которыми связаны представления об отдыхе и покое. Итак, возникает целостный, эпический по своей природе образ мира, в основе которого – гармоническое равновесие противоположных сил и начал, равно необходимых для изображаемого бытия.

Из созданного в произведении татарского поэта целостного и завершенного эпического мира выделяется личность, самосознание которой выражается в вопросе: «Кто из нас сможет вскочить?! тулпары / Ржут, стучат копытами...» (Гамбар 2001, 27). Образ тулпара, летящего коня, имеет архетипическое начало⁷. У Гамбара образ тулпара подчеркивает исключительность того, кому удастся запрыгнуть на него, а также родственность человека свойственным крыла-

⁶ Акэби в переводе с татарского: Белая бабушка.

⁷ В исследованиях по мифологии, фольклору и литературе тюркских народов подчеркивается, что он является верным помощником, защитником и покровителем героя и наделяется удивительными свойствами (см.: Урманчеев 2005, 694).

тому коню признакам динамизма, силы, способности быстро преодолевать огромные расстояния. В стихотворение входит «романная действительность» с ее «незавершенностью», «неготовностью», изменчивостью и открытостью в будущее⁸. Лирический герой сомневается, успеет ли он вернуться к сухуру⁹, до того, пока не погаснет костер, зажженный Акэби. В этом сомнении отражается распад эпической целостности человека, несовпадение героя и его судьбы. Возможность расхождения лирического субъекта с избранной им позицией и жизненной ролью соотносится с бесконечным движением природных стихий: «Ковыль бежит, ковыль... / С полей бежит, стелется; / [...] / Волны бегут, разбиваясь. / Ковыль бежит... Бежит...» (Гамбар 2001, 27).

Бег с полей размыкает эпически замкнутую картину мира вектором линейного времени и цетробежной направленностью пути. Круговое, циклическое движение с возвращением к исходной точке сменяется в финале другим типом движения – направленного и устремленного вдаль. Лирический герой Гамбара – человек «пути» (Лотман 1988, 256–257). Мысль о ценности его индивидуальной жизни, представляющей собой частичку общеродовой истории и судьбы, определяет философскую концепцию стихотворения.

Стихотворение «Так тихо, туманно по утрам» пронизано интертекстуальными связями с поэзией предшественников и современников, выполняющими иные, чем в рассмотренных произведениях, функции. Лирический герой Гамбара проецирует свое эмоционально-психологическое состояние на законы природы и Космоса. В их изображении сочетаются мифопоэтический аспект и глубоко личностный. Летящие стаи птиц, трава, ветер, веющий в траве и над деревьями, жаворонок, устремленный к огню солнца, птицы, которые возможно сядут на изгородь, парус, плывущий вдали, и т.д. формируют семантические поля Верха – Неба и Низа – Земли, превращая их в сферы единого Космоса. Взаимоотношения этих сфер определяются направлением встречного движения. Знаками их амбивалентности и снятия оппозиций являются образы жаворонка, погружающегося вглубь неба (движение по вертикали снизу вверх), птиц, которые, может быть, сядут на изгородь, и летящих на землю их песен (движение по вертикали сверху вниз).

Образный строй стихотворения организован антитезой страдающего, бьющегося, рвущегося из груди сердца и гармонии, тишины и умиротворенности в природе: «Так тихо, туманно по утрам / Взмахивая крыльями, пролетают птицы. / Ветер дует в траве. / Сердце рвется, пытаясь вырваться из груди, / Причиняя боль стонущей душе» (Гамбар 2001, 8). Образ сердца вбирает в себя мотивы стихотворений Г. Тукая, посвященные душе,

⁸ «Сама романная действительность – одна из возможных действительностей, она не необходима, случайна, несет в себе иные возможности» (Бахтин 1975, 480).

⁹ Сухур — термин, означающий приём пищи мусульманами рано утром в течение месяца Рамадан.

сердцу («Душа» (1909), «Моя звезда» (1909), «Отчаяние» (1910) и др.) и манифестирующие идею ее материализованности и субстантивированности. Так, в стихотворении «Разбитая надежда» (1910), фраза из которого недословно цитируется Гамбаром: «Вылетела птица души...» (Гамбар 2001, 8), развивается мотив «птицы души». Душа наделяется Г. Тукаем, как и другими поэтами начала XX в., самостоятельным бытием, отражающим представление о ее способности направлять события человеческой жизни – привыкать к случайностям людской судьбы, бороться, помогать, спасать и т.д.

В стихотворении Гамбара образы рвущегося из груди сердца и стонущей души раскрывают момент сопряжения физического и метафизического, пульсирующей материи и экзистенциально-эмоционального начала. Вторжение физически-телесной природы «сердца» в психически-экзистенциальную сферу души мотивируется состоянием одиночества: «Птицы будут петь – один... / (Рядом нет никого!)/ Только стаи черных птиц. / Над деревьями веет ветер. / Какой это сон жизни? – Вдали плывет белый парус... / Душа моя, где же ты? – / ... Так тихо, туманно по утрам» (Гамбар 2001, 8).

Образ белого паруса как художественного символа одиночества отсылает к поэтической традиции М. Ю. Лермонтова, мотив сна – к татарской литературе начала XX в., ветер – сквозной образ-символ лирики Дардменда. Лирический субъект Гамбара определяет свое место в бытии на фоне этих интертекстуальных связей, пробиваясь сквозь литературную традиционность этих мотивов и связанных с ними представлений. Романтическая формула «жизнь есть сон» переосмысливается. Утверждается множественность снов, разрушающих единство жизни и целостность человека, создающих вероятностную, неопределенно-множественную модель мира, статуса субъекта и его судьбы. Осознание своего одиночества («один», «рядом нет никого») сопровождается страстным стремлением преодолеть его – поиском родной души: «Душа моя, где же ты?» (Гамбар 2001, 8).

Через все стихотворение Гамбара проходят образы птиц¹⁰. Жаворонок, устремленный ввысь – к Огню-Солнцу и являющийся лишь точкой в небесной глубине, стога мыслей в голове, вылетевшая птица души, особое состояние лирического «я» – представляют собой перечислительное соположение и пересечение природного и человеческого рядов, в каждом из которых взаимодействуют две противоположные интенции: статики и динамики,

¹⁰ Модификацию их семантики прослеживает Д. Ф. Загидуллина (Загидуллина 2010). Универсальные значения этого образа в поэзии разных народов связаны с представлением о птице как символе души, посреднике между небом и землей, потусторонним и пососторонним мирами (Ханзен-Лёве 2003, 510–519). Н. Хисамов исследует истоки и функции устойчивого для средневековой тюркской поэзии мотива «птицы души» и приходит к выводу, что «татарский поэт начала XX в. связывает традиционный мотив тюркской поэзии с проблемами поэта и мира, личности и общества» (Хисамов 2003, 22).

активности и пассивности, «входа» и «выхода», приближения и отдаления, направленности во вне и углубленности в себя. С образом жаворонка, вспарившего ввысь и приобретающего особые визионерские и апокалиптические качества, соотнесена «птица души» и непонятное для самого героя состояние психологической напряженности и взволнованности. В то же время ему противопоставлена статичность мыслей и усталость, потребность остановиться – собраться с силами.

Наконец, это состояние разрешается катарсическим горением сердца и намечившейся перспективой возможной встречи с «ней». Традиционный в мировой литературе и устойчивый в лирике Гамабара мотив горения в данном стихотворении получает специфическую репрезентацию – подчеркивается высокая степень интенсивности горения (сердце не знает в нем меры), стирающая различия между духовным и психофизическим аспектами этого состояния, поглощающая всю физическую субстанцию человека и вызывающая состояние трансцендирования и метаморфозы: «Сердце горит – нет для него никакой меры, – / Воск моей свечи горит, изливаясь» (Гамбар 2001, 8–9).

Результатом этого процесса становится активное волеизъявление, которое выражается в призыве, обращенном к героине: «Написав, отправь весть! – / Я узнаю тебя... Два безумца, / Если встретимся при жизни» (Гамбар 2001, 9). Отсюда – способность «я» выйти в иной план бытия, узнать «ее» по отправленному ею сообщению.

Птицы, которые могут сесть на изгородь, символизируют единство «я» и «ты», неба и земли, духовного и материального, бытового и экзистенциального. Условная модальность («сядут ли?», «если встретимся») указывает на осуществимость / неосуществимость гармонии. Несовершенству земного бытия противостоит пафос напряженной активности духа, определяющий ритмико-интонационную структуру последней строфы стихотворения, в котором преобладает форма прямой императивности. Итак, лирический герой Гамбара, синтезируя в своем сознании опыт татарских поэтов начала XX в., осознает своеобразие своей личности, своей неповторимой индивидуальности.

Стихотворение «Выхожу я на дорогу...», эпиграфом к которому является строка из стихотворения Лермонтова «Выхожу один я на дорогу...» (1841), подчеркнуто ориентировано на лермонтовский текст: в диалоге с классиком русской литературы происходит процесс самоопределения и самоидентификации лирического героя Гамбара как поэта, творца. Позиции, выраженные в эпиграфе и в авторском тексте, находятся в сложных отношениях притяжения и отталкивания. «Я» эпиграфа – это и «я» Гамбара, также вышедшего в бесконечное пространство мира, выделенного из него и ищущего свое место во вселенной. Как и в пре-тексте, в пространственно-временном континууме стихотворения Гамбара реализуются горизонтальная («центр – периферия») и вертикальная («верх – низ») модели структурной организации хронотопа.

Вертикальную проекцию создают прежде всего образы гор¹¹, тени которых являются маяками для лирического героя: «Впереди – тени гор – / маяки для меня...» (Гамбар 2001, 22).

Вертикальная организация пространства (горы, небо, солнце, птицы) дополняется горизонтальной перспективой – морями, которые могут встретиться на пути лирического героя, родником, вода которого прибавит силы уставшему телу. Значимый для произведений Лермонтова и Гамбара мотив пути характеризуется прежде всего философско-этическими категориями и соотносится с «жизненным путем» (Лотман 1988, 253), разворачиванием душевных устремлений личности во времени. В стихотворении Лермонтова гармония между человеком и природой куплена ценой отказа от личного бытия (Лотман 1988, 233). У лирического героя татарского поэта иной путь обретения гармонии с миром и природой – путь преодоления препятствий, самопожертвования, творческой самореализации, единения с родной землей. Этапы этого пути определяют композиционную и архитектурную формы стихотворения.

Лирический герой встает в центр разожженного навстречу ночи костра, сжимая в объятиях пламя. Создается моноцентрическая структура, в которой «я» и стихия огня образуют единую синкретическую реальность. Искры, превратившиеся в звезды, являются одновременно и астральной актуализацией самых заветных слов, обращенных к родным: «Искры летят, становясь звездами, / Нужными в дороге для диких гусей; / Или они вести, хранимые / в груди, для родных?!» (Гамбар 2001, 22).

Катарсическое воспламенение душевно-духовного начала, приобретающего вселенские масштабы и символизирующего высокую степень интенсивности жизни, экстатическую напряженность, выходящую за пределы возможного, сменяется на следующем этапе пути обретением единства с родной землей. Трудная до сих пор дорога с преградами и испытаниями, которые ставят под угрозу возможность преодоления пути, начинает приобретать положение устойчивости и топологической стабильности «своего» мира. Символический

¹¹ В научно-исследовательской литературе выявлен архетипический подтекст образа горы как «центра мира», сферы возвышенного, а горных высот как «крайних форпостов земного, выдвинутых в космически-потусторонний и имагинарно-мифический мир» (Ханзен-Лёве 2003, 579). Этот образ отсылает и к мусульманским традициям. В мусульманских космографиях гора Каф не только ограничивает и удерживает в единстве и равновесии земной мир, но и соединяет его с небесным миром: на этой горе укреплено семь небес, происходит ее контаминация с раем, с нее нисходит дивный свет, иногда с нее стекают райские реки (Брагинский 1989, 191). В суфизме подъем на гору Каф символизирует внутреннее путешествие к центру своего бытия, путь единения (Брагинский 1989, 194). Как отмечает А. Шиммель, гора Каф в суфийских сочинениях «рассматривается как стоянка в конце сотворенного мира, место, где человек может обрести истинную близость, *курб*, на своем пути к Богу» (Шиммель 2000, 326). Г. Гачев утверждает: «... не по странам света, не открыто-пространственно, где стихия воз-духа царит, но по камню =сердцу Исламского Космоса ориентируют здесь свой дух люди» (Гачев 2002, 59).

жест: «При последнем вздохе устремлюсь головой / к родной земле – / Богу, давшему жизнь телу» (Гамбар 2001, 23), – выражает связь рождения и смерти, духовного и физического, вертикальных и горизонтальных процессов, указывая на их обратимость. Целью познавательного и жизненного поиска человека становятся чтение и творчество: «Ненаписанная поэма – каждая моя ночь, / Непрочитанная книга – каждый мой день» (Гамбар 2001, 23).

Центробежный характер пространственного перемещения сменяется центростремительным движением, имеющим временные определения – «моя ночь» и «мой день». День и ночь – символы противоположностей, обозначающие одновременно малый цикл и мирового времени, и времени жизни лирического героя. На завершение одного жизненного цикла, этапа пути лирического героя и начало другого указывает повторяющаяся цитата из стихотворения Лермонтова «Выхожу один я на дорогу».

3. Заключение

Итак, огромную роль в лирике Гамбара играет прием цитирования – по количеству реминисценций, широте их культурного диапазона, разнообразию художественных функций. Эта особенность творчества поэта может быть объяснена эстетической ориентацией на синтез различных культурных традиций и художественных систем. Лирический субъект сборника «Көзләрэм яфрак коя» («Листопад») – «экзистирующий мыслитель» (Гадамер 1991, 11). Он становится структурным центром межтекстового диалогизма. Эксплицируя с помощью «чужого» слова различные историко-культурные смыслы (темы жизни и смерти, любви и творчества, человека и природы, линейно-исторического и возвращающегося, циклического времени и др.), лирический герой осознает себя носителем общеродовой субстанции человечества («Все повторяется...»), представителем определенного этноса («Бежит ковыль...»), неповторимой индивидуальностью, проходящей мучительные фазы проживания самого феномена своего существования («Так тихо, туманно по утрам»), наконец, творческой личностью, постигающей свое предназначение в бесконечном вселенском потоке («Выхожу я на дорогу...»).

Этому процессу самоидентификации и самоопределения лирического субъекта в мире соответствует жанрово-композиционная структура рассмотренных стихотворений. В них взаимодействуют две тенденции: структурность текста, состоящего из относительно завершенных пяти композиционных частей, и в то же время его открытость, незаконченность. Во взаимодействии этих двух тенденций воплощается идея пути лирического субъекта, находящегося в постоянном движении, поисках, в непрерывном внутреннем

развитии. Это путь открытий и разочарований, путь кризисный и во многом драматический, путь особенный, неповторимо личный – и вместе с тем исполненный глубокого историко-культурного значения.

Библиография

- АМИНЕВА, В. Р. (2007), Структурно-семиотический анализ текста в контексте диалога культур: на материале стихотворения Н. Гамбара «Кабатлана» («Все повторяется...»). В: Ученые записки Казан. гос. ун-та. 2006, 33–45.
- БАХТИН, М. М. (1975), Вопросы литературы и эстетики: Исследования разных лет. Москва.
- БРАГИНСКИЙ, В. И. (1989), Символизм суфийского пути в «Поэме о Море Женщин» и мотив свадебного корабля. Суфизм в контексте мусульманской культуры. Москва.
- БРОЙТМАН, С. Н. (2008), Поэтика русской классической и неклассической лирики. Москва.
- ВАДАС-ВОЗЬНЫ, Х./СЕНКЕВИЧ, В. (2010), Герменевтика и межкультурная коммуникация (польско-восточные параллели). В: Przegląd Wschodnioeuropejski. 1, 383–401.
- ГАДАМЕР, Г. Г. (1991), Актуальность прекрасного. Москва.
- ГАМБАР, Н. (2001), Листопад. Стихи. Казань.
- ГАЧЕВ, Г. Д. (2002), Национальные образы мира. Центральная Азия: Казахстан, Киргизия. Космос ислама (интеллектуальные путешествия). Москва.
- ГЕРАСИМОВА, К. М. (1948), Символика орнамента на стрелохранилище. В: Записки Бурят-монгол. ин-та культуры и экономики. 8, 163–175.
- ЗАГИДУЛЛИНА, Д. Ф. (2010), Гомер чигеп кенә яши кеше... <<http://n-gambar.narod.ru/turinda16.htm>>.
- ИБРАГИМОВ, М. И. (2003), Миф в татарской литературе XX в.: проблемы поэтики. Казань.
- КОЗИЦКАЯ, Е. А. (1999), Смыслообразующая функция цитаты в поэтическом тексте. Тверь.
- КОРМАН, Б. О. (2006), Избранные труды. Теория литературы. Ижевск.
- ЛИПЕЦ, Р. С. (1984), Образы батыра и его коня в тюркско-монгольском эпосе. Москва.
- ЛОТМАН, Ю. М. (1988), В школе поэтического слова: Пушкин. Лермонтов. Гоголь. Москва.
- ПЬЕГЕ-ГРО, Н. (2008), Введение в теорию интертекстуальности. Москва.
- СИТДИКОВА, А. Ф. (2013), Когнитивное исследование цветового пространства в татарском языке. Казань [автореферат диссертации].
- УРМАНЧЕЕВ, Ф. И. (2005), Тулпар. Татарская энциклопедия (в 6 томах). Т. 5. Казань.
- ХАНЗЕН-ЛЁВЕ, А. (2003), Русский символизм. Система поэтических мотивов. Мифопоэтический символизм. Космическая символика. Санкт-Петербург.
- ХИСАМОВ, Н. Ш. (2003), Постигая поэзию Тукая. Материалы для энциклопедического словаря-справочника «Габдулла Тукай». Казань.
- ШИММЕЛЬ, А. (2000), Мир исламского мистицизма. Москва.
- АМИНЕВА, V. R. (2014), „Universal” and „Unique” as the Categories of Comparative Literature. В: Middle-East Journal of Scientific Research. 20/12, 2094–2098.
- VIROVA, J. (2013), About Theoretical Definitions of Pluralistic and Pluricultural Approaches. В: XLinguae, European Scientific Language Journal. 6/2, 91–103.
- GENETTE, G. (1982), Palimpsestes, La littérature au second degré. Paris.
- GILAZOV, T. SH./KARABULATOVA, I. S./SAYFULINA, F. S. et al. (2015), Between the East and the West: Phenomenon of Tartar Literary Criticism in the Linguo-Cultural Aspect. В: Journal of Social Science. 6/3, 508–517.

ЕВГЕНИЯ АРЗИЕВА

Казахский национальный педагогический университет имени Абая

ЛИНГВОФИЛОСОФСКИЕ ОСНОВЫ ВРЕМЕНИ В ДОКУМЕНТАЛЬНО-ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ПРОЗЕ СВЕТЛАНЫ АЛЕКСИЕВИЧ

Linguophilosophical Bases of Times Intersection in Documentary Artistic Prose of Svetlana Aleksievich

Ключевые слова: категория времени, категория пространства, событие, темпоральная перспектива, возможный мир, хроника

KEY WORDS: category of time, category of space, event, temporal perspective, possible world, chronicle

ABSTRACT: The article touches on the problem of the intersection of temporal layers and the interdependence of time and space, transmitted in modern documentary and artistic prose through a palette of language tools. This problem is considered on the material of the work of Svetlana Aleksievich “Chernobyl Prayer”, in which the tragic event in the territory of Eastern Europe (modern Ukraine), which was the technogenic catastrophe at the Chernobyl nuclear power plant, is transmitted in the form of the polyphony of its involuntary participants. Fragments of the past in the Christian picture of the world are interpreted by the author of the work in the context of the philosophy “for our sins”, against which the temporal perspective of the participants of the event is presented as an apocalypse. The complex of linguistic means in combination with the genre singularity allows us to convey the main idea of the work that the gap in time leads to the collapse of the single space that the Soviet Union was.

1. Философская основа времени в свете категории пространства

Две вечные, до конца не постигнутые философские категории – пространство и время – осмысливаются в современной документально-художественной прозе, в частности в произведении Светланы Алексиевич «Чернобыльская молитва». Излагаемое в нем трагическое событие на территории Восточной Европы (современной Украины), каким явилась техногенная катастрофа на Чернобыльской атомной электростанции, передается автором в виде полифонической исповеди его невольных участников. Повествование в виде полифонии сводит до минимума дискурсную составляющую произведения. Многоголосие в единой тематике и в едином мнении об исходе своей судьбы предопределяет

нивелирование социального статуса участников исповеди: в произведении малозначимыми оказываются профессиональные, возрастные, гендерные и подобные составляющие, формирующие дискурс. Кроме того, малозначимой оказывается коммуникативная функция языка: информанты вряд ли ждут ответной реакции слушателя как психолога, который обнадеживает, успокаивает. Наряду с повествовательной, доминирующей оказывается эмотивная функция языка: крик души воплощается в виде аффективности изложения. Концептуализация мира участников трагических событий сводится главным образом к двум временным планам: прошлому и настоящему. Будущее в их сознании аннулировано уверенностью в том, что либо они вскоре умрут, либо станут маргиналами, изгоями, в которых общество не нуждается.

Многовекторный характер феномена времени заключается в разных подходах к его осмыслению. Можно выделить по крайней мере четыре таких подхода, интерпретирующих время как физическую, психическую, философскую и лингвистическую категории.

Физическое время определяется классиками современной физики как реальное и вслед за Лейбницем трактуется как упорядоченное через отношение «раньше» W множество моментов, представляющих собой классы абстракции отношения одновременности R в множестве событий S (Аргустынек 1973, 118). На базе представленной интерпретации З. Аугустынек разрабатывает следующую модель физического времени:

$$xly [xRy \equiv \infty (xWy) (yWx)]$$

Дальнейшую разработку представленная модель получила в модели лингвистического времени. Вместе с тем лингвистическое время не может быть осмыслено без понимания перцептивной сущности времени, репрезентирующей течение жизни человека. Согласно Б. Величковскому, в когнитивной психологии выделяется две прямо противоположных гипотезы интерпретации перцептивного времени, основанных на факторе дискретности/недискретности времени. Дискретное представление о времени заключается в восприятии его в процессе перцептивной деятельности человека как цепочки поставленных «в затылок» друг к другу» перцептивных моментов. Данная гипотеза была, однако, опровергнута благодаря ряду проведенных зарубежными учеными-психологами экспериментов. Гипотеза недискретного времени, состоящая в интерпретации его как перцептивного момента, подобного движущемуся вместе с физическим временем окну, обеспечивающему охват некоторого события (Величковский 1982, 126), предопределяет взаимопересечение физической и психологической составляющей времени.

Наиболее сложным и неоднозначным представляется философское толкование времени. Попытка осмысления данного феномена имеет давнюю

историю и представлена в целом ряде философских трактатов. В одном из них выступает прецедентная личность – Блаженный Августин. В своей известной Исповеди он, на наш взгляд, как никто другой, достаточно четко подчеркивает своего рода беспомощность в осмыслении им категории времени как философской сущности:

И еще признаюсь Тебе, Господи, что я все же не знаю, что такое время. Я сознаю только, что когда говорю о времени, то говорю во времени, и что давно говорю об этом времени, и что это самое «давно» есть только продолжение того же времени. Каким же образом я знаю это, когда я не знаю, что такое время. Быть может, я не умею выразить то, что знаю? О, как я беден, что не в состоянии даже различить, что знаю и чего не знаю! (Блаженный 2014).

Вместе с тем характерное для тех времен определенное моральное бичевание себя как философа, отмечаемое в приведенном высказывании, сопровождается в нем актуализацией таких элементов, как *д а в н о* (план прошлого), *п р о д о л ж е н и е* *в р е м е н и* (планы настоящего и будущего). Это предопределяют необходимость комплексного подхода к интерпретации феномена времени с учетом его физического (реального) и когнитивного (философского) планов.

Взаимосвязь физического и философского аспектов феномена времени представлена Т. Дешериевой в модели лингвистического времени, сконструированной на основе физической модели времени Аугустынека:

$$(x, y) (m, n) \{mWn \equiv [x \epsilon m \cup n \wedge W y]\},$$

где *m*, *n* – моменты времени; *x*, *y* – события; *W* – исходное отношение между событиями множества *S*; \wedge – знак логического пересечения (Дешериева 1975, 113). Содержание представленной модели состоит в том, что момент *m* раньше момента *n* в том и только в том случае, если событие *x* принадлежит моменту *m*, событие *y* принадлежит моменту *n*, при этом событие *x* происходит раньше события *y*.

Данная лингвистическая модель времени в ее классическом варианте не позволяет, однако, постигнуть всю сущность феномена времени вне ее философской составляющей. Более того, она не позволяет постигнуть сущность взаимодействия времени в контексте пространства, на которое оно проецируется. Именно только в процессе философского постижения сущности времени очевидны взаимопересечения прошедшего, настоящего и будущего временных планов и их взаимосвязь с пространством. Об этом свидетельствует жанр документально-художественной прозы, предопределяющий изложение реальных событий в их содержательной неизменности, вне авторского вымысла, но с формальной стороны – в их художественной интерпретации.

Художественное время как еще один из компонентов феномена времени в жанре художественно-публицистической прозы позволяет воспринимать временные планы в единой плоскости протекания: прошлое через будущее, будущее через прошлое и настоящее. Показательным в этом отношении является документально-художественная проза Алексиевич, одно из произведений которой – «Чернобыльская молитва (хроника будущего)» – легло в основу фактического материала настоящей статьи (Алексиевич 2006). Своеобразие в передаче идейного замысла автора находит воплощение в виде полифонии лиц, пострадавших от чернобыльского взрыва. Главным образом это обычные, простые люди, отнюдь не пытающиеся проникнуть в философский аспект осмысления времени. Не актуализируют они специально это и в представленных в произведении высказываниях, в которых, однако, просматривается глубокая философская основа. Это позволяет анализировать их в свете лингвофилософского параметра.

Попытки постижения героями произведения темпоральной реальности с проекцией на футуральную перспективу, воплощаемые в языковых средствах и описании социального фона, обуславливают применяемые в исследовании доминирующие позиции методов семантического и когнитивного анализа. Использование метода семантического анализа находит воплощение при интерпретации языковых единиц с учетом их референциальных свойств. Примечательно, что для передачи темпоральной семантики современный русский язык и его наррации располагают достаточно значительным арсеналом средств, активно используемых автором произведения.

Вместе с тем С. Алексиевич выходит за рамки традиционных эпических средств, что обуславливает применение также метода когнитивного анализа, используемого при интерпретации интертекстуальных средств, эксплицитно не вербализованных в тексте.

2. Прошлое через будущее – будущее через прошлое: языковое воплощение

Уже в самом подзаголовке произведения *х р о н и к а б у д у щ е г о*, представляющем собой словосочетание с опорным словом *х р о н и к а*, предопределяется его жанр как хроники, который предполагает прежде всего последовательное изложение прошедших событий. Однако зависимое слово *б у д у щ е г о* разрушает этот стереотип и свидетельствует о намерении автора описывать во временной последовательности предполагаемые события в проекции на план будущего.

Апокалипсический характер представленных в произведении событий проистекает из прошлого чернобыльской катастрофы. Отсюда взаимопересечение прошлой и будущей временных плоскостей в произведении. Оно выражается в противопоставлении светлого мира прошлого многоголосию простых людей, не видящих перспективы в будущем: «Как мне дальше жить? Я была счастливая...» (Алексиевич 2006, 132–133).

Сакрализация плана прошлого как мира надежд и счастья находит в высказываниях выражение в словосочетаниях *прежний мир, целый мир, другое время*, наречиях времени типа *тогда*, проецирующих на план прошлого, а также в субстантивированных прилагательных *прошрое, будущее*, например: *(о муже)*

А мне и в голову тогда не могло прийти, что надо было не отпустить, а ему, наверное, – что он мог не поехать. Это же было другое время, как военное. И мы были тогда другие (Алексиевич 2006, 131).

Да, мы можем их вывезти и полечить, но как им вернуть прежний мир? Как им вернуть их прошлое? И будущее (Алексиевич 2006, 62). Переселили сотни деревень [...] Десятки тысяч людей [...] Великую крестьянскую Атлантиду [...] Она рассыпалась по бывшему Советскому Союзу, не собрать обратно. Не спасти. Целый мир мы потеряли [...] Такого мира больше не будет, он не повторится (Алексиевич 2006, 66).

План будущего представлен в траурных тонах и во многих случаях проецирует на пространственную плоскость, воплощающую несовместимость, противоречивость между пространством и временем в его футуральной перспективе. С этой целью помимо топонима *Чернобыль* автор использует словосочетания *красивая земля* и подобные:

Чернобыль [...] У нас другого мира уже не будет (Алексиевич 2006, 74).

Превратили Чернобыль в фабрику ужасов, а на самом деле в мультик. А его понять надо, потому что нам с ним жить (Алексиевич 2006, 6).

Красивая у нас земля! Мы тут жили, а наши дети тут жить не будут (Алексиевич 2006, 68).

План будущего выражается аналитическими и синтаксическими формами глаголов будущего времени и связывается главным образом с негативными предсказаниями, исходящими от лица героев чернобыльской трагедии. С этой целью используются глаголы с отрицательной коннотативной окраской либо глаголы позитивной семантики с частицей *не*:

Теперь мы знаем: будем сидеть, пить чай за праздничным столом [...] Будем разговаривать, смеяться, а война уже будет идти [...] Мы даже не заметим, как исчезнем (Алексиевич 2006, 118–119).
Эти девочки, они уже никого не родят (Алексиевич 2006, 116).

Актуальным при анализе глаголов будущего времени совершенного вида является утверждение польского исследователя А. Киклевича об обозначении данными глаголами действия как результата и подчеркивания им того факта, что «значение формы совершенного вида не имеет ничего общего с однократностью» (Киклевич 2007, 161). Выделяя в семантике этих глаголов три основных типа результативности: финитивный, каузативный и их совокупность, ученый пишет:

Глаголы совершенного вида обозначают действия, процессы, состояния и свойства, которые в некотором, актуальном, описываемом в высказывании отрезке времени являются результатом целевой деятельности субъектов или же следствием внешних или внутренних причин.

Далее он подчеркивает:

Результатом/следствием считается такое положение дел, которое в соответствии с известной говорящему и/или слушающему нормой вытекает из содержания описываемого действия, процесса, состояния или свойства» (Киклевич 2007, 163).

Данные утверждения подтверждаются следующими примерами:

Все у нас говорили, что мир поменяется [...] По радио и по телевизору [...] Ромашка превратится [...] Во что она превратится? Во что-то другое. А улитки вырастет второй [...] хвост, ежики родятся без иголок, розы без лепестков. Появятся люди, похожие на гуманоидов, они будут желтые. Без волос. Без ресниц. А закаты станут зелеными (Алексиевич 2006, 124).

Именно способность глаголов совершенного вида будущего времени передавать результативность действия позволяет использовать их в отдельных случаях при воплощении виртуального светлого будущего. Как правило, при этом отмечаются глаголы со значением положительного действия, направленного на созидание, соответствующего желаниям и целям говорящего:

Что побито и разграблено, вместе восстановим (Алексиевич 2006, 15).
Надо оставлять факты [...] Факты! Их востребуют [...] (Алексиевич 2006, 113).

Христианский план прошлого интерпретируется автором произведения в контексте философии «за грехи наши», для чего автор использует ментальные глаголы прошедшего времени типа *п о н и м а т ь*, *м е ч т а т ь*, *п р о с т и т ь*:

Нет такого греха, который б ы Господь не п р о с т и л за искренность п р и -
н е с е н н о г о п о к а я н и я (Алексиевич 2006, 20).

Н е п о н и м а л и , что действительно есть физика. [...] Цепная реакция. [...] И никакие приказы и правительственные постановления эту физику не и з -
м е н я т (Алексиевич 2006, 108).

Я м е ч т а л [...] В ы р а с т у – б у д у технарь, как папа, он технику о б о ж а л
(Алексиевич 2006, 125).

Приведенные примеры свидетельствуют, однако, о несколько иной интерпретации концепции «за грехи наши», отличной от проекции на перфектную семантику. Последняя, как известно, предполагает негативный результат содеянных в прошлом грехов в настоящем времени (Килевая 2002, 103–110). В произведении «Чернобыльская молитва» же отмечается проекция не на план настоящего, а на план будущего времени. Настоящее представлено как факт свершившегося, имплицитно, вне использования соответствующих языковых средств. Изображение прошлого с актуализацией футуральной перспективы, на наш взгляд, имеет глубокий социально-философский смысл. Это не просто апокалипсическое будущее чернобыльских земель, но прежде всего призыв к человеку жить по совести в будущем с целью предупредить возможные грядущие катастрофы. Не случайно контекст «за грехи наши», сущность которого сводится к наказанию человека в будущем за его прошлые грехи, вбирает в себя и самого этого человека – человека советской эпохи. В произведении это представлено в виде использования словосочетания *с о в е т с к и й х а р а к т е р*, а также излагается имплицитным путем в репликах героев полифонии путем использования глаголов со значением положительного действия:

Нет-нет, не бойтесь, н е з а п л а ч у. [...] Я р а з у ч и л а с ь п л а к а т ь . Х о ч у г о -
в о р и т ь [...] » (Алексиевич 2006, 127).

«Что б ы вы там н и п и с а л и , н о б ы л он, с о в е т с к и й х а р а к т е р . Что б ы вы
н и п и с а л и , к а к б ы л и х о н и о т р е к а л и с ь . [...] Вам ещ е ж а л к о б у д е т
этого человека. [...] В с п о м н и т е о н е м [...]» (Алексиевич 2006, 109).

Советский характер закаляется в советское время. Но именно это время порождает техногенные катастрофы, оно изжило себя вместе с империей – Советским Союзом – пространством, которое вписывается в это время. Эпоха возможной «лжи во спасение» предопределяет крах пространства, что подтверждается реальной действительностью.

Чернобыльское пространство противопоставлено незагрязненным территориям, что также подается в проекции на темпоральную оппозицию «прошлое» – «будущее». Незагрязненные территории передаются путем использования глаголов перфектной семантики:

В западном искусстве все это уже описали. [...] Нарисовали [...] сняли. [...] Они готовились к будущему (Алексиевич 2006, 96).

В Минске помыли поезда и товарные составы. Будут всю столицу вывозить в Сибирь (Алексиевич 2006, 54).

Взгляд в будущее героев произведения сопряжен с возможным миром в виде мира гипотетического, позволяющего отвлечься от реальной действительности. Употребление форм будущего времени в этом случае для передачи данной семантики обуславливается спецификой грамматического значения будущего времени, содержащего значительную долю модальности. Не случайно ряд ученых выносят будущее время за пределы индикатива, определяя его как отдельное наклонение. Так, известный польский исследователь Е. Курилович, усматривая в будущем времени значение *возможности, вероятности, ожности и т.д.*, подчеркивает, что оно – «наклонение, обозначаемое неуклюжим термином *субъюнктив, или конъюнктив*» (Курилович 1962). Данное утверждение созвучно взглядам российского лингвиста XIX века К. Аксакова, который отрицал категорию времени как таковую у русского глагола. По поводу будущего времени, в частности, он утверждал, что будущее нельзя назвать будущим, поскольку оно может употребляться и в прошедшем, и в настоящем временах (Аксаков 1875).

Вместе с тем передаваемое формой значение времени далеко не всегда отображает объективную действительность. В. Касевич, высказывая данную мысль, приводит в качестве примера употребление форм будущего времени, передающих ситуацию, отсутствующую в объективной действительности. При этом ученый справедливо подчеркивает, что

Из этого никак не следует делать вывод, что это и есть значение футуральной формы. С одной стороны, говорящий высказыванием, например, *пойду* отнюдь не хочет сообщить, что в момент речи он не идет. С другой стороны, в языке существует отдельная отрицательная конструкция (или отдельная форма глагола), значением которой как раз и является отсутствие ситуации, называемой глаголом, поэтому приписывание футуральной форме того же, по существу, значения нарушило бы реальные внутрисистемные связи (Касевич 1988, 185–186).

И с этим нельзя не согласиться. Следовательно, фактор нереализованности действия не является определяющим в интерпретации будущего времени, а лишь подчеркивает его большую модальность по сравнению с другими

значениями индикатива. Это и позволяет передавать с их помощью возможный гипотетический мир. В исследуемом произведении формы будущего времени в этом случае выступают в контексте таких лексических единиц, как *вера*, *надежда*, *ждать*, *представлять* и подобных. Приведем следующий иллюстративный материал:

Он так не хотел умирать. [...] У него была вера, что моя любовь нас спасет (Алексиевич 2006, 130).

Ни на минутку не представляла, что мы расстанемся (Алексиевич 2006, 131).

Мы ждали весну: неужели снова вырастет ромашка? Как раньше? (Алексиевич 2006, 123).

Никто не верил, что назад мы уже не вернемся (Алексиевич 2006, 41).

Я хочу жить после Чернобыля, а не умирать после Чернобыля. Хочу понять, за что я могу зацепиться в своей вере. Что даст мне силу? (Алексиевич 2006, 90).

Историческое восприятие времени позволяет соотносить произошедшее событие с будущими, предугадываемыми событиями, которые оцениваются с позиции значимости их последствий, то есть с «их восприятием в перспективе ожидаемого (моделируемого) будущего». Как отмечает Б. Успенский, космологическая, равно как и историческая, модель видения мира не исключает предсказание будущего как символического представления одного и того же исходного состояния, как знак этого состояния (Успенский 1994, 21–22).

Предсказание будущего как одного из возможных миров передается в исследуемом тексте спектром различных языковых средств. К ним относятся инфинитивные предложения, в основе которых лежит неопределенная форма глагола в сочетании с частицей *бы*:

Почувствовать бы момент, и пулю – в лоб (Алексиевич 2006, 29).

Также гипотетический мир с проекцией на будущее воплощается путем использования безличных предложений, включающих в том числе вводные слова со значением возможности:

Может, надо на всякий случай оттолкнуть от себя. [...] Отодвинуть (Алексиевич 2006, 40).

Надо оставлять факты. [...] Факты! Их востребуют (Алексиевич 2006, 113).

В большинстве же случаев возможный гипотетический мир воплощается в произведении за счет использования конструкций с условной семантикой:

Сейчас они умирают. [...] Но если бы они не сделали этого? (Алексиевич 2006, 73).

Приехал домой счастливый. [...] С орденом. Я его тогда спросила: «А мог бы ты не так сильно пострадать? Сохранить здоровье?» – «Наверное, мог бы, если бы больше думал» (Алексиевич 2006, 58).

Абсолютная уверенность, что если бы что-то серьезное, нас бы оповестили (Алексиевич 2006, 111).

Наверное, если бы нас не выпускали отсюда, поставили милицейские кордоны, многие бы из вас успокоились (Алексиевич 2006, 101).

Анализ приведенных конструкций позволяет выделить имплицитно представленную темпоральную составляющую, главным образом проецируемую на план оптимального прошлого. Вместе с тем этот план соотносится с планом будущего, поскольку действия, излагаемые как условно возможные, имели бы в будущем другой результат. С помощью сложноподчиненных предложений с придаточной условной частью, представляющих собой риторические вопросительные конструкции, автор произведения от лица своих персонажей передает пафос героических свершений советского человека:

Что бы с нами было, если бы каждый поступал так, как ты? Победили бы войну! (Алексиевич 2006, 77).

Молодые ребята [...] Они сейчас тоже умирают, но они понимают, что если бы не они. [...] Это еще и люди особой культуры. Культуры подвига. Жертвы (Алексиевич 2006, 71).

Как видим, имплицитно представленный реальный мир, а именно победа в Великой Отечественной войне, противопоставлен альтернативному возможному миру с центром иного человека. Это позволяет автору путем использования языковых средств гипотетической семантики обозначить советского человека как человека подвига, способного ради родной земли пожертвовать собой. Своеобразным пафосом с оттенком горькой иронии наполнены употребляемые с этой целью словосочетания, заключающие в себе глубокие философские размышления простого человека: люди особой культуры, культура подвига.

В связи с этим особо следует подчеркнуть, что два возможных мира плана прошлого с гипотетической семантикой воплощают взаимозависимость техногенной и социальной катастроф. Чернобыльская авария, согласно идейному замыслу автора, повлекла за собой крушение могучей империи, какой являлся Советский Союз:

Не взорвался бы Чернобыль, держава бы не рухнула (Алексиевич 2006, 110).

Я хочу вспомнить, какими мы были, когда случился Чернобыль. Потому что в истории они останутся вместе

– крушение социализма и чернобыльская катастрофа. Они совпали. Чернобыль ускорил развал Советского Союза. Взорвал империю (Алексиевич 2006, 56).

Апокалипсическое будущее Чернобыля воплощается в произведении за счет насыщенности монологов героев глаголами будущего времени негативной коннотативной окрашенности. Частотностью при этом отличается глагол *умереть*; предложно-падежные формы с предлогом без: «Очень плохо! Мы скоро все умрем! Исчезнет нация!» (Алексиевич 2006, 108).

Маленькие девочки в больничных палатах играют в «куклы». Куклы у них закрывают глаза. [...] Так куклы умирают. [...] Почему куклы умирают? Потому что это наши дети, а наши дети жить не будут. Они родятся и умрут (Алексиевич 2006, 79).

Человек умрет и за тысячу лет превратится в землю, в пыль, а «горячие частицы» будут жить. И эта пыль способна будет снова убивать (Алексиевич 2006, 60).

Мы свидетели. Но мы скоро умрем (Алексиевич 2006, 28).

Вокруг тогда говорили: умрем-умрем. [...] К двухтысячному году белорусы и счезнут (Алексиевич 2006, 6).

Все знают – через три дня их тоже увезут. Все останется (Алексиевич 2006, 105).

Врачи меня предупредили, что мой муж умрет. [...] У него рак крови (Алексиевич 2006, 79).

Но мое детище – музей. Музей Чернобыля. А иногда мне кажется, что здесь будет не музей, а похоронное бюро (Алексиевич 2006, 70).

За Чернобылем строят лагеря, в которых будут держать тех, кто попал под радиацию. Подержат, понаблюдают и похоронят (Алексиевич 2006, 54).

Мелют, что лягушки и мошки останутся, а люди нет. Жизнь останется без людей (Алексиевич 2006, 110).

Предсказание будущего после чернобыльской катастрофы связывается в произведении с библейским мотивом Страшного Суда. Ведь, как известно, название местности Чернобыль основано на украинской лексеме *чорнобыль*, в переводе на русский язык означающей траву чернобыльник, идентичную полыни. В сознании людей это название по-своему также спровоцировало трагедию. Заметим, что такого рода интерпретация трагедии в обыденном сознании небезосновательна. Она базируется на фидеистическом отношении к слову и в целом на теории имяславия (Жумабекова/Килева 2015, 53–60). Приведем следующий иллюстративный материал: *Откровение Иоанна Богослова*:

И упала с неба большая звезда, горящая подобно факелу, и пала на третью часть рек и на источник вод. Имя сей звезды «польнь». И третья часть вод сделалась польнью, и многие из людей умерли от вод, потому что они стали горьки. [...] Постигаю силы пророчества. [...] Все уже предсказано, написано в святых книгах, но мы читать не умеем (Алексиевич 2006, 20).

Много лет назад моя бабушка читала в Библии, что наступит на земле время, когда всего будет в изобилии, все будет цвести и плодоносить, в реках станет полно рыбы, а в лесах зверя, но воспользоваться этим человек не сможет. Он не сможет и породить себе подобного, продлить бессмертие. Я слушала старые пророчества, как страшную сказку. Не верила (Алексиевич 2006, 31).

Одна девочка мне рассказывала, как их класс послали осенью восемьдесят шестого года в поле. [...] на уборку свеклы и моркови. Везде им попадались дохлые мыши, и они смеялись: вот вы мрут мыши, жуки, черви, а потом начнут умирать зайцы, волки. За ними – мы. Люди умрут последними. Дальше они фантазировали, какой будет мир без зверей и птиц. Без мышей. Какое-то время останутся жить одни люди. Без никого. Даже мухи перестанут летать. Им было по двенадцать-пятнадцать лет. Так они представляли себе будущее (Алексиевич 2006, 61–63).

Особо следует подчеркнуть, что апокалипсис, «конец света», выражаемый значением будущего времени, передается в произведении в контексте оппозиции «мы» – «они». Компонент *мы* включает людей, пострадавших от аварии. Компонент же *они* обозначает как остальной простой народ разрушавшейся в те времена империи, так и людей, которые, по мнению автора, должны понести наказание за произошедшее. Об этом свидетельствует следующий иллюстративный материал: «Мы исчезнем, а они и не заметят» (Алексиевич 2006, 51). «Зону раскупили на дачи. Они деньги получают и еще их накормят и напоят» (Алексиевич 2006, 39). «Одни забыли, другие не хотят вспоминать, потому что мы ничего не можем изменить, даже уехать отсюда» (Алексиевич 2006, 32).

Механизм зла будет работать и при апокалипсисе. Я это понял. Также будут сплетничать, заискивать перед начальством, спасти свой телевизор и каракулевую шубу. И перед концом света человек останется тот же, какой он сейчас. Всегда (Алексиевич 2006, 45). Все, мол, как-то образуется, как-то оно будет, но образуется само по себе, без них, без их участия (Алексиевич 2006, 49).

Но в нашей деревне только начальная школа, в пятый класс их возят автобусом за десять километров. И они плачут – не хотят ехать. Там дети будут над ними смеяться (Алексиевич 2006, 47).

3. Заключение

Итак, в произведении Светланы Алексиевич «Чернобыльская молитва» категория времени актуализирована не только как категория физического (реального) времени либо перцептивного времени, но и как, прежде всего, времени лингвофилософского. Она представлена как совокупность пересекающихся, взаимосвязанных составляющих плана прошлого и плана будущего, последний из которых в сознании участников трагедии аннулирован как возможная перспектива жизни. Посредством комплекса языковых средств, главным образом глаголов будущего времени с особым использованием их в значении совершенного вида, конструкций с условной семантикой, воплощаются возможные миры, позволяющие передать идею ответственности человека за будущее в связи с содеянным в прошлом. Это идея имплицитно заложена в ключевом слове заглавия произведения – м о л и т в а, заключающем в себе глубокий философский смысл: необходимо молиться за прощение в содеянных грехах с целью предотвращения подобных техногенных катастроф в будущем.

Автору произведения удастся также выйти за рамки широкой возможности вербальных средств, располагающих русским языком для воплощения темпоральной семантики. Полифония голосов участников чернобыльской аварии как художественный прием позволяет ему донести также идею о советском человеке, время которого ушло вместе с тоталитарной эпохой и ее пространством, в которое он вписывался.

Библиография

- Аксаков, К. (1875), О русских глаголахъ. Сочинения филологические. Ч. I. Москва.
- Алексиевич, С. (2006), Чернобыльская молитва (хроника будущего). Москва.
- Аугустынек, З. (1973), Лейбницево определение времени. В: Вопросы философии. 5, 107–121.
- Блаженный, А. В: <<http://www.mudriyfilosof.ru/2014/07/filosofiya-avgustina-avreliya.html>> [доступ 12.07. 2016].
- Величковский, Б. (1982), Современная когнитивная психология. Москва.
- Дешериева, Т. (1975), Лингвистический аспект категории времени в его соотношении к физическому и философскому аспектам. В: Вопросы языкознания. 2, 111–117.
- Жумабекова, А./Килевая, Л. (2015), Структура современного языкознания. Алматы.
- Касевич, В. (1988), Семантика. Синтаксис. Морфология. Москва.
- Киклевич, А. (2007), Притяжение языка. Т. 1. Семантика. Лингвистика текста. Коммуникативная лингвистика. Ольштын.
- Килевая, Л. (2002), Картина мира древних славян. Категория наклонения. Алматы.
- Курилович, Е. (1962), Очерки по лингвистике. Москва.
- Успенский, Б. (1994), Избранные труды. Т. I. Семиотика истории. Семиотика культуры. Москва.

**RECENZJE, OMÓWIENIA,
PUBLIKACJE ŹRÓDŁOWE**

TOMASZ GAJOWNIK

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

**POLITYKA PAŃSTW BAŁTYCKICH
WOBEC RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ I III RZESZY
NA PRZEŁOMIE MARCA I KWIETNIA 1939 ROKU
W OCENIE WILEŃSKIEJ EKSPozyTURY ODDZIAŁU
II SZTABU GŁÓWNEGO WOJSKA POLSKIEGO**

**The Policy of Baltic States towards the Republic of Poland
and the Third Reich between March and April of 1939
in a analysis of Polish military intelligence**

SŁOWA KLUCZOWE: Rzeczpospolita Polska, III Rzesza, wywiad wojskowy, państwa bałtyckie, 1939

KEYWORDS: The Republic of Poland, Third Reich, military intelligence, the Baltic States, 1939

ABSTRACT: Polish military intelligence had prepared a lot of analysis about political and military situations in the countries around the Republic of Poland. It was a kind of belaying towards potential Polish-German conflict. The issues of the Baltic States were interested a military intelligence's field station in Vilnius. A few months before the Second World War has begun, Vilnius's station prepared some analysis of domestic and foreign policy of Lithuania, Latvia and Estonia. One of them had discussed most important consequences of occupation of Klaipeda by German's Wehrmacht. Additionally, in these documents, one can be read about multilateral policy of the Baltic Entente.

Do licznych zadań, jakie stawiano przed wojskowymi organami wywiadu i kontrwywiadu II Rzeczypospolitej, należało także prowadzenie studiów w zakresie polityki zagranicznej i wewnętrznej państw, które znalazły się w zasięgu zainteresowania władz państwowych. Intensywność prowadzonych w omawianym zakresie prac uzależniona była od charakteru pozycji państwa polskiego na mapie politycznej Europy. Znaczący wzrost materiałów i studiów wytworzonych przez wywiad wojskowy był zauważalny wraz z rosnącym zagrożeniem ze strony III Rzeszy. W okresie poprzedzającym wybuch II wojny światowej przygotowywano analizy dokumentów dotyczących nie tylko problematyki niemieckiej lub sowieckiej, lecz także innych krajów, w których starano się poprzez ocenę bieżącej aktywności przedstawić wnioski na temat prawdopodobnych kroków, jakie te państwa mogły podjąć w momencie wybuchu konfliktu Polski z sąsiadów.

W kręgu zainteresowania, ze względu na swe geostrategiczne położenie, znalazły się Litwa, Łotwa i Estonia. W przypadku konfliktu polsko-niemieckiego lub polsko-sowieckiego terytoria te mogły zostać potraktowane jako dogodne szlaki komunikacyjne dla przerzutu wojsk oraz zaplecze logistyczno-ekonomiczne, nie wspominając o ich ewentualnym bezpośrednim udziale w konflikcie po którejś ze stron. Dlatego wywiad wojskowy stale monitorował zmieniającą się sytuację w wymiarze spraw zagranicznych, a jeszcze bardziej nastrojów społecznych i działań czynników politycznych w państwach. Szczególne zainteresowanie budziła sytuacja w Republice Litewskiej, która – zmuszona w marcu 1939 r. do oddania tzw. Kraju Kłajpedzkiego w granice III Rzeszy – znalazła się pod silną presją ze strony Berlina (Łossowski 2007, 202–203).

W okresie międzywojennym, od 1921 r. polski wywiad i kontrwywiad wojskowy dysponował siecią terenowych placówek – ekspozytur, których zadaniem było prowadzenie, podobnie jak centrala na poziomie Oddziału II Sztabu Generalnego/Głównego, działań o szerokim spektrum wywiadowczym, kontrwywiadowczym, ewidencyjnym (studyjnym) oraz technicznym, ale na poziomie terenowym. Na kierunku wschodnim funkcjonowały, w przededniu wybuchu wojny, dwie stałe ekspozytury: nr 1 w Wilnie i nr 5 we Lwowie dysponujące siecią własnych placówek wywiadowczych (Paduszek 2016, 45). W przypadku pierwszej ekspozytury zakres terytorialny prowadzonych prac obejmował przede wszystkim Republikę Litewską i dwa okręgi wojskowe Związku Sowieckiego – Białoruski i Leningradzki (Smoliński 2012, 70). Dodatkowo jej personel aktywnie współpracował ze służbami specjalnymi Republiki Łotewskiej i Republiki Estońskiej. Struktura ekspozytury, w wymiarze przedmiotowej działalności, wyrażała się funkcjonowaniem referatów: wywiadowczego (ofensywnego) z podreferatami Rosja i Litwa, referatem kontrwywiadowczym oraz ewidencyjnym (studyjnym) (Gajownik 2010, 326).

W związku z narastającym zagrożeniem ze strony III Rzeszy ekspozytura wileńska, oprócz prowadzenia bieżących spraw wywiadowczych i kontrwywiadowczych, na polecenie centrali Oddziału II zintensyfikowała prace o charakterze studyjnym, koncentrując się na określeniu ewentualnej postawy państw bałtyckich wobec potencjalnego konfliktu polsko-niemieckiego. Przygotowywane pod kierunkiem komandora porucznika Edmunda Piotrowskiego, szefa placówki w Wilnie, meldunki wywiadowcze i prasowe (Gajownik 2011, 261–278) wykazywały, że Litwa, Łotwa i Estonia z powodu własnych problemów wewnętrznych oraz obawy przed ewentualnym wplątaniem ich w konflikt militarny będą starały się zachować stanowisko neutralne. O charakterze postawy tych państw miały decydować także wzajemne stosunki multilateralne, które znacznie się skomplikowały w wyniku aneksji Kłajpedy przez III Rzeszę. Władze w Kownie miały pretensje do władz łotewskich i estońskich o brak solidarności wobec agresji niemieckiej. Współpraca trzech małych krajów, które od 1934 r. tworzyły ententę bałtycką,

przeżywała głęboki kryzys. Jego wynikiem był brak wspólnego stanowiska wobec narastającego konfliktu między Berlinem a Warszawą.

Prezentowany dokument to fragment jednego z meldunków wywiadowczych, przygotowanych w lipcu 1939 r., przez ekspozyturę wileńską. Na każdy z takich dokumentów składały się załączniki, które mogły być traktowane jako odrębna całość ze względu na podejmowaną tematykę. Załącznik nr 33 został poświęcony sytuacji w Republice Litewskiej w newralgicznym dla niej okresie przełomu marca i kwietnia 1939 r., czyli tuż po dokonanej przez niemiecki Wehrmacht aneksji Kłajpedy. W dokumencie omówiono nastroje wewnątrz państwa litewskiego, politykę władz państwowych; scharakteryzowano stosunek państw bałtyckich do ewentualnego konfliktu polsko-niemieckiego oraz przedstawiono ocenę wzajemnych stosunków multilateralnych i charakter wpływów niemieckich i sowieckich w tych krajach.

Cały dokument przechowywany jest w Archiwum Akt Nowych w Warszawie, w zespole Sztabu Głównego w Warszawie 1919–1939, w teczce o sygnaturze 616/360. Od strony edytorskiej starano się przede wszystkim rozwinąć skróty występujące w dokumentach, ujednoczyć zapis z uwzględnieniem zasad współczesnej gramatyki i pisowni, podać krótkie biogramy osób.

Ekspozytura nr 1
Oddziału II Sztabu Głównego
l. dz. 4200/L T[a]jn[e]. 39 r.
Wilno, dnia 5 VII 1939

MELDUNEK WYWIADOWCZY NR 5/39
Załącznik nr 33

Sytuacja polityczna w Litwie, Łotwie i Estonii oraz
ustosunkowanie się tych państw do Niemiec i Polski
(w końcu marca i na początku kwietnia 1939 r.)

Ocena własna (Ekspozytury) na podstawie wiadomości agencyjnych (ag. nr 11521¹),
źródeł przygodnych i prasowych

Penetracja politycznych wpływów III Rzeszy w państwach bałtyckich w ciągu ostatnich dni uwidoczniła się szczególnie wyraziście. Równocześnie daje się zaobserwować już obecnie niepomyślna dla polskiej racji stanu postawa polityczna Litwy, Łotwy, a nawet i Estonii. Scharakteryzować i określić tę postawę jest na razie trudno, można by raczej określić ją obecnie jako niezdecydowaną wobec dylematu: – z Polską czy z Niemcami – z tym jednak że, jak można wyczuć, przeważa czynnik proniemiecki w Litwie i Estonii, natomiast Łotwa wykazuje rozterkę, wyrastającą na gruncie coraz większej politycznej paniki.

¹ W meldunkach wywiadowczych, od połowy lat trzydziestych, pojawiają się także krótkie charakterystyki źródeł informacji. W przypadku agenta nr 11521 brzmiała ona następująco „charakterystyka – bardzo inteligentny, sprytny, przedsiębiorczy; zawód – artysta dramatyczny; wykształcenie – politechnika i szkoła dramatyczna; ocena – zastrzeżeń nie budzi”.

Niemcy, bardzo poważnie krzyżując polityczne plany Polski w państwach bałtyckich, konsekwentnie i z całą siłą dążą do podporządkowania małych państw bałtyckich swoim wpływom politycznym i gospodarczym i uczynienia z nich swoich satelitów oraz pomostu służącego przyszłemu planom strategicznym wymierzonym przeciw Sowietaom, a również i Polsce – przez jej okrążenie od północy.

W Litwie jak przed czterema laty sowiecki poseł [Michaił] Karski², tak obecnie od niedawna poseł niemiecki [Erich] Zechlin³ w silnym stopniu oddziałuje na litewskie czynniki miarodajne, podtrzymując taktykę zastraszania i sugerując koncepcję oparcia się Litwy na Rzeszy. Między innymi domaga się scentralizowania całego handlu zagranicznego Litwy i skierowania go na Rzeszę, a ostatnio podobno zaznaczał, że Litwa winna uważać nie za swe prawo, lecz za swój obowiązek w stosunku do Niemiec – możliwość korzystania z wolnych stref ustanowionych w Kłajpedzie. Z powyższego wynikałoby, że Niemcy chcą Litwę całkowicie związać ze sobą gospodarczo, by tym łatwiej potem uzyskać dalsze koncesje polityczne.

Równocześnie zwraca uwagę znamieny 4 punkt układu niemiecko-litewskiego, podpisanego o północy w Berlinie, w dn. 22 marca 1939 r. (podpisali min. [Joachim von] Ribbentrop i min. [Juozas] Urbšys⁴). Artykuł ten głosił:

Dla wzmocnienia swej decyzji co do zapewnienia przyjaznego rozwoju stosunków między Niemcami a Litwą obie strony zobowiązują się nie uciekać wzajemnie do stosowania przemocy ani nie popierać użycia przemocy, skierowanej przeciwko jednemu z kontrahentów przez stronę trzecią.

Według opinii takich znawców stosunków litewskich i zagadnień polityczno-prawnych – jak posła [Franciszka] Charwata⁵ i dyr.[ektora] [Władysława] Wielhorskiego⁶ – intencją

² Michaił A. Karski (1900–1937) – sowiecki dyplomata, pracował na placówkach dyplomatycznych w Polsce, Litwie i Turcji. Rozstrzelany w okresie „wielkiej czystki”.

³ Erich Zechlin (1883–1954) – historyk i archiwista, doktor nauk filozoficznych. Pracował w archiwach w Gdańsku i Poznaniu. W czasie I wojny światowej, od 1916 r., pełnił funkcje referenta w referacie politycznym Generalnego Dowództwa Obszaru „Wschód”. Ekspert niemieckiej delegacji na obrady konferencji paryskiej. Od 1920 r. pracował w MSZ. Od 1928 r. był konsulem niemieckim w Leningradzie. W l. 1934–1940 został posłem III Rzeszy na kraje bałtyckie.

⁴ Juozas Urbšys (1896–1991) – litewski żołnierz, polityk i dyplomata. Od 1922 r. pracował w MSZ, pełnił funkcję konsula w Berlinie, w Paryżu, gdzie objął następnie placówkę dyplomatyczną w randze ambasady. W l. 1938–1940 był ministrem spraw zagranicznych. Po wejściu wojsk sowieckich do Litwy został wywieziony w głąb Rosji.

⁵ Franciszek Charwat (1881–1943) – polski polityk i dyplomata. Przed wybuchem I wojny światowej służył w cesarsko-królewskiej policji. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości rozpoczął pracę w dyplomacji – pełnił funkcje konsula RP we Wrocławiu, Berlinie oraz Hamburgu. Następnie krótko kierował pracami Wydziału Konsularnego MSZ. Sprawował urząd chargé d'affaires w Charkowie przy rządzie Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej, w dalszej kolejności urząd konsula w Rydze, chargé d'affaires w Tallinie, posła nadzwyczajnego i ministra pełnomocnego w Estonii i Finlandii. Finalnymi, przed wybuchem II wojny światowej, placówkami było najpierw poselstwo w Rydze, a następnie w Kownie. Po wybuchu wojny przedostał się do Francji, po jej upadku do Portugalii, a stamtąd do Brazylii.

⁶ Władysław Wielhorski (1885–1967) – polski historyk, politolog, poseł na Sejm, jeden z współtwórców polskiej szkoły sowietologicznej. Publicysta „Dnia Kowieńskiego”, wydalony z terytorium Republiki Litewskiej w 1924 r. W l. trzydziestych XX w. był profesorem Wyższej Szkoły Nauk Politycznych w Wilnie,

tego artykułu jest wyprowadzenie Litwy z gry, skazanie na neutralność w wypadku np. zmagañ orężnych polsko-niemieckich. Treść tego artykułu jest do pewnego stopnia paktem o nieagresji między Rzeszą a Litwą.

Z drugiej strony obóz tzw. litewskich „aktywistów”⁷ prowadzi propagandę w Litwie wybitnie proniemiecką. Według ostatnio otrzymanych informacji ze źródeł – jak na wstępie – aktywiści, głosząc w sposób zakonspirowany swoje hasła polityczne, podkreślają, że stoją na stanowisku utrzymania bezwzględnej niepodległości Litwy, która winna opierać się na Niemcach. Aktywiści sugerują równocześnie konieczność uświadomienia, że w razie potrzeby Litwa powinna zgodzić się na przepuszczenie wojsk niemieckich przez swoje terytorium oraz że na to również muszą się zgodzić Łotwa i Estonia. Wreszcie aktywiści głoszą, że ich zdaniem przyszła realizacja wielkich planów Rzeszy m.in. doprowadzi do państwa (federacyjnego?) bałtycko-białoruskiego, w składzie republik litewskiej, łotewskiej i estońskiej oraz białoruskiej, która zostanie utworzona ze scalonych etnograficznych obszarów białoruskich.

Nowy gabinet ministrów, utworzony przez gen. [Jonasa] Černiusa⁸, który stanowi rząd tzw. konsolidacyjny, wyeliminował w dużym stopniu wpływ i znaczenie w państwie dotąd rządzącej partii narodowców, tzw. „tautininków”⁹. W Kownie mówi się o rychłej zmianie prezydenta Republiki, nie jest jednak wymieniany następcą Smetony¹⁰. W związku z likwidacją monopartyjnego regime'u „tautininkowskiego” mówi się również o konieczności wydania nowej ordynacji wyborczej do Sejmu i ciał samorządowych. Ma być niebawem ogłoszona amnestia dla przestępców politycznych, czego przeciwnikiem jest minister spraw wewnętrznych, generał [Kazimieras] Skučas¹¹. W wypadku amnestii nastąpi poważne

dyrektorem Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej. W 1940 r. został aresztowany przez NKWD, deportowany w głąb Rosji. Uwolniony na mocy układu Sikorski-Majski znalazł się w Londynie, gdzie aktywnie włączył się w organizację życia naukowego i kulturalnego emigracji.

⁷ Związek Litewskich Aktywistów – organizacja założona w 1938 r., skupiająca w swych szeregach przedstawicieli różnych partii politycznych, głównie tych zdelegalizowanych, których głównym celem była sanacja życia politycznego i społecznego Litwy, a przede wszystkim odsunięcie od władzy prezydenta Antanasa Smetonę.

⁸ Gen. Jonas Černius (1898–1977) – litewski oficer i polityk. Absolwent belgijskiej Wyższej Szkoły Inżynierii Wojskowej i paryskiej Wyższej Szkoły Wojennej. Kierował Oddziałem Operacyjnym Sztabu Najwyższego armii litewskiej. Następnie został szefem Sztabu Najwyższego. Od marca 1939 r. był premierem rządu litewskiego.

⁹ Tautinincy – potoczna nazwa członków Litewskiego Związku Narodowego, partii rządzącej w Republice Litewskiej po zamachu stanu w grudniu 1926 r. Jej przewodniczącym i liderem był prezydent Antanas Smetona.

¹⁰ Antanas Smetona (1874–1944) – litewski działacz społeczny i polityk. Jeden z współtwórców Republiki Litewskiej w 1918 r. Założyciel Litewskiego Związku Narodowego. Przeprowadził wspólnie z Augustinasem Voldemarasem zamach stanu w grudniu 1926 r. dzięki pomocy armii i sił policyjnych. Wprowadził rządy o charakterze autorytarnym, a po odsunięciu od władzy dawnego towarzysza walk A. Voldemarasa w 1929 r. objął w kraju władzę wręcz dyktatorską. Po zajęciu Litwy przez Sowieców w 1940 r. udał się na emigrację najpierw do Szwajcarii, a następnie do Stanów Zjednoczonych, gdzie zmarł.

¹¹ Kazimieras Skučas (1894–1941) – litewski oficer. W 1919 r. był wojskowym komendantem Olity, a następnie Mariampola i Suwałk. Następnie pełnił funkcję zastępcy batalionu piechoty, a później pułku. Od 1924 r. przeszedł do pracy sztabowej i objął stanowisko szefa Oddziału Operacyjnego litewskiego Sztabu Generalnego. Ukończył kurs dla oficerów Sztabu Generalnego, a od 1928 r. pełnił funkcję komendanta wojskowego Kowna. Kolejnym krokiem w karierze było objęcie funkcji zastępcy dowódcy 2 Dywizji Piechoty. W 1934 r. został mianowany litewskim attaché wojskowym w Związku Sowieckim. Po powrocie

zasilenie szeregów zwolenników [Augustinasa] Voldemarasa¹² i ideologicznie zbliżonych do nich aktywistów. Wzmoczona działalność tych ugrupowań niewątpliwie będzie poparta przez posła Zechlina.

Oblicze polityczne ministrów litewskich, wchodzących w skład tzw. koalicyjnego rządu gen. Černiusa, nie daje większości tautininkom. Natomiast, o ile dotąd wiadomo Ekspozyturze, minister komunikacji inż. [Kazimieras] Germanas¹³; wiceminister rolnictwa [Juozas] Skaigirys¹⁴; minister obrony krajowej – gen. [Kazimieras] Musteikis¹⁵ oraz nowi ministrowie rolnictwa – [Jurgis] Kriščiūnas¹⁶ i sprawiedliwości – [Antanas] Tomašaitis¹⁷ są maskującymi się zwolennikami ideologii aktywistów. Premier gen. Černius jest zaufanym człowiekiem gen. [Stasysa] Raštikisa¹⁸, który obecnie w Litwie jest powszechnie uważany za swego rodzaju dyktatora.

zajął stanowisko komendanta akademii Sztabu Najwyższego, by w 1939 r. objąć, początkowo, kierownictwo gabinetu premiera, a następnie stanowisko ministra spraw wewnętrznych. Po wkroczeniu Armii Czerwonej został aresztowany i wywieziony do Rosji, gdzie został zamordowany w lipcu 1941 r.

¹² Augustinas Voldemaras (1883–1942) – litewski polityk. Dwukrotnie był premierem Republiki Litewskiej, ministrem spraw zagranicznych. Zwolennik ścisłej współpracy Litwy z Niemcami. Sojusznik polityczny A. Smetony. Wspólnie dokonali zamachu stanu w grudniu 1926 r. Następnie drogi ich zaczęły się rozchodzić. W 1929 r. został odsunięty od władzy, a potem skazany na pobyt w obozie w Worniach (Vorniai). Następnie zmuszony do opuszczenia kraju. Próbował wrócić do kraju, jednak były to próby bezskuteczne. W 1940 r. został aresztowany przez NKWD podczas podejmowania kolejnej próby powrotu. Wywieziony do Rosji, zmarł w więzieniu na Butyrkach.

¹³ Kazimieras Garmanas (1897–1980) – litewski polityk i naukowiec. W l. 1919–1922 służył w armii litewskiej, walczył m.in. z oddziałami polskimi. Był jednym z pierwszych absolwentów wydziału technicznego uniwersytetu kowieńskiego. W gabinecie gen. Černiusa pełnił urząd ministra komunikacji.

¹⁴ Juozas Skaigirys (1901–1977) – litewski polityk. Uczestnik walk z bolszewikami i oddziałami Wojska Polskiego w szeregach 2 i 3 Pułku Piechoty. Pracował w administracji państwowej, w departamencie leśnictwa. W 1937 r. objął stanowisko sekretarza generalnego ministerstwa rolnictwa. Następnie został wiceministrem i ministrem rolnictwa (1938–1939).

¹⁵ Kazimieras Musteikis (1894–1977) – litewski oficer. W l. 1918–1921 był komendantem Wilna i Kowna, dowódcą batalionu samochodowego walczącego z oddziałami Wojska Polskiego. Następnie został dowódcą dywizjonu pociągów pancernych (1921–1924). Był absolwentem Akademii Sztabu Generalnego w Belgii, szefem Oddziału Organizacyjnego litewskiego Sztabu Wojskowego. W 1934 r. pełnił obowiązki szefa Sztabu Wojskowego. W l. 1934–1938 kierował akademią Sztabu Najwyższego. Następnie do 1940 r. pełnił funkcję ministra obrony krajowej.

¹⁶ Jurgis Kriščiūnas (1894–1947) – litewski polityk, ekonomista. Był wykładowcą litewskich szkół rolniczych. Od 1928 r. pełnił funkcję ministra rolnictwa.

¹⁷ Antanas Tomašaitis (1894–?) – litewski polityk, prawnik, adwokat. Był absolwentem wydziału prawa kowieńskiego uniwersytetu. Studiował także w Wiedniu i Paryżu. W 1928 r. obronił doktorat w Kownie z zakresu historii prawa niemieckiego. Był wykładowcą uniwersytetu kowieńskiego. W gabinecie gen. Černiusa kierował pracami ministerstwa sprawiedliwości.

¹⁸ Stasys Raštikis (1896–1985) – litewski oficer, działacz emigracyjny, dziennikarz. Ukończył szkołę wojskową w Tbilisi, zaciągnął się ochotniczo do armii rosyjskiej w czasie I wojny światowej. Po wojnie rozpoczął służbę w armii litewskiej, walcząc przeciwko oddziałom bolszewickim i polskim. Następnie rozpoczął służbę w litewskim Sztabie Generalnym. Kierował pracami referatu polskiego Oddziału II (wywiad). W l. 1925–1929 studiował na Uniwersytecie Witolda Wielkiego, następnie w Niemczech (kurs Akademii Sztabu Generalnego). W 1934 r. został powołany na szefa Sztabu Najwyższego. Od 1935 r. był Wodzem Naczelny armii litewskiej. Po zajęciu Litwy przez Armię Czerwoną udał się na emigrację do III Rzeszy, skąd powrócił w 1941 r. Pełnił krótko funkcję ministra obrony, a następnie pracował w kowieńskim muzeum wojskowym. Wobec ponownego zagrożenia ze strony Sowietów wyemigrował do Niemiec, a stamtąd do Stanów Zjednoczonych, gdzie pracował jako dziennikarz.

Gen.[erał] Raštikis jest bardzo zastraszony rozwijającą się ekspansją Niemiec. Już na jesieni 1938 r., jak o tym meldowała Ekspozytura, gen. Raštikis twierdził, że za wszelką cenę należy unikać drażnienia niemieckiego sąsiada i unikać z nim otwartych konfliktów, mimo że gen. Raštikis na posiedzeniu Rady Ministrów w dniu 22 III 1939 r., zwołanym w celu uchwalenia oddania Rzeszy Kraju Kłajpedzkiego, manifestacyjnie sprzeciwił się temu, żądając obrony zbrojnej Kraju Kłajpedzkiego, mimo że parę dni później ogłosił w „Kairysie”¹⁹ swój artykuł, stwierdzając niezłomne postanowienie obrony z bronią w rękę przede wszystkim obywateli całości i niepodległości Litwy, a dnia 27 III 1939 wygłosił przez radio kowieńskie bardzo bojowe przemówienie i stwierdził, że Litwa w zdecydowany sposób bronić będzie swej niezawisłości – jednak, według otrzymanej z miarodajnego i wiarygodnego źródła informacji, będąc przed kilku dniami zaproszony do Berlina na uroczystość związaną z urodzinami Hitlera, zaproszenie to przyjął.

Stosunek Litwy do Polski nie jest jeszcze wciąż jasno zarysowany. Oświadczenie [Neville’a] Chamberlaina z dnia 31 III 1939 r. wywarło w Litwie silne wrażenie i w oczach Litwinów ogromnie podniosło znaczenie możliwości i rolę Polski. Mimo wszystko, przy litewskiej mentalności i w obecnych warunkach politycznego klimatu panującego w Litwie, wrażenie to może dość szybko zatracić swą siłę atrakcyjności i może być łatwo podcienione retuszem pośła Zechlina.

Polityczna postawa Litwy wobec Polski nosi wciąż charakter sztywno formalistyczny. Obok bardzo drobnych i rzadkich przejawów serdeczniejszych czy życzliwszych akcentów Litwy w stosunku do Polski częściej można zaobserwować i wyczuć objawy niechętnego i nieufnego ustosunkowania się. Tak np. w okresie największego napięcia stosunków litewsko-kłajpedzkich ucząca się młodzież litewska, a nawet i nauczycielski personel gimnazjalny w dniach 18–19 III br. dopuszczali się publicznych antypolskich wystąpień, zdzierając plakaty i fotosty filmów polskich, które miały być wyświetlane w Litwie.

W dniu 29 III 1939 r. litewska agencja prasowa „Elta” skwapliwie zdementowała, co trzeba podkreślić, w litewskiej i zagranicznej prasie wiadomość o rzekomym wywiadzie udzielonym przez nowego ministra oświaty [Leonasa] Bistrasa²⁰ przedstawicielowi warszawskiej gazety „Dobry Wieczór”, w którym to wywiadzie Bistras miał podobno oświadczyć, że „Litwa powinna bardziej ściślej współpracować z Polską, która jest jedynym państwem, mogącym bronić jej niepodległości”. Zwraca również uwagę fakt bardzo nikłego oddźwięku w prasie litewskiej i w społeczeństwie litewskim w związku z manifestacją polskiego Senatu w dniu 23 III 1939 r. na rzecz Litwy z okazji ratyfikacji układu handlowego polsko-litewskiego oraz z okazji chęci zamanifestowania przyjaznego stosunku Polski wobec Litwy, dotkniętej w dniu 22 III 1939 r. ciosem wymuszenia na niej przez Rzeszę zwrotu Kraju Kłajpedzkiego.

¹⁹ „Kairys” – czasopismo wojskowe wydawane w okresie międzywojennym przez Oddział Naukowy Litewskiego Sztabu Generalnego w l. 1921–1940.

²⁰ Leonas Bistras (1890–1971) – litewski polityk, lekarz. Studiował medycynę na uniwersytetach w Genewie i Tartu. W l. 1922–1940 pracował jako docent na wydziale teologiczno-filozoficznym uniwersytetu kowieńskiego. Był marszałkiem Sejmu w 1922 r. i w l. 1925–1928. Wielokrotnie pełnił funkcję ministra oświaty, w tym także w rządzie gen. Černiusa.

Wiadomość o odznaczeniu b. pośła w Polsce [Kazimierasa] Škirpy²¹ wielką wstęgą Orderu Odrodzenia Polski nie nabrała w Litwie ani rozgłosu, ani nie spowodowała żadnego odruchu przychylnego Polsce. W prasie litewskiej została ogłoszona jako drobna wiadomość. Wydaje się również dość znamienne oświadczenie nowego ministra spraw wewnętrznych, gen. Skučasa w udzielonym przez niego w dniu 2 IV br. wywiadzie prasowym przedstawicielowi ryskiego „Siewodnia”, że najliczniejszą w Litwie mniejszością narodową są Żydzi (a nie Polacy, co nie odpowiada stanowi faktycznemu).

Wreszcie stosunek władz litewskich do mniejszości polskiej nie zmienił się dotąd i mniejszość ta jest uciskana nadal w sposób bezwzględny. Poseł Charwat nie jest w stanie powyższej sprawy ruszyć na drodze normalnych, oficjalnych pertraktacji i sprawy te omawia delikatnie na gruncie tzw. rozmów dżentelmeńskich, gdyż obawia się, że równocześnie z wszczęciem tej sprawy na drodze oficjalnej – Litwa od razu przyjmie wobec Polski postawę, jeśli nie zdecydowanie wrogą, to nawet wyraźnie nieprzychylną.

W międzyczasie poseł Zechlin dość energicznie ingeruje w sprawy mniejszości niemieckiej w Litwie, która to mniejszość jest trzykrotnie mniejsza liczebnie niż mniejszość polska. W związku z tym mniejszość niemiecka w Litwie, zorganizowana w tzw. „kulturrverband”, nie doświadcza ani w części takiego ucisku ze strony władz litewskich jak Polacy.

Stosunek Litwy do Łotwy uległ po 23 III 1939 r. dużemu oziębieniu. Litwa ma pretensje i żal do Łotwy, iż nie poczyniła ona w krytycznym dla Litwy momencie żadnych propozycji w kierunku udzielenia pomocy ani też nie wykazała żadnego współczucia.

Jeżeli chodzi o Łotwę, to przeżywa ona obecnie ciężki dla siebie okres niepewności i wahań politycznych. Obawia się ekspansji niemieckiej, tym bardziej że żywioł niemiecki w ostatnich czasach podniósł głowę i doskonale zorganizował się, szczególnie w centralnym regionie Łotwy.

W ostatnich czasach niemieckie poselstwo w Rydze zostało dokompletowane, personel jego został powiększony, przy czym został w Rydze wyznaczony przez Rzeszę nowy poseł [Hans Ulrich von] Kotze²² (lat około 48), który podobno dopiero od niedawna jest oficerem rezerwy, a który w ciągu krótkiego czasu dał się poznać w Rydze jako świetny dyplomata i doskonały znawca stosunków bałtyckich.

W Łotwie mówi się dużo o tzw. pomoście bałtyckim, przez który na wschód zamierzają maszerować Niemcy.

W Łotwie panuje opinia, że Estonia obecnie jest nastawiona wyraźnie proniemiecko. Charakterystyczne jest, że zarówno w Kownie, jak i w Rydze są obecnie komentowane wiadomości o pertraktacjach, które prowadzi Finlandia co do odsprzedania swej wyspy Kotka²³, położonej ok. 150 km na północny wschód od Kronsztadtu. Gdy w Kownie

²¹ Kazimieras Škirpa (1895–1979) – litewski oficer, dyplomata. W l. 1918–1920 tworzył oddziały litewskiej milicji do walki z oddziałami Wojska Polskiego. Był posłem na litewski Sejm. W l. dwudziestych służył w litewskim Sztabie Generalnym, gdzie pełnił funkcję szefa Oddziału II, a następnie całego Sztabu Generalnego. Był attaché wojskowym w Berlinie, posłem litewskim w Polsce i w III Rzeszy. Od 1945 r. przebywał na emigracji, najpierw w Paryżu, a następnie w Irlandii i Stanach Zjednoczonych.

²² Hans Ulrich von Kotze (1891–1941) – niemiecki oficer i dyplomata. Był radcą niemieckiej delegacji przy Lidze Narodów, członkiem biura Sekretariatu Ligi Narodów, a w l. 1938–1941 – posłem niemieckim w Rydze.

²³ Kotka – obecnie miasto w Finlandii, położone na wyspie i oddalone 40 km od granicy z Federacją Rosyjską i 120 km od stolicy Finlandii – Helsinek.

wymieniają jako reflektantów na tę wyspę Rzeszę, to znówu w Rydze – Sowiety. Możliwe jest, że i Niemcy, i Sowiety chcą tę wyspę odkupić od Finlandii i w związku z tym rywalizują ze sobą w tej akcji handlowej, uważając, iż wyspa ta mieć może duże znaczenie dla operacji morskich w Zatoce Fińskiej.

Uwaga własna: Powyższe wiadomości zostały zameldowane w osobnym meldunku za tut. ldz. 2044/L.T[a]jn[e].39 z 5 IV 1939 r.

Bibliografia

- GAJOWNIK, T. (2010), Tajny front niewypowiedzianej wojny. Działalność polskiego wywiadu wojskowego na Litwie w latach 1921–1939. Warszawa.
- GAJOWNIK, T. (2011), Meldunki prasowe Ekspozytury Oddziału II Sztabu Głównego nr 1 w Wilnie – źródłem informacji o państwie litewskim w latach trzydziestych XX wieku. W: Kołakowski, P. /Pepłoński, A. (red.), Wywiad wojskowy II Rzeczypospolitej. Kraków, 261–278.
- ŁOSSOWSKI, P. (2007), Kłajpeda kontra Memel. Problem Kłajpedy w latach 1918–1939–1945. Warszawa.
- PADUSZEK, K. (2016), Zajrzeć do mózgu Lenina. Wywiad II Rzeczypospolitej a postrewolucyjna Rosja. Łomianki.
- SMOLIŃSKI, A. (2012), Próba oceny wartości poznawczej akt pozostałych po Oddziale II Sztabu Głównego Wojska Polskiego w kontekście możliwości opisu sytuacji wojskowej, ekonomicznej i społecznej ZSRS w latach 1921–1939. W: Archiwa – Kancelarie – Zbiory. 3/5, 55–94.

РУСТЕМ ЦИУНЧУК

Казанский (Приволжский) федеральный университет

Татьяна Недзелюк, *На пути к гражданскому обществу: католики на востоке Российской империи (рубеж XIX–XX вв.)*. Новосибирск: СибАГС, 2011; 164 сс.

Татьяна Недзелюк, *Конфессиональное сообщество католиков Сибири: влияние мировоззрения на повседневную жизнь (1830–1917 гг.)*. Новосибирск: СибАГС, 2016; 345 сс.

История католического (в основном, польского и немецкого) населения Сибири в последние десятилетия все более привлекает внимание исследователей, как историков и религиоведов, так этнологов. Заметное место среди них занимает новосибирская исследовательница Татьяна Недзелюк, опубликовавшая за последние годы две монографии и десятки статей. Работы Недзелюк последовательно обращены к нескольким важным измерениям истории католиков Сибири, которые в таком научном формате пока еще оставались неисследованными. В первой книге, изданной в 2011 г., «На пути к гражданскому обществу: католики на востоке Российской империи (рубеж XIX–XX вв.)» речь идет о особенностях формирования и функционирования римско-католической общины в контексте сложного пути складывания основ гражданского общества в поздней Российской империи. На примере католического сообщества востока Российской империи (точнее – Сибири) автор показывает «нормативное регулирование российским законодательством деятельности структур римско-католической церкви» (с. 10). Недзелюк конструирует первую главу «Гражданское общество и христианская община» как сочетание двух методологически ориентированных параграфов о сути и соотношении гражданского общества и христианской общины. Она подчеркивает мнение немецкого философа Карла Барта, что община церковная и гражданская не противостоят друг другу и не состоят в отношениях взаимоподчиненности (с. 24). В третьем обширном параграфе «Формирование католического населения Сибири» на основе значительного статистического и справочного материала автором отмечается, что «в 1897 г. основным контингентом, исповедовавшим католичество в Сибири, являлись главным образом, ссыльные» (с. 28). Следуя за польским исследователем В. Масыржем, автор книги также выделяет четыре группы населения польского края в конце XIX – начале XX вв., это: 1) бывшие ссыльные и их потомки; 2) добровольная экономическая миграция (рабочие и служащие на строительстве Сибирской железной дороги); 3) добровольная крестьянская миграция;

4) военная миграция в годы Первой мировой войны. Составив обширную таблицу о католиках, живших в 1910 г. в сибирских городах, Недзелюк сделала вывод, что во всех из них большинство католиков составляли поляки; исключением являлся г. Бийск, «где все католики оказались не поляками, а немцами» (с. 33). Автор указывает, что массовое организованное движение немцев-колонистов в Алтайский округ Томской губернии началось после принятия Государственной Думой и Государственным Советом закона от 19 сентября 1906 г. «О передаче кабинетских земель в Алтайском округе в распоряжение Главного управления Землеустройства и Земледелия для образования преселенческих участков» (с. 52).

В третьем параграфе первой главы Недзелюк приходит к выводу, что второй этап формирования сибирского католичества, приходился на 1906–1914 гг. и отличался массовостью переселений. С периодами массовых крестьянских миграций в Западную Сибирь автор связывает и появление «самобытной демографической категории – сибирского католического населения», тему которого Недзелюк развивает в следующих работах. Она показывает, что третий этап формирования «западносибирского католичества как историко-культурного феномена» был связан с двумя потоками – последней волной аграрных переселений немцев из Европейской части страны в 1914 г. и с массовым потоком беженцев из прифронтовой полосы в 1915 г. (с. 57). Раскрывая широкую картину благотворительной деятельности Римско-католических благотворительных обществ в разных городах Сибири, Недзелюк показывает, что «польское благотворительное общество римско-католиков круг своих задач мыслило гораздо шире», чем Польское общество помощи жертвам войны и Центральный гражданский комитет губерний Царства Польского, «не боясь оказывать помощь ссыльным» (с. 69).

В рецензируемой монографии Недзелюк исследуется правовое состояние и взаимоотношение гражданских структур и римско-католических сообществ на востоке Российской империи, ее цель – исследование правовых аспектов в рассматриваемой сфере, а также изучение динамики его (российского законодательства – Р. Ц.) и объяснение специфических черт (с. 11). Главное внимание уделено общим аспектам политики империи в отношении католиков и взаимоотношения с Ватиканом. Наиболее насыщен конкретикой государственно-церковных (католических) отношений третий параграф «Регулирование деятельности структур римско-католической церкви гражданским законодательством Российской империи. Описывая трудности, с которыми сталкивались сибирские католики даже после Манифеста 17 апреля 1905 г., Недзелюк приходит к выводу, что «административная практика нередко расходилась не только с его духом, а подчас и со смыслом» (с. 91). Рассматривая судьбу одной из инициатив Могилевского римско-католического епископа Яна Цепляка об образовании в Сибири «особой конгрегации» – «учреж-

дении в Омске католической епископской кафедры», автор документально проследила жесткое противодействие этому проекту со стороны Степного генерал-губернатора, обратившегося лично к П. А. Столыпину. Дело ограничилось учреждением в 1909 г. новых деканатов: Омского, Томского и Иркутского с подчинением их архиепископу Могилевскому (с. 86–87).

В третьей главе «Перемена вероисповедания» Недзелюк освещает практику «православизации» и так называемое «отпадение от православия» и переход в инославное вероисповедание. Научный интерес представляют документы, касающиеся случаев отказа на переход в католичество бывшим униатам, переселенным в годы войны из Холмского края (с. 102). В той же главе автор дает обзор дискуссии о попытках думского реформирования религиозного законодательства, отмечая, что «парламентские дебаты разбились о росчерк бюрократического пера» (с. 116).

Содержательна и интересна, хотя и несколько обособлена от главной темы книги, выглядит выходящая за хронологические рамки исследования – февраль 1769 г. – январь 1918 г. (с. 11) четвертая глава, в частности первый параграф «Религиозная политика Сибирских правительств», где автор замечает, что поскольку «чешские и польские военные формирования оказывали поддержку колчаковскому режиму, то по отношению к ним также распространялся принцип благоприятствования, хотя финансовая помощь их национальным и религиозным организациям не оказывалась», причем «в юрисдикцию колчаковского Министерства вероисповеданий входило регулирование деятельности только православной церкви» (с. 130). К сожалению работа не свободна от ряда недочетов и хронологической неопределенности, тем более, что в название вынесена Российская империя рубежа XIX–XX вв. Например, автор пишет: «Начинался 1914 год На повестку дня вышли вопросы социальные, экономические, празднование 300-летие Дома Романовых и формирование армии...» (с. 117). Очевидно, также нельзя было принять на веру сведения автора газетной статьи, который называл известнейшего сибирского чиновника и предпринимателя Альфонса Поклевского-Козелл «тюменским купцом 1-й гильдии» (с. 64), тогда как документально известно, что А. Поклевский-Козелл (Koziełł-Poklewski) происходил из дворян Лепельского уезда Витебской губернии, а род его был хорошо известен в Западном крае.

В заключении Недзелюк делает вывод, что по всей совокупности критериев и признаков «российское общество рубежа XIX–XX вв. сложно назвать гражданским», причем в процессе «осознанного стремления стать таковым... религиозные организации разных конфессий играли значимую роль» (с. 136).

Рассматривая проблему католиков на востоке Российской империи, Недзелюк образно замечает, что «уральский хребет явился той призмой, через которую преломлялись и вектор имперской политики, и этико-философские разногласия между конфессиями» (с. 134).

Именно эти идеи она успешно развила в своей новой книге «Конфессиональное сообщество католиков Сибири: влияние мировоззрения на повседневную жизнь (1830–1917 гг.)», опубликованной в Новосибирске в 2016 г. Монография Недзелюк посвящена проблемам, которые и в конфликтогенном прошлом и в последующие периоды вплоть до настоящего времени вызывают все больший интерес в гуманитарной науке, проблемам взаимодействия и взаимопроникновения мировоззренческих подходов и повседневных практик в конкретных исторических ситуациях и этноконфессиональных процессах.

В связи с этими обстоятельствами всесторонняя реконструкция сложных процессов истории России в целом и истории Сибири, в частности, невозможны без изучения роли и степени участия католического населения в конфессиональной жизни в самой отдаленной окраине империи – бескрайней Сибири. Сама Недзелюк особо подчеркивает значимость осмысления опыта формирования поликонфессионального сообщества в дореволюционной Сибири как ценного инструмента «регулирования государственно-конфессиональных отношений и выстраивания межконфессионального диалога» (с. 5). Актуальность данного исследования возрастает в связи с постсоветской практикой десекуляризации общества, что стимулирует выработку государственной политики и коллективных/индивидуальных практик в духовно-мировоззренческой и культурно-образовательной сферах социума.

В этих ракурсах сформулирована и цель исследования – «выявление значимых установок в системе ментальных ценностей католиков Сибири и характеристика влияния этих установок на повседневную жизнь» (с. 21). Вполне логична и иерархия шести исследовательских задач: обосновать теоретические подходы к изучению конфессионального сообщества сибирских католиков; выявить содержательные признаки мировоззрения, повседневной жизни и социальных практик сибирских католиков; определить и охарактеризовать факторы и условия, повлиявшие на формирование особенностей менталитета католиков Сибири: выяснить роль этнонациональной ментальности в формировании мировоззренческих ориентиров религиозного сообщества сибирских католиков; уточнить особенности мировоззрения и повседневной жизни католиков, сформировавшиеся под воздействием сибирских реалий и, наконец, раскрыть направления, формы и результаты влияния мировоззренческих ориентиров сибирских католиков на их деятельность по преобразованию окружающего социума (с. 22). Важнейшая особенность, обеспечившая решение многих из поставленных задач – междисциплинарный характер методологии исследования. Представляется, что при решении упомянутых исследовательских задач автор опиралась также на концептуальные положения новых научных направлений – новой социальной истории и новой

интеллектуальной истории. Вполне можно согласиться с хронологическими и географическими рамками этого исследования.

Внимательный читатель по достоинству оценит источниковую базу монографии: документы из 57 архивных фондов 12 архивов (центральные и региональные архивы России), а также Национальный исторический архив Белоруси и Архив Ватикана (Archivio Segreto Vaticano), законодательные и нормативные акты, справочные и статистические издания, периодическая печать, мемуры, диссертационные работы, научные публикации на русском, польском, английском и итальянском языках. Автор показывает хорошее знание литературы вопроса, подчеркивая, что проблемы ментальной истории и истории повседневности регионального сообщества сибирских католиков еще не были предметом специального исследования. Недзелюк демонстрирует хорошее владение, как традиционными исследовательскими методами, так и методиками из постмодернистского арсенала. Характерная особенность работы, – ее междисциплинарный характер.

Важную роль в постановке и решении исследовательской проблемы играет первая глава книги «Факторы и условия, повлиявшие на формирование мировоззрения и образа жизни сибирских католиков». В первом параграфе автор трактует мировоззренческие категории: мировоззрение, миропонимание, мировосприятие (можно было добавить и мироощущение). Должное внимание уделено функционированию механизма «взаимосвязи между мировоззрением и историей повседневности» (с. 40), смыслу отдельных факторов этой взаимосвязи.

Ценными представляются подсчеты в разделе «Численность и структура католического населения Сибири». Интересным было бы продолжение исследований о поляках рабочих и инженерах, как ссыльных, так и экономических мигрантов, в том числе, на Сибирскую железнодорожную магистраль. Далее автор показывает роль образования и костельно-приходских школ в формировании мировоззренческой картины мира, констатирует возможность изучения учащимися светских учебных заведений Закона Божия римско-католического вероисповедания. Было бы интересно проследить могло ли осознание своей конфессиональной принадлежности влиять на дальнейший выбор учебных заведений, например, таких как Томский или Казанский университеты.

Вторая глава представляет собой характеристику мировоззренческих ориентиров сибирских католиков, начиная с описания их представлений о пространстве и времени. Вызывают интерес примеры различий восприятия пространства католиками-сибиряками из немцев и из поляков (с. 86).

Понятие пространства раскрывается не в общефилософском контексте, а в виде конкретных наблюдений и оценок в реляциях иезуитов, затем после 1820 г. в письмах бернардинцев, но главным образом, благодаря запискам

и отзывам политических ссыльных, оброставших, как полотно, пластами специфической «национальной мифологии (термин В. Сливовской), а в начале XX в. – отчетами редемптористов. Чередование подобранных реляций и обыденного взгляда поляка-католика – его мировосприятие края дают специфический ракурс понятию пространства, скорее этноландшафта поликонфессиональной Сибири. Важно отметить, что «никогда ранее подобные исследования не принимались в отношении представителей католической конфессии» (с. 46).

Трактовка понятия «пространство» сопряжено со столь же важным для католиков концептом «время». Для них оно, как подчеркивает автор, распадается на литургическое время (с. 111–113), сакрально праздничное (с. 113–115) и личностное (с. 115–116). Недзелюк указывает, что и для католиков Сибири, единица литургического времени распадается на две части – предшествующий канун (вечерняя служба) и сами события завершающие литургический день. Неизменная стабильность этого, кроме всего прочего, это еще и своеобразная самозащищенность. Это давало католикам-сибирякам (в основном своем составе – полякам) чувство причастности к общей католической традиции и позволяло, как подчеркивает автор, «на уровне обыденного сознания поддерживать эмоционально-психологическое равновесие» (с. 116–117).

В эту же главу включен такой важный раздел как «Представления о католическом приходе как локальном социуме и месте священнослужителя в нем». Функции католического прихода Недзелюк расщепляет на четыре составляющие (в рамках психологической теории А. Маслоу): совместная потребность в сохранении жизни в экстремальных условиях и трактуется как посыл к объединению в религиозные общины. Вторая линия поведения в сообществе – экстренная экономическая поддержка – кассы взаимопомощи и использование протекции со стороны части сибирской бюрократии, исповедовавшей католицизм. Как ближайшая потребность рассматривается возведение каплиц и храмов. Еще одна группа запросов – удовлетворение эстетических потребностей. Эта функция была особенно широко отражена в публикациях сибирской прессы, причем Недзелюк обогатила характеристики названной функции контент-анализом сибирской периодической печати, выделив как массовый пик разнообразной периодики 1905–1917 гг. В том же ряду подается как единственно возможный матримониальный вариант – брак в рамках ментально родственного социума, «каким являлся христианский католический приход» (с. 119). В этих же рамках римско-католического костела как социальной общности, преодолевающей целевую установку власти на разобщение ссыльных, весьма обстоятельно показаны гендерные характеристики сибирских католиков и их представления о браке, семье, воспитании детей.

Третья глава монографии посвящена реализации мировоззренческих ориентиров в повседневной жизни сибирских католиков. В мировоззрен-

ческих ориентирах католиков особое место занимает концепт «времени», а консолидирующим фактором реализации мировосприятия сибирских католиков явились подробно описанные автором литургические праздники, календарная обрядность.

Следует заметить, что литургические процедуры у поляков, приводимые автором, чаще всего конкретизируются при описании роли главы семьи в тех случаях, когда в данной местности нет храма и проживающего неподалеку священнослужителя. Более подробно с текстовыми отрывками литургии и соответствующей обрядностью написан раздел о литургическом времени немцев-католиков, здесь же приведены и некоторые этнографические описания. Автор делает вывод, что в «картине мира немца-католика и поляка-католика праздник занимал неравноценные позиции» (с. 168). Для поляков национальный колорит выступал в роли декоративного оформления к единой, «имеющей канонический характер, литургической традиции» (с. 168). Недзелюк отмечает, что бывали и случаи совместного богослужения.

Особый интерес для раскрытия мировоззрения представляет параграф третьей главы о круге чтения католиков-поляков, как богословского, так и светского характера, к последнему местная администрация относилась с предосуждением. Автор показывает, что еще с середины XIX в. в Сибири появились библиотеки книг на польском языке, приводит данные о статусе библиотек, размере книжного фонда, нередко указывает фамилии, имена и отчества библиотекаря или владельца библиотеки. Завершает главу раздел о похоронных ритуалах сибирских католиков (с. 183–194).

Проблема влияния мировоззрения на повседневную жизнь католиков Сибири ранее практически не рассматривалась. Эту лауну восполняет четвертая глава монографии. Главу отличает заметная многоплановость, что позволяет выделить взаимосвязь католического менталитета с хозяйственным укладом и социокультурной жизнью католического сообщества Сибири. Интересно, что Недзелюк исследовала специфику конфессиональной ментальности в хозяйственной деятельности немцев-колонистов и других немецких мигрантов, в определенной степени склонных к общинному землепользованию, а также выделила некоторое сближение католиков и лютеран, руководствовавшихся протестантской этикой.

В социокультурной сфере автором раскрыты общие закономерности культовой архитектуры католиков в Европейской России и в Сибири, прослежены музыкальные традиции сибирских католиков, включая даже некоторое отступление от канона в сторону популяризации светской классической музыки и употребление текстов не только на латыни, но и на национальных языках. В монографии выделяются три периода культового католического зодчества Сибири (ранний – 1827–1857 гг.) – время его становления и разнообразия стилистических решений от классицизма до романтической готики.

На втором этапе (1858–1896 гг.) стало более заметным соединение неоготических и традиционных национальных польских мотивов. На третьем этапе (с 1900–1917 гг.) закрепились разнообразие архитектурных стилей с национальными элементами, с решениями в рамках ретроспективы готического стиля. Недзелюк делает вывод, что в архитектуре «храмовых зданий наряду со стандартом проявлялись национальные особенности» (с. 217). В нескольких разделах монографии автор касается темы благотворительности и ее связи с мировоззрением католиков Сибири.

Было бы интересно увидеть в работе несколько моделей взаимодействия католического мировоззрения и повседневной жизни на примерах различных национальных (поляки, немцы, литовцы, белорусы и др.) и социальных групп (чиновники, офицеры, военные нижние чины, ремесленники, крестьяне, лица свободных профессий и др.), а также на примерах как сообществ добровольных переселенцев, так и в группах ссыльных, заключенных и каторжан.

Исследование Недзелюк удачно сочетает освещение католических традиций нескольких поколений польской и немецкой католических общин Сибири в 1830–1917 гг. с выявленными в этих сообществах и сохраняющихся до сего дня обычаями и религиозными ритуалами. Монография имеет развернутое заключение и многочисленные, весьма ценные приложения (гlossарий, список католических храмов, принадлежавших к сибирским деканатам, а также списки священнослужителей католического вероисповедания в Сибири). Сама постановка проблемы, оригинальность методологических подходов, исключительно широкий круг источников и литературы позволили автору решить поставленные задачи и представить оригинальную картину мировоззренческих основ повседневной жизни католического сообщества Сибири.

Таким образом, две монографии новосибирской исследовательницы Татьяны Недзелюк вносят новый заметный вклад в историю сибирской католической общины и сибирской колонии.

ALEKSANDER KIKLEWICZ

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

Jurij Łotman, *Kultura, historia, literatura. Wybór, przekład i wstęp Bogusława Żyłki*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2017; 322 ss.

Jesienią 2017 r. w Wydawnictwie Uniwersytetu Gdańskiego ukazał się wybór tekstów Jurija Łotmana w tłumaczeniu z języka rosyjskiego Bogusława Żyłki, znawcy teorii i historii radzieckiej semiotyki, zwłaszcza Szkoły Tartusko-Moskiewskiej, której jednym z założycieli i czołowych postaci był właśnie prof. Łotman.

Nie jest to pierwsze polskie książkowe wydanie dzieł słynnego strukturalisty z Tartu. W 1984 r. PIW wydał po polsku jego „Strukturę tekstu artystycznego” (w tłumaczeniu Anny Tanalskiej). W 1990 r. w Warszawie ukazała się (w tłumaczeniu Anny Węgrzyn) książka „Aleksander Puszkina”. W tym samym roku gdańskie wydawnictwo słowo/obraz/terytoria wydało jego monografię „Rosja i znaki: kultura szlachecka w wieku XVIII i na początku XIX wieku” (przekład i posłowie Bogusława Żyłki), ukazała się także „Kultura i eksplozja” (PIW; przekład i wstęp Bogusława Żyłki). Pojawiły się też inne publikacje.

Ostatnio wydany zbiór artykułów jednego z najwybitniejszych filologów XX w. przedstawia trzy główne obszary jego badań naukowych w ciągu ostatnich trzydziestu lat działalności: kulturę, historię i literaturę. Zgodnie z tymi obszarami książkę podzielono na trzy rozdziały, z których każdy ukazuje tematyczne bogactwo ujęcia problematyki.

Autor wyboru i tłumaczenia napisał bardzo interesujący wstęp, w którym krótko przedstawia życiorys Łotmana, jego zainteresowania naukowe, charakter, usposobienie. Dowiadujemy się, że Łotman dość przypadkowo znalazł się w Estonii, na Uniwersytecie w Tartu (najpierw w Instytucie Nauczycielskim). Szybko zdobył wysokie stanowiska w tamtym środowisku. Po dwóch latach od czasu zatrudnienia obronił rozprawę doktorską (w 1952 r.), której temat brzmiał w duchu panującego wówczas socrealizmu: „A. N. Radiszczew w walce ze społeczno-politycznymi poglądami oraz estetyką szlachecką N. M. Karamzina”. W 1961 r. na podstawie dysertacji nt. „Kierunki rozwoju literatury rosyjskiej w okresie przed powstaniem dekabrystów” przyznano mu stopień naukowy doktora habilitowanego. Tytuł prof. Łotman otrzymał w 1963 r. – w wieku 41 lat, czyli bardzo wcześnie. Żyłko pisze we wstępie (s. 10), że miejscowe KGB miało na oku Katedrę Łotmana, w której pracowało kilka osób narodowości żydowskiej, oraz że sam Łotman był stale inwigilowany – m.in. ograniczano mu uczestniczenie w konferencjach za granicą. Należy jednak pamiętać, że jego kariera naukowa była raczej błyskotliwa, a to być

może za sprawą faktu, że w przymusowo przyłączonej do ZSRR Estonii Łotman – chcąc czy nie chcąc – pełnił ważną misję państwową, a nawet ideologiczną, reprezentując i aktywnie promując kulturę rosyjską. Dziś podkreśla się wizerunek Łotmana jako dysydenta (Żyłko pisze np. o jego kontaktach z przyjaciółką Miłosza – Natalią Gorbaniewską), ale trzeba pamiętać, że – poczynając od lat 60. – jego książki wydawano w najlepszych moskiewskich i leningradzkich wydawnictwach, nie mówiąc już o wydawnictwie Uniwersytetu Tartuskiego. Organizowane przez środowisko Tartusko-Moskiewskie Szkoły Letnie, jak mówią świadkowie (pamiętam wykład na ten temat prof. Tatiany Jakowlewny Jelizarenkowej na Uniwersytecie Wiedeńskim w 1994 r.), miały charakter zamknięty, ale – jak twierdził swego czasu mój starszy miński kolega prof. Wiktor Władimirowicz Martynow – niepełnie było to spowodowane unikaniem możliwej inwigilacji przez służby specjalne, lecz raczej dążeniem do utworzenia i utrzymania elitarnego zespołu intelektualistów i dbaniem o „czystość” metody. W każdym razie Martynow (a był to wybitny filolog i intelektualista, co najmniej, tej samej rangi, co Łotman) mimo kilkakrotnych prób uczestniczenia w szkołach tartuskich nigdy nie został zaproszony.

W latach 70. ubiegłego stulecia strukturalizm Łotmana stał się obiektem krytyki czołowych radzieckich literaturoznawców, np. M. B. Chrapczenki (1977) czy J. J. Barabasa (1973; 1977). Zwracano uwagę na sprzeczność strukturalistycznej teorii literatury z metodologią marksizmu, a przede wszystkim z tezą o społeczno-historycznym uwarunkowaniu zawartych w dziele literackim treści. Wówczas tę krytykę (także w moim środowisku) odbierano jako umotywowaną ideologicznie, choć po upływie czasu wydaje się, że w dużym stopniu merytorycznie była ona słuszna. Barabasz np. krytkował stanowisko strukturalistów i formalistów, zgodnie z którym literatura była traktowana jako specyficzny język, wtórny system modelujący, o którego istocie decyduje specyficzna struktura, innymi słowy – to, co R. Jakobson określał jako zabieg, sposób (ros. *прием*), a J. N. Tynianow jako zasadę konstrukcyjną (ros. *конструктивный принцип*). Gdyby przetłumaczyć to na język funkcjonalizmu (zob. Jachnow 1976, 115 i n.), można stwierdzić, że strukturaliści uznawali jedynie funkcję organizacyjną jednostek składowych tekstu, zasadniczo lekceważąc inne funkcje, zwłaszcza funkcję reprezentacyjną tekstu jako fenomenu uwarunkowanego ontologicznie, społeczno-historycznie, kulturowo, poznawczo, antropologicznie itd.

W latach 80. i 90. XX w. sam Łotman, jak się wydaje, odwrócił się od radykalnego strukturalizmu, żeby zająć się kulturowymi aspektami tekstów literatury, czyli dołączyć do nurtu, wcześniej założonego przez M. M. Bachtina. Nie było w tym nic dziwnego – przecież Łotman zaczynał swoją działalność naukową jako klasyczny filolog, posługujący się tzw. metodą socjologiczną. Tak więc w odniesieniu do interpretacji tekstów, pochodzących z poprzednich epok, pisał (Łotman 2002; zob. zwłaszcza napisany w 1976 r. artykuł „О художественной природе русских народных картинок”), że nie jest to możliwe bez rekonstrukcji sytuacji

ich powstania oraz całej sceny funkcjonowania tekstów, w szczególności odbioru przez współczesnych, opinii społecznej, wartościowania itp. Zresztą ostatnie, wydane w latach 90. XX i na początku XXI w. tomy „Prac o systemach znakowych” (ros. „Труды по знаковым системам”) już nie miały nic wspólnego ze strukturalizmem tartusko-moskiewskim – większość artykułów nawiązywała do semiotyki kultury oraz tzw. *social semiotics*.

Wszystkim czytającym recenzowaną książkę osobom gorąco polecam uważną lekturę wspaniałego, napisanego przez prof. Bogusława Żyłkę artykułu wstępnego, w którym na ss. 15–28 autor opisuje korespondencje – twórcze i osobiste – między Jurijem Łotmanem a Umberto Eco. Żyłko pokazuje, że dwóch wybitnych semiotyków wiele łączyło, że interesowali się sobą i wzajemnie wspierali, choć różniły ich obrane za swoją specjalność okresy historyczne, jak również stosowane metody badawcze. W związku z tym Żyłko pisze: „Eco przynależy do kultury łacińskiej, w pewnym sensie czuje się też spadkobiercą średniowiecznej scholastyki ćwiczącej umysł do pojęciowej ekwilibrystyki. Przynależność do tradycji intelektualnej uwiidocznia się w dbałości o precyzję pojęciową i terminologiczną. Tego nieco brakuje Łotmanowi, wychowanemu w kręgu słowiańskiego dyskursu naukowego, niezbyt przywiązanego do definicyjnej doskonałości używanych pojęć i kategorii. Z biegiem czasu scjentyzm jakby się u niego zmniejsza, ustępując miejsce kontekstowym i literackim ich eksplikacjom (pojęcia-metafory)” (s. 27).

Jeśli chodzi o zawartość zbioru (liczącego 22 artykuły), zapewne będzie on odpowiadał zróżnicowanym zainteresowaniom i gustom czytelników i czytelniczek. Artykuły dotyczą takich zagadnień jak: kulturowe uwarunkowania języka i działalności językowej; typologia „uczenia się kultury”; definicja tekstu w świetle semiotyki kultury; archetypiczne modele kultury; typologiczne badania literatury; biografia literacka w kontekście historyczno-kulturowym; literatura masowa jako problem historyczno-kulturowy i in. W artykule „Postęp techniczny jako problem kulturologiczny” (ss. 149–170) Łotman zwraca uwagę nie tylko na zjawisko determinizmu technologicznego, tzn. zintensyfikowanie pewnych procesów gospodarczych i społecznych za pośrednictwem piśmiennictwa, lecz także na swojego rodzaju supremację środków przekazu. Umiejętność pisania, jak twierdzi Łotman, w starożytnym świecie (np. w Egipcie) przyczyniła się do doskonalenia aparatu zarządzania, „ale zarazem otrzymał on impuls do rozrastania się, wykraczającego poza potrzeby społeczne”. Na przykład po odsłonięciu archiwum starożytnego syryjskiego miasta Ebla odkryto ogrom tabliczek, których istnienie wiązało się z kierowaniem gospodarką. Jednak ich liczba, jak twierdzi badacz, „znajduje się w wyraźnej dysproporcji ze stosunkowo skromnymi rozmiarami realnej wytwórczości miasta”. Jest to przykład sytuacji, gdy metakomunikacyjne właściwości zdania i tekstu stają się dominujące. Jak pisze A. B. Kowielman (1988, 96 i n.), w egipskich tekstach korespondencji prywatnej, a także w tekstach urzędowych I–IV w. n.e. przeważa funkcja stylistyczna – wykonanie pewnych technik pisania, swego

rodzaju pisanie dla pisania, dla satysfakcji rodzącej się w trakcie pisania i za sprawą pisania. W takim przypadku styl staje się głównym celem komunikacji, natomiast nominatywną pragmatyczną treść komunikatu odsuwa się na dalszy plan. Za główny skutek wynalezienia pisma Łotman jednak uważał zmiany w samym typie kultury, a mianowicie początki twórczości indywidualnej.

Paradoksy rozwoju technicznego ludzkiej cywilizacji, jak spostrzega autor, występują w każdej epoce. Tak więc w VII w. rozwój techniki na swój sposób przyczynił się do epidemii diabolizmu, gdyż dzięki prasie drukarskiej powstało zainteresowanie literaturą o czarownicach, jak pisze Łotman, „w skali zupełnie niemożliwej w średniowieczu”. Więc postępowi (w pewnych aspektach), jak można wnioskować, w jakimś sensie towarzyszy degradacja (w innych aspektach). Łotman pisze na ten temat: „Każdy gwałtowny zwrot w historii ludzkości uwalnia nowe siły. Paradoks tkwi w tym, że ruch do przodu może pobudzać regenerację bardzo archaicznych modeli kulturowych i modeli świadomości, wytwarzać i dobra naukowe, i epidemie masowego lęku. Uświadomienie tego i zbadanie równocześnie mechanizmów społeczno-kulturowych, psychologicznych i semiotycznych staje się zadaniem nie tylko naukowym”.

Łotman uważał, że uwarunkowana zmianami technologii rewolucja semiotyczna w dużym stopniu przejawiała się w sferze językowej i komunikacyjnej. Za „kamienie milowe” wielkich przełomów naukowo-technicznych uważał „rubieże techniki środków łączności: piśmiennictwo, druk, epoka telewizorów, magnetofonów i komputerów”. Z każdym z tych okresów wiązały się zmiany społecznego statusu języka. Tak więc w epoce średniowiecza w centrum znajdowało się „autorytatywne Słowo, wymówione w języku sakralnym i boskie ze swej natury”. Wówczas obowiązywała specyficzna relacja semantyki i pragmatyki: Słowo (przez duże „S”) miało sens, ale nie miało pragmatyki. „Pragmatyka – pisał Łotman – mogła pojawiać się jedynie w ustach człowieka, wymawiającego boskie Słowo. W miarę przybliżania się do sensu, należało ją znosić”.

Słowo w epoce renesansu uległo laicyzacji, ponadto zostało znacjonalizowane, zespoliło się z mową ludową i codzienną. Mimo że stało się zrozumiałe, to jednak jednocześnie znalazło się pod presją pragmatyki, różnorodności gatunków mowy, wielości referencji, co przyczyniło się do rozmycia znaczeń.

Słowo (przez duże „S”) jedyne, obdarzone najwyższym autorytetem i przezroczystą referencyjnością, zastąpiono słowem ludowym, które w ten sposób utraciło zaufanie – stało się przewrotne. W tej epoce powstają początki publicznej manipulacji językowej: „Wątpliwość przysiąg, wprowadzenie adresata w błąd, ukrycie pragmatyki swojej mowy, skomplikowanie relacji między mową i rzeczywistością rodzi zupełnie inny stosunek do słowa”. Łotman powołuje się na amerykańskiego filozofa Johna Searle’a, który pisze o różnych stopniach zgodności między zamiarem mówiącego a rozpoznaniem tego zamiaru przez adresata.

Ideologia „zdogmatyzowanego” słowa jednak przez cały czas odgrywała swoją rolę społeczną. Łotman pisał o zakazie wątpienia w słowo, który prowadził do tego, że na procesach czarownic oskarżenie już było wyrokiem. „Po donosie i sformułowaniu oskarżenia śledztwo miało tylko jeden cel – doprowadzić do tego, by sam podsądny swoim słowem potwierdził słowa oskarżycieli. Plotkę lub pogłoski uwalniano od pytania: kto, dlaczego, po co je wypowiedział? Były one poza wątpiwościami”. Presja słowa została wzmożona przez drukowanie.

Na zakończenie warto podkreślić, że książka nie tylko zawiera inspirujące teksty jednego z czołowych filologów drugiej połowy XX w., lecz także przybliża osobowość Łotmana jako człowieka wielkiej odwagi i pracowitości. We wstępie prof. Żyłko pisze: „Przypatrując się z pewnej perspektywy jego drodze życiowej, można zaryzykować twierdzenie, iż w granicach możliwości starał się świadomie ją kształtować poprzez takie, a nie inne wybory. Istnieje głęboka korespondencja (a nie jest to regułą) pomiędzy jego biografią i teoretycznymi konstrukcjami, poprzez które chciał zrozumieć bieg ludzkiego życia i bogato zaświadczone przez historię «style zachowań». [...] W wypadku Łotmana mamy do czynienia z jednolitym życiem-czynem, w którym nie istnieje rozłam między obiektywnym sensem (tutaj ogółem dokonań naukowych, które lokują się w porządku nauki jako szeregu kultury) i konkretnymi warunkami historycznymi jego bytowania, a także tym wszystkim, co się określa jako «życie prywatne». Działalność na polu nauki była dla niego główną treścią życia i starał się tę powinność bycia uczonym, czyli dążenia do prawdy, spełniać jak najlepiej” (s. 12).

Z całym przekonaniem polecam tę wspaniałą książkę wszystkim zainteresowanym: historykom i teoretykom literatury, semiotykom, badaczom w zakresie kulturologii i antropologii, poetyki i teorii sztuki.

Bibliografia

- BARABASZ, J. J. [= Барабаш, Ю. Я.] (1973), Алгебра и гармония. В: Контекст: литературно-теоретические исследования. 1972. Москва, 78–181.
- BARABASZ, J. J. [= Барабаш, Ю. Я.] (1977), Алгебра и гармония. О методологии литературоведческого анализа. Москва.
- СНРАРСЗЕНКО, М. В. [= Храпченко, М. Б.] (1977), Семиотика и художественное творчество. Москва.
- JACHNOW, H. (1976), Gibt es eine einheitliche Kasus-kategorie im Russischen? W: Anzeiger für Slavische Philologie. VIII, 113–131.
- KOWIELMAN, A. V. [= Ковельман, А. Б.] (1988), Риторика в тени пирамид. Массовое сознание римского Египта. Москва.
- ŁOTMAN, J. M. [= Лотман, Ю. М.] (2002), Статьи по семиотике культуры и искусства. Санкт-Петербург.

